

32

Aláírási felhívás

A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatára.

Ötödik cyclus. 1887—1889.

A Magyar Tudományos Akadémia *könyvkiadó vállalatában* oly eredeti és fordított munkákat bocsát közre, melyeknek megválasztásában irodalmunk legszembetűnőbb hiányainak betöltése és a művelt közönség szellemi szükségleteinek kielégítése a fő szempontok.

A cél, melyet e *vállalat* megalapítása alkalmával maga elé tűzött, nemzeti jelentőségű. A mi culturalis viszonyaink között feladatának ismeri a tudománynak nemcsak szakszerű művelését, hanem terjesztését is. Megfelelően ama folytonos és általános érdeklődésnek, melylyel a nemzet kíséri, munkásságának legalább egy részével minél közvetlenebbül s minél általánosabban törekszik összeköttetésbe jutni vele. Nemcsak gyarapítani kívánja szellemi kincses-házát, hanem a szónak igazi értelmében, nemzeti tulajdonná tenni azt.

Munkásságának ezt az oldalát főkép a *könyvkiadó vállalat* képviseli, melynek elől járul a tudományos ismeretek terjesztése s a tudományos előadás művészi és népszerű formájának kiképzése tüzetett. Keretébe a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékei, s a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek utaltattak.

A vállalat eddigi sikeréből az Akadémia azt az örvendetes és biztató meggyőződést merítette, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált. Ebben a meggyőződésben indítja meg *új, immár ötödik cyclusát*, s értesíti a közönséget *programjáról*. Az említett általános szempontokon kívül, főkép a történelmi és irodalmi sorozatba fölveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy az eddig kiadott művekhez az újak, tárgyokra nézve, folytatva vagy kiegészítve csatlakozzanak.

Az új folyamnak ez irányelvek alapján összeállított tervrajza a következő:

Első sorozat. Történelem.

- SEBESTYÉN GYULA: Ausztria története. (Eredeti.) Első kötet. (Őskor, Római hódoltság, Népvándorlás, Karolingok, Babenberge, Az első Habsburgok.)
- MAC-CARTHY JUSTUS: Anglia története korunkban. Fordítja Szász Béla. Harmadik kötet.
- RANKE LEOPOLD: A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században. Fordítja Lehr Albert. Második és harmadik kötet.
- RATZEL FRIGYES: A föld és az ember. (Anthropogeographia.) Fordítja Simonyi Jenő. Egy kötet.

SOREL: Európa és a francia forradalom. Fordítja Szathmáry György. Egy kötet.

THIERRY AMADÉ: Elbeszélések a római történetből. Fordítja Öreg János.

A következő két kötet:

1. **Szent Jeromos: A keresztyén társadalom nyugaton.** Egy kötet.

2. **Aranyszájú szent János és Eudoxia császárné: A keresztyén társadalom keleten.** Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

BEÖTHY ZSOLT. A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. (Eredeti.) Második kötet. A Kisfaludy Társaságnál jutalmat nyert pályamunka.

HEINRICH GUSZTÁV: A német irodalom története. (Eredeti.) Második és harmadik kötet.

SIMONYI ZSIGMOND: A magyar nyelv eredete, története és jelen állapota. (Eredeti.) Egy kötet.

SAINTE-BEUVE KÁROLY ÁGOSTON: Irodalmi és történelmi arcképek. Egy kötet.

VILLEMMAIN FERENCZ: Pindár. (Az ó- és középkori lyrai költészet története.) Fordítja Csiky Gergely. Egy kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

CONCHA GYÖZŐ. Újkori alkotmányok. (Eredeti.) Második és harmadik kötet.

MEDVECZKY FRIGYES: Társadalmi elméletek és eszmények. Történeti és kritikai adalékok. (Eredeti.) Egy kötet.

BERRYER PÉTER ANTAL: Válogatott törvényszéki beszédei. Ismerteti és fordítja Tóth Lőrincz.

LEROY-BEAULIEU: A collectivismus. (A socialis elméletek jelen állása.) Bevezeti Kautz Gyula.

TAINÉ HYPOLIT ADOLF: A jelenkori Franciaország alakulása. A Forradalom új kötete.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként *nyolczvan ív*, a másodikból a *hatvan ív*, harmadikból *ötven-hatvan ív*, angol diszkótesben, fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy*, a másodiké és harmadiké *három-három* forint. Ezenkívül az angol vászonkötésért *kötenként 40 krajczár* fizetendő.

Egy-egy évfolyam aláírási ára előre bérmentve küldendő, ily czim alatt: *Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése Budapest, az Akadémia épületében.*

Az aláírás egy sorozatra is elfogadlatik, de három évre kötelező.

Az évi illetmény ezentúl minden esztendő november havában küldetik szét, esetleg már tavasszal.

A MAGYAR NYELV.

A MAGYAR

TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

A MAGYAR NYELV.

A MŰVELT KÖZÖNSÉGNEK.

SIMONYI ZSIGMOND.

BUDAPEST, 1889.

A MAGYAR NYELV.

A MŰVELT KÖZÖNSÉGNEK

IRTA

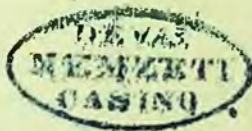
SIMONYI ZSIGMOND.

MÁSODIK KÖTET.

A MAGYAR NYELV SZERKEZETE.

15 10

1042
H.

BUDAPEST, 1889.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

14.7.11.

Budapest, 1889. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A »Magyar Tudományos Akadémia« föladata lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett azoknak terjesztésére is hatni, 1872. január 22-én tartatott összes ülésében egy bizottságot alakított oly célból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A »Magyar Tudományos Akadémia« ezen könyvkiadó bizottsága föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a »Magyar Tudományos Akadémia,« részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjesztette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága

MÁSODIK RÉSZ.

A magyar nyelvnek szerkezete.

ELSŐ FEJEZET.

Hangok, hangváltozások, helyesírás.

Sok kicsinyből halom nő.

Közmondás.

(A fonétika főbb pontjai. Beszélő szerveink. A hangnak tulajdonságai. — Magánhangzók és mássalhangzók. Zöngehangok, neszhangok. A mássalhangzók fölosztása. A magánhangzók fölosztása. A szótagok. A hangkapcsok. — Hangváltozások. Az illeszkedés. A nyíltsági fok változásai. Az időmérték. Magánhangzók s egész szótagok elveszése. Járulék magánhangzók. — Zárhangok s réshangok váltakozása s egyéb mássalhangzóváltozások. Mássalhangzóknak elveszése. Hangátvetés. — A hangváltozásoknak menete és okai. A széphangzásról. A hangtörvények általános érvényéről. — Betűink története. Történeti helyesírás. Fonetikai és etimológiai írás. Irodalmi népetimológiák és szószálhasogatások.)

A nyelvnek lelke, gondolatai a hangokban vannak megtestesülve. S ha fontosak a test mozdulatai általában, mint a lelki élet jelei, legfontosabbak a lelki élet megismerésére s az emberek szellemi közlekedésére nézve azok a testi mozdulatok, melyekkel e közlekedésnek eszközeit alkotjuk meg: a hangokat. De fontosak a hangok lelki életünknek történetére nézve is, mely a nyelvtudománynak főczélul van kitűzve. Mert ha gondolataink kifejezéseit történeti fejlődésükben akarjuk földeríteni, mindenekelőtt a hangfejlődéssel kell számot vetnünk: a hangok története nélkül nem állapíthatjuk meg biztosan a

nyelvbeli alakok történetét, melyek kifejezik fogalmainkat s viszonyításukat.

A hangok története azon tények összege, melyeket hangváltásoknak szoktunk nevezni. Ezeket a tényeket részint biztosan ismerjük az egymásra következő nyelvemlékekből, részint pedig kikövetkeztetjük a nyelvjárások hangjainak összehasonlításából, de tovább menve, a rokon nyelvekből is. Ha összevetjük egymással azokat a hangokat, melyek a rokon nyelvjárások vagy nyelvek egyező alakjaiban megfelelnek egymásnak, rendszeren megállapíthatjuk, melyik az eredetibb s melyik a későbbi fejlemény. Hogy azonban e következtetésekben biztosabban haladhassunk, ismernünk kell mindenekelőtt a hangoknak általános sajátságait és keletkezésük föltételeit, melyeket a fonétika tudománya állapít meg. Itt azelőtt képest a fonétikának csak legfőbb pontjait fogjuk előrebocsátani, a mennyiben a magyar hangtörténet megértésére szükségesek.

Beszélőszervezetünk, a mennyiben a nyelvbeli hangok létrehozására szolgál, lényegében úgy működik, mint akármely más hangszer, de leginkább a fuvó hangszerekhez hasonlít, jelesen az orgonához. A kellő rezgések megindítására először is a levegőnek bizonyos mozgása szükséges, melyet az orgonában a fújtató, az emberi beszédben a tüdő végez. Ez hajtja kilélekzés alkalmával a levegőt a gégebe, mely megfelel az orgona sípjainak, s ez által rezgést indít a gégebeli két hangszalagban, melyek a sípbeli nyelvecskéknak felelnek meg. A levegő maga is rezgésbe jut, mikor e nyelvecskébe, illetőleg a hangszalagokba ütközik, és tudjuk a fizika hangtanából (az akusztikából), hogy a levegőnek ez a rezgése az, a mit fülünkkel fölfogunk s a mit hangnak nevezünk.

A rezgő levegőnek kisebb vagy nagyobb a tömege a szerint, a mint gyöngébben vagy erősebben lélekziünk, s ettől függ a beszédnek kisebb vagy nagyobb ereje: halkabb vagy hangosabb volta. Másrészt a keletkező hang a szerint magasabb vagy mélyebb, a mint a hangszalagok többé vagy kevésbé feszülnek meg. De ezeken kívül van a hangok közt még egy harmadik különbség, mely állandóan jellemzi a különböző hangszereket: az úgynevezett hangszín. Ez az illető hangszer hangmódosító üregének alakjától függ, az emberi beszédben pedig a szájüreg alakjától. Szájunk üregének egészen más alakja van az *u* kiejtésekor, mint pl. az *i* hang képzésekor, és valahány új formát ölt a szájüreg, megannyi új meg új hangszer alakul egész beszélő szervezetünkben. Látnivaló, hogy ez a legtokéletesebb hangszer a világon, s ez bírja a legkülönfélébb hangokat létrehozni. De látjuk azt is, hogy e hangokat három fő sajáttság különbözteti meg egymástól: az erő, a magasság, és a hangszín.

A mi a hangnak erejét illeti, mindent kiejthetünk több vagy kevesebb nyomatékkal, hangosabban vagy halkabban; mégis már e tekintetben állandó különbséget teszünk bizonyos hangok és hangcsoportok között. Így pl. mindig hangosabban ejtjük a szótagnak magánhangzóját, mint mássalhangzóját. Legkönnyebben akkor győződhetünk meg erről, ha messziről beszélgetünk valakivel. Ha pl. ismerőseink csoportja, kikre messziről rákiáltunk, ilyen nevű egyénekből áll: *Kari, Anna, Jenő, Róza*, rögtön meg fogják érteni, melyiket híjuk a négy közül, mert e négy névben tisztán megkülönböztethetni egymástól a két-két magánhangzót. Ellenben ha *Kari, Pali, Sanyi, Kati* nevűek csoportjára kiáltunk, nagyon bajos lesz megértetni, melyiket

hijuk, mert tisztán csak a magánhangzók hallatszanak messzire, pedig ezek itt mind a négy névben azonosak. A magánhangzóknek e tisztább hallhatóságát az okozza, hogy ezek tiszta zengő hangok vagyis úgynevezett zöngék, mert minden akadály nélkül s így minden nesz nélkül jönnek ki a beszélő üregből; csak épen a hangszalagok finom szélének kifeszülése állít gátat eléjük, de épen ez teszi őket zengőkké, mint pl. az orgona hangjait a sípok nyelvecskéi. Azonban a mássalhangzók egymás közt is különböznek a hallhatóság fokára nézve, mert az ő kiejtésökben is szerepel részben a zöngé. Vannak köztük olyanok, melyeknél a szájüreg teljes szélességben nyitva áll s csak középpontján vagy csak a két szélén képződik akadály: így ejtjük az *l* és *r* hangokat. Vannak olyanok is, melyeknél a szájüreg el van ugyan zárva, de az úgynevezett ínnyitorla elvétele által megnyitjuk az orrüregnek belső nyílását, úgy hogy a zöngé egészen zavartalanul kiszabadul az orrüregegen keresztül; ezek az orrhangok: *m*, *n*. Mindezen mássalhangzók a magánhangzókkal együtt képezik a zöngéhangok osztályát.

A többi mássalhangzó kiejtésekor a kiömlő lélekzet sem a belülről elzárt orrüregegen át nem szabadulhat, sem pedig a szájüregegen át nem juthat ki zavartalanul, mert ennek valamelyik helyén akadály áll eléje. Az akadály vagy teljes elzárással jár, vagy pedig szűk rés képződik az illető helyen. Így pl. ajkainkkal teljesen elzárjuk a lélekzet útját a *b* vagy *p* hangnál, ha teszem ezeket a szókat ejtjük ki: *abba*, *apa*. Ellenben szűk rést hagyunk ajkainknál, ha a *v* vagy *f* hangot ejtjük: *evvel*, *kefe*. Emezeknél a hallgatónk hallja a hangot akkor is, mikor a résen át ömlik ki, de amazoknál a *b* *p*-féléknél csak akkor hallik pillanatnyi hang, mikor a zárt képezzük és mikor az elzárást megszünt-

tetjük, mikor a zár fölpattan; míg a zár tart, semmit sem hallani (erről meggyőződhetünk, ha pl. a *lappal*, *aratta*, *okkal* szókban a *p*, *t*, *k* hangot a szokottnál hosszabb időre nyújtjuk.) A réshangokat azért folytonosaknak vagy fúvóknak, a zárhangokat némáknak vagy inkább pillanatnyiaknak szokták nevezni. A lélekzetnek mind a részben való surlódása, mind a zárból való kipattanása szabálytalan hanggal, neszszel jár, s azért mind a réshangokat, mind a zárhangokat neszhangoknak nevezhetjük. De van a neszhangoknak egy más ismeretes fölosztása, mely az imént említettet keresztezi, t. i. a kemény és lágy hangokra való fölosztás: *p* kemény zárhang, *b* lágy zárhang, *f* kemény réshang, *v* lágy réshang. A kemény hangoknál csakis a nesz hallik, mert a hangszalagok lazán maradnak s nem rezegnek; a lágy hangoknál a hangszalagok is megfeszülnek s rezegnek, úgy hogy zöngé is társul a neszszel.¹⁾ Azért a keményeket zöngétlen, a lágyakat zöngés mássalhangzóknak nevezzük. Az eddigiekből tehát a következő fölosztás áll elő:

- I. Zöngé hangok: a) magánhangzók, b) *l*, *r* hangok, c) orrhangok.
- II. Zöngés v. lágy neszhangok (rövidebben: zöngés hangok):
 - a) lágy zárhangok, b) lágy réshangok.
- III. Zöngétlen v. kemény neszhangok (rövidebben: zöngétlen hangok):
 - a) kemény zárhangok, b) kemény réshangok.

¹⁾ A hangszalagok rezgését tisztán érezzük, ha gégenket kívül érintjük ujjunkkal, míg *bb*-t vagy *gg*-t ejtünk: *abba*, *ággal*; ellenben nem érezzük, ha azt mondjuk: *lappal*, *okkal*.

De a mássalhangzókat még az is különbözőkké teszi, hogy az akadály elülről hátra (az ajaktól a torokig) menve, a szájüregnek különböző részein keletkezhetik: különböző helyeken artikuláljuk őket. A szájüregben négy ilyen helyet szoktunk megkülönböztetni (ámbar szorosán véve sokkal többet kellene): az ajkat, a fogakat, a kemény ínyt vagy szájpadlást, és végre a torok fölött a lágy ínyt. E szerint megint négy csoportra oszlanak a mássalhangzók:

1) Ajkhangok. Ezeknél a két ajak vagy az alsó ajak a felső fogsorral alakítja a zárt vagy a rést. Ide tartoznak a neszhangok közül *b, p; v, f*; az orrhangok közül *m*.

2) Foghangok. Ezeknél a nyelv hegye a felső fogsorral alkotja a zárt vagy a rést. Ide sorolandók a neszhangok közül *d, t; z, sz, dz, c*¹⁾; az orrhangok közül *n*; végre az *l, r*.

3) Inyhangok. Ezeknél a nyelvnek vagy hegyét, vagy lapját közelítjük a szájpadláshoz. Az első sorba tartoznak ezek a rés hangok: *sz, s; ds, cs*²⁾. A második sorba valók ezek a neszhangok: *gy, ty; j* (γ ²⁾, továbbá az *ny* orrhang és az *ly*.

4) Torokhangok. Ezek közvetlen a torok fölött kép-

¹⁾ A *dz, c, ds, cs* voltaképen már kettős hangzók, melyek egy nagyon rövid zárhangból és réshangból állnak; csakhogy az a *d t* hang, melyet a *dz c*-ben ejtünk, valamivel hátrább képződik az egyszerű *d t*-nél, és a *ds cs* első eleme még hátrább képződik. — A *dz* hang nyelvünkben rendszerint csak magánhangzók közt és hosszan fordul elő: *kéredzik, fiadzik, pedzette*; különben csak *c* helyett ejtjük lágy mássalhangzó előtt: *tornádzban, peredzből*.

²⁾ A γ hang megfelel a német *ich*-beli hangnak. — A γ hanggal (mely a német *ach*-nak felel meg) ejtették talán a Halotti Beszéd korában a *charmul*-féle szót.

zödnek, úgy hogy a nyelvnek hátsó részét a lágý ínyhez közelítjük: *g, k, (ɣ), ñ.*¹⁾

Végre van egy ötödik artikuláló hely, de már nem a száýüregben, hanem a gégeben, s ez nem egyéb, mint a hangszalagok közti rés. Ez a rés ugyanis a *h* kiejtésekor megszűkül, de nem annyira, hogy a hangszalagok rezegnének. A *h* tehát zöngétlen neszhang, még pedig gégehang.

Az eddigiek alapján teljesen felállíthatjuk a magyar mássalhangzók táblázatát.

		Ajak- han- gok	Fog- han- gok	Inyhangok		Torok- han- gok	Gége- hang
				I.	II.		
Zöngéhangok	<i>l, r</i> -hangok				<i>ly</i>		
	orrhangok				<i>ny</i>	<i>ñ</i>	
Neszhangok zöngétlenek (ke- zöngésék (úgy menny másallh.) mássalhangzók)	részhangok	<i>v</i>			<i>j</i>		
	zárhangok	<i>b</i>	<i>d</i>		<i>gy</i>	<i>g</i>	
	részhangok	<i>f</i>	<i>sz</i>	<i>s</i>	<i>(j)</i>	<i>(ɣ)</i>	<i>h</i>
	zárhangok	<i>p</i>	<i>t</i>		<i>ty</i>	<i>k</i>	

Ide tartozik még e négy kettős mássalhangzó: *dz, c; ds, cs.*

¹⁾ Az *ñ* hangot csak *g, k* előtt alkalmazzuk a magyar kiejtésben: *ñg, muñka.*

A magánhangzók fölosztásában legfontosabb a mély és magas hangok közti különbség. Minden magánhangzót ejtethünk ugyan (s ejtjük is az énekben) mélyebb vagy magasabb hangon; a rendes beszédben mégis a magánhangzónak egyik osztályát állandóan magasabb hangon ejtjük, mint a másikat. Ez összefügg a hangszínnel is, és mind a kettő a magánhangzónak képzése módjától és a szájüreg alakjától függ. A szájüreg alakja pedig a magánhangzónál a nyelv helyzetétől függ. A nyelv hátulról előre és alulról fölfelé mozog. Ha megmarad hátul, akár emelkedik föl a lágy íny felé, akár nem, a szájüregen áthaladó zöngéből mély hang lesz: *á*. Ellenben ha a nyelvnek egész tömege előre nyomul a kemény íny alá s úgy bocsátjuk ki a zöngét, magas hang keletkezik: *e, é, i*. Képzésök helyéről a mélyeket hátsó, a magasakat mellső hangoknak kellene nevezni.

Mindjárt itt megjegyezzük, hogy a nyelvnek mind hátsó, mind mellső állásához hozzájárulhat még egy hangmódosító elem: az ajaknak némi előrenyújtása és gömbölyítése. Így ejtjük pl. az *a* hangot (vagy a hosszú *â*-t ebben: *âra*) s ebben különbözik az *á*-tól. Az *o* *u* hangokat nem is ejtjük a magyarban soha ajakgömbölyítés nélkül, úgy hogy pl. az angol *come, love*-féle szókat, melyekben nem-ajakhangú *o*-t ejtenek, neheziünkre esik utánozni. — Az *i*-ből ajakgömbölyítéssel *ü* válik (*idő: üdö*), az *é*-ből *ö* (*vörös: vörös*). A nyílt *e*-t mi ajakgömbölyítéssel nem ejtjük, de így ejtik a francziák némely szavaknak *ö*-jét, pl. *seul, un*. (Az ajakgömbölyítéssel mindig együtt jár az egész szájüregnek némi gömbölyödése, de ezt nehezebb megfigyelni.) — Ha tehát ezt a gömbölyítést tekintetbe vesszük, a két hangsorból négy lesz:

1. mély hangzó ajakgömbölyítés nélkül: *á, —, —;*
2. mély hangzók ajakgömbölyítéssel: *a, o, u;*
3. magas hangzók ajakgömbölyítés nélkül: *e, ë, i;*
4. magas hangzók ajakgömbölyítéssel: *—, ö, ü.*

Ha már most áttérünk a nyelvnek másik, függőleges irányban való mozgására: mennél föllebb emeljük nyelvünket, annál zártabb a szájüreg, s ezen alapszik a nyiltabb és zártabb magánhangzók közti különbség. Így pl. ha hátsó állásában legmélyebben áll a nyelv, a szájüreg legnyiltabb, s a kiejtett hang *á* lesz, illetőleg *a*. Ha kissé föllebb emelkedik a lágú íny felé, a hang már zártabb lesz: *o*. Ha még inkább emelkedik a nyelv, még zártabb lesz a hang: *u*. — A mellső vagy magas hangok közül legnyiltabb az *e*. Ha a nyelvet föllebb emeljük a kemény íny felé, zártabb *ë* képződik. Ha még inkább emeljük a nyelvet, *i* lesz belőle. — Az ajakgömbölyítéssel mi^{re} egészen nyílt hangot nem ejtünk; az *ö* már közép-zártságú hangzó, az *ü* pedig egészen zárt. — Megjegyzendő, hogy az ajak is mindig zártabbá, csúcsosabbá válik, a mint zártabb lesz a szájüreg belseje: az *ü*-nél pl. mind a kemény íny alatt, mind pedig az ajkak közt legzártabb a száj; az *u*-nál a lágú íny alatt és az ajkak közt legzártabb. — Ha már most a főt adott föloszlást a zártsági fokok megjelölésével pontosabbá tesszük, a következő táblázatot kapjuk:

	nyíltak	közép- zárt- ság- nak	legzár- talbak
1. mély hangzó gömbölyítés nélkül	á		
2. mély hangzók gömbölyítéssel	a	o	u
3. magas hangzók gömbölyítés nélkül	e	é	í
4. magas hangzók gömbölyítéssel		ő	ű

Minden magánhangzót ejthetünk röviden vagy hosszan, a mennyiben a képzéséhez szükséges helyzetben rövidebb vagy hosszabb ideig hagyjuk a száj részeit. De a közönséges beszédben a rövid és hosszú magánhangzók közt az időtartáson kívül még egy különbség van. A rövideket ugyanis lapos nyelvvel, a hosszúkat ellenben egész hosszában földomborodó, kifeszülő, nyerges nyelvvel ejtjük. Erről meggyőződhetik mindenki, ha pl. az *i* vagy *o* hangot fölváltva röviden és hosszan ejti ki egymásután. E különbséget úgy szoktuk jelölni, hogy a rövid magánhangzókat *széles*-ejtésűeknek, a hosszúkat *szűk*-ejtésűeknek nevezzük. Ha akarjuk épen, ejthetjük a rövideket is szűken s a hosszúkat is szélesen. Sőt az énekben, ha pl. a *korona* szó első tagját hosszú hangjegyre kell énekelni, megnyújtjuk ugyan az *o*-t, de megtartjuk a lapos, széles nyelvállást, úgy hogy a szó nem hangzik így: *kórona*, hanem így jelölhetjük: *kōrona*. Viszont ha a *kórház* első tagja rövid hangjegyre esnék, az *ó*-t rövidítetűnek ugyan, de nem válnék széles-ejtésűvé, úgy hogy a szó mégsem hangzanék így: *korház*. A közbeszédben is előfordulnak néha széles-ejtésű hosszú hangok, különösen *é* és *á*, ha azt mondjuk *mére*, *ére*, *ára* e h. *merre*, *erre*, *arra*. S a székelyek bizo-

nyos esetekben minden hosszú hangot szélesen, terpedten ejtenek, pl. *Érdély, körben, akkō(r), indū(l)tam* stb. (l. I. 220. l.)

Nyelvtani alakjainkban néha olyan rövid és hosszú hangok felelnek meg egymásnak, melyek nemcsak széles és szűk ejtésökkel különböznek. A nyelvtörténet folyamán társak lettek az *a* és *á* (*fa: fát, nyár: nyaral*), pedig az elsőt ajakgömbölyítéssel ejtjük, a másodikat nem. Az *a*-nak hosszúja *â* volna (mint az *âra* szóban ejtjük); az *á*-nak rövidje pedig *à* volna (minőt egyes nyelvjárásaink ejtenek), mely nem egyéb mint a rövid latin vagy olasz *a*. — A mi *é* hangunk fonétikai szempontból körülbelül az *ë*-nek felel meg (*lélék: lèlkem, lészén: lészèn, mén: mènnek*), de ma tényleg a nyílt *e*-nek is megfelel (*kéz: kézem, eke: ekét*). Ennek hosszúja voltaképen az *ê*, melyet az *êre* szóban ejtünk, s melyet nyelvemlékeink bizonyossága szerint ejtettek is régente a *kêz, êkêt*-féle alakokban. — É szerint már most a magyar köznyelv grammatikai alakjaiban így felelnek meg egymásnak a rövid és hosszú hangok:

<i>a</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>e</i>	<i>ë</i>	<i>i</i>	<i>ö</i>	<i>ü</i>
<i>á</i>	<i>ó</i>	<i>ú</i>	<i>é</i>	<i>í</i>	<i>í</i>	<i>ő</i>	<i>ű</i>

Itt tehát három csoportot kaptunk a föntebbi négyes fölosztás helyett, mert az *á* mai nyelvtani rendszerünkben tényleg a gömbölyű ejtésű hosszú *â* helyére került. S nyelvtanunkban valóban hármas hangrend érvényesül bizonyos esetekben, nevezetesen a közép-zártságú rövid magánhangzók használatában: *-hoz hêz höz, -on ên ön, -tok têk tók*. —

Láttuk már, hogy a magánhangzók általában erősebbek, hangosabbak, mint a mássalhangzók; a magánhangzó

mindig legerősebb eleme az egy lélekzetre ejtett hangcsoportnak vagyis a szótagnak. De a szótagok egymáshoz képest szintén nem egyerejűek, nem egyenrangúak, s ez már a jelentéssel, a szótagoknak értékével függ össze. Ha kiejtünk egy-egy magyar szót, az első tagját, tehát a tőszótagját, mely jelentésének fő tényezője, hangosabban ejtjük ki, vagyis mint mondani szoktuk, megnyomjuk, rajta van a nyomaték, a hangsúly. Pl. járnak, járnának, járhat, járhatna, járhatnának; szépek, szépség, szépségnek, szépségéről. De a soktagú szókban többnyire azt is megfigyelhetjük, hogy ezen elsőrendű hangsúly mellett van még egy másodrendű is a szóban, s ez legtöbbször a harmadik szótagra jut. Pl. a járhatnának, szépségéről szókban a -ná- és -gé- szótagokat nem hangsúlyozzuk ugyan annyira, mint a tőszótagot, de mégis hangosabban ejtjük, mint a második és a negyedik tagot.¹⁾ —¹⁰ Tovább menve, azt is tapasztaljuk, hogy a szók hangsúlya sem egyenlő a mondatban, hanem mindig annak a szónak ejtjük lehangosabban az első tagját, a mely szóval az illető gondolatnak legjelentősebb fogalmát jelöljük. Ez a mondatbeli hangsúly.²⁾

1) A harmadik szótag hangsúlyozását más ugor nyelvekben is megtaláljuk, legtisztábban az észti nyelvben, úgy hogy az ugor alapnyelvben is sejthetjük megvoltát, sőt nyelvtörténeti alapját is. A pusztai alapszókban igen nagy része kéttagú volt az ugor alapnyelvben, úgy hogy a ragok és képzők tették rendesen a harmadik szótagot, mint pl. ma is a finn *kala-ni*-féle alakokban szemközt a magyar *hala-m*-félékkel; de már a magyarban is *halamat*, v. ö. *víga-ság*, *monda-na* stb. A harmadik tagot tehát azért illette meg a második hangsúly, mert rendesen képző vagy rag volt.

2) Van az erősségi hangsúlyon kívül úgynevezett magassági hangsúly vagy inkább *accentus* (*accentus* = hozzáéneklés, tehát a hangzóhoz csatlakozó zenei elem). Ez a hangnak

Még csak a szótagokra nézve kell egy általános megjegyzést tennünk. A hangoknak szótagokba foglalása, illetőleg a szóknak tagokra oszlása nem az értelmi elemek szerint történik, hanem bizonyos hangtani szabályoknak hódol. Nyelvünkben ilyen eltérést főképp akkor tapasztalunk, mikor egy mássalhangzó áll két magánhangzó közt; ilyenkor ugyanis általános szabály, hogy a mássalhangzót a következő magánhangzóval egy szótagba vonjuk össze. Pl. azt mondjuk *ré-szint, é-hom-ra*, ámbár e szóalakok így keletkeztek: *rész + int, éh + (j)om-ra*. De még akkor is így szótagolunk, ha két vagy három szót egy hangsúlylyal ejtünk, úgy hogy ilyenkor a szókát sem fogja fülével megkülönböztethetni, a ki nem érti, mit mondunk (pl. az idegen). Ez legtöbbször úgy történik, ha névelővel vagy névutóval ejtjük a névszót; *az ég, ezt* így ejtjük: *a-zég ég alatt: é-ga-latt, az ég alatt: a-zé-ga-latt*; tehát a hangsúlyos szótag hangtanilag nem *ég*, hanem *zég, é, zé*. — Viszont ha két magánhangzó közt két mássalhangzó van, az elsőt mindig az első szótaghoz vonjuk, akár tartozik oda eredetileg, akár nem.¹⁾ Pl. az *ifjú*-t így ejtjük: *if-jú*, pedig eredetileg *í + fiú, é + fiú* (az utóbbi kiejtés még most is megvan a székelységben, s az *ífiu* két eleme még külön van ragozva ebben a kifejezésben: *ia-fia, ija-fia* = pereputtya.)

A szótagképzésben nagyon fontosak még a hang-

zenei magasságát változtatja s némely nyelvekben (főképp a klúnaiban) igen nagyfontosságú. A mi nyelvünkben nem igen nagy szerepe van s a köznyelvben leginkább csak mint kérdő hangsúly fordul elő.

¹⁾ Ilyenkor az első szótag »helyzeténél fogva hosszú«, akár hosszú a magánhangzója »természeténél fogva«, akár nem. A szótagzáró mássalhangzóhoz szükséges idő a rövid magánhangzóéhoz adva megnyújtja a szótagot.

kapcsok. Ha valamely mondatuak utolsó hangját kiejtettük, a beszélő szervek visszatérnek nyugalmi helyzetökbe, s ezt csak akkor hagyják megint el, mikor a következő mondat első hangjához készülünk. Ellenben az egyes szókon és szótagokon belül a szájrészek nem szoktak nyugalmi helyzetökbe térni, hanem a legrövidebb úton mennek át mindig a következő hanghoz szükséges helyzetbe. Ez a legrövidebb út gyakran átvezet egy-egy olyan helyzetben, melyben valamely harmadik hangot szoktunk képezni. Ha pl. egymás után két magánhangzót kell ejteni, a kifeszült hangszalagok az első végeztével meglazulnak, szétválnak, s a második hangzó kiejtéséhez ismét kifeszülnek. Ha az átmenet oly gyorsan történik, hogy a két hangzó közti időben nem tér vissza a két hangszalag nyugalmi helyzetébe, hanem csak félig lazul meg, okvetetlen *h* hang fogja a két magánhangzót összekapcsolni; s nyelvjárásainkban csakugyan gyakorinak az olyan szóalakok, minők *bihal*, *lohak* (e h. *bial*, *loak*; ill. *brval*, *lovak*).¹⁾ Köznyelvünkben gyakran fejlődik a két magánhangzó közti kapocsból a *j* hang, pl. *ékes-ruhá-j-ú*; így lett *teremtő-e*, *erde-e* helyett *teremtő-j-e*, *erde-j-e*. Viszont az is megesik, hogy egy-egy teljes hang kiejtését annyira megrövidítjük, hogy a szájrészek csak futólag suhannak át az illető helyzeten, úgy hogy a teljes hang csak kapcsoló hanggá válik. Így pl. a *pa-izs* szó *i*-jét sokszor oly röviden ejtjük, hogy kapcsoló hanggá lesz s a megelőző *a*-val *ai* kettőshangzóvá egyesül, melyet aztán *aj*-val írunk: *pajzs*. Így lett az *ov* szótagból

¹⁾ Különösen az énekekben esik ez meg gyakran, ha egy szótagot két hangjegyre kell énekelni, pl. »*Mcgsegít a-ha-haz é-hég u-hu-ra-ha.*« (Jókai: Lenczi fráter 11.)

a *v* laza ejtésével *ou* az Árpádok korában: *jou, tou*, e h. *jov, tov* (ma *jó, tó*). A kettőshangzókban mindig csak az egyik hang teljes, a másik kapcsoló hang.

*

Az eddigiekben általános fonétikai tételekkel foglalkoztunk, ámbár már itt-ott módosítottuk őket a magyar hangtörténet eredményei szerint. Lássuk már most ennek a hangtörténetnek, a magyar hangváltásoknak lényeges pontjait, még pedig először a magánhangzókat, azután a mássalhangzókat véve szemügyre.

Az altaji nyelvszerkezetben, mint már láttuk, legfontosabb a mély és magas hangzók egymáshoz való illeszkedése. Az altaji nyelvekben is így a magyarban is egyazon szónak magánhangzói rendszeren vagy mélyek vagy magasak, azaz: egy szó kimondása közben nyelvünk megtartja vagy hátsó vagy mellső helyzetét a szónak összes tagjain végig, pl. *háború, keserű*. Ki van mutatva, hogy már az ugor alapnyelvben voltak két-alakú szók, melyeket mély hangzókkal is, de magas hangzókkal is ejtettek; pl. **jogo* (magy. *ju-t*, finn *jou-da-, jou-kse-* stb.) és **jēgē* (magy. *jö*, finn *jüä-*), mind a kettő jövést, jutást jelentett. Számos ilyen szópárt mutathatunk ki a magyar nyelven belül, s a két alak többnyire némi jelentésbeli különbséggel jár: *kavar, kever*; *gyúr, gyűr*; *dagad*, székelyesen *deged*; *rohan*, Örségben és Nógrádban *röhen* (Nyr. VII. 272. XV. 237); *kong* az öreg harang, »*king* a kis harang« (Csallóközben, I. 279.) stb. stb. De soha sem mondjuk *kaver* vagy *kevar* stb. Az úgynevezett ikerszók egy részében a mély és magashangú alakot összeteszszük: *dirib-darab*, *lim-lom*, *zég-zúg* stb.

A hangrendi következetesség azonban csorbát szenved bizonyos okok miatt. Ilyen ok először is az idegen szók átvétele olyan nyelvekből, melyekben nincs meg a hangrendi szabályosság; pl. *templom, pipa, iga, szērda, észterha*. Második az összetétel, mely gyakran köt össze ellentétes hangzású szókat: *gaz-embēr, fő-pap, be-jár, hír-mondó, járás-beli, egy-kor*. Végre néha egyszerű magyar szókban is megzavarodik a hangrend, de csak egy bizonyos irányban, t. i. úgy, hogy mélyhangú szókban egy-egy *ē* vagy hosszú *é* hang lép föl.¹⁾ Így pl. egyes tájszókból sajátos módon *ē*-re változik az *a*, ha a következő szótagban *á* van; pl. *vēsárnap* (Dunán túl, a Balatonnál s az Aldunánál Nyr. III. 8), *vērgányo* (Somogy, III. 231), *zseláta, dērás* (stb. Őrség, IV. 522. VII. 271), *dērálni* (Csongrád, Népk. Gy. II. 262), *csēnál* (*csalán*, Abauj, Nyr. III. 522.) stb. — Sok köznyelvi mélyhangú szóban az *ē* hang nyilván mély hang átváltozása,

¹⁾ De soha sincs eredeti mélyhangú szóban nyílt *e*, sem magashangú szóban *a* *o* *u* stb. *Korhely* bizonyára idegen eredetű szó. Az udvarhelyi *legelább* (e h. *legalább*, Nyr. VII. 378.), a debreczeni *eledó* (e h. *cladó*, Nyr. IX.) elhomályosult összetételek, melyekben a második szónak még csak egyik hangja illeszkedett. Beczéző nevekben a szabálytalan *-ka, -kó* (*Tērka, Liszka, Ferkó, Imricskó*, Lev. T. II. 238, *nénka, ninka* Hont vm., *nénékám* Mikes 76. lev.) idegen hatás eredménye (vö. Szilasi: A beczéző nevekről Nyr. XI.). A *mihást, mihánt, miháncs* alakokban (e h. *mihelyest, *mihést* stb.) úgy látszik, szokatlanabb volta miatt csapott át az *ē* a szokottabb *á*-ba. *Idáig, idább* e h. **idéig, idébb*, talán az *odáig, odább* analogiájára (*idánok odánok* Göcsejben Nyr. II. 371), mint *másütt, másüvé* nyilván az *egyebütt, együtt* stb. kedvéért keletkezett, és *olyatén* a régibb *olyatán* helyett a szokottabb *ilyetén* mintájára. Egyes más föltűnő népnyelvi adatok kétesek; pl. *kulecs, toábbet, e loaimeket* (e h. *kulacs* stb. Göcsejből. Tud. Gyűjt. 1839. XII. 8.).

pl. *szilaj* (vö. *szalad*), *szilánk* (vö. *szalu*), *csillog* (*salyog*), *irt* (*ort*), *világ* (vö. *vogul volg-*), *virrad* (finn *varaha-*), *csik-lund* (lapp *čokkolde-*), *hírvad* és *hervad* (finn *korventa-*) stb. Ezeknek nagy részében, azt sejtethjük, eredetileg a mély *i* hangot ejtették, ugyanazt, mely sok rokon nyelvben maiglan szerepel, s mely nem egyéb, mint az ajakgömbölyítés nélkül ejtett *u*. Egyes török eredetű szókban az *i*-nek ez az eredete kétségtelen, pl. *disznó*, *csikó* = csuvas *sisna*, *tíza* stb. A mély *i* hang talán akkor veszett el nyelvünkől, mikor a honfoglaló magyar nép országszerte szlávokkal vegyült, kik e szokatlan hangot a szokottabb *i*-vel helyettesítették.

Számos esetben egészen világos oka van a mély hang magasra válásának, s ez az ok nem egyéb, mint egy-egy szomszéd *j* hang hatása. A *j*-t ugyanott artikuláljuk, a hol a magas hangokat, a nyelv háta és a kemény íny közt. Mennél zártabb a magas hang, annál közelebb áll a *j*-hez, s a legzártabb *i* és a *j* nagyon könnyen átmennek egymásba. Mihelyt az *i* kiejtésekor a szokottnál jobban szűkítjük a belső szájnylást, a szűk résben surlódó lélekzet neszt támaszt s *i* helyett *j*-t ejtünk (vö. *hiába*: *hjába*)¹⁾, viszont ha a *j* kiejtésekor a szokottnál lazábban, tágabban alakítjuk a rést, *i* hallik helyette (a minthogy szó végén s mássalhangzó előtt a *j* helyett csakugyan nagyon rövid *i*-t ejtünk, mely mint kapcsoló hang a megelőző magánhangzóval ket-tőshangzóvá egyesül, tehát *ejt*, *pajzs* a kiejtésben *e't*, *pa'zs*). Ha már most a *j*-vel mély magánhangzó találkozik, ez

¹⁾ Így mondják Erdélyben, de Somogyban is hallottam (*jába* is) és az irodalomban is előkerül néha, pl. »De *hiába* hűs a szellő, s *hjába* szorúl a kabát.« (Szász Károly.)

könnyen hasonlíthat a *j*-hez rokon *é* *i*-féle magas hanggá. Legismertebb példáink erre *paraj*: *paréj*, *taraj*: *taréj*, *ganaj*: *ganéj*. Pozsony megyében az *olajos* korsót *aléjos* korsónak is mondják (Nyr. VIII. 470). A régi *hozzám* alakból, melyből a köznyelvben *hozzám* lett, Gyergyóban *hozzám* s ebből aztán *hëzzám* válik. Hasonlóképp vált ugyanott a *rajta* ezzé: *rëjta*. Szintén a keleti székelységbe, de egyebütt is, *-jik* lett a *-jok jök* ragból: *rájik*, *apjik*, *húrjik* stb. Mikor aztán a mély hang az *ë* vagy *é* hangon át közeledik vagy teljesen *i*-vé hasonul, akkor a *j* a szomszéd magánhangzóval kettőshangzová (*ë*, *é*, *i*, *i*) egyesül, s utójára e kettőshangzó egyszerű hosszú *é* *i*-vé, sőt néha rövid *ë* *i*-vé válik. Így lesz a *paréj*, *ganéj*-ből *paré*, *gané* s *paré*, *gané*; így *olaj*, *aléj*: *alé* (Nyr. VIII. 470); *onnajt*: *onnet* stb. Így vált a székely nyelvjárások *hëzzám* és *rëjta* alakjaiból *hëzzám*, *hëzzám*, *hëzzám*, *rëta*, *rëta*. Így lett az igéknek régi *-ajt* végzetéből előbb *-ët*, *-it*, s végre *-ét*, *-it*, pl. *szabadajt*: *szabadët* és *szabadijt*: *szabadét* és *szabadit*; ma is megvannak egymás mellett *szakajt*: *szakit*, *hasajt*: *hasit*, *sikojt* (Nyr. VI. 474): *sikit*. Így lett a régi *jonkább*: *inkább* és *juhar*: *ihar*, *juhász*: *ihász* stb. — Mint-hogy a *ty ly* is ugyanott artikulálódnak, hol a *j*, az itt adott magyarázat egyúttal azt is megérteti velünk, hogyan lett némely nyelvjárásban a *tyuk lyuk*-ból előbb *tyik* (Magyari: Préd. 42) *lyik* (Pázm: 5 Lev. 262) s végre *tik*, *lik*.

A hangrendnek imént ismertetett megzavarodásait számos esetben ismét kiegyenlíti a kiejtés, és voltaképen itt jutunk csak ahhoz a hangváltozáshoz, melyet illeszkedésnek nevezünk. Ilyen illeszkedés történt sok rég meghonosult idegen szóban, még pedig — a mi különös — többnyire úgy, hogy a mély hang győzte le a magasat,

akár a hangsúlyos szótagban volt, akár pedig a következőkben. Példák: *pelyva: polyva, rēsta: rosta, bērena: borona, kintērna: kintorna, nevolja: nyavalya, miloszt: *moloszt: malaszt; ocet: eczet; vogel: fogoly, sódēr: sódor, sódar, hammer: hámor, zucker: czukor; szērēncsa: szērēncse, lēvēnta: levēnte, herzog: herczög, Gregor: Gergely: nosilo: nyoszolya, užina: uzsonna, rakita: rakottya és rekēttye stb.* Némely nyelvjárások, kivált a tótsággal érintkezők, megtartottak vagy újra átvettek egyes vegyeshangú formákat, pl. *pelyva* (Esztergom, Nyr. IX. 540), *rēstál* (Ugocsa, VIII. 425), *bērenál* (uo.), *kēntērnál* (Erdély), *sódēr* (Göcsej, Őrség). Más vidékeken meg, főkép Erdélyben, olyan szók is illeszkednek, melyek a köznyelvben változatlanok, pl. *templom: támplóm* (Erdélyben nagyon járatos kiejtés), *gyērtya: gyertya, dēsžka: doška* (a csángóknál. II. 477), *szērda*, ill. *szērēda: szārada* (uo., IX. 453), *fēr-tály: fortály* (Hétfalu, III. 326).

A vegyeshangú összetett szók hajlandók az illeszkedésre, mihelyt az egyik vagy mind a két tag jelentése elhomályosodik, s ilyenkor az a tag szokott meghódolni, melynek értelme előbb elhalványodik. Például az első tag illeszkedik ezekben: **sēm-ha: somha, soha; sēhol: sohol* (nyelvj.), *napestig: nepestig* (Dunán túl s a csángóknál), *sok-ideje: sik-ideje* (csáng. Nyr. III. 2), *borstörő: bōstörő* (több vidéken), *dologtévő nap: dōlōgtivüő nap* (Somogy, IV. 181). Példák a második tag illeszkedésére: **jó-embēr: jōmbor, jámbor, id-nap: innep, ünnepe, fej-al: fejel* (vánkos, nyelvjárásokban), *isten ugy-se(gitsen): néhol isten uccsa, máshol isten üccse, a-helyt: ahajt* (a. m. ott, székely alak).

Még inkább alárendelt az összetételnek második tagja, hogyha képzővé vagy viszonyraggá válik,

s ilyenkor az illeszkedés köznyelvünkben általános szabály. A *belől* szó a Halotti Beszéd korában még névutó volt, az Ehrenfeld codexben már rag s azért illeszkedik: *-belől balól*, ma *-ből ból*. Így lett a *belé, reá* stb. névutókból *-ba be, -ra re*, s a *hat* és *ség* szókból *-hat het* és *-ság ség*. Egy esetben a mai nyelvben kezdődik, úgy látszik, az átmenet: a székelységben ugyanis a *-beli* szócska is kezd illeszkedő képzővé válni, úgyhogy azt mondják *mi járásbeli* helyett: *mi járásbali vagy?* (Krizsa 449.) Viszont több vidéken még ma sem illeszkedik a *-szer* rag, s azt mondják: *háromszer, sokszer* stb. (Göcsejben, Őrségben, az udvarhelyi székelységben stb.) Göcsejben azonfölül sok más névrag sem illeszkedik: *-vel, -hoz, -nek* stb. Egy névragunk a köznyelvben sem illeszkedik, a *-kor*, úgyhogy ezt akár névutónak tekinthetnők még. Nem illeszkednek továbbá azok a ragok és képzők, melyekben *é i* hang van, mert ezek a főt említett okokból különben is gyakoriak a mélyhangú szókban, tehát csak *-ért, -ként, -kép, -ig, -ni* van változatlan magas hanggal. De pl. a *-ség* képző *-ság*-gá illeszkedett, mert mikor képzővé vált, akkor még nem igen volt *é* hang mélyhangú szóban.

Némely ingadozásokat tapasztalunk a vegyeshangú szók ragozásában, vagyis az olyanokéban, melyekben mély hangokkal együtt magashang is van: *é é i í*. Hogyha ezek egyszerű magyar szók, akkor mindig mélyhangúaknak tekintendők, mert kivétel nélkül mélyhangú alakban veszik föl az illeszkedő ragokat s képzőket: *fiúnak, fiútól, fazékban, fazékosság, sétálnak, sétálhatnának, sétálás* stb.

Az összetételek csak akkor esnek ilyen elbánás alá, ha az összetétel érzése elhomályosodik s az egész kifejezés egyszerű szó gyanánt szerepel, mert különben a ragok

mindig az alapszóhoz vagyis az utótaghoz alkalmazkodnak. A *husvét* szót pl. magas hanggal ragozták, a míg valóban összetételnek érezték: *husvétnek*, *husvétben*, (emez még Pázmány Kalauzában 681); de mihelyt az összetételt nem érezték benne, így ragozták: *husvétnek*, *husvétban* (*husvétnek* és *husvétban* van egymás mellett már a Nádor codex 219. lapján). A nép nem érzi a *honvéd* szó két tagját s azért így ragozza: *honvédnek*, *honvédok*, *honvédság*. A *holmi*-t némelyek még magas hanggal, de többnyire már mélylyel ragozzák: *a holmiket* s *a holmikát*, *a holmija* vkinek stb. Veszprémben a *járkél* igét mint egyszerűt ragozzák: *járkéllok*, *jarkéltunk*. A *mosóné*-féle szókban a *né*-nek képző-volta épen abban mutatkozik, hogy a ragok nem alkalmazkodnak ehhez a *né*-hez, hanem az egész szót egyszerűnek vesszük, tehát *mosónénak*, nem *mosónének*.

Az idegen vegyeshangú szókat csak akkor ragozzuk következetesen mély hanggal, ha utolsó szótagjok mélyhangú; pl. mindig *templomnak*, *templomban*, *fertályra*, *réktorhoz*, *Theseusnak* stb. Ellenben nagyon ingadozó az olyan idegen szók ragozása, melyekben az utolsó magánhangzó magas, úgyhogy van *fráterhoz* és *fráterhez*, *mozlimok* és *mozlimék*, *Józsefnek*, de *Józsinnak* stb. Régente is ingadoztak már az ilyenek, pl. *Ábelről*, *Herodestul* Telegdinél 110, 124, s uo. 125 *Herodesnek* is van; de ma gyakrabban olvassuk őket magas hanggal, kivált a melyeknek utolsó magánhangzója *é*, pl. *Jupiternek*, *Mahomednek* stb.

A mely mélyhangú szóknak *i* vagy *é* volt első szótagjokban, a XII. században, mikor a tövégi rövid hangzó elveszett, ragtalan alakjokban csak *i* vagy *é* hangzójuk maradt, pl. **nyílu*: *nyíl*. Az ilyeneknek azonban föntartotta a hagyomány régi mélyhangú ragozásukat: *nyílat*,

nyilra, nyilaz; irok, irnak, irás. Mégis egyeseknél a ragtalan alak magas hangzója olyan hatással volt, hogy a szónak ragozása általánosan magashangúvá lett. Így pl. a *szirt* főnevet, mely azelőtt mélyhangú volt (*szírtra, szirtot, szirtok*), ma már így ragozzuk: *szirtre, szirtet, szirték*. A palóczok még ma is *csipnak, csipkodnak*, de a köznyelv szerint már csak a *csipés, csipkedés* járja. A *nyír* igét is kétféleképp hallogatjuk: *nyírnak* és *nyírnek*. A mélyhangú *dérék* mint főnév mély hanggal veszi föl a ragokat; mint-hogy azonban mint melléknév ritkán fordul elő ragozva, ebben a jelentésében magashangúvá válik: *déréknek* (dem tüchtigen. ellenben *déréknak* dem leibe), *dérékék, dérékség*. Egyes nyelvjárásokban s egyes írónál más efféle mélyhangú szók is átesapnak a magas hangrendbe, úgyhogy itt-ott ilyeneket is hallunk s olvasunk: *kíntöl, kínlódik, csinje, férfinék, férfivel, gyáktül, fitülnek* stb. — Van e tekintetben egy különös szavunk, mely régi nyelvemlékeinkben mindig magashangú s csak a XVII. század óta vesz föl magas tőhangzója ellenére mélyhangú ragokat; ez a *sír* főnév, melyet azelőtt így ragoztak: *sírek, sírbe, sírje*, most pedig így ragozzuk: *sírok, sírba, sírja*. Ezt a változást nehéz kielégítőleg megmagyarázni. Nem valószínű, hogy itt olyan visszaható analogia eredményével van dolgunk, minő a *csolkol* vagy *pélpa* (l. I. 22. 23. l.). Inkább azt sejtethetjük, hogy a mélyhangú *sír* ige analogiája hatott a *sír* főnévre, minthogy a beszédben gyakran szerepelnek együtt: a *sír* és *síralom, sírnak a sírnál*.

Láttuk azonban a hangok fölosztásában, hogy a magashangzó közt, kiejtésök módját tekintve, külön sort tesznek az ajakgömbölyítéssel képzettek: *ö ö, ü ü*. S ezek külön hangsort tesznek az illeszkedés tekintetében

is, de csak egy esetben: a közvetetlen következő szótagban ugyanis nem tűrik meg e hangok a közép zárt *ē*-t, hanem helyette mindig a hozzájuk rokon *ö*-t követelik. E szerint az olyan ragokat és képzőket, melyeknek magánhangzója mélyhangú tők után *o*, magashangú tők után részint *ē*-vel, részint *ö*-vel ejtjük, a szerint, a mint a megelőző szótagban gömbölyítés nélkül vagy gömbölyítéssel ejtett magas hangzó van. Például: *lábhoz, kézhöz, köhöz; újon, égén, földön; háromszor, négyszer, ötször; házatok, szemétek, gyűrűtök; jártok, kérték, túrtok; járok, kérlek, túrok; járjon, kérjén, túrjon; aggódom, fekszel, feküszöl; zárkozik, vétkezik, ütközik.*¹⁾ — Egy-két nyelvtani alakban az *ē* szerepét is az *ö* vette át idővel, úgyhogy csak két alak felel meg egymásnak: egy *o*-val s egy *ö*-vel. Így pl. a 3.-személyű egy birtokot s több birtokost jelölő ragnak azelőtt hármias alakja volt: *-jok jék jök* (*kartjuk kertjük kürtjük*) s néhol ma is így ejtik, de a köznyelvben ez alakok kettőre olvadtak le: *-jok jök*, s további hangváltozással *-juk jük* (*kertjük, kertjük, ép úgy mint kürtjük, kürtjük*). Szintúgy lett mind a névszók, mind az igék többes első személye háromalakúból kétalakúvá: előbb *-onk önök* volt a végzete (*házonk*

¹⁾ Hasonló ajak-illeszkedés van a török nyelvekben s egy számójéd nyelvjárásban, esakhogy ott az ajak-artikulálás nemcsak a magas, hanem a mély hangokat is két sorra osztja (l. fönt 8. l.), ennél fogva négy-alakú képzők s ragok keletkeznek. Ime pl. a jakut nyelv négyféle többesszáma: *aga-lar* atyák, *ogo-lor* gyermekek, *üsülür* medvék, *dörö-lör* orrazó szíjak. Az osztjuk-szamojédban van egy *n*-es rag, mely ilyen négy alakban jelenik meg: *marg-an — tob-on polb-on — tib-ën seb-ën — üg-ön ög-ön*. — A mi nyelvünkben a hármias hangrend csak újabb fejlődés; azelőtt azt is mondták: *földhöz, többször, öker, ördög* stb.

kezünk földünk, járonk kérünk lüronk), azután csak *-onk önk* lett, végre *-unk ünk* (*házonk kezünk, házunk kezünk*).

De az *ö* különben is sok tért elhódított az *ë* hangtól. Vannak szavak, melyeket valaha *ë* hanggal ejtettek s régi nyelvemlékeinkben még így vannak írva, de most az egész magyarság *ö*-vel ejti, pl. *szërnyü, zërget* (az utóbbit Csík-megyében ma is így ejtik), a mai köznyelvben *szörnnyü, zörget*. A *csömör, csötörtök: (csütörtök), tönköly, csödör* szókról és sok másról tudjuk, hogy nyelvünk a szlávtságtól s a németektől csak *ë* hanggal vehette át őket s *e* hang helyébe csak idővel léphetett az *ö* (vö. szlovén *čemer, četrtek*, ném. *dinkel, zelter*). Sok szóra nézve a szófejtés vagy a rokon nyelvekkel való összehasonlítás bizonyítja az *ë* hangot eredetibbnek, pl. *vörös, verés* nyilván a *vér* származékai, *föl, fél* a *fej-é, költ, toll* a *kel, tel-ik* igék míveltetője, *köz* = finn *keski* stb. Viszont más szókra nézve a rokon nyelvek ősréginek bizonyítják az *ö*-féle hangot, ámbar éppen a legközelebbi rokonok utólag elváltoztatták: pl. *öl* klafter = finn *syli* (olvasd *szüli*; vogul *táll*), *mög* = cseremisiz *möngö-* (lapp *mange* stb.), *ösz* = finn *syksy* (olv. *szükszü*, vogul *täkus*), *lö* = finn *lyö-* (*lü*), cser. *lü-* (vog. *li-*) stb. — A déli alföld, továbbá az udvarhelyi székelység egy része a régi *ë*-t minden tőszóban, képzőben és ragban *ö*-re változtatta (*szöm, högy, szög, szögezni, szödni, szödögetöm, vereködött* stb), kivéve néhány egytagú szót s a mélyhangú szókat (*té, lé, né, egy; leány, betyár, fazekas*). Már legrégibb nyelvemlékeinkben is látjuk ezt a kétféleséget, e nyelvjárási különbség tehát nagyon régen kifejlődött. Mégis habozás nélkül eldönthetjük azt a kérdést, vajjon az *ë*-ző vagy az *ö*-ző nyelvjárások őrizték-e meg az eredeti kiejtést, vajjon az *ë* régibb-e az illető szókban vagy az *ö*. Kétségtől az *ë*.

Mert az teljesen megfelel a hangváltozások szokott menetének, hogy az *ö-ző* nyelvjárások általánosan és következetesen *ö-t* ejtenek az *ē* helyett; ellenben megmagyarázhatatlan dolog volna, miért változtatta volna a többi nyelvjárás az *ö* hangot, ha ez volna az eredetibb, épen csak a szóknak s ragoknak egyik felében *ē-re*, míg a többi alakban megtartotta az *ö-t*: *ötödik, megölöm, közös* stb. stb. S még kevésbé magyarázhatnók meg azt a jelenséget, hogy e kétféle szók megválasztásában a Duna vidéke, a palócz nyelvjárás s a keleti székelység teljesen megegyezik egymással! Mindezek azt mondják: *ötödik, megölöm, közlekedik* stb., ellenben *embēr, mēgtészēm, szēmtelenkēdik* stb. stb. Világos, hogy ilyen véletlen nem lehetséges, ellenben lehetséges, hogy az *ö-ző* nyelvjárások minden *ē* hangot gömbölyítéssel ejtenek, tehát *ö-nek*, valamint pl. az osztrák nyelvjárás a köznémet *a* helyett mindig ajakgömbölyítéssel ejtett hangot alkalmaz, olyanformát mint a mi *a-nk*.

Egyes esetekben nemcsak az *ē* vált ajakhangúvá, hanem az *é, i, í* is (ezekből tehát *ö, ü, ü* lesz), a nélkül, hogy mindig megmondhatnók az okát. Legtöbbször úgy látszik egy-egy szomszéd *v* vagy *l* mássalhangzó hatása okozza; ¹⁾ pl. *hév: hō, csév: csö*, régente *béven: ma böven; szélé: ma szölö; hivēs: hüvös* (míg a rokon *hideg*-ben, hol nincs *v*, megmaradt az *i*), rég. *hively: hüvely, ivég: üveg, fil: ma fül* (rokona *figyel* megőrizte az *i-t*), *szil, szilé: ma*

¹⁾ A *v* mint ajakhang, világos, hogy közelebb áll az ajakmagánhangzókhöz, mintsem a többihez. Az *l*-nek pedig más nyelvekben is tapasztaljuk ilyen hatását; pl. éppen a budapesti s az osztrák németiség az *l* mássalhangzó előtt következetesen minden *e i* hangot ajakhangú *ö ü*-re változtat, pl. *feld: föld, stellen: stölln, billig: büllig, viel: vül* stb.

szül, szülő, üldöz: ma üldöz, mivel: müvel, régi fív: fív-, hív: hü(v) stb. Az is talán a töbeli *v* utóhatása, hogy, míg némely nyelvjárások a *löv-töv-hív*- igezőkből ezt képezték: *lön tön hün*, addig a többi nyelvjárás, illetőleg a köznyelv azt mondta: *lön tön hün*. Az *-öl* végű ragok is az *l* miatt vehették föl *ö*-jöket az eredetibb *é* helyett (azelőtt azt mondták *régiokról, belől* stb., később *régiokról, belől*). De ezekre nézve más magyarázat is lehetséges, a melyre még inkább rá vagyunk utalva ama ténnyel szemben, hogy az *ö*-végű igevek eredetileg *é*-re végződtek: *szülé, idvezejté* stb. Az *ö* ugyanis mint ajakhang, jobban megfelelt az ajakhangú *ó*-nak, melylyel a mélyhangú igeveket mondták, tehát ezek analogiájára mondták amazokat *ö*-vel (szintúgy *-ról rél* helyett *-ról röl*/stb.). Egyes alakok maiglan tanúskodnak róla, hogy ez az *ö* is előbb *é* volt: *szülék, szüleim, szüle, teleje, tetéz* stb.¹⁾ Egy esetben hasonulás okozta az *é*: *ö* változást. T. i. a *kérnök* igealak eredetileg így hangzott *kérnéjök* (pl. Wesp. C. 54), de aztán az *é* *ö*-vé hasonult a rákövetkező ajakhangú *ö*-höz, lett tehát *kérnöjök* (*szeretnöjök* uo. 46) s ebből utóbb *kérnök*. Ebben az igealakban a mély hangsor is hasonló labializálást mutat, t. i. *á*: *ó* változást, pl. *ad-ná-jok*: *ad-nó-jok*: *adnök*. Viszont az udvarhelyi székelység kiejtésében az *a* hang elveszti labiális elemét, ha a következő szótagban *á* van, tehát ehhez rövid *á*-vá hasonul az *a*, pl. *kapa*: *kápál*, *hal*: *hálál*, *bétakur*: *bétakarák*.

Az illeszkedés után a magánhangzókra nézve szintén

¹⁾ Az igenév alakulására hatással lehettek még az *-ó ö* (ma *-ú ü*) képzős mellékevek, melyek régi nyelvemlékeinkben úgy látszik sehol sem fordulnak elő *é* hanggal, hanem csak így: *kishitő, keserő* stb.

fontos a nyíltsági fok változása. Rövid magánhangzóink, mint már láttuk (I. 152. 153. l.), a XIII. század óta egy-egy fokkal nyiltabbra váltak: $u \rightarrow o \rightarrow a$, $i \rightarrow \ddot{e}$ stb., pl. *nopun: napon, iggy: égy.*¹⁾ Bizonyos helyzetekben megmaradt a zártabb hangzó, nevezetesen az *lt* és *nk* hangcsoportok előtt. Így pl. a Halotti Beszéd-beli *vola, holsz ma vala, halsz*, ellenben megmaradt zárt *o*-val *volt* és *holt* (*holt ember, holtomig*, míg az igéül használt *holt* legújabbban mégis átment a többi alak analogiájába: *meghalt, meghaltak*), továbbá *olt* (vö. *aluszik*). Az *úrom* szabályosan *uram* lett, ellenben az *uronk* megmaradt a XIV. XV. századig változatlan, sőt utóbb még mélyebb magánhangzót vett föl: *urunk*. — A régi fővégi magánhangzó, mely eredetileg természetesen minden töben más meg más volt. midőn kötőhangzóvá lett, sőt a raghoz is csatlakozott, bizonyos esetekben állandóan zárt vagy nyílt alakban állapodott meg, a nélkül, hogy e megállapodásoknak okait eddigelé megmondhatnók. Így pl. az *n* helyragban a zárt magánhangzó lett szabályos: *házon, kézén, tűzön*; ellenben a melléknevek módhatározó alakjában a köznyelv kevés kivétellel nyílt hangzót tesz eléje: *magasan, erősen*. Ezzel megint összefügg, hogy ugyanezek a melléknevek rend-

¹⁾ Mással is találunk rá példákat, hogy az összes magánhangzók nyiltabbá vagy zártabbá válnak, tehát olyan kapcsolatos, összefüggő változáson mennek át, minőnek a német lautverschiebungot tartják. Így pl. éppen a legújabb köznémet kiejtés majdnem ugyanazt a változtatást teszi, melyet a magyar kiejtés a XIII. század óta mutat: az *und*-ot már majdnem *ond*-nak ejti, a *fünf*-öt *föns*-nek, a *ding*-et *dëng*-nek stb. A litván nyelvben a görög-latin \bar{u} -nak \bar{u} , a görög-latin \bar{u} -nak \bar{u} felel meg; tehát: $\bar{u} \rightarrow \bar{u} \rightarrow \bar{u}$, mindegyik egy fokkal zártabb lett.

szerint nyílt hangzóval képezik a többszt és a tárgyesetet, míg az egészen hasonló hangzású főnevek zárt kötőhangzóval járnak (illetőleg kötőhangzó nélkül képezik ez alakokat); pl. *magasak, erősek, magasat, erőset, de farkasok, ősök, farkast, őst*. Szintén nyílt kötőhangzóval ejtjük a föltétes módot s az infinitivust: *mondana, küldene, mondani, küldeni*. Ellenben zárt hangzó állapotodott meg a jelentő módban a folyó cselekvés I. személyében: *írok, kérlek, győzök, írom, kérém, győzöm*; míg a fölszólító módban s a befejezett cselekvésben megint nyílt a hangzó: *írjak, győzzek, írjam, győzzem, irtam, győztem*. És így tovább.

Újabban egyes esetekben ellenkező hangfejlődést látunk, hogy t. i. rövid hangok zártabbá válnak. Így pl. a névszók *-jok jök* személyragját az országnak zöme ma *-juk jük*-nek ejti (*kardjuk, kertjük*), talán az *-unk ünk* és az igei *-juk jük* együttes hatása következtében (*kardunk, kertünk, tartjuk, ejtjük*). Göcsejben s a szomszédos nyelvjárásokban az utolsó szótag *a*-ja *o*-ra válik, ha az utolsóelőttiben *á* van, s a szóvégi *e* *ē*-re, ha az utolsóelőttiben *e* vagy *é* van; pl. *lábo, látjo, káso, békáro, várnok, eke, epē, nézvē* stb. Ennek oka talán a dissimilatióra való hajlandóság, melylyel a mássalhangzóknál is fogunk találkozni, s mely ellentéte az assimilatióknak vagyis hasonulásnak.¹⁾ A göcseji nyelvjárásban ugyanolyan dissimilatiókat találunk, ámbár nem oly következetesen alkalmazva, ha az *a* megelőzi az *á*-hangú szótagot, pl. *soláto, vosárnap*,

¹⁾ Ilyen dissimilatio az is, hogy a háromszéki nyelvjárásban hol a *-jok jék jök* birtokos személyragok általánosan *-jik*-re változtak, az *i*-végű névszók kivételt tesznek s eredetibb hangjával veszik föl a ragot: *annyi-jok, ennyi-jék, többi-jék, föli-jék, meggi-jék*, nem pedig *annyi-jik* stb. (v. ö. M. Nyelvészet VI. 213).

dorázs, porázs (M. Nyelvészet V. 75), *mogát* (Nyr. I. 374, de uo. *magút* is), *mogába, nyokába* (III. 180, 426, azt vár-
nók: *mogábo, nyokábo.*)

A hosszú magánhangzók nagy része zártabbá vált a XV. század óta. Zártabb lett általában a régi nyílt *e* hang, melyet mint láttuk a régi magyar kiejtés pontosan megkülönböztetett a zárt *é*-től (I. 170. l.), holott a mai köznyelv mindig ezt a zárt *é*-t ejti helyette, úgyhogy a két hang teljesen egybeesik. Vannak azonban egyes nyelvjárások, melyek következetesebbek voltak s a régi *é*-t is egy fokkal zártabban ejtik vagyis *i*-t mondanak helyette: *lilék, idés, szíp* stb. Ez a változás a köznyelvben csak némely alakokban van elterjedve. Így pl. a régi *kéván, kénoz, késér* igéket ma *i*-vel ejtjük: *kíván, kínoz, kísér*. Az *-ént* rag, a mennyiben határozókban fennmaradt, ma rövid *i*-vel van; *szérint, részint, alkalmasint*. Szintűgy lett a régi *-nyé* képzőből és *-ég* ragból *-nyi* és *-ig*. Az igeképző *-ít*, nem bizonyos, közvetlen miből lett, *-ét*-ből-e vagy *-ijt*-ből. Szintén nagyon el van terjedve az élőbeszédben a régi zárt *é*-t helyettesítő rövid *i* az egyes 3. birtokos személyragban: *kezit, kezire, közepibe, kedviért* stb., sőt néhol az alanyesetet is így mondják: a *kezi, a közepi* e h. *keze, közepe*. — Szintén zártabb hangzó helyettesíti bizonyos esetekben az *ó ö* hangot a XV. század óta. Az akkori *ó ö* végű melléknevek ma *ú ü*-re végződnek, pl. *jó-illató: jó-illatú, kishitő: kishitű, aszjó: asszú, keserő: keserű* stb. A hasonló alakú főnevek is így végződtek azelőtt, pl. *tanó, koszoró, kesselő, kösöntyő*. A régi *-ól öl* igeképző s az *-ól öl* névrag ma szintén általánosan *-úl ül* vagy inkább rövidítve *-ul ül*, pl. *fordól: fordul, készöl: készül, példáól: például, kívöl: kívül*. — Általában tehát azt mondhatjuk, hogy hosszú

hangzóink egy fokkal zártabbak lettek. A mi következetlenséget látunk az *é ó ö* hangok történetében, az valószínűleg úgy fog magyarázódni, hogy a hol e hangok látszólag változatlan maradtak, az Árpádok korában voltakép nem ezeket, hanem kettőshangzókat ejtettek, úgyhogy a mai *jó, való, elő, kék* eredetileg *jou, valou, elëu, kèik* volt. A mi akkor már *ó ö é* volt, abból csupa *ú ü í* lett, az akkori *ê*-ből pedig (valamint az *ëi*-ből is) zártabb *é*. Változatlanul csak a régi *ú ü í* maradt (*kút, víz* stb.), mert ezek már zártabbá nem lehettek, továbbá az *á*, mert ennek megfelelő tiszta zártabb hangunk nincs (az *ó* vagy *â* már gömbölyítéssel ejtett hangok.)

Közönséges jelenség a hangtörténetben, hogy a magánhangzóknak időmértéke megváltozik: a rövid megnyúlik vagy a hosszú megrövidül.

A nyújtásnak egyik közönséges oka más nyelvekben a hangsúly, mert a szónak legnyomósabban ejtett, legjelentősebb szótagját hajlandók vagyunk tovább is hangoztatni. De a mi nyelvünkben erre alig van biztos példánk, ¹⁾ talán az egy *álmom*, mely a XII. században még

¹⁾ A székely kiejtésben e jelenség sokkal közönségesebb. úgyhogy ott sok szónak első tagja megnyúlik: *mútat, kútat, rókon, fűtyöl, vidék* stb. De van ott azonkívül egy sajtáságos magassági hangsúly, mely a mondatnak utolsó szótagját egyúttal megnyújtja: *hazá, hagyóm, sohógy* (l. Steuer: A székely ny. hangjai 11—13). Van egy ehhez hasonló jelenség a köznyelvben is. Hozzá vagyunk ugyanis szokva, hogy a kérdésben az utolsóelőtti szótagot emelkedő hangon ejtjük, tekintet nélkül arra, hogy kezdő, közép vagy végső tagja-e az valamely szónak (*jönnék? megjöttél? takarodtok? megjött már? látod ezt?*), de egyúttal a kérdésnek utolsó szótagját mélyebb hanggal mondjuk. Hogyha már most az egész kérdés csak egy szótagból

valószínűleg így hangzott: *olmu* (vö. *oloğ* Vitk. C. 41. aludj, s ma is *oll*; Anonymus az *almu*-t és *Almus*-t alkalmasint röviden ejtette még), ebből aztán *alm* lett, s utóbb *álm*, *álm*. Ebben a szóban a hangsúlyon kívül előmozdíthatta a nyúlást a magánhangzóra következő zöngé hang: *l*, mert ez más esetekben is így hatott a magánhangzókra. Az *l* hang előtt már majdnem négyszáz év óta meg-megnyúlik a magánhangzó, ha a kettő egyazon szótaghoz tartozik. Már a XVI. század elején találunk egyes codexekben, olyan alakokat, minők *vol*, *vona*, melyeket bizonyára így kell olvasnunk: *vót*, *vóna*. Az *l*-nek elveszése nem történt hirtelen, hanem lassankint gyöngült s adta át a maga idejét a magánhangzókra, úgyhogy ez fokozatosan nyúlt meg s már hosszú volt, mielőtt az *l* egészen eltűnt volna.¹⁾ Az olyan közvető alakok, minők *vóll*, *vólma*, *bóll*, *gondólni*, *ülni* stb., soká használatban voltak, mint Pázmány és mások írásmódja bizonyítja, sőt Delmecezenben és a székely földön még ma is használatosak. Az utóbbi nyelvjárásokban az *r*-nek is ugyanolyan hatása van a megelőző magánhangzókra; azt mondják pl. *sôrba*, *pôrba*, *akkôr*, *gôrbe*, *Érdély* stb. (szélesen ejtett magánhangzóval). A székely kiejtés bizonyos esetekben ezt az *r*-et is elenyésztí, úgy mint az *l*-et láttuk enyészni, nevezetesen a *-kor* és *-szër* ragokban: *akkó*.

áll. akkor egy magánhangzóra esik a hangnak emelése és lebecsátása, pl. *úgy*? *ő*? S hogy ez a két mozzanat jobban kitűnhessen, ilyenkor a rövid szótagot mégis megnyújtjuk, pl. *ádsz*? *lê*?

¹⁾ Az *l*-es magánhangzót mintegy kettőshangzónak tekinthetjük, mely aztán ép úgy válik lassankint egyszerű hosszú hangzóvá, mint más kettőshangzók; tehát pl. *ol*-ből ép oly módon lesz *ó*, mint a régi *ou*-ból, úgy t. i. hogy a kapcsoló hang képzéséhez való helyzetet mindinkább futólag érinti a nyelv.

hatszó stb. ¹⁾ Ezek a pótló nyújtásokon kívül vannak még olyan nyújtásaink, melyek az analógia eredményei. Pl. a pótló nyújtást belső analógiánál fogva átviszük néha a szónak olyan alakjaira is, melyekben nem volna helyén, nevezetesen olyanokba, melyekben az *l* is tisztán megmarad, mert a következő magánhangzóval képez egy szótagot. A *gyülő(l)t*, *gyülő(l)ködni*, *gyülő(l)ség*, *válaszó(l)tak* analógiájára néha ilyeneket is hallani: *gyülőölöm*, *gyülőlet*, *válaszólok* stb. e h. *gyülőölöm*, *válaszólok*. ²⁾ Külső hangbeli analógia okozza, hogy az idegen szók végén megnyújtjuk az *o*-t, mert a rövid *o* *ē* *ö* hangokat köznyelvünk szó végén nem tűri (néhány egytagú szó tesz csak kivételt: *no*, *nő*, *tő*, *lő*, *-ē*; az *ö*-re egyáltalán nincs, csak nyelvjárási példa). Azért hát *banko*, *báro* helyett azt mondjuk: *bankó*, *báró* stb. Az *u* *ü* *i* hangok hosszúságukra nézve egyáltalán ingadoznak mai kiejtésünkben, azért néha olyan szókban is ingadoznak, melyekben voltaképp csak rövidhangzó van helyén. *Pipa*, *igen* helyett sokszor hallani: *pípa*, *ígen*, a *csíp* szó *í*-je is csak újabban nyúlt meg, s e szabadsággal különösen verselőink élnek gyakran. ³⁾ *Ördöngös* helyett

¹⁾ Ugyanezek a nyelvjárások a *j* előtt is nyújtják a magánhangzót: *éjteni*, *hajtani*, *ehéjt*, *ahajt* stb.

²⁾ Már versíróknál is találkozunk néha ilyenekkel: *gyülőölöm* (Arany: Aristophanes II. 36); *a fajgyülőlet üszke* (Sárosi: Arany Trombita 180); *válaszólok* kedves kis versedre (uo. 192).

³⁾ Pl. *csikorgasd* fogad (Arany: Arist. II. 274); *ügyét*, *rövidül* (Szász K.: Téli Rege 1. föl. 2. szin); *vígye* (uo. 2: 3); azóta illetlen áll a pecsét s az *írat* (uo. 3: 2). — Szorultságukban a versírók különben is nagyon szabadosan bánnak a magánhangzók időmértékével. Pl. ugyancsak a Téli Rege fordításában (1: 2) a *kapuja* szó egy versben így van alkalmazva: *kápújū*, s a közetlen következőben már így: *kápújā*.

azt is halljuk néha: *ördöngös*. Itt a külső analogia a jelentésnek egy mozzanatával függ össze, népetimologiaféle. A kik ugyanis így ejtik, az *ny* miatt olyan igei származékot éreznek benne, minők *terjengős*, *borongós*.

A nyújtásnál sokkal gyakoribb jelenség a rövidítés, s ennek oka a futólagos, hanyag kiejtés, mely kerüli a fölösleges munkát. Vannak nyelvjárásaink (a dunántúli s a háromszéki), melyekben a legzártabb hangzók, tehát az *ú ü í* mindig megrövidülnek, akár hangsúlyos, akár súlytalan szótagokban vannak, kivéve a pótló nyújtás eseteit. Tehát azt mondják: *ur, ut, kut, kutba, bün, tür, tüz, türtek, tűznek, abbul, ebbül, viz, tiz, sir, sirnak* stb., de *tanútam, südő, szíva (szítva), hű, szí (hív-, szív-)* stb. A göcseji nyelvjárás még a pótló nyújtásokat is megrövidíti utólag, pl. *elmegy: emegy: emegy, arvâl: arvâ: avra*; de a Balaton vidékén is mondják: *abbu, ebbü, âru, ettü*, e h. *abbü, ebbü* stb. Némely vidéken csak egyes szók rövidülnek s ennek nehéz az okát megmondani; azt mondják pl. *alaja, melleje, beleje* (az utóbbit talán a *bele* hatása alatt, a többbit meg a *beleje* analogiájára). A palóczok azt mondják: *vagdôs, hagdôs* e h. *vâgdôs, hâgdôs*, s a köznyelv is: *vagdâl, mintha* a helyzeti hosszúság fölöslegessé tenné a szótagoknak természeti hosszúságát, de mért csak ebben a három esetben? — Bizonyos alakokban a köznyelv általánosau megrövidítette a magánhangzót. Így nevezetesen a hangsúlytalan *-ul ül* névragban s *-ul ül* igeképzőben: *példâul, egyedül* stb.; *tanul, fordul, kerül, feketül* stb. (de *nyül, gyül, fül, hül* s más egytaguak, vö. *nyujt, gyüjt, füt, hüt; nyílik és nyílik: nyíl, sül: süt*). Kétes, vajjon hosszan vagy röviden ejtik-e többen az *-ú ü* képzős mellékneveket: *kislábú, nagyképü, hosszú, keserü*, és *kislábu, nagyképü*,

hosszu, keserü. — Alaktani tekintetben fontos a hosszú és rövid hangzó váltakozása az úgynevezett hangrövidítő névszókban: *madár, madurat; levél, levélre, levélben: levelt, levelek, leveles* stb. Hogyan keletkezett a két alak közti különbség? nincs még kielégítőleg megmagyarázva. Talán a körülvevő rövid hangok hatása alatt rövidült meg az *á é* is a *madarat, levelek*-féle alakokban? Mellette szólna az, hogy nem rövidülnek meg e magánhangzók egy névszóban sem, melyben a megelőző szótagnak hosszú a magánhangzója, pl. *vásár: vásárok*, nem *vásarok* stb. Ellene szól, hogy van akárhány más háromtagú szónk, melyben csak a középső magánhangzó hosszú: *halálom, igérek, kapások, kefélek* stb. Igaz, hogy a *kapások, kefélek*-féle származékok rövidülését meggátolhatták az alapszók hosszúhangzós alakjai: *kapát, kapára, kefém, kefével* stb. Hogy pedig a *madáron, levélre* kivételt tesznek a rövidülés alól, azt a többi nagyszámú helyhatározó alakok okozták, melyek mind hosszúhangzósak: *madárra, levélben* stb. — Szabályosan megrövidült még a hosszú *á é é* némely alakoknak végén, mert a szóvég a reá eső csekély hangsúly miatt leghajlandóbb a rövidülésre. ¹⁾ Hosszú volt valaha az *a e*-végű névszók véghangzója, minők *apa, szüle*; megmaradt a hosszú hang ragok előtt: *apát, apát-m, szülé-m*

¹⁾ A hangsúlytalan szótagok rövidítése legfőltűnőbb abban a három ugor nyelvágban, melyben idegen hatások következtében a hangsúly az első szótagról átment a többi szótagokra, t. i. a mordvinban, cseremiszbén és a zürjén-votjákban. Ezekben ugyanis alig találunk olyan szót, melyekben az első szótag hosszú maradt, míg a többi négy nyelvágban az ilyen szók egészen közönségesek (l. Munkácsi. Nyr. XIII. 13). A mordvin annyira ment ezen az úton, hogy sok szó egészen elvesztette első magánhangzóját.

stb. Hosszú volt a 3. személyü birtokost jelölő *-a e*: *házu, keze*, vö. *házá-t, kezé-ben* stb. Hosszú véghangja volt továbbá a 3. személynek az elbeszélő alak és föltétes mód tárgyatlan ragozásában, minő *kére, jára, kérne, járna*. A megfelelő társalakoknak ma is állandóan hosszú hangzójok van: *kérék, kérnék, járál, járnál, járnánk* stb. Mindezeket a véghangokat meg is találjuk még egyes nyelvemlékekben hosszan, illetőleg kettőztetve, leggyakrabban a Jordánszky és Érdy codexben; pl. *yghee (igē), feketee; kezee, terhee; ellenee, bennee; maradau, ylee (ülē, ma üle); aallanaa, kel-lenee* stb. — Ugyanezekben a nyelvemlékekben egyes tőszótagok is hosszú hanggal vannak írva, melyek azóta megrövidültek. Az Érdy codexben pl. a *tel, kell* és *menni* igék. a *mell* és *szőr* főnevek, az *elő* és *fél* szócskák tőszótagja következetesen kettős *ee*-vel van írva: *leelte, keellemetes, meenyetek, meellye, zeertartas, zeezates, eelae (élē), eeleb (élebb), feelebb* stb. Hogy ez nem pusztán valami helyesírási sajátosság, azt bizonyítja sok más körülményen kívül az a következetesség, melylyel pl. az *und*-jelentésű *es* (ma és) és az *uuch*-jelentésű *ees* (ma is) meg van különböztetve az Érdy codexben.¹⁾ — Egyes esetekben a hosszú és a rövid magánhangzó vegyest használatos még a mai köznyelvben is, pl. *ád: ad, hágy: hagy, kél: kel, nekēm: nekēm, véle: vele, birközik: birkozik, mérközik: mérközik, csavaródik: csavarodik, belē: bele* stb.

A magánhangzónak elveszése nem egyéb, mint egy további foka a rövidülésnek. A hosszúság és rövidség

¹⁾ Hiszen számtalan esetben az Érdy-C. kettős *e*-je s *a*-ja még a mai kiejtés szerint is hosszan olvasandó; pl. *teyeewel newelee ffyaat* (660. b. lapon) stb. stb.

nem állandó időmértékek, mint pl. a zenében az egész és fél hangjegy. Valamint énekelni lehet egy magánhangzót háromnegyed ($\frac{1}{2} + \frac{1}{4}$) hangjegyre, ép úgy vannak a beszédben félhosszú hangzók s ezek előzik meg a rövideket, mikor a hosszú hangzók idővel megrövidülnek. Némely nyelvekben, pl. a francziában, egész közönségesek a félhosszú hangzók. S valamint a zenében, a népdalban vannak a félnél is rövidebb hangok: $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ és így tovább: ép úgy vannak a beszédben a súlytalan hangzók közt rövidnél is rövidebbek, melyeket lassankint egészen elhanyagol a kifejtés. — Valamint a rövidülésnek, úgy az elenyésztésnek is leginkább a szóvégi súlytalan magánhangzók vannak kitéve. Azért vesztették el véghangzóikat mind azok a névszók, melyeknek alanyesete a XII. században rövid hangzón végződött, tehát *nogyu: nagy (nagy), váru: vár, cserü: cser, némbéri: némbér, kerékü: kerék*. Láttuk már, hogy a teljes alakok még sokszor előfordulnak régi okiratainkban (I. I. 155. l.). Egyes esetekben még hosszú véghangok is elvesztek idővel, nevezetesen igekötők és névragok *á é*-je; így *föle: föl, elé: el, belé: bel (ma be), mège: még, -höz: -hoz, -neki: -nek (de viszhá: vissza, öszvé: össze)*. — A szóvégi hangzó elveszését sokszor siettetti az a körülmény, hogy a következő szó is magánhangzón kezdődik. Ezt nevezetesen némely állandó kapcsolatokban, összetételekben tapasztaljuk: *gazd'asszony, gazd'uram, ifj'úr, ifj'asszony, od'adta, kétségb'esés, lelk'ismeretes* stb. A nyelvjárásokban még több effélet találunk: *id'adja, Ab'új, kecsk'olló, el-lemb'átú (átellenben)*; a székelyeknél: *abb' a helybe, erre' a szóra* vagy *erre' szóra*, sőt a palóczoknál egytagú igekötőkben is kiesik egy-egy magánhangzó, hol megvédhetné a hangsúly: *b'éri, vele, b'ütyük (beütjük), l'ülök (léülök)*;

vő. Dunántúl: *m'uta* e h. *mióta*. Az utóbbiakhoz hasonlókat. a köznyelvben is találunk, de csak egyszerű szókön belül, s csak olyankor, mikor a második magánhangzó hosszú: pl. *lőány: lány, rőám: rám, *rőólam: rólam* (a csángóknál még *riólam*), *miért: mért, mert*. — A szóvégi magánhangzó elveszése mellett leggyakoribb nyelvünkben a második szótag hangzójának az elenyészése, s ennek oka az, hogy mindjárt az erős hangsúlyú első tagot követi. Más nyelvekben is gyakran tapasztalható természetes jelenség, hogy a hangsúlyos szótag hatása alatt elvész a szomszéd szótag magánhangzója, általános szabály ez pl. a francia hangtörténetben. Nálunk a XIII. században azt mondják még: *uruszág, részét, ozut, ásovány, szőluga, szērēda, *pálicza, *málna, Zsitova, Zaggyva*, s ma azt mondjuk: *ország, részt, azt, ásvány, szőlő, szērda, pálcza, málna, Zsitva, Zaggyva*. A hol abban a korban a szónak második magánhangzója rövid volt s mind előtte, mind utána egyszerű mássalhangzó volt, a legtöbb esetben elveszett a magánhangzó, föltéve, hogy a szó végén kiejthető mássalhangzócsoport támadt (pl. *bokor*-ból nem lett *bokr* stb.). A hol mássalhangzócsoportok akadályozták a második magánhangzó kiesését, a harmadik esett ki, ha reá nézve megvoltak az említett föltételek; pl. *eresztévény* (*erezteuen* egy 1293-ki oklevélben): *eresztvény*; **barkovicza* (szláv **brekovica*, l. Mikl.): *barkócza*; **esztēn-időre: esztendőre*. — Némely alakokból később vészett ki a második magánhangzó, pl. *vígáság: vígság, aloszik: alszik, látod-ē: ládd-ē, mit tesztek: metszek, mit tegyek: meggyek* stb.

Néha nemcsak a magánhangzó vész el, hanem vele együtt a szomszéd mássalhangzó is, úgyhogy egész szótag esik ki egyszerre. Nem szólunk itt újra az elkoptatott

udvarias szólásokról s más effélékről, melyeket már bevezetésünkben érintettünk (I. 13. l.). Mint más nyelvekben, ¹⁾ úgy a miénkben is legtöbbször esik ki két hasonhangzású szótag közül az egyik. Például *asszony-anyám*: *asszonyám*, *kántor-uram*: *kántoram* (Nyr. VII. 34), *Grivilemos*: *Vilmos*, *ebbelől*: *ebből*, *abbalól*: *abból*, *látotta*: *látta*, *futottam*: *futtam*, *ütötték*: *ütték*, *áhitatoskodik*: *áhitoskodik* (kétszer egy népmesében Figyelő 1877. 302), *add-ide*: *adde* (Nyr. VI. 423), *elégendő*: *élegendő*, *gyermekécske*: *gyermécске*; *hajlokocska*, *hajlékocska*: *hajlocska*, *hajlécska* (Érs. C.), *minemő*: *minő*, **lévék*: **lévél* **lévén*: *lék* *lél* *lén* és *lök* *löl* *lön*, stb. Ide tartozik az is, hogy a fölszólító módban azt mondjuk *irjuk irjátok irják* e helyett: **ir-ja-juk* **ir-ja-játok* **ir-ja-ják*. Már nehezebb megmagyarázni, hogy *irjad* is ezzé rövidül: *ird*; ez mindenestre avval az általános irányzattal függ össze, hogy a fölszólító módnak oly gyakran s nem ritkán indulatosán ejtett 2. személyét rövidíteni szereti a kiejtés. Azért maradnak ez alakban az összes iktelen igék s újabban még az ikések is személyrag nélkül *irj*, *várj*, *dolgozz(ál)*, *igazodj!* Még nehezebb annak okát adni, hogy a régibb *irtanak*, *jöttének* alak újabban ezzé rövidült: *irtak*, *jöttek*; továbbá egész végszótagok elesésének az olyan ragos alakokban, minők **irája*: *irá*, *irnája*: *irná*, **vagyol*: *vagy*, *öszkoron*: *öszkor*, *másképpen*: *máskép* stb. Emezekre visszatérünk a ragozás tárgyalásában.

¹⁾ Vö. Leo Meyer: Vergl. Gramm. I. 281, Kuhn's Zeitschrift XXII. 98, Fleckeisen's Jahrbücher CXI. 368. Az észti nyelvben a *-ta* végű igék gyakran csonkúlnak meg a szenvedő igenévben, mert a képző is *t*-hangú szótagból áll, pl. *armasta-tud*: *armastud*, *paranda-tud*: *parantud*, *arata-tud*: *aratud* («sehr gebräuchlich» Wiedemann Gramm. 465).

Járulékmagánhangzók közbeszurása is előfordul, de csak mássalhangzócsoportok könnyítésére, kivált szó elején és végén. Az altaji nyelvek rendszerint nem tűrnek a szó elején egynél több mássalhangzót, azért ha olyan idegen szókat vesznek át, melyek több mássalhangzón kezdődnek, vagy elül vagy közbül egy-egy magánhangzóval toldják meg.¹⁾ Elül toldotta meg nyelvünk, még pedig *i*-vel, a rég meghonosult *st*, *sp*, *sk* elejű idegen szókat, pl. ném. *stüb*: *istáp*, *strang*: *istráng*, *spital*: *ispitály*, olasz *stallo*: *istálló*, *schola*: *iskola*, *scatola*: *iskátula*. Néha az *i* helyett a következő szótagéhoz hasonló magánhangzó szerepel, pl. *schola*: *oskola*, *sturm*: **ustrum*: *ostrom*: így rendszeren az *szl* kezdetű szláv szók előtt, pl. *strěha*: *esztërha*, *stoln*: **osztol*: *asztal*, *stogŭ*: **osztog*: *asztay*. Más csoportokba a két szókezdő mássalhangzó közé járult a magánhangzó, még pedig rendszerint a következőhöz hasonló, de mindig rövid hangzó. Pl. szláv *křstjan*: *keresztjén*; *krupa*: **kurupa*: *korpa*; *greben*: *gyereben*; *grumada*: **garamada*: *garmada*; *pruzinŭ*: *purázna*; *bratŭ*: *barát*; *klasŭ*: *kalász*; *plěva*: **pělěva*: *pélyva*, *polyva*; *sluga*: *szuluga*: *szolga*; *slama*: **szalama*: *szalma*; *srěda*: *szěrěda*: *szěrda*; *kvasŭ*: *kovász*; német *pretze*: *percez*; *schlucke*: *salak*; *schlecht*: *selejt* (*selejtes*, a palóczoknál *eslejtes*); *schnur*: *zsinór*; **smalz* (*schmelz*): *zomálcz*, *zomúncz*; *kramer*: *kalamár*; *kalmár*; *purger*: *pologár*: *polgár* stb. E mássalhangzócsoportokat régi nyelvemlékeinkben részben még eredeti alak-

¹⁾ Más nyelvekben is előfordul ez, pl. a kelta s a román nyelvekben, a baszk nyelvben stb. (l. l. 73. l.) Példák altaji nyelvekből: a *szalmát* a vogulok is *solom*-nak ejtik; az *ispitályt*, a *keresztényt* a kazáni tatárok is így nevezik: *esbitül*, *keräšen* (emez baszkul *guiristinoa*) stb.

jokban olvassuk, pl. *brát* a Halotti Beszédben, *krisztyán* egy 1278-i oklevélben («villa cruciferorum Cryztyan vocata»). — A szóvégi csoportok nagyrészt még XV. századbeli emlékeinkben is változatlanul megvannak, de később egyes mássalhangzócsoportokat (*lm, rm, tk* stb.) nem tűrt meg a magyar kiejtés s ilyenkor egy-egy középzárt magánhangzót szúrt közbe (*o ē ö*): pl. *hotolm, hatalm: hatalom; álm: álom; fejedelm: fejedelēm; orm: orom; turm: lorm, torny: torony; titk: titok* stb. stb.

A mássalhangzókról elmésen mondták, hogy a csontokhoz hasonlóké a szók hangtestében, míg a magánhangzókat izmokhoz hasonlították, a mennyiben ezek a mozgékonyabb s változóbb, azok az állandóbb elemek. Mégis vannak nyelvek, melyekben a mássalhangzók is gyakori változásnak voltak alávetve (ilyen pl. a német), s a mi nyelvünkben is, mióta elvált ugor rokonaitól, egyes lényeges változásokat szenvedtek, csakhogy ezek részben a történelőtti korba esnek. Ezen régibb mássalhangzóváltozásaink közül legfontosabbak azok, melyek az artikulálásnak módját illetik, nevezetesen a zárhangoknak réshangokra változása. Ez abban áll, hogy idővel lazábban-lazábban képezték a zárhang kiejtésekor magát a zárt, s így természetesen oda jutottak, hogy a régi zárhang helyett réshangot ejtettek: *p* helyett *f*-et, *k* helyett *γ*-t. Különös, hogy az eredeti *t* hang e változástól majdnem teljesen ment maradt, tehát nem változott *sz*-re.¹⁾

¹⁾ Más nyelvekben ez is közönséges hangváltozás. A görög

Ellenben az ugor *p* a szó elején, mint már láttuk (I. 75. l.), szabályosan *f*-re változott; ilyen eredetű *f*-ünk van a *fu*, *fészek*, *fél*, *fi*, *fene*, *fog*, *fő* és számos más szóban. — Az ugor szókezdő *k*-nak számos magyar szóban *h* felel meg, pl. a *hal*, *három*, *hat*, *halad*, [*hág* szókban. De az ilyen *h*-t, mint Halotti Beszédünk bizonyítja, még a XIII. század elején *χ*-nak is ejtették. A *k*-ból tehát közvetlenül *χ* lett de ez a változás csakis mély vagyis hátsó magánhangzók előtt történt,¹⁾ még pedig azért, mert ilyenkor tényleg máshol, t. i. hátrább képezzük ma is a *k* hangot, mintsem a magashangú szókban. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha megfigyeljük nyelvünk mozgását az egymás után kiejtett *ka ke* szótagokban. Hogy némely ugor-eredetű mélyhangú szavunkban, minők *kar*, *kacsint*, *kíván*, *kullog*, *kűsz*, miért maradt változatlan a kezdő hang, az nincs még felderítve, de valószínű, hogy ezekben másféle *k*-t ejtettek, mintsem a *hal*, *három* szók ősalakjaiban. — A *k*: *χ* változáshoz hasonló a szóközépi *g*-nek *j*-re változása, mely szintén történetelőtti, pl. *buj(-ni)* e h. **bug-*, *fej* e h. **pege*, *haj* v. *héj* e h. **sogo*; ide tartozik a fölszólító mód *j*-je, mely a rokon nyelvek tanúsága szerint szintén *g* volt eredetileg. Ezzel a hangváltozással sok más nyelvben is találkozunk.²⁾

φου(ς), a latin *versio*, a német *dass*, a francia *nation* s hangja mind *t*-ből keletkezett.

¹⁾ A csuvas, jakut és mongol nyelvekben is csak mélyhangú szókban változik a *k* *χ*-vá. Az ugor nyelvek közül a kondai vogul és a legtöbb osztják nyelvjárás is végrehajtotta ezt a változtatást, de szintén csak mélyhangú szókban, pl. *hat*: k.-vog. *χot*, oszt. *χot*, *χut*; ellenben *két*, *kettő*: k.-vog. *kit*, oszt. *kūt*, *kat* (ez újabban lett ott mélyhangúvá).

²⁾ Így pl. a berlini német kiejtés magánhangzók előtt *g* helyett

Ugyanilyen *g* sok esetben *v*-re változott: *buv-ik*, *jöv-ők*, *szöv-ők* stb. E változásnak menete nincs még megmagyarázva, de a közvető hang alkalmasint γ volt, mely a χ -nak megfelelő lágy hang.¹⁾ — A *p*: *f* változásnak párja az, hogy magánhangzók közt az ugor *b-t v* helyettesíti nyelvünkben, pl. a *kevés*, *levél*, *hüvely* szókban. Hasonló eset az is, hogy ugyanabban a helyzetben az ugor *d*-ből nagyrészt *z* lett, pl. a *ház*, *kéz*, *víz* szókban. — Réshangnak zárhangra változása az eddigieknél sokkal ritkább jelenség. Csak a *j*: *gy* változás fordul elő gyakrabban — más nyelvekben is²⁾ — de okát ennek sem tudjuk megmondani. Nagyon el vannak terjedve a *gyün*, *gyere* alakok e n. *jön*, *jer*, s a *gyül* igék valószínűleg a *jö* származéka. A *gyógyul*, *gyógyít* igék régi nyelvenléteinkben így vannak: *jógól*, *jógejt*. A Balaton vidékén és Göcsejben nagyon kedvelik a *gy-t* nemcsak szó elején, hanem a *-ja je*-féle ragokban is; pl. *gyó*, *gyár*, *gyég*, *várgya*, *darábgya* (kemény más-salhangzó után *ty* lesz belőle: *éloptya*, *aptyuk*).

Nem igen gyakori a neszhangok s a zönge-mássalhangzók váltakozása. Ide tartozik a neszhangok s orrhangok cseréje, melyben majd mindig az orrhang az eredeti. Az ugor torokhangú *ñ*-ből szó belsejében *g* lett a *foj*, *sugár*, *egér* stb. szókban, de itt valószínű, hogy a közvető

mindig *j-t* alkalmaz. Az új-görögben a γ , γ szótagok mindig így hangzanak: *je*, *ji*.

¹⁾ Ép úgy lett a γ hangból *f* egyes német szókban (*t* előtt), pl. *sacht*, vö. *sanft* és angol *soft*.

²⁾ Így a votjákban (*ju-* és *d'u-* inni stb.), a finn nyelv vepsz nyelvjárásában (pl. *jalgoin* helyett *d'algoin* gyalog, *d'alga* láb = nyugati finn *jalka*), a szamojéd nyelvekben (J. Donner: *Wörterb.* 100), az olaszban (lat. *jacere*: ol. *diacere* és *giacere* stb.).

hang *ny* volt.¹⁾ A szókezdő *m* *b*-vé vált a *bogyó* és *bohó* szókban (l. Budenz Szótárát). Az eredeti *ny gy*-vé lett a *gyón*, *gyomor*, *gyermek* szókban (l. uo.), s a *mogyoró* még a XIII. század végén *monyorou* volt (vö. *monyorous berek* 1300. Nyr. VII. 174). A *fenyút* igével is bizonyára egyeredetű a régi *fegy* ige, melynek ma csak két származéka él: *fegyelem* és *fedd* (e h. *fegyed*-). — Néhány esetben rés-
hanggal váltakozik az orrhang. Jelesen így lett az ugor *m*-ből — de úgy látszik csak olyanból, mely akkor magánhangzók közt állott — a magyarban *v*: *név*, *szív*, *nyelv*, *tolvaj* stb. A *-vány vény* és *-mány mény* képzők is kétségkívül csak kiejtésbeli változatok. Viszont a *j*-ből néhol *ny* lesz, s különös, hogy leginkább *n* után. pl. *borju* helyett *bornyu*, *sarju* helyett *sarnyu*, *perje* h. *pörnye*, *virjad* h. *vérnyad*, stb. A *nyargal* ige is *jargal* volt azelőtt s alkalmasint a *jár* származéka; de hogy miért változott épen ebben a szóban *ny*-re a szókezdő *j*, azt bajos volna megmondani. — Előfordul a *d*, *t* neszhangoknak *l*-re való változása. Látuk már (I. 74l.), hogy a *d*: *l* hangváltozást magánhangzók közt nyelvünk már a vogul-osztjákkal s a zürjén-votjákkal együtt hajtotta végre. Ilyen eredetű *l*-ünk van az *elő*, *velő*, *tele*, *aluszik* szókban, a névszókhoz járuló *-l* igeképzőben, az *l* személyragban stb. Ez a *d* bizonyára más ejtésű volt, mint az, a melyből *z* lett nyelvünkben (*víz* stb.). A *t*: *l* változás csak *sz* után fordul elő néhány idegen eredetű szóban: *zászló*, *poroszló* stb. — Viszont az *l*-ből neszhang, még pedig *v* lett néhány kétségtelen példában, a minthogy

¹⁾ A *fog* neve pl. az ugor alapnyelvben alkalmasint *piñ*- volt, ebből magyarázódik a vogul-osztják *penk*, a votják *piñ*, a finn *pii* stb. A magyar talán még a vogul-osztjákkal közösen **piñg*-ra változtatta s ebből aztán a mi nyelvünkben **pung*: **fug*: *fog* lett.

e különös hangváltozást más nyelvekben is megtaláljuk. ¹⁾ A mi *kívül* szavunk azelőtt *kilöl, külöl* volt, s ép úgy lett néhol a *belöl* ezzé: *bévül*; a *küllöt* néhol *küvö*-nek, sőt *kerék-kévö*-nek mondják (l. Tájsz. és Cz.-F. Szót.); a *csalán*-t némely nyelvjárás *csován*y, *csován*y-nak ejti. Nyelvemlékeinkben van *lépni*: *vépmi*, nyelvjárásainkban van *lápa*: *vápa*, *lék*: *vék*. — Ide tartozik végre az a változás, hogy az *ly* helyett ma legtöbb nyelvjárásunk mindig *l*-t ejt: *fojó*, *ojjan*, *ijjen* stb. Érdekes véletlen, hogy ugyanez a változás történt legújabbán a francia kiejtésben; pl. *ville*, *pareil* most így olvasandó: *vi*j, *pare*j (ezelőtt *vily*, *parely*).

Megesik az is, hogy a zöngé-mássalhangzó k egymás közt váltakoznak. Gyakori például az *l* és *r* cseréje, kivált mikor két *l* vagy két *r* van valamely idegen szóban két szomszéd szótagban; ilyenkor a magyar nép kiejtése rendszerint elváltoztatta az egyik *l*-et *r*-re vagy egyik *r*-et *l*-re (*dissimilatio*). Pl. *flanell*: *flanér*, ném. *glasl*, *klasl*: *kalázli* és *karázli* (Nyr. III. 182); *kirurgus*: *kilörgos*; ném. *erkér*: *erkély*; *barbier*: *borbély* (finnül is *dissimilatio*val: *palperi*), *mélföld*: *mérföld*; *prangér*: *perengér*, *pelengér* stb. (Vö. a latinban **caeruleus* helyett *caeruleus*, **pluraris* h. *pluralis* stb.) Néha eredeti magyar szóban is megtörténik ez egyes nyelvjárásokban; pl. *gyalul*: *gyarol* (Nyr. V. 182). *delel*: *dérol* (Kriza 495), **oldalol*: *ódarol* (Tájsz.) ²⁾

¹⁾ A permi zürjén nyelvjárásnak egy ága egész következetesen *v*-t ejt az *l* helyett, pl. *vj*-lőni, a többi nyelvjárásban *lj*-. — Szintén egészen rendes hangváltozás ez egyes szlovén nyelvjárásokban, pl. *lanča*: *vanča* lencse, *kobila*: *kobiva* kabala, *blato*: *bvato* mocsár (balaton).

²⁾ Néha magányos *r*, *l* is elváltozik. A *fúr* ige nyelvemlékeink tanúsága szerint eredetileg *fúl* volt s itt a változás talán a gyakran

— Néha az ilyen két *l* közül az egyik *n*-re változik, s viszont két *n* közül egyik *l*-re. Pl. talál: *tanál*, szelel: *szenel*, légely: *négely*, lebeleg: *nebeleg* (Nyr. IV. 142); Anton: *Antal*, Venencze (Érdy C. 631 b, Mon. Irók III. 15): *Velencze*, penitenczia: *peledöncze* (Debr. C. Vö. az olaszban *canonico*: *calonico*, *cannone*: *calon*, *finanza*: Dalmáciában *vilanza*.) — Érdekes, hogy az *n* néha az *m* orrhang mellett is *l*-lé dissimilálódik, pl. *hanem*: *halom* (M. Nyszet II. 411), *nemez*: *lemez*, *timnöcz* (HB.): *tömlöcz*, *Schemnitz*: *Selmecz*, *omnibus*: *omlibucz* (Pesti Hirlap 1886. 249. 4. Ezt a hangcserét is megeljük más nyelvekben; pl. az angol népnyelvben is van *omlibus*, *chimley* e h. *omnibus*, *chimney*, a spanyolban van *anima* helyett *alma*, az olaszban *Hieronymus*-ból *Girolamo* lett és *fisonomia* mellett *filosomia* is van, a szerb-horvátban *mного*, *mniti* ezzé válik: *mlogo*, *mliti* stb.)

Leggyakrabban váltakoznak egymással a zöngés és zöngétlen vagyis a lágy és kemény neszhangok. Lágylást tapasztalunk néha a magyar nyelv történetében minden látható ok nélkül a szó elején, belsejében és végén; pl. *kunyhó*: *gunyhó*, *törzsöl*: *dörzsöl*, *rajszol*: *rajzol*, *üszök*: *üszög* stb. De rendszeren csak olyankor történik eféle változás a magyar kiejtésben, mikor egy lágy és egy kemény mássalhangzó közvetlen egymás mellé kerül. Ilyenkor mai kiejtésünkben általános szabály, hogy az első mássalhangzó alkalmazkodik a második-

használt *fudal* alakból indult ki, melyből dissimilatióval lett *furdal*. A *húr* szó megfelelői is a rokon nyelvekben mindenütt *l*-lel vannak. *Sekély* helyett van a népnyelvben *sikér*, *csikér* (Nyr. VI. 523, Tájsz.), *vőfél* helyett *vőfér* (Nyr. IV. 381); *csürök*: *csülök*, *ösztrü*: *ösztlü* (Tájsz.), *Catharina*: *Katalin*, *pánczér*: *pánczél* stb.

h o z ; vagyis ha a második zöngétlen hang, az elsőt is zöngé nélkül ejtjük, ha a második zöngés, az elsőt is zöngével mondjuk. Tehát *végtelen* helyett *véktelen*, *dobta* helyett *dopta*, *fogsz* helyett *foksz*, *imádkozik* h. *imátkozik*, *ragd el* h. *ragd el*, *kapd el* h. *kabd el*, *keresgél* h. *kerezsgél*. Sok más nyelv is épen így teszi kényelmesebbé e hangcsoportok kiejtését, pl. a latin, görög, szerb. Némely nyelv az írásban is megjelöli e változást, pl. lat. *actus* e h. *agtus*, gör. *πρακτικός* e h. *πραγτικός* stb. Mi a szótót változatlan írjuk, s azért némelyek első hallásra nem is adnak hitelt ennek a kiejtési szabálynak. Pedig mindenki könnyen meggyőződhetik róla, vajjon zöngével ejti-e a *dobta* szó *b*-jét, csak két ujjával érintse e közben gégejét kívül (l. 5. l. jegyz.). S e sorok írója többször tapasztalta magán is, másokon is, hogy ha az ember pl. azt akarja mondani *vágtak* vagy *dobtak* és csak az első szótag kiejtése pillanatában jön rá, hogy az illető helyzetben jelen időt kell alkalmaznia: akkor tényleg így ejti a szót: *váknak*, *dopnak*; világos tehát, hogy így akartuk ejteni a perfectumot: *váktak*, *doptak*. — A fölállított szabály csak annyiban szenved megszorítást, hogy a lágy hangok közül *v* és *j* nem lágyítják meg a megelőző kemény hangot, tehát *rakva*, *ötven*, *kapja*, nem pedig *ragva*, *ödven*, *kabja*.¹⁾ Ellenben a *h* mindig megkeményíti lágy szomszédját: *athat*, *dophat*, *vákhát*, *ríshez* stb.

A hangváltozásoknak egy fontos osztályát teszik

¹⁾ Csak egyes vidékeken. pl. Somogy és Vas megyék egy részében mondják: *id van*, *od vót*, *jó léd vóna*. Göcsejben az *ötven*, *hatvan* szókban a *v* hasonul a megelőző kemény hanghoz: *ötfen*, *hatfan*. Veszprémben viszont *hétfőn* helyett azt mondják *hetvén* (am montag, *hetve* montag), úgy látszik azért, hogy elkerüljék a szokatlan *tf* hangcsoportot.

azok, melyekben a hangképzésnek, az artikulálásnak helye változik, úgy hogy pl. a fogaknál vagy a szájpaddlásnál zárjuk el a lélekzet útját, a helyett, hogy az ajaknál zárnök el. Egy-két ilyen esetet már eddig is kellett érinteniünk: ilyen volt jelesen az ugor *k*-nak megfelelő magyar *h* keletkezése, mert itt az eredeti torokhang (voltaképen lágyíny-hang) helyét gégehang foglalta el. Szintén ez a gégehang helyettesíti számos szóban az ugor alapszókezdő *š* hangját, tehát foghangot; így pl. a *hír* szó eredeti alakja **šulo* volt (cser. *šolo*, mord. *šula*, zürj.-votj. *šul*, lapp *čualle*, vö. a *hurkának* népnyelvi *csurka* mellékalakját), így támad a *halk*, *hüvely* s több más szó *h*-ja. Az eredeti szókezdő *š* a finben is nagy részt *h*-ra változott, és hasonló ehhez az *š*: *h* változás, mely sok más nyelvben megvan, pl. búrját, baskir, perzsa, görög nyelvben.

— Az ugor szókezdő torokhangü *ŋ* a magyarban *s* az egész északi-ugor nyelvágban nyhangü *ny*-re változott, míg a többi ugor nyelvben foghang: *z* lett belőle. — A mai magyar kiejtésben is az orrhangoknál változtatjuk legkönnyebben a képzés helyét. Az orrhangot t. i., valahányszor neszhang követi, rendszerint ugyanazon a helyen képezzük, a hol a rákövetkező neszhangot: *lassan-kint*, *menny-kő* helyett azt mondjuk *lassaŋkint*, *mēŋkő*; *azonban*, *ellen-ben* helyett *azonban*, *ellemben*; *a mondja*, *bántja*, *hantja*-féléket tényleg így ejtjük: *monygya*, *hánytya*, *hanyttya*. Így lett a Halotti Beszéd *úromk*-jából *uroŋk*, *uruŋk*, a *sēm-ki*-ből *sēŋki*, *imég*-ből *iŋg*, így a *romt*, *bomt*, *imt* igékből *ront*, *hont*, *int* stb. E szabály csak annyiban szenved kivételt, a mennyiben a szócsalád összetartozásának érzése megőrzi az orrhangot az elváltozástól. Mondjuk ugyan: *báraŋka*, *asszoŋka*, de hallani így is: *báraŋyka*, *asszonyka*;

már régente is mondták: *szántalan*, de most megint csak *számtalan*-t mondunk, s a *ront*, *bont*, *int*-félékkel szemben: *teremt*, *nyomtat*, *nyomd*, *nyomkod* stb. — Vannak esetek, hogy a hasonulás útján keletkezett hang átszármazott a szónak olyan alakjába is, melyben különben semmi ok sem volt a hangváltozásra. A *malom* szó pl. a szlovén *mlin*-ből lett, nyelvünkben eleinte *moln*-nak hangzott *n*-nel, s ez az alak meg is van nyelvemlékeinkben. Minthogy azonban leggyakrabban ezeket az alakokat használták: **molmban*, **molmból*, **molmba*, az *m* hang átment a kevésbé használt formákba is; így lett a *moln*-ből *molm* és *malom*.

Gyakori hangcsere nyelvünkben az úgynevezett *jésülés* vagyis a foghangoknak ínyhangokra változása, nevezetesen az *l*, *n*, *d*, *t* helyettesítése *ly*, *ny*, *gy*, *ty*-vel. A palócz kiejtésben általános e változás az *i* hangzó előtt, s itt oka is világos: az *iny*-nél képzett *i* kedvéért ejtenek ínyhangot a foghang helyett is. Pl. *gyiák*, *Danyi*, *Palyi szeretyi Katyit*; de néha *ü*, *ö* előtt is így ejtik: *tyüvis*, *minyeö* stb.¹⁾ — Ugyanez a hangváltozás általános szabálylyá lett összes nyelvjárásainkban a *j* hang előtt, hol nyilván ugyanaz az oka, mint az említett palócz hangcserének. Így hát az *lj*, *nj*, *dj*, *tj* hangsoportokból *lyj*, *nyj*, *gyj*, *tyj* lenne, csakhogy ezek helyett meg *lly*, *nyy*, *gyy*, *tty* hangokat ejtünk: pl. *csalja*: *csallya*, *fonjunk*: *fonnyunk*, *padja*: *paggya*, *szeretjük*: *szerettyük*.

Az eddigiekben következetesen és jobbra szembe-

¹⁾ Egy esetben úgy látszik a köznyelv is az *ü* kedvéért változtatta *ty*-re a *t*-t, t. i. a *-tyü*-végű igezármazékokban, pl. *csöngetö*: *csöngetyü*, *pörgetö*: *pörgetyü*, *billentö*: *billentyü*. Ezeknek analogiájára vehették föl e hangzást a ritkább mélyhangúak, pl. *fogontö*: *fogantyü*.

tünő okból változott az artikuláció helye; de találkozunk sok egyes esettel, melyekben ugyanolyan változások történnek, de minden látható ok nélkül. Gyakran történik ez más nyelvekből került szókban; pl. török *pamuk*: m. *pamut*, *japuk*: *gyapot*, szl. *svêtlíce*: *szeklicze*, *tlaku*: *kaláka*, *köszméte*: *pöszméte*, *batka*: *batka*, s a népnyelvben azonfölül *flinta*: *filinka*, *darabont*: *garabont* (Lev. T. 346—349), *klinke*: *piling*, *léktika*: *léptika*, *hëktikás*: *hëptikás*, *targoncza*: *torboncza*, *paskum*: *paskony*, *szatlër*: *szotylër*, *parazol*: *parazoly*, és sok más. S itt a hangváltozásoknak egy új okára bukkanunk. E feltünő jelenséget ugyanis alig magyarázhatjuk másképp, mint abból, hogy az idegen szókat a nép, midőn átveszi, könnyen félreérti, hibásan fogja föl fülével s aztán ugyanezen hibával ejti is. Hallja pl., hogy a *hëktikás*-ban kemény zárhang előzi meg a *t-t*, de nem veszi ki jól, hogy a szájuak melyik részén van képezve a zár. Ez a jelenség gyakori a gyermekek beszédében, nemcsak eleinte, mikor egyáltalán nehezen találják el az artikuláció helyét s a *k*, *g* helyett mindig *t*, *d-t* ejtenek, hanem később is, mikor csak az egyes szó hibás hallása lehet a tévedés oka. Egy kis fiú pl. a *bazár* helyett sokáig *gazár-t* mondott, *berkénye* helyett *derkényét*, *küszöb* helyett *küszög-öt*, *medve* helyett *nedvét*, és más efféléket. ¹⁾ Megeshetik, hogy a gyermekkorból egyes ilyen alakok megmaradnak a fölnőtt ember kiejtésében is, és legalább is lehetséges, hogy részben ilyen eredete van az efféle hangváltozásoknak; pl. hogy a *nedve* és *küszög* a népnyelvben is előfordul (Nyr.

¹⁾ Nemcsak az artikuláció helyét tévesztik el, hanem más hibákat is elkövetnek ugyanazon okból. Kis fiam pl. a föntebbieken kívül azt is mondta (még pedig hosszú ideig), hogy ő *lépít*, e h. *épit*.

II. 181 és III. 38, IV. 521), hogy a régi *mevel* ige ma *nevel*, hogy *sög*-ből *söt* lett, hogy *sugár* és *sudár*, *ingerkedik* és *inderkedik* váltakoznak, hogy *gyenge* és *egyenes* helyett néhol *gëngét* és *igenes*-t mondanak, *tëgnap* h. *tëbnak*-ot és más efféléket. — Arra a fölvetelre, hogy a gyermeknyelvi alakok megállapodhatnak s elterjedhetnek, más bizonyítékaink is vannak; de ezek közül itt még csak egy hangtani jelenséget említünk. A gyermeknyelv nagyon kedveli a kettőztetést. Valamint első szavai egyáltalán kettőztetett szóttagokból állanak (*papa, mama, csecse*), úgy szeretik a később tanult szókat is olyformán változtatni, hogy efféle ismétlések legyenek bennük. *Zászló* helyett egy gyermek mindig *lászlót* mondott, a másik a *tepkét* állhatatosan *teptének* nevezte stb. Vajjon nem egészen ilyen hangváltozás, ha *szolozsmá*-ból *zsolozsma* lesz, ha az *uborkát* néhol *buborkának*, az *ibolyát* *bibolyának* hívják s a *lazsnakol* igét így ejtik: *nazsnagol*?¹⁾ A francia is *tante*-nak nevezi most a nagynénét, pedig *ante* volt azelőtt (az angol még ilyen alakban vette át s maiglan megőrizte: *aunt*; eredetije a latin *amita*).

A mássalhangzók bizonyos esetekben egészen elvesznek. Szó elején és két magánhangzó közt rendszerint csak réshangok vesztek el nyelvünkben. Láttuk már a *j* elenyészését a *jonkább*: *inkább*-félék elejéről (18. l.) *V* veszett el az *imád*, *íz* szókban, melyek a Halotti Beszédben még így vannak: *vimád*, *víz*; ámbár nem tudjuk, mért veszett el e hang épen csak egyes szók elejéről. Magán-

¹⁾ *Nazsnagol* Nyr. V. 473. Vö. még *fűzfa*: *sziszfa* (Orm., Tud. Gyűjt. 1828. II. 72), *jugszél*: *kukszél* (Nyr. XVI. 46), *kapubávány*: *kapubábány* (Tud. Gyűjt. XVIII. évf. 96); — lat. *circare*: francz. **cercher*: *chercher*; oláh *zaslän* és *lazlän* zászló.

hangzók közt a *j* csak akkor tűnik el, ha előtte vagy utána a rokon *i* hang van, pl. *kijabál* helyett *kiabál*, *ijeszt* helyett *ieszt*. A *v* csak a *lënd*, *tënd*, *viend* alakokban hiányzik, de nyelvemlékeinkben és nyelvjárásainkban sok más példát is találunk: *haláláal* H. B., *fiaia*, *semmié* Bécsi C. stb., *bial* Erdy C. stb., *üeg* Telegdi, *küek*, *luak* Göcsejben. — Szó végén egyszerű mássalhangzók közül a köznyelvben csak *v*vész el: *müv*, *böv*, *rív* helyett *mü*, *bö*, *rí* stb.; a népnyelvben más hangok is, de legtöbbször az *r*, pl. *má*, *mé?* *azé*, *ezé* (e h. *mér*, *mért* stb. Kecskemét vidékén s a palóczoknál).

Legtöbbször a csoportos mássalhangzók közül vész el egyik vagy másik a kiejtés könnyítésére. Így pl., ha idegen szók két mássalhangzón kezdődtek s ezek közül *v* a második, ezt a magyar kiejtést elvetette, vö. *quinterna*: *kintorna*, *guardián*: *gárdyán*, *schwager*: *sógor*, *zwickel*: *czikkely*, *hvala*: *hála*, *szabad*: *szabad*. — A szóképzésben gyakran találkozunk össze a szó belsejében két-három mássalhangzó; ilyenkor nem ritkán történik, hogy az egyik elvész. Legtöbbször marad ki a *t* és *l*, hogyha két más mássalhangzó közé kerülnek, pl. *ereszt-kedik*: *ereszkedik*, *ragaszt-kodik*: *ragaskodik*, *kacsint-gat*: *kacsingat*, *károml-kodik*: *káromkodik*, *szégyenl-kedik*: *szégyenkedik*, s a népnyelvben *élesz(t)get*, *akasz(t)hat*, *parasz(t)kocsi*, *usz(t)-mondta*, *ker(t)be* stb. A *jtg*, *sztg*, *ntg* csoportokból az egész *jt*, *szt*, *nt* is elvész, pl. *tisztojt-gat*: *tisztoogat*, *emléjt-gat*: *emléget*, *halaszt-gat*: *halogat*, *illeszt-gat*: *illéget*, *bólon-t-gat*: *bólogat*. S végre a *-gat*, *-gál*, *-kál* képzők előtt elvész az igető *t*-je akkor is, ha nincs előtte mássalhangzó, pl. *mutat-gat*: *mutogat*, *hitet-gat*: *hitéget*, *hajít-gál*: *hajigál*, *sántít-kál*: *sántikál*. — Az ugor szók *mb*, *nd*, *ng* csoportjaiból nyelvünk, mint már láttuk, már történetelőtti kor-

ban elenyésztette az orrhangot, s az *lm* csoportból az *l*-et (I. 74. l.). Az orrhang néha újabban is elveszett, pl. *mē(n)het*, *Domo(n)kos*, *so(n)ha* (régebben *somha*, **sēm-ha*). — Szó végén elveszett *r* után a *t* e két ragban *-kort*, *-szért*, melyeket ma így ejtünk: *-kor*, *-szēr*. Az *-ért* is legtöbb nyelvjárásunkban ezzé vált: *-ér* (sőt *-é*); más nyelvjárások azonban így ejtik: *-étt*, vagyis az *r*-et hagyják el, de pótlásul a *t* ejtését megnyújtják. Ezt a jelenséget teljes hasonulásnak szokták nevezni, mert úgy látszik, mintha az *r* a *t*-hez hasonlóvá lett volna, vagyis átváltozott volna *t*-vé, szintúgy pl. a *v* hang ezekben: *bottal*, *öttel*. Már pedig *r*: *t*, *v*: *t* lehetetlen hangváltozások, s voltaképen az történt itt, hogy a gyöngébbik hangot elhanyagoljuk, a mennyiben nem artikuláljuk külön, hanem *e* helyett pótló más-sal hangzónyújtás történik, vagyis annyival több ideig halasztjuk a *t* kipattanását, a mennyi időt megkívánt volna a *v* vagy *r* képzése. Ilyen változásnak köznyelvünkben leginkább azok a csoportok vannak alávetve, melyekben *v* van, akár elül, akár hátul, pl. **tēvni*: *tēnni*, **ivdogál*: *iddogál*, *napval*: *nappal*, **porvá*: *porrá*. Továbbá azok, melyekben a *j*-t *sz*, *z*, *s* előzi meg, pl. *viszjük*: *visszük*, *hozzá*: *hozzá*, *keresjék*: *keressék*. Végre ilyen pótló nyújtással veszett el a *z* a névelőben s a mutató névmásban, pl. *az föld*: *afföld*, *az pap*: *appap* (a mai köznyelvben: *a föld*, *a pap*), *aznak*: *annak*, *eztől*: *ettől*. A névelő rövidülését bizonyára hangsúlytalan volta okozta, s a mutató névmás valószínűleg csak a gyakoribb névelő analogiájára vesztette el a *z*-t, mert különben a *zn*, *zt*-féle hangcsoportok nem változtak így el, v. ö. *hozni*, *győztem* stb. — Sokszor, mint már láttuk, az elenyésző hangot nem a következő mással-

hangzó, hanem a megelőző magánhangzó nyújtása pótolja (l. fönt 31. l.)

Végre van a mássalhangzóknak még egy különös változásuk, t. i. a helycsere, az úgynevezett hangátvetés (metathesis). Ez gyakran történik idegen szók átvételében s ilyenkor a fül megtévedésére vihetjük vissza, mint az artikulálás helye változtatását; pl. szl. **slědīnikŭ*: *szēlindēk*, *otročiv*: *ordosics*, ném. *äserin*: *eszrény*: *erszény*, így *lecze*: *leczke* stb. (Ugyanazon okból gyakori e jelenség a gyermeknyelvben: *nem szüszkégész* e h. *nem szükséges*, *nēmecske* e h. *mēnyecske*, *vad ladamb* e h. *vad galamb* stb.) Sokszor eredeti szóban egy-egy nehéz-ejtésű hangcsoport könnyítésére történt az átvetés, pl. *chnyit*: *enyhít*, *vehmes*: *vemhes*, **tehret*: *terhet*. — A nyelvjárásokban számos hangátvetést találunk: *dūtkor* e h. *dōktor*, *evelen* e h. *eleven*, *kelebem* e h. *kebelem* stb. Legérdekesebb az a hangváltozás, mely a székelység egy részében történt, hogy t. i. az *szj*, *zj*, *sj* átváltozik *jsz*, *jz*, *js-re* (l. fönt 18. l.).

*

Láttuk a főbb változásokat, melyeken nyelvünk hangjai átmentek, s most tekintsünk vissza e változásoknak menetére és okaira.

A hangváltozás legtöbbször fogyásban, kopásban, rövidülésben, általában a kiejtésnek lazulásában, gyöngülésében áll. Közönséges jelenség, hogy kemény hangból lágy, zárhangból réshang lesz, sokkal ritkább a megfordított jelenség. Így pl. az ugor szókezdő *p*-ből nyelvünkben *f*, a *k*-ből nagyrészt *h* lett, míg pl. egészen kivételes dolog, hogy a *világ* helyett néhol *bilāg*-ot vagy *Jēzus* helyett

Jébus-t hallani (Nyr. V. 63, VI. 230). Rendes, hogy hangsúlytalan rövid magánhangzók elvesznek; tudjuk pl. nyelvemlékeinkből, hogy azelőtt minden perfectumban volt magánhangzó a *-tt* előtt: *jelēnett, emelētt, törōtt, érētt*, s hogy csak utólag veszett el e hangzó az *n, l, r* végű tők után: *jelēnt, emelt, tört, ért*. Hogy ma megint azt mondjuk: *törōtt, érētt*, annak alig lehet más oka, mint hogy ezek a folyó cselekvésben is kéttagúak (*törík, érik*), míg az egytagú *tör, ér* igéknek perfectuma is megmaradt egytagú. Azt is tudjuk nyelvemlékeinkből, hogy a birtokos *-ja je* személyrag az *-a e*-vel szemben eleinte csak a magánhangzó-végű névszókat illette meg, hol a hangkapocsból fejlődött (l. fönn 14. l.), s csak ezekről terjedt át lassankint a mássalhangzó-végűekre, úgyhogy *haba, napá* helyett azt kezdték mondani: *habja, napja*. A több birtok jele eleinte mindig *-ai ei* volt vagy pedig pusztán *i*: *habai, habi*; csak mikor már a *haba* helyett *habja* állapotott meg, mondtak a többesben is a *habai* helyett *habjai*-t s e szerint utóbb a többi személyben is *habjaim-at, habjaid-at* stb.

Látjuk ezekből, a mit már egyes más példákban is áttünk, hogy a kiejtésnek lazulásán vagyis a munka kémelésén kívül a hangváltozásnak gyakori oka az analogia, mely által erősen hatnak egymásra egyazon szónak különböző alakjai s különféle szóknak egynemű alakjai. Itt még csak az analogiának egy különös faját kell említenünk, melynek a hangtörténetben nagy szerepe van. A hangváltozásoknak nagy része, mint láttuk, úgy történik, hogy egymással érintkező vagy egymáshoz közel eső hangok vannak hatással egymásra; ide tartoznak az illeszkedés és hasonulás összes esetei. Már most a belső analogiánál fogva gyakran megtörténik, hogy olyan hangváltozást, mely csak

bizonyos hangérintkezések alkalmával volna helyén, átvisziünk a szóznak olyan alkalmazásába is, melyben nincs meg az illető hangváltozás föltétele. Így pl. szabály, hogy a mutató névmás *z*-je mássalhangzók előtt elmarad: *e nép, ama kertek* (ellenben *ez indulat, amaz erők*). Minthogy azonban mássalhangzón kezdődő szók sokkal gyakrabban fordulnak elő, e rövidítést átviszik a magánhangzók előtt használt névmásokra is, úgyhogy nem ritkán hallunk efféléket: *eme indulat, ama erők*. A gyermeknyelv gyakran alkalmazza ezt a kiegyenlítést a névelő használatában is s azt mondja: *a ember, a üvegy, a istálló*. Ugyanilyen eljárást látunk a népnyelvben sokszor az *l*-végű szók kiejtésében; pl. *arvâ nem* vagy *arvô nem, förmént*, s ezeknek analogiájára *arvâ is* vagy *arvô is*, sőt *arvol is, föl-épít*. A *képzeni, bakzani* igék legtöbbször olyan alakokban fordultak elő, hogy a *z* meglágyította a *p, k* hangokat (*kébzi, bagzik*); azért találunk aztán nyelvemlékeinkben ilyen formákat is: *kéböz, bagoz* e h. *képez, bako*z.

A hangváltozásnak némely más okait már bővebben láttuk s itt csak épen hogy újra megemlítsük. Egyik, mely rendkívüli rövidítéseket idéz elő, a szóznak jelentésbeli gyöngülése, melyet különösen a fogalomszóknak viszonyzókká süllyedésében s az úgynevezett elkoptatott frázisokban, udvarias szólásokban, és nevekben, tapasztalunk (I. Bevezetés I. 13. l.). Egy másik ok, melynek következményeit legtöbbször az idegen szók kiejtésében s a gyermeknyelvben látjuk, a kevésbé ismert szóknak hibás fölfogása (II. 49 l.).

Azelőtt gyakran magyarázták a hangváltozásokat a szép hangzásra való törekvésből, de ennek semmi alapja nincs. Igaz, hogy az idegen s előttünk érthetetlen

nyelvben is egyes hangokat és szókat szebbeknek, másokat kevésbé szépeknek fogunk találni; de ép oly igaz, hogy ebben legnagyobb része van az illető hangok szokott vagy szokatlan voltának. A mi az egyik népnek egészen kellemesen hangzik, abban a másik megütközik, s ha akarja is, alig tudja utánozni. De még inkább meggyőződhetünk a »szép hangzás« relatív értelméről, ha azt vizsgáljuk, mi hangzik hát szépen, s mi nem — a magunk nyelvében. Ilyenkor rendszerint azt tapasztaljuk, hogy az úgynevezett szép szóknak nem a hangzása szép, hanem a jelentése: a fogalom kelleme, fönsége, ereje teszi széppé magát a szót is. Szép és választékos szók például:

báj, varázs, zokog, bárog, andalog, sas, csába.

Pedig: *háj, darázs, mokog, dorog, sandalog, has, bába*

egészen hasonlók, majdnem ugyanolyan hangzásuak, a nélkül, hogy ezeket valaha szépeknek mondták volna. Viszont rúthangzásúnak mond néha az elfogultság egy-egy szót pusztán azért, mert valami megrögzött szokással ellenkezik. Mikor például az *elnök* helyett a helyesen alkotott *előülö*-t ajánlották, az volt a kifogás ellene, hogy ez csúnyán hangzik a három *l* miatt. Pedig nem egy hasonló hangzású szó van általános használatban, a nélkül, hogy valaki fönnakadna rajtuk: »minden gyanún *föülálló*«, *felöleli*, *elalél* stb. — A széphangzás tehát egészen szubjektív fölfogástól függ s a nyelv fejlődésében jóformán semmi szerepe nincs. Ha egyáltalán van valami célja a hangváltoztatásnak, ez nem az, hogy a hallgató fülének, hanem hogy a beszélő szájának essék jól az új hang.

Meg kell végre emlékeznünk a hangtörvények általános érvénye kérdéséről. Tudjuk, hogy újabban ezt egy egész nyelvészeti iskola tudományunknak sark-tételül fogadta el, s minden kivételt az analogia különféle hatásaiból kíván magyarázni, illetőleg idegen hatásokból, beleértve ezekbe a nyelvjárások kölcsönös hatását is. Ám- bár induktív módon nem lehet bebizonyítani, mégis igen sok szól ezen föltevés mellett, s magunk is iparkodtunk a föntebbiekben erre az álláspontra helyezkedni s a kivételeknek érthető magyarázatát keresni. Azonban újabban a nyelvbúvárok mindinkább hajlandók abban a nézetben egyesülni, hogy az említett tételnek nem annyira nyelv-történeti, mint inkább mód-szeres értéke van, nem annyira a hangváltozásokra, mint e változásoknak megmagyarázására nézve sarkalatos fontosságú. A nyelvésznek igenis nem szabad megelégednie avval, hogy egy-egy hangváltozás mellett megállapítja a kivételeket, mert a kivételek érvénye pl. a szófejtésben többnyire kérdéses marad, míg kielégítő magyarázat nem teszi őket érthetővé. Legkevésbé szabad pedig azzal megelégedni, a mi nem ritkán esik meg módszeres nyelvészeken is, hogy t. i. elégségesnek tartják a kivétel igazolására, ha idéznek melléje még egy-két kivételt. Hogy pl. a sutát jelentő *buta* szóval azonos lehet a mai *buta* (mely csak a XVII. század óta kerül elő), arra nézve fölmerült az az igazolás, hogy hátha az *átahotában* sem egyéb, mint *ágabogában*. Itt magyarázat helyett csak föl van vetve egy új kérdés, egy új kétes összeállítás, melynek czélja csak az lehet, hogy a *g: t* hangmegfelelésnek lehetőségeit bizonyítsa. Már pedig lehetőséget nem kell bizonyítani, mert lehetőnek minden lehető, mint az analogiás hatás és különösen a kombinálás esetei-

ben elégszer tapasztaljuk. Ha pl. a *g* hangot nyelvünkben soha sem váltotta föl a *t*, mégis lehetséges volt ebben az egy esetben, pl. azért hogy a *buga* szóval összefonódott a rokonértelmű *suta* képzete s ez csempészte bele a *t* hangot. Az ilyen magyarázat már nemcsak lehetőségét, hanem valószínűségét bizonyítja annak, hogy *bugá*-ból lett a *buta*, s a valószínűség a legkevesebb, a mit efféle magyarázatoktól követelünk.

A hangtörvényeknek általános érvénye ellen különösen azok a megfigyelések szólnak, melyek a hangváltozásoknak fokozatos és egyenetlen elterjedését bizonyítják. Nagyon valószínűvé tették, hogy a hangváltozás egyes egyénektől vagy családoktól indul ki, azután elterjed egy kis vidékre, s később mindig tovább tovább. Kimutatták például a német nyelvemlékekből, hogyan hatolt el a második *lautverschiebung* fokozatosan egyik nyelvjárásból a másikba. A mi nyelvünkben és rokonaiban szintén kimutathatunk egyes ilyen jelenségeket. Valószínű pl.,¹⁾ hogy már az ugor alapnyelv dialektusaiban kezdett a szókezdő *t* *s*-re vagy *š*-re változni, de ez a változás teljes erővel csak a nyugati nyelvjárásokban állott be, míg kelet felé terjedve mindinkább vesztett erejéből, úgyhogy a legkeletibb nyelvjárásban (melyből az osztják és vogul nyelv fejlődött), maiglan fönmaradtak egyes *t*-kezdetű szók, melyek a többi rokon nyelvekben mindenütt *s*-szel vagy *š*-szel vagy már ebből fejlődött *h*-val kezdődnek. — A mi nyelvünkben az újabb névragok a XIII., XIV. században váltak kétalakúakká, illeszkedőkké; hogy illeszkedésük lassankint terjedt el, bizonyítja az a körülmény, hogy leg-

¹⁾ Ezt Munkácsi B. fejtette ki szépen. Nyr. XII. 347.

szélső nyugati nyelvjárásunkban, a göcsejiben nagyrészt ma sem illeszkednek még, a rajta innen eső Őrségben már kevesebb kivételt találunk, de egyes nem-illeszkedő alakokkal (különösen a *-szēr*, de a *-nál* raggal is) több más nyelvjárásban is találkozunk. — Az *ē* hangnak *ō*-re változása csak *ō-ző* nyelvjárásainkban van következetesen végrehajtva, de már pl. a balatonvidéki kiejtésben csak bizonyos szókban történt meg e változás: *vörös*, *csőpög*, *sör* stb. Némely szók az egész nyelvterületen, még az *e-ző* nyelvjárásokban is *ō*-vel cserélték föl az *ē*-t: *szörnyü*, *zörget*, s csak a legkeletibb székely kiejtésben őrizték meg eredeti alakjukat: *szērnyü*, *zërget*; össze helyett *össze* még a Duna mellett is hallható egyes helyeken. — A szótagzáró *l*-nek elhanyagolása majdnem általános, de a különböző vidékek nem egyeznek meg az elhanyagolásnak mértékére nézve. Míg pl. az egyik nyelvjárás nem tesz különbséget a tövégi és egyéb *l*-ek között, addig a másik a tövégi *l*-et nem enyészti el, s azt mondja *gondol-tam*, *kazal-t*,¹⁾ nem *gondótam*, *kazát*, ellenben *bót*, *föd* stb. S egy nyelvjáráson belül is találunk ingadozást: a Balaton vidékén azt mondják: *kő* (*köll*, *kell*), *étē*, *męcsū*, ellenben *lölköm*, *hel*, *hal*, *fal*. S a szótagzáró *al* hangcsoport ugyanott négyféle alakban jelenik meg: 1) *al*: *hal*, *balta*, *mal-mot*; 2) *a*, következő mássalhangzónyújtással: *ajja*, *hajja*, *vajja* (*alja*, *hallja*, *vallja*); 3) *â*: *tâp*, *âkuszik*, *hâgat*, *sokâja*, *męcsâja*, *befâta*, *lenyânâ*, stb.; végre 4) *ó* ebben a két szóban: *óma*, *szóma*. Érdekes feladat az ilyen következet-

¹⁾ Ennek ugyan világos az oka, hogy t. i. a *gondolom*, *gondolat*, *kazalig*-féle alakok hatása következtében maradt meg az *l* a többi ragos alakokban is.

lenségek okának utána járni s esetleg földeríteni, de minden esetben alig fog valaha sikerülni.

A helyesírás a nyelvtannak nem igen jelentékeny függeléke; hisz a nőknek is semmit könnyebben meg nem bocsátunk, mint »a sok bájos, kedves ortografiai hibát.«¹⁾ Itt csak annyiban kell róla szólnunk, a mennyiben a hangok leírása érdekel bennünket. Írásunknak eredetét csak érintjük, a szakjeleket pedig (az úgynevezett központosást, interpunctiót) teljesen mellőzhetjük.

Ismeretes dolog, hogy kezdetben minden írás képfírás volt s hogy ebből fejlődött egyrészt a fogalomírás, pl. a khinaiaknál, másrészt a hangírás vagy betűírás, mint az egyiptomiaknál s a sémi népeknél. A semitáktól, jelesen Phoeniciából kapták írásuk jegyeit a görögök s ezektől a rómaiak. Mi a kereszténység fölvetelével egyúttal az egyháznak írását, a latin ábécét is elfogadtuk a térítőktől, s alkalmaztuk lassankint egyes jelekkel és kombinálásokkal a magyar hangok kiejtésére. A mi eltérések vannak a betűk értékében nyelvünk és a latin nyelv között, azokat részben megmagyarázza az a tény, hogy mi a latin betűket olasz, még pedig velencei papoktól kaptuk, tehát olyan értékkel, a milyennel Velenczében használták az 1000. év táján.

Legfontosabb ez eltérések közül az, hogy az *s* betűt mi nem a német vagy franczia *s* hang jelölésére, hanem a német *sch* vagy franczia *ch* hang jegyül alkalmazzuk. Ennek oka egyszerűen az, hogy a velenceiek a latin *s*-et *s*

¹⁾ Tóth Kálmán Költeményei 268.

általában az *s*-et úgy ejtették, hogy mind képzésére, mind hangjára nézve közbül állt az *sz* és *s* hangok közt, s a mai velencei *si signore* is majdnem egészen olyan benyomást tesz fülünkre, mintha a mi *s* hangunkat hallanók. (Be van bizonyítva, hogy eleink — részben a jelen századig — így ejtették a latin *s* betűt is: *špondeo*, *papyruš*, nem *szpondeo*, *papirusz*; gyakran írtak ilyeneket: *Ksénofon*, *Kserkses*, de soha sem *Kszénofon*, *Kszerkszesz*; vö. maiglan *taksa. piksis*, *egzsámen*.)

Szintén a velencei *s* általában az északi olasz kiejtés magyarázza meg a mi *c* betűnk értékét, míg a többi olaszok köztudomás szerint ugyanazon esetekben *cs*-nek ejtik *e* betűt. Ugyanonnán kaptuk a latin *g* betűnek *gy* hangját, mely nálunk még néhány évtizeddel ezelőtt közönséges volt az olyan szóalakokban, minők *regis*, *regere*, *spongia*, *evangelium*; hogy aztán *e* hang jegyét *gi*, *gj*, *gy* alakban különböztették meg a *g*-től, az tisztán olasz szokáson alapszik (*già* Velenczében így hangzik: *gyá*, s az olaszok azelőtt gyakran írtak *gi*-t *e* előtt is: *evangielo*, *gienerale*.)

A mely hangok az olaszosan kiejtett latinban nem voltak meg, azokat különféle módon pótolták. Az ott hiányzó, de a magyarban oly gyakori *sz* hangot egyszerűen úgy írták, hogy a megfelelő lágy hang jegyét, a *z*-t alkalmazták helyette, mely codexeinkben egészen általános. Mellette az Árpádok korában nagyban szerepelt s még a codexekben is fölmerül itt-ott egy különös kapcsolat: az *sc*. A később elterjedt s maig megmaradt *sz* mintha a két előbbi jelölés kombinálása volna, de előfordul a német írásban is. — A *zs* hangot részint a megfelelő kemény hang

jegye pótolta, t. i. az *s*,¹⁾ részint pedig a lágy sziszegő *z* jegye; gyakran hiányjellel különböztették meg őket (a XVI. században *l'*, a XVII.-ben *'s*, *'z*). Végre a kettőt egyesítették a maig megmaradt *zs*-ben. — A *cs* hangot szintén a hozzá legközelebb eső hangok jegye pótolta: részint az *s*, részint a *c*; a Halotti Beszédben még mind a kettő előfordul: *gimils* és *gimilcic* (*gyimilcs*, *gyimilcsik*). A codexek korában már a *ch* jegy dívott, mely a román népeknél is előfordul, jelesen a ladinoknál, a spanyoloknál, azonkívül az angoloknál, de kérdés, hogyan jutott onnan mihozzánk. De több codexünkben egy sajátos jegye van a *cs* hangnak, mely úgy látszik magyar alkotás: a *l*. Már codexeink idejében a *cz* kapcsolatot is fölkapták, mely különbség nélkül *c* és *cs* hangot jelentett (az utóbbi értékkel használják a lengyelek is), de később a *c* hangra szorítkozott. A XVII. században sok írónknál a *cz* jelent *cs* hangot, a *tz* pedig *c* hangot; de mások a kétértelmű *cz* jegyet elhagyva, a két hangra a *tz* és *ts* jegyeket alkalmazták. A XIX. század elején leginkább Verseghi ösztönzésére állapotott meg az újabb megkülönböztetés: *cz* és *cs*. — Az *ly ny ty* hangokat eleinte nem különböztették meg az *l n t*-től, később ezekhez *i j y* betűket csatoltak: *li ni ti, lj nj tj, ly ny ty*. A második betűt codexeink egy részében hiányjel helyettesíti; így keletkeztek az *l' n' t' g'* jegyek, melyek a szláv népeknél is használatban vannak, de nálunk ezek a XVI. században ismét kimentek a divatból. Újabban tehát, a mint mai helyesírásunk megállapodott,

¹⁾ Ugyanezt látjuk a *dz* hang írásában, hogy t. i. nyelvemlékeink gyakran írják a kemény *c* jegyével, pl. *yechy*, *bocza* e helyett *jegyzi*, *hodza* stb.

sok kettős betűnk maradt: *sz, zs, cs, ds, ly ny, ty gy*. Nyelvészeink sokféle javaslattal törekedtek ezeket egyszerűsíteni. Már Verancsics szótárában, (melyet Velenczében nyomtattak 1595-ben) találkozunk a *zs* hangnak velencei *x* jegyével, pl. *zak* = zsák. Adámi Mihály (1760-ban kiadott Sprachkunstjában) némely más újítások mellett ¹⁾ a *zs* helyett középen keresztülhúzott *z* betűt alkalmazott. Ez indította aztán a XVIII. század végén Révait, Révai példája pedig Kerekest, Vörösmartyt, legújabbán a Magyar Nyelvőr munkásait és másokat arra, hogy a kettős betűk egyszerűsítése mellett küzdjenek. Eddigelé e javaslatok közül egyik sem talált elfogadásra: csak egy betűre, a *cz*-re nézve — melyet oly természetesen és könnyen helyettesít a *c* jegy — erősödik mindinkább az egyszerűsítő törekvés, s a kik még ma is az ósdias *cz*-hez ragaszkodnak, azok pusztán a megszokásnak vagy az iskola kényszerének engednek.

A magánhangzók közül legtöbb baj volt a latinban s olaszban hiányzó *ö ü*-féle hangokkal. Ezeket eleinte kénytelenségből *u*-val (vagy *v*-vel) jelölték, később különféle mellékjelekkel különböztették meg az *o u* betűktől. A Bécsi és Müncheneri codex az *ü*-t úgy jelölte, hogy az *u* vagy *v* betűre egy pontot tett, az *ö*-t pedig alul farkas *o*-val írta. Az utóbbi jegy más codexekben is előfordul s az alsó jelen kívül némelyik fölül is huzást tesz rá. Azonkívül az *ö* hangnak kétbetűs jegyei is voltak: *eu, ev, ew*, melyek valószínűleg úgy keletkeztek, hogy előbb az Árpádok korában egy gyakran használt diphthongust jelöltek velük (*ëü*, l.

¹⁾ A rövid és hosszú *ö ü* hangokat úgy különböztette meg, hogy *ö ä*-vel jelölte a rövideket és *ö ü*-vel a hosszúkat.

fönn I. 156. l.), s midőn ez később egyszerű *ö* hanggá lett, a régi megszokott jegyet mégis megtartották az írásban; egészen így keletkezett a francziáknál maiglan használt *eu*. Az *ü* hangot codexeink egy része az írásban nem különbözteti meg az *ö*-től (pl. az Ehr. C., Marg. I. stb.), gyakran pedig kettős betűvel jelölik *iu*, *iv*, *yv*, *yw*, ritkábban *vi*. Ezek a kapcsolatok a német helyesírásban is szerepelnek, hol az *ui*-val ma is találkozunk néha (*Uibung* = *Übung*). A XVI. században szintén Németországból kaptuk az *u* *ü*-t s még később az *ö* *ü* betűket. — A latin *e* hang különbség nélkül jelölte a nyílt hangot s a zárt *ë*-t. A Bécsi s Müncheni codex írói megkülönböztették a kettőt, még pedig úgy, hogy a nyíltat *e*-vel, a zártat *ë*-vel írták: *embërëk*. Később is találkozunk ilyen megkülönböztető kísérletekkel, főkép a XVIII. század vége óta, de mindig elmaradt a kívánatos eredmény. A magánhangzónak hosszú s *ü*-gára eleinte semmi gondot nem fordítottak; egyes codexek kettőztetéssel jelölték (*kecz*, *koor* stb.), úgy mint ma is pl. a német és a finn helyesírás. Már a XVI. század közepe táján pontosan kezdtek jelölni, részint fekvő vonással, részint accentusjelekkel: *ā*, *á*, *â*. Heltai Gáspár e tekintetben olyan pontosságra törekedett, hogy a mai *é*-nek megfelelő akkori két hosszú hangot külön jeggyel írta: *szép*, de *kęz* (= *kész*). A hosszú *ö* *ü* hangokat csak a XVII. században kezdtek megkülönböztetni, úgy, hogy a két pont közé egy éles ékezetet tettek. Ezeket a cifra betűket csak a XIX. század elején szorította ki az *ö* *ü* jegy.

Eddig azt láttuk, hogy az egyes hangoknak írásunkban miféle betűk felelnek meg, de még fontosabb kérdés, vajjon a szók és nyelvtani alakok írása minő viszonyban van hangzásukkal. Az írásnak czélja első sorban az, hogy

a tényleg ejtett hangokat tükrözze vissza, tehát a szóknak elemeit úgy adja, a mint kiejtésünkben alakulnak. Tudjuk azonban, hogy minden oly irodalomban, melyet huzamosabb idő óta művelnek, többé-kevésbé eltávozik egymástól az írás és a kiejtés. Az utóbbi ugyanis lassankint megváltozik egyes részeiben, ellenben az írás konzervatív, mert a kiejtés változása annyira fokozatosan történik, hogy az ember a régi jegyhez köti az új meg új hangot. A német pl. ma sem írja *sch*-val a *stunde*, *springen* szókat, mert azelőtt valóban így ejtették: *sztunde*, *szpringen*. Ellenben az *sch* hangnak német *sch* jegye úgy keletkezett, hogy a *schön*, *schinden*-féle szókat azelőtt elül két mássalhangzóval ejtették *s*-szel és *ch*-vel: *s-chön*, *s-chinden*. Így keletkezett, mint láttuk, a mi *ö* hangunknak régi *eu* jegye. Különbösen újabb helyesírásunkban csak egy olyan eset van, melyben az írás határozottan elmarad a kiejtéstől s a kiejtés nem is törődik az írással: az *ly* esete. A régi *ly* helyett ma a legtöbb nyelvjárás egyszerűen *y* hangot ejt s a *király*, *kályha*, *golyu*-féle szókat legtöbbször így olvassák még írásból s nyomtatásból is: *kiráj*, *kájha*, *gója*. — Azonkívül a *falt*, *zöld*-féle szókat is országszerte így ejtik: *fót*, *zöld*, de ezeket még alig-alig találjuk *l* nélkül írva,¹⁾ és ha írásból olvasunk, vagy szavalunk és szónokolunk, az *l*-et még ki is ejtjük, ép úgy mint pl. a francia vers és szaválás megtartja a prózában már elnémult szóvégi *e*-ket.

Vannak azonban bizonyos szabályokba foglalható

¹⁾ *Ruhája fótos* (erre rímél: *módos*) M. Salon 1884. 157. A míg élő *vótam*, sok lyukat *befóttam* (befoldtam) »Urambátyám 21. sz. 7. l. Gyakran fordul elő verselőinknél *vón'* e h. *volna*; és ha írják is *foltos* vagy *volna*, azért az ilyent gyakran rímeltetik *l*-nélküli alakokkal, pl. *foltos*: *módos*, *volna*: *vóna*.

esetek, melyekben mai helyesírásunk, a szófejtésnek engedve, eltér a kiejtés hű jelölésétől, melyekben tehát egyébiránt fonétikai írásunk etimologiai írássá válik. Ezek az esetek azért érdekesekek, mert éppen olyan belső és külső analogiák uralmát mutatják, a minők a kiejtésben is gyakran módosítják a szók alakját. Valamint az élőbeszéd iparkodik egyrészt a szócsalád tagjait, másrészt a különböző szóknak párhuzamos alakjait egymáshoz hasonlóknak megtartani (l. I. 16. l.), ép úgy törekszik erre mai elfogadott helyesírásunk. De már régi nyelvenlékeink írói, ámbár rendszeren csak a hangzást követik s pl. azt írják *tuc*, *tuggya*, *imachag* e h. *tudsz*, *tudja*, *imádság*, mégis gyakran engednek az etimologiai érzéknek, úgyhogy egyes ilyen alakokat is találunk nálunk: *adynk*, *modya*, *imadsag*; pedig ezek így hangzanak: *agdynk*, *móggya*, *imáccság*. S hogy mekkora hatással van ránk ez a szófejtő ösztön, bizonyítják olyan önkénytelen megkülönböztetéseink, mint pl. *fáradtság* és *fáradtság*, holott mind a kettőt egyformán ejtjük: *fáraccság*. Azt írjuk pl., hogy »nagy *fáradtsággal* jár a hegymászás» (= fáradás, mühe), ellenben »*nagyon* erőt vett rajtunk a *fáradtság*» (= fáradt állapot, müdigkeit).

A belső analogia teszi, hogy nem akarjuk elhomályosítani egy szó alakjainak összetartozását. Azért nem fejezzük ki írásban a mássalhangzók lágyulását és keményülését; így írjuk pl. *ragd el*, *keresd meg*, *fogsz*, *húzhat*, *láthat'd*, holott tényleg azt mondjuk: *ragd el*, *kereszsd meg*, *foksz*, *húszhat*, *láthadd*, stb. Azért nem jelöljük írásban az orrhangok alkalmazkodását, tehát: *honban*, *azonban*, *ellenben*, holott a kiejtés szerint így volna: *homban*, *azomban*, *ellemben*. Ha két szóelem összerakásakor *ts*, *ds*, *gys* találkoznak, szintén nem írjuk

helyettök a valóban ejtett *cs* hang jegyét, tehát *mentség*, *bolondság*, *nagyság* e h. *mencség*, *boloncság*, *nuccság*; ugyanazon okból írjuk a *t*-végű igék felszólító módját *ts*-sel, nem *cs*-sel: *tarts*, *taníts*. A *z*-s és *sz*-s csoportokat is megőrizziük, ámbár a kiejtésben mindig *ss* lesz belőlük: *kösség*, *igazság*, *kézség*, *ravaszság* e helyett: *kösség*, *késség* stb. A *többet*, *jobbat*, *állani* analogiájára írjuk: *töbnyire*, *jobbra*, *állt*, ámbár így mondjuk: *töbnyire*, *jobbra*, *állt*.

A külső analogia okozza, hogy azt írjuk: *mondd*, *hordd*, *kezd*, *csonttal*, holott így ejtjük: *mond*, *hord*, *kezd*. Követjük ugyanis ezekben más fölszólító alakok analogiáját, minők *add*, *védd*. Némelyek azt is írják: *Kolozsvártt*, *Vásárhelytt*, sőt ezelőtt sokan azt is írták: *köztt*, *érttem*, *azértt*, mert a *Kolozsvárott*, *között*, *érettem* alakok is *tt*-vel vannak; holott amazokat mindenki így ejti: *Kolozsvárt*, *Vásárhelyt*, *köztem*, *értem*. Nevezetes fattyúhajtása e külső analogiának a *hisz* ige fölszólító módja: *higgyjen*, *higgye*, melyet a *fogyjon*, *hagyja* analogiájára írnak, ámbár amott nincsen *higgy*(ni) igető és nincs elegendő okunk eltérni a kiejtéstől: *higgyen*.

Mind a külső, mind a belső analogia összeműködik, mikor *l n d t* végű szótóhoz *j*-vel kezdődő rag járul: ilyenkor írásunk megőrzi a *tő* véghangját *s* a rag *j*-jét, ámbár kiejtésünkben *lly* (ill. *jj*) *nny* *ggy* *tty*-vé olvad össze a kettő. Pl. *balja*, *valljon*, *honja*, *fonyjuk*, *évalja*, *adja*, *partja*, *bontják*, e helyett: *ballya*, *vallyon* (*bajja*, *vajjon*), *honnja*, *fonnyuk*, *évaggya*, *aggy*, *parlya*, *bonnytyák*. De az *sz z s* végű igetők után nem tartjuk meg a *j*-t, mely itt már messzebb eltávozik eredetétől; tehát nem *vadászj*, *húzzjuk*, *ásja*, hanem a hogy ejtjük: *vadászs*, *húzzuk*, *ás*.

Néha látszólagos analogiákat követünk, s ennek

eredményei valóságos irodalmi népetimológiák. Így pl. *utczát* írunk, mintha az *út* kicsinyítése volna, pedig ehhez eredetileg semmi köze nem volt az *uccza* nevének, mely szláv-eredetű szó és valaha *ulica* volt. ¹⁾ A *szabadkozást* *d*-vel írjuk, mert csakugyan szabadulni akarunk valamitől, mikor szabadkozunk; de a szó voltakép a *szab* ige származéka és a *szabatkozás* úgy viszonylik a *szabódás*-hoz, mint pl. a *csalatkozás* a *csalódás*-hoz.

Néha teljesen alaptalan egyéni etimologizálást is belevisznek a helyesírásba. Például *igtatást* írnak az *iktatás* helyett pusztán azért, mintha valami képzelt *ig* igegyökből származnék. Egy nyelvésziünk mindig *enber*-nek írta az *embert*, mert szerinte abból eredt, hogy *én-bar(om)*, vagyis öntudattal bíró állat, és az oroszánt *orozlán*-nak, mintha az *oroz* ige származéka volna. Van, a ki *ruhái*, *kutyái* helyett *ruhái*-t, *kutyái*-t erőszakkal csupán csak azért, hogy az egy birtok is *j*-vel kezdjen: *ruhája*, *kutyája* (így okolja meg Kazinczi Lev. I. 359), pedig a több birtok alakjait mindenhol *j* nélkül ejtik, kivéve a hol azt mondják: *ruhájai*, *kutyájai*.

Vannak más ilyen etimologiai szórszálhasogatások, melyekre semmi szükségünk sincs a helyesírásban. Ilyen főképp az, hogy a kétjegyű betűnek kettőzötetésére általánosan elfogadott csonkítását (vagyis a *cscs*, *ssz* helyett alkalmazott *ccs*, *ssz*-féléket) csak olyan esetekre akarják szorítani, mikor nem »hasonulásból« keletkezett; ellenben *öcs-jé*, *vadász-j* helyett csak azt engedik írni: *öccse*, *vadássz*, s nem csonkítva: *öccse*, *vadássz*, mint

¹⁾ Furesa, hogy *iccze* helyett is *itczét* szoktak írni; ez olyan ferdeség, mint a főt említett *higgyen*.

*locsan, hosszú.*¹⁾ De ha mellőzzük is azt a körülményt, hogy hiszen a hosszú mássalhangzók majdnem mindig ilyen hasonulásból keletkeztek (pl. *hosszú, asszú, asszony* ezekből: *hoszjú, aszjú, ahszony*), kérdjük: mi célja van ennek az egész megkülönböztetésnek? Vajjon másképp ejtjük vagy másképp ejtsük az *ssz*-et az *aszson* fölszólító módban. mint az *ssz*-et az *asszú* vagy *asszony* szókban? Akkor talán az *ss*-et is másképp kellene ejteni és írni az *ásson* szóban, mint a *lassú*-ban? Semmi ellátható célja az egész megkülönböztetésnek, mint a tudakosság fitogtatása! — Sajátságos külöknődéssel találkozunk a csonkított kettős *gy* írásban. Vannak t. i. a kik a szabályszerű *gyy* helyett minden kényszerítő ok nélkül *dgy*-t írnak, pl. *podgyász, bidgyeszt, Medgyes*, holott helyesen így kell írni: *poggyász, biggyeszt, Meggyes*. Magát a *meggy* főnevet nem emlékszünk, hogy valaki *medgy*-nek írja.

Sok nézeteltérésre ad alkalmat az idegen szók írása. A melyek rég meghonosultak, azokra nézve nincs véleménykülönbőség, azokat mindenki magyarosan írja: *rózsa, zsold, paradicsom* stb. Csak arra nézve nincs egyezés, hogy az újabb korban átvettek közül melyeket tekintünk már meghonosultaknak s melyeket csak ideiglen befogadott jövevényeknek? Vajjon tehát így írjunk-e: *filozofia, filologia, fizika, telefon, konzervatív*? vagy pedig: *philosophia, philologia, physika, telephon, conservativ* stb? Véle-

¹⁾ Arra még nem csináltak szabályt, vajjon a *meggy, petty, könny, rossz* szók ragos alakjait így kell-e írni: *meggyel, pettyel, könnyel, rosszsa*, vagy így: *meggyyel, pettyyel, könnyyel, rosszsa*? (Még *könnyje* is található, mint *anyja*; csakhogy itt *anyám* van, amott meg *könnyem*, soha *könnyem*!) De arra már van akadémiai szabály, hogy *tollal* így választandó el: *toll-lal*, a világért se *tol-lal*!

ményünk szerint jogosult az a törekvés, hogy azokat az idegen szókat, még a tudományos műszókat is, melyek a művelt magyar társalgásban általános használatban vannak, lehetőleg magyarosan írjuk, mert ezzel előmozdítjuk e szóknak helyes kiejtését. Úgy is elég zavart okozott már e tekintetben az idegen nyelvek helyesírása. *Khinút, Algirt és Mekszikót* mond a magyar ember, mert véletlen *China, Algier és Mexiko* volt az idegen nyelvű könyvekben, holott *Csin, Aldsir és Mejikó* (majdnem *Mejikó*) amaz országok neve. *Algebrát és kioszkot* mondunk mindnyájan, holott az arab és török kiejtés ezt kívánná: *aldsabr, köşk*.

Egészen alaptalan eljárás, ha némelyek a helyesírás kérdései közé számítják az olyanokat is, hogy *keresztény* irandó-e vagy *keresztjén, föl-e* vagy *fel, apjuk-e* vagy *apjuk*. Itt nem egy hangalaknak kétféle írása közt választunk, mint a helyesírás kérdésében, hanem két hangalak közt; s az eldöntés attól függ, hogy a két kiejtés közül melyik van inkább elterjedve (l. fönt I. 282. l.). Az ilyeneket nem is a nyelvtan, hanem az irodalmi szokás fogja eldönteni, illetőleg sokszor nem is fogja eldönteni, t. i. olyankor, mikor mind a két kiejtés nagyon el van terjedve, mint pl. a *föl, fölött, mögött* és *fel, felett, megett* esetében. Csak egyet kell megkivánnunk az ilyenek használatában: a következetes-
séget. Nevezetesen nem szabad olyan mesterkélt különböztetéseket tenni, minő pl. az, hogy a széphangzás vagy megkülönböztetés kedvéért *fölmentett, fölszentelés* irandó, ellenben *felöntött, feltöltött*, vagy pl. *házok, hátok, kardjok*, ellenben *okuk, soruk, poruk* stb. A magyar kiejtés, az élő nyelvjáráások efféle megkülönböztetést nem ismernek.

Irodalmi tájékozás.

Balassa József: A Phonetika Elemei, különös tekintettel a magyar nyelvre. (Budapest, 1886). — Legjobb magyar hangtani munkánk. Röviden előrebocsátva az emberi beszélő szervezet ismeretét, világosan és minden oldalról tárgyalja a hangoknak képzését, rokonságait, kapcsolatait és változásait, mindenütt azt a főczélt követve, hogy a magyar hangrendszert magyarázza. Biráló ismertetése Schuchardt Hugótól, Literarisches Centralblatt 1886. (magyarul közölve Egyetemes Philologiai Közlöny 1887. 416) és Négyesy Lászlótól, M. Nyelvőr 1888. — Vö. még *Balassa József: Hangtani alapelvek és vitás kérdések (M. Nyelvőr XIII. és Fonétikai tévedések (uo. XV.)*

Josef Balassa: Phonetik der ungarischen Sprache (Internationale Zeitschrift für Allgemeine Sprachwissenschaft IV.) és *Balassa József: A magyar hangok képzése, stomatoskopikus vizsgálódások alapján (Nyelvtudományi Közlemények XXI.)* — Egy-két pontban módosítja a Phonetika Elemeiben adott meghatározásokat és új megfigyelések alapján érdekes rajzokkal világítja meg a hangok képzését.

Fogarasi János: Hangsúly, vagyis nyomaték a magyar nyelvben (Magyar Akadémiai Értesítő 1860). — Tüzetesen vizsgálja a magyar hangsúlyozásnak számos különféle esetét.

Hermann Paul: Principien der Sprachgeschichte (Halle, 1886. 2. kiad.). — E munkának III. fejezete (*Der Lautwandel*) s a X. (*Isolierung und Reaction dagegen*) a hangváltozásról s az elszigetelésről legjobb általános fejtegetések.

A hangtörvények általános érvényéről újabban egész irodalom keletkezett; itt elég, ha a következőket említjük: *Hermann Osthoff: Das Physiologische und Psychologische Moment in der sprachlichen Formbildung (Berlin, 1879).* Rövid értekezés, melyben először vannak népszerűen előadva az úgynevezett új-grammatikusok alapelvei: hogy t. i. a hangtörvényeknek általános az érvényök s a kivételek mind az analogia hatásából magyarázandók. Bő ismertetése Pecz Vilmostól az Egyetemes Philologiai Közlöny V. kötetében. Ugyanennek VII. kötetében Spitzkö Lajos »Az új-grammatikusok és alap-

elveik* ezim alatt ismerteti az új iskola fejlődését s főbb tétéleit. — *Franz Misteli: Lautgesetz und Analogie (Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. XI. XII.)* — *N. Kruszewski: Prinzipien der Sprachentwicklung (Internationale Zeitschrift für Allgemeine Sprachwissenschaft. I. II. III.)* — *B. Delbrück: Die Neueste Sprachforschung, Betrachtungen über G. Curtius' Schrift zur Kritik der Neuesten Sprachforschung (Leipzig, 1885. Curtius és Brugmann ide vágó iratait ismertette Balassa József Egyet. Philol. Közl. IX.).* Misteli, Kruszewski és Delbrück legtárgyilagossá alkalmazzák az új elveket. — *Hugo Schuchardt: Über die Lautgesetze, gegen die Junggrammatiker (1885).* Meggyőzőleg vitatja, hogy a hangtörvények általános érvénye nem nyelvtörténeti tény, hanem csak módszeres alapelv, a mennyiben nem szabad megelégedni a kivételeknek megállapításával, hanem meg kell őket magyarázni s okaikat felderíteni.

A magyar hangoknak az ugor alapnyelvi hangokhoz való viszonyáról fölvilágosítást ad *Budenz József: Magyar-Ugor Összehasonlító Szótára* és Munkácsinak ezzel kapcsolatos fejtegetései: *M. Nyelvőr XII.*

Négyesy László: Megérett kérdések a magyar vocalismus köréből (Az é-ző meg az ő-ző ejtés közül melyik eredetibb? Milyen dialektus a Halotti Beszéd? A nyelvtörténet előtti magyar hangzórendszer. A labializálás elharapódzása. M. Nyelvőr XV.)

Budenz József: A magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú e, azaz é és ē-ről (M. Nyelvészlet V.). *Vö. Szántó Kálmán: A Bécsi és Müncheni Codex hosszú ē-jéről (M. Nyelvőr IX.)* és *A hosszú ē a nyelvjárásokban (uo. X. Az utóbbi czikk adatai nincsenek jól megrostálva).* *Csapodi István: A magánhangzók kiejtéséhez (Uo. X.).* *Vadnai Rudolf: Nyelvünk Hangolvasásáról (Pest, 1872).* *Steuer János: A Székely Nyelv Hangjai (Budapest, 1888).* *Arany János: Az é-t i-re váltó tájszólásról (Hátrahagyott Prózái Munkái, Budapest, 1889).*

Balassa József: Valami az ő ö és ú ü hangokról (M. Nyelvőr XIII.) — *Dévai Mátyásnak az ú ü-től megkülönböztetett ő ü hangjáról.*

Balassa József: A szóvégi önhangzók a magyarban (Nyelvtud. Közlem. XIX.) — A szóvégi magánhangzóknek etimologiai értékéről.

Balassa József: Egy második hangzöilleszkedés a magyarban (M. Nyelvőr XIV.) és Hátraható hangzöilleszkedés (uo. XVI.) — Az előbbi értekezésben kimutatja, hogy az ö ü-hangú szók külön illeszkedése (ë helyett ö) csak újabb korban fejlődött s nem oly régi, mint a törökségben.

Kúnos Ignác: A magyar nyelv liquidáiról (M. Nyelvőr XII.) — A liquidáknak a megelőző magánhangzókra való nyújtó hatásáról némany nyelvjárásokban.

Simonyi Zsigmond: A mássalhangzók hasonulása a magyarban (Nyelvtud. Közlem. XIV.) — *Balassa József: Mássalhangzó-csoportok egyszerűsítése (uo. XVII.)* — *Lehr Albert: Tom, tod, tok, tott (M. Nyelvőr V. e. h. tudom, tudod stb., a mássalhangzók kieséséről s a keletkező hiátus megszüntetéséről).*

Kúnos Ignác: Mássalhangzók dissimilatiója a magyarban (M. Nyelvőr XI.)

Szilasi Móricz: Járulékmássalhangzók a magyarban (M. Nyelvőr X.) — Élénk és érdekes fejtegetések a járulékhangok keletkezéséről s az analogia hatásairól, de kevés a tényleges eredményök, mert a nyelvtörténet adatai nincsenek figyelembe véve.

Simonyi Zsigmond: A hangátvetésről (M. Nyelvőr VII.)

A helyesírásról.

Volf György: Kiktől tanult a magyar írni olvasni? A régi magyar orthographia kulcsa (Budapest, 1885). — Meggyőzőleg bebizonyítja, hogy a latin ábécét és alkalmazását olasz térítőktől kaptuk, s hogy a latin betűket északi olasz, illetőleg velencei értékökkel alkalmazták a magyar hangok jelölésére. (Érdekesen ismerteti e munkát Schuchardt a Zeitschrift für Germanische und Romanische Philologie czinű folyóiratban.)

Balassa József: Fonétikus írás (M. Nyelvőr XVII.)

Az újabbkori helyesírási mozgalmakról l. a M. Nyelvészet I és II. kötetében az akadémiai bizottság előterjesztését és Szilágyi István, Nádaskay, Hunfalvy cikkeit; továbbá a M. Nyelvőr I. VI. és VII. kötetében Szarvas, Hunfalvy és Simonyi értekezéseit; végre uo. a XVII. kötetben Balassáét a helyesírás kérdéséről.

Csapodi István : Szemorvosi tanácsok a helyesírás tekintetében (M. Nyelvőr XVII.)

A kettős betűk egyszerűsítéséről l. Révai *Elaboratio Grammaticájában* (I. 134. stb.). »*De probabili compendio literarum Hungaricarum*« ; továbbá Vörösmarty cikkét az Akadémia kiadta *Tudománytárban* (VII. k. 179); végre az újabb javaslatokat a *M. Nyelvőr* II. III. V. kötetében.

A szünetjelekről *Vadnay Lajos : A szakjelek* ; továbbá Király Pál, Dengi János és Szántó Károly cikkei *M. Nyelvőr* VIII. és IX. k.

MÁSODIK FEJEZET.

Összetétel és szóképzés.

In der Wirklichkeit wird die Rede nicht aus ihr vorangegangenen Wörtern zusammengesetzt, sondern die Wörter gehen umgekehrt aus dem Ganzen der Rede hervor.

W. v. Humboldt.

Nyelvtani alakok. — A szótók. A tövégi magánhangzó viszontagságai. Analogiás hatások a szótók alakjában. — A szóknak jelentése és hangalakja. Az összetétel és szóképzés közti különbség. — Mellérendelő összetételek rokon és ellentétes tagokkal. Az ikerszók alakulása. Az alárendelő összetételek: jelölt és jelöletlen összetételek. Kihagyásos összetételek. Összetételeknek elhomályosodása. — A képzők keletkezése elhomályosult összetételekből. Analogiás átvitel által keletkező képzők. A képzőknek elhomályosodása és megelevenedése: elvonás által történő szóalkotás. — A képzőknek rendszeres áttekintése jelentéseik szerint. Igéképzés igékből és névszókból. Névszóképzés névszókból és igékből.

A hangok nem egyenkint szerepelnek a nyelvben, hanem változatos csoportokba egyesülve fejezik ki fogalmainkat. A fogalmainkat kifejező hangcsoportokat nevezük szóknak. De a szókat a legtöbb nyelv nem használja mindig egyformán és változatlanul, hanem fogalmaink módosítására és összekötésére részint kettésével összeforrnak, részint pedig bizonyos önállástalan apróbb hangcsoportokkal bővülnek. A kettős szókat összetételeknek

mondjuk, amaz apróbb alárendelt elemeket pedig képzőknek, ha a fogalomnak módosítását, és ragoknak, ha a fogalmaknak kapcsolatait jelölik. Szavainknak eme különféle változatait nevezzük a nyelvtanban alakoknak, szóalakoknak, nyelvtani alakoknak.

Ha összehasonlítjuk valamely fogalom kifejezésének különféle alakjait, pl. ház, házat, házban, házi, házas, házal: azt látjuk, hogy mind ezen alakoknak van egy közös, állandó főrészök; ez az, a mit a ragozásban tőnek vagy szótőnek mondunk, a szóképzésben pedig a szófejtésben alapszónak. Azt mondjuk tehát, hogy a házat alaknak tője ház, a házi alaknak pedig alapszava ház. Hogyha meg akarjuk ismerni a nyelvbeli alakokat a magok mivoltában és fejlődésében, foglalkoznunk kell ökövetetlen a szótők történetével is. Ha ezt sikerül pontosan megállapítani, akkor nagyon meg van könnyítve a ragok és képzők helyes fölfogása, ámbár természetesen az utóbbiak elemzése viszont előmozdítja a szótők helyes megállapítását.

A szótők nyelvtörténeti változásainak két fő tényezője van: a hangváltozás és az összetartozó alakoknak analogiája. A hangváltozásokkal már foglalkoztunk, s azért ezek közül csak egyet érintünk újra, mert hosszas viták tárgya volt: a tővégi magánhangzó elveszését.

A tő és rag közt mai nyelvtani alakjainkban sokszor előfordul egy-egy magánhangzó, mely nyilván nem a raghoz tartozik: ház-a-tok, uri-a-s, áll-a-nak, füt-e-ni stb. Ezeknek a magánhangzóknak eredetéről kétféle vélemény áll egymással szemben. Egyik Hunfalvy Pálé, ki azt mondja, hogy csak a kiejtés könnyítésére közbeszúrt segédhangok. A másik Riedl Szende nézete, mely szerint e magánhang-

zók eredetileg a ragtalan alakokban is ott voltak, tehát a szótóknak véghangjai voltak.

Hunfalvy magyarázatának tarthatatlanságát már a következő néhány észrevétel is megmutatja: Számos esetben egészen könnyű volna a szó ejtése ama hangzó nélkül. Pl. ezeket a tárgyeseteket: *vár-a-t, szárat, készet, nyálat, tálat, ötvenet, kilenczvenet* stb., minden nehézség nélkül ejthetnők így: *vár-t, szár-t, kész-t, nyál-t, ötven-t,* stb., csak úgy mint pl. ezeket: *párt, zárt, enyészt, vált, zökkent* stb. stb. Ezekben tehát a magánhangzó nem lehet segédhangzó. Hasonlókép az ilyen igeképzésekben: *ir-o-gat, ken-e-get, mos-o-gat*; v. ö. *ir-galom, for-gat, esen-get, pen-get, vizs-gál, moz-gás*. — Más esetekben meg az ejtéskönyvítő segédhangzó nem hogy könnyítené, hanem egyenesen megnehezíti a kiejtést. Mindenki tudja, hogy a hiatus kellemetlen és nehézkes; azért a nyelv számos esetben vagy úgy segít magán, hogy elhagyja az egyik magánhangzót, vagy összeolvasztja a kettőt, vagy *j, v, h* hangot szúr közébe (v. ö. Nyelvőr V: 529). És ime: *régibb* helyett azt is mondjuk: *régi-e-bb*; és *házik, mindennapik, budaik, maik* helyett azt mondjuk: *házi-a-k, mindennapi-a-k, budai-a-k, mai-a-k,* sőt *menny-i* helyett *menny-e-i!* Ilyenkor tehát szó sem lehet róla, hogy a magánhangzó a kiejtés könnyítésére volna közbeszúrva.

Ellenben Riedl Szende véleményének három erős bizonyítéka van, melyek közül az első kettőt Riedl maga idézte: 1. Néhány rokonyelvben a szóknak többségében fönmaradt a véghangzó, másokban pedig különböző nyomaik, így pl. elég nagy számmal a magyarhoz legközelebb álló vogulban, osztjákban is. Sokszor egy-egy ugor nyelvnek egyik nyelvjárásában megvan a hangzó, a másokban nincs.

Ez pedig czáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a hol nincs, ott csak újabb korban vezett el. — 2. A régibb Árpádkori oklevelekben előforduló magyar tulajdon- és köznevekben többnyire megvan még a véghangzó, pl. *Szobolcsu*, ma *Szabolcs*; *váru*, ma *vár*. Sőt nem egy teljes alak maradt még fenn a XV. XVI. században az Ehrenfeld codexben s más nyelvemlékekben, még igékből is, pl. *réjo*, *vioni* (= *ri*, *vini*), a Bécsi codexben, *hiu* (= *hi*, hexameterben) Sylvesternél, *viju* (= *vi*) Heltainál. — 3. Némely régen meghonosult idegen szóról is kimutathatjuk, hogy eredetileg magánhangzón végződtek, mely csak a mi nyelvünkben vezett el idővel. Így az ó-perzsa *zaranja* itt *arany*-ra változott, a török *jindsi gyöngy*-re, az ó-szláv *cerŭ cser*-fa lett stb. stb.

E szerint hát a *tő* és *rag*, vagy *tő* és képző közt oly gyakran jelentkező magánhangzókat segédhangnak sehogy sem mondhatjuk. Ma azonban a *tőhöz* sem számíthatjuk többé, noha bizonyos, hogy valamikor ahhoz tartoztak. Nem számíthatjuk pedig azért, mert ragtalan alakjainkban már évszázadok óta elvesztek, s azért a nyelvérzék minden jelentés nélküli hangoknak vette, sőt némely esetekben többé vagy kevésbé határozottan a raghoz vagy képzőhöz csatolta őket. Nem is említve az olyan eseteket, minőket az ige-névképző *-ó ö*, a melléknévképző *-ú ű*, *-i* mutatnak, melyekben a *tővégi* hangzó magába olvasztotta az egész (*v*, *j*) képzőt s átvette ennek szerepét: a helyhatározó *-on en ön* végzeteket csak az a magánhangzó különbözteti meg az állapot- és módhatározó *-an en* végzettől. Mind ezek után azt hiszem, jól teszszük, ha Riedl Szende eljárását követjük, ki — noha maga megállapította, hogy e magánhangzók valaha a *tőhöz* tartoztak — mai alakjaink elemzésében a

kötőhangzók közönyös, mitsem magyarázó, mitsem anticipáló nevével illette őket.

Tüzetesebben kell tárgyalnunk az analogia hatásait, mert ezeknek nagy szerepök volt a magyar szótök idomításában. Néha ez az analogiás hatás egészen szembeötlő. Ha pl. a *tő* főnév *-ig* raggal megtartotta régi alakját: *tővig*, ez azért történt, mert gyakran előkerül, olyan szólásokban, minők *tővig* le metszeni, *tővig* lerontani; míg a *kő*. *tő* régi **kővig* **tavig* alakjai, melyek sokkal ritkábbak voltak, elavultak, s a mai alakok az alanyesethez s a többi helyragos alakokhoz alkalmazkodva így hangznak: *kőig*, *tőig*. Más példa: Az *árok* nominativus állandó, de már a szabályos *sarok* mellett *sark* is használatos, még pedig nyilván azért, mert a *sarkam*, *sarkad*, *sarka*-féle alakok oly gyakran megfordulnak nyelvünkön; a *fark* nominativus meg épen sokkal járatosabb a *farok*-nál, azért mert e szót majdnem mindig birtokviszonyban, a *farka* alakban használják s így ezt követi a ritka *fark*, *ökörfark* stb.

A legtöbb ige alakjai közül a jelentő mód jelenének egyes 3. személye fordul elő leggyakrabban, s azért ennek hatása sokszor meglátszik más alakokon. Így pl. a *vonsz-*, *metsz-*, *tetsz-* tők. melyek régi nyelvenlékeinkben még az ind. praesensre szorítkoztak (3. szem. *vonszon*, *metszén*, *tetszik*), később átmentek a többi ragozásba is: *vonszott*, *metszett*, *tetszett*, míg a régi szabályos perfectum így hangzott: *vont*, *metűtt*, *tetűtt*. Innen van továbbá, hogy a régi *söpött*, *érdemelt*-féle perfectumok helyébe ezek léptek: *söpör-t*, *érdemel-t*, azért mert azt mondjuk *söpör*, *érdemel*. Ellenben megmaradtak *ugrott*, *romlott*, mert ezeknek praesensében is együtt marad a két mássalhangzó: *ugr-ik*, *roml-ik*. Hasonló okból tartoznak össze *hajol*, *hajolt* (er

üückt sich), de *hajlik, hajlott* (er biegt sich, l. Cz. F.): *érez, érezett* (a mai előbeszédben rendszerint így): *sentit*, de *érzik, érzett*: *sentitur*. Az egytagú *tesz, visz, váj* igéknek perfectuma is egytagú: *tett vitt vajt*; ellenben a kéttagú *esz-ik, isz-ik, toj-ik* igéké kéttagú alakban állapotott meg: *evett, ivott, tojott*. Még érdekesebb, hogy a *tör, ér, nyúl* igék perfectuma egytagú: *tört, ért, nyúlt*; ellenben az ikes *tör-ik, ér-ik, nyúl-ik* igéké rendszerint kéttagú: *törött, érett, nyúltott*.

Még más irányokban is mutatkozik a 3. személynek ez a hatása. *Jöni, jönnek, jösz* olyan alakok, mint *löni, lönek, lösz*; de az előbbieket rövid magánhangzóval is mondjuk: *jönni, jönnék, jössz*, nyilván a 3. szem. *jön* példájára. Ezeket az igéket *villámlani, lélekzeni, rejleni* rendszeren csak ebben a két alakban használjuk: *villámlik, villámlott; lélekzik, lélekzett; rejlik, rejlett*. Azért az *ml, kz, jl* mássalhangzók a kiejtésben annyira összeszoktak, hogy akkor sem teszünk közéjük magánhangzót, ha még egy mássalhangzó kerül melléjük, tehát *villámljék, lélekzhetem, rejlhetik*. A szabályos *villámlójék, lélekzhetem* alakok annyira szokatlanok, hogy a kik az előbbi alakokkal nem élnek, inkább úgy segítenek magokon, hogy az ilyen igéknek képzőjét más képzővel helyettesítik vagy megtoldják, pl. *villámozzék, villámozva, lélekzelhet, lélekzelve, fejlődhetik, sínlelje* stb.

A névszókra nézve általában szintén azt mondhatjuk, hogy a ragtalan alak irányadó a többi alak képzésében. A melléznevek többnyire jelzőkül szolgálnak, tehát egyáltalán ritkán fordulnak elő ragokkal. Innen van, hogy a *komor, bodor* tárgyesete, ha szükség van rá, az alanyeset után igazodik: *komor-t, bodor-t*; míg pl. a *gyomor*.

gödör főneveknek szabályszerű régi tárgyesete *gyomrot, gödröt*. Azt mondjuk *kő, kővön*, s ép így mondták régente *hő, heven*; ha ma *hőn* szeretünk, ez a *hő* szeretet analogiájára történik. De azért a főneveknél is sokat nyom a nominativus, mert hatását erősítik azon gyakori alakok, melyekben a tőhöz az újabb korban keletkezett, egész szótagot tevő ragok járulnak: *-ben, -ből, -től, -hoz, -ra, -ért* stb. Ezen esetekben ugyanis a szótó ugyanazon hangtani föltételek közt fejlődött, mint az alanyesetben; s a mikor pl. *álma, hármu* helyett azt kezdték mondani *álm, hárm* s később *álm, három*, ugyanakkor *álm-ben, hármu-szer* helyett azt mondták *álm-ben, hárm-szer* s utójára *álm-ban, három-szor*. Minthogy ezen alakoknak nagyobb része helyhatározó, hatásukat, illetőleg a szótó alakját először is az *-n* és *-ig* ragos helyhatározókkal közölték. Azért látjuk, hogy a legtöbb szótó a nominativus tőalakját viszi át ezekbe az esetekbe, tehát *sá-n, falu-ig, árok-ig, gödör-ig*, nem *savon, tavig, falvig, árkiig, gödrig*); továbbá *tél-én, nyár-on, nyár-ig* (nem pedig *telen, nyaron, nyarig*). A tárgyesetben, a többes számban, a melléknévképző *-s*, az igeképző *-l, -z* és *ül* s a személyjelek előtt erősebben tartja magát a másik tőalak, úgy hogy ma is azt mondjuk *tava-k, árko-t, gödrö-s, tele-l, nyara-l, szava-z, madara-m*, nem pedig *tó-k, madár-on* stb. De sokszor ezen alakok is megérik a nominativus hatását. Azt mondjuk pl. *szó-t szó-l* (ámbar *szava-l* is fönmaradt), *hamu-t, falu-t, falu-z* (nem pedig *falva-t, falva-z*), *észt* (e h. *esze-t*), *sugár-oz* (e h. *sugara-z*) stb.; és elégszer olvasunk és hallunk ilyeneket is: *tó-t, tó-k, jó-m-ra szolgál, jó-d-ra lesz* (ezeket régi íróink gyakran használják) *meg-ó-ül* (Heltai és Sylvester e h. *meg-av-ül*).

Vannak aztán más névszók, melyek más alakjaikban

használatosabbak, s azért ezek az alakok hatnak vissza a ragtalan nominativusra. Érdekes példa erre, hogy *egy(s)más* helyett azt mondjuk *egyel-más*, nyilván az *egyet-mást* accusativus kedvéért, mely legtöbbször fordul meg szájunkban. A *mohó* melléknév régente *moh*, a *mohóság* pedig *mohság* volt; a *mohó* tőalak csak a múlt században lép föl először s nyilván azért keletkezhetett, mert *mohon* volt a leggyakrabban használt alak s ez könnyen válhatott a kiejtésben ezzé: *mohón*. Némely nyelvjárásokban egész rendesek a *madar*, *level*-féle alanyesetek, melyek a *madarat*, *levelek*-félék visszahatása folytán keletkeztek. A nominativus alkalmazkodik a többi alakhoz a helynevekben is, mert ezek rendszeren helyhatározó raggal vagy *-i* képzővel szerepelnek. Azért maradnak meg olyan helynevek is, minők *Dötk*, *Becsk*, *Visk*, mert legrendesebb alakjaik *Dötkön*, *Becskén*, *Viskén* és *dötki*, *becski*, *viski*. — holott a *tít*, *lucsk*, *tüsk* tők a nominativusban ezzé váltak: *títok*, *lucskok*, *tüskök*. — A román nyelvekben a casus obliquusok egybefolyt közös alakja, mely sokkal többször fordul elő a beszédben a nominativusnál, ennek is elfoglalta helyét; pl. az olaszban *virgine* (= *virginem*, *virginis*, *virgini*, *virgine*), *cinere* (*cinerem*, *cineris* stb.) szerepelnek a *virgo*, *cinis* nominativusok helyett is.

Némely főnevek jelentésöknél fogva rendszerint hirtokviszonyban, még pedig legtöbbször a 3. személy jelével fordulnak elő. Ilyenek jelesen a testrészek nevei, pl. valakinek *arcza*, *feje*, *szája*, madárnak *szárnya*, *farka*; továbbá a rokonsági nevek: *apám*, *veje* stb.: végre még az ilyenek: valaminek *alja*, *főle*, *hája* stb. Azért látjuk, hogy e szók sokszor ilyen alakjaikban szerepelnek a régiségben s a népnyelvben akkor is, ha nincs szükség a

birtokos vonatkoztatásra, nevezetesen összetételek első tagjában: *méhe-fájás, joha-fájás, ina-szakadozás, szája-mosó víz, ujjá-mustra, feje-ruha, sőt öregapám-szék, kedvem-telés*. Az ilyen szóknak személyragos alakjai különben is visszahatnak a ritkábban használt más alakokra. Valamint a *hívem, mívem, kövem* pusztá nominativusa *hü, mü, kö*: ép úgy volt a *szívem, övem* szabályszerű nominativusa régente *szü, ö*. Valamint a *fenyves, hamvas* főneve *fenyü, hamu*, ép úgy volt a *nyelves, nyelvem, szarvas, szarvam* szabályos nominativusa *nyelü, szaru*. Az újabb *szív, öv, nyelv, szarv* főleg a személyragos alakok hatása folytán keletkeztek. Ugyanerre a jelenségre érdekes példa még a *fej* főnév, mely azelőtt ragtalan alakjában állandóan *fő* volt (l. Bevezetés I. 18. l.).

A személyragos alakok közül megint a 3. személy fordul elő leggyakrabban a mindennapi beszédben; azért sokszor találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a testrészek nevének s más efféle szóknak alakrendszerére különösen a 3. személy alakjának volt hatása. Ez a hatás kétféleképp jelentkezik: a 3. személy *-ja je* vagy *-a e* jeléből részint a *j*, részint az *a e* hangok mennek át az illető főneveknek egyéb alakjaiba, úgy, mintha *e* hangok a szótövhöz tartoznának.

a) A *j* hang átvitelére legnevezetesebb példa a *száj* neve. Régi nyelvemlékeink majdnem kivétel nélkül így használják: *szám, szád, szája, szánk, szátok, szájok*; továbbá: *szával, szának, szából, szán, szát*, és a nominativus *szá*. A *szájum, száj* stb. alakok utólag keletkeztek a *szája, szájok* (és *-szájú*) hatása folytán, mert ezeket a nyelvérzék a helyett, hogy így elemezte volna: *szá-ju, szá-jok, (szá-j-ú)*, úgy is elemezhetette: *száj-a, száj-ok*,

(*száj-ú*). Ugyanezt a magyarázatot át kell vinnünk a *háj* szóra is, melynek szabályszerű töje a rokon nyelvek tanúsága szerint csak *há* volna. *Szám, szád, szája, hája* épen olyan paradigma, mint pl. *fám, fád, fája*; és ha *száj, háj* véletlenül nem testrészek nevei volnának s nem birtokviszonyban szerepelnének legtöbbször, akkor ma ragtalan alakjuk okvetetlen így hangzanék: *sza, ha*, mint a harmadiké *fa*. Bizonyságul elég ha még csak a finn nyelvet idézzük, mert ott e három szó csakugyan egyformán végződik: *suu, kuu, puu*. (Vö. még *má-s* = f. *muu*.) A *mell* főnevet a népnyelv ma majdnem általánosan így ejti: *melly, mejj* (*mejjem, mejjed*), nyilván a 3. szem. *mell-je* (*mejje*) mintájára, míg a *mellett, mellé* ejtése megmaradt tiszta *ll*-el. A szarvasmarha *tarkó*-jának ez a neve; *tar, tarj*, a lóénak *mar, marj, morj*; a *tarj, marj* alakok nyilván úgy vannak elvonva a 3. személynek ilyen elemzéséből: *marj-a, tarj-a*. Ismét a *melly*-hez hasonló módosulás az *alj, aly, févaly* (*fej-al, vánkos*), *aljas*, melyek az *alja* kedvéért lettek az eredeti *al*-ból, míg *alatt, alá* megmaradtak tisztán, úgy mint amott *mellett, mellé*.

b) Más esetekben még az *a e* hang megy át a 3. személyből a többi alakba. Alig szenved pl. kétséget, hogy a *fele-barát* ezt az alakot a sűrűen ismétlődő *fele-barátjá*-nak köszöni; ép olyan elvonás ez, mint *egy-et-mást: egyet-más*. A mai *zúza* nyelvelmékeinkben még *zúz* s a mai *zúzajok, zúzád* a 3. személyből kapták *á*-jokat. Ép így válik érthetővé, hogy a mai *tompora, tomporám* régente *tompor, tomporom* volt. A Balatonvidéken *máj* helyett *mája* járja s innen aztán azt mondják: *májám, májad, májája*.

Az eddigiekben mindenütt belső analogiával volt dolgunk, a mennyiben az analogia itt egy-egy szó rago-

zásában, egy szó alakrendszerén belül működik, úgy hogy egyazon szónak különböző nyelvtani alakjai hatnak egymásra. Ezzel szemben áll a külső analogia, melynél fogva különböző szóknak párhuzamos alakjai vannak hatásal egymásra, pl. két szónak tárgyesete vagy többes alakja. Ez sokkal ismertebb jelenség az előbbinél, s azért itt elég lesz egynehány példát említeni. Hogyba a nyelv idegen szókat vesz át vagy új szókat képez, ezek — vagy mindjárt vagy idővel — a hasonló hangzású vagy képzésű régibb szók ragozását követik. Így pl. a latin *circulum*-ból meghonosított *czirkalom* nem így vette föl a ragokat s képzőket: *czirkalomot*, *czirkalomoz*, hanem követte a *hatalom*, *bántalom*-féle szók analogiáját: *czirkalmat*, *czirkalmaz*, mint *hatalmat*, *bántalmaz*. Az idegen eredetű *pohár*, *mozsár*-féle szókat régi nyelvünk még folyvást így ragozza: *pohárt*, *mozsárt*, *pohárokat*, *mozsárokat*, s csak újabb korban igazodnak ezek a *madár*, *éger*-félék után, azért mondjuk ma: *poharat*, *mozsarat*, *poharakat*, *mozsarakat*.

Az előadott töváltozásokkal néha karöltve jár az az érdekes jelenség, melyet különböztetésnek mondunk (differenzirung): az olyan tők ugyanis, melyek két-féle jelentésben használatosak, néha mindenik használatukban más-más hangalakot fejlesztenek. Szembeszökő a mai *fej* és *fő* közti különbség: míg a főnév ma rendesen *fej*-nek hangzik, a melléknév megmaradt *fő*-nek (*fő-ispán*, *fő-iskola*, *fő-különbség*), mert eltérő jelentésénél fogva nem eshetett a *fej*em, *fej*ed alakok hatása alá. — *Hamu* és *hamv*. mindakettő a régi **hamuv*-ból lett (H. B. *chomuv*), de ma az első jelenti csak a valóságos hamut, a fa hamuját, míg a második az átvitt értelemezhez fűződött, mert ez rendesen birtokviszonynyal jár, melyben megmaradt a *v*:

a gyümölcs hamva, a holtak hamvai, s azért aztán hamv-
veder. Azt mondjuk hő szeretet, hő érzelem, ellenben mint
főnevet hévvel szeretni, nemes hévvel szólni, mert hevében
szól, az érzelem heve készíti szólni (hő: heve = szó: szava).
A főnév csak fizikai értelemben hő: hővezető, hőforrás (a
nap) stb. — A víz habzik, ellenben az ember haboz-ik: a
fájdalom érz-ik, de a fájdalmat nem csak érz-ik, hanem
érz-ik is az emberek; v. ö. még végződik (magától) és
végeződik (= végeztetik), szól és szaval, jós és javas stb.

Ha az iménti esetekben egyazon szótő kétfelé, két
szóvá fejlődött: vannak viszont olyanok,⁴ melyekben ele-
meikre nézve különböző szótők egy paradigmává egyesül-
nek. Így pl. apám apád apja, néném nénél nénje stb.,
melyekben az 1. s 2. személy á-é-je valószínűleg kicsinyítő
képző. Szintúgy kicsinyítő képző lehet a fiú ú-ja, de azért
»az apa és a fiú« = »az apa és fia«. Így viszonylanak egy-
máshoz a latin senec és sen-tök (senex senectus; senem
senatus); és végre az összes úgynévezett heterokliták,
minők supellex supellectilia, hilarus: hilaris, sőt a defecti-
vák, minők fero: tuli: latum, ὄρω: ὄρωπα: ἴδεν.

Ha már most a szótókról áttérünk magokra a tel-
jes szóalakokra: mindig szemünk előtt kell tartan-
nunk, hogy a szóalak nem egyéb, mint külső megérzékítése
a fogalomnak, esetleg a módosított vagy viszonyított foga-
lomnak. A szónak ezt a belsejét, tartalmát [nevezzük je-
lentésnek. A szónak jelentését vizsgálhatjuk az alak-
jától egészen függetlenül is, és sokszor valóban nem függ
az alaktól. A szigorúan rendszeres tudományos nyelvtan-

nak, mely a nyelv életének minden részletére kiterjed, külön is kell tárgyalnia a jelentést az alaktól. De a mi célunkra nézve hasznosabb lesz, ha az alakokban kifejezett fogalom-módosításokat mindjárt az alakokkal együtt vesszük szemügyre, illetőleg első sorban az alaknak jelentését vizsgáljuk, mely mellett másodrendű a szóalaknak külseje vagyis hangalakja.

Ha mellőzzük a nyelvnek eredetét s az ősi »szógyökök« keletkezését: a szók alkotása, valamint a fogalmaké, két módon történik. Egyik az összetétel, melyben két fogalmat szerkesztünk egybe, s a kettőnek tartalmát tudatosan kombinálva képezzük új, tartalmasabb fogalmat. Másik a szorosabb értelemben vett szóképzés, melyben az egyik elemnek a képzőnek, pusztán fogalom-módosító szerepe van. Példa amarra *be-szalad*, emerre *szalad-gál*. A pusztán szaladáshoz képest mind a kettő új többet mondó kifejezés: az első zárt térbe szaladást jelent, a másik ismételt szaladást. De míg amabban a két fogalom, a zárt tér és a szaladás, külön-külön élénken áll előttünk, emebben csak egy az élénken érzett fogalom a szaladás, s a másik elem csak arra szolgál, hogy a szaladás fogalmát módosítsa, a szaladásnak egy módját, az ismétlődő szaladást segítsen kifejeznünk. — A két eszközzel nem egyformán élnek a különböző nyelvek új fogalmak kifejezésére. Az összetétel legkényelmesebb eszköz új szóképzésére, némely nyelvek [mégis ritkán élnek vele, így pl. a latin és a belőle fejlődött román nyelvek, így a sémi nyelvek. Más nyelvek meg sokkal gyakrabban alkalmazzák, mintsem a képzőkkel való szóalkotást. A mi nyelvünk pl. elég gyakran él vele, mégis sokkal több összetételt találunk a görög, német, angol nyelvben. Ismeretesek pl. a német-

nek nagyszámú melléknévi összetételei, melyeket mi külön e végre képzett szókkal fejezhetünk ki, a helyett, hogy pusztán összeraknánk két-két szót: *geist-reich* = *szellemes*, *schwung-voll* = *lendületes*, *stimmungs-voll* = *hangulatos* stb.

Az összetétel maga is kétféle, mert részint mellérendelés, részint alárendelés által alkotjuk az összetett fogalmakat és szokat. Mellérendelés történik, ha két fogalomból harmadikat úgy szerkesztünk, hogy ennek részei, tagjai egyenrangúak, mert kölcsönösen határozzák meg egymást, pl. *adásvevés*, *fűrásfaragás*. Alárendelés történik, ha csak az első tag szolgál a másodiknak meghatározására, s a második fogalom maga, mint nem foglalja magában a szerkesztett fogalmat mint fajt, pl. *búcsuvevés*, *szófaragás* (a vevésnek, faragásnak egy-egy faja).

A mellérendelés rendszerint úgy történik, hogy vagy két rokon, vagy két ellentétes fogalmat kötiünk össze, s mind a két esetben előfordulhat a beszédrészeknek legnagyobb része. A rokon fogalmak lehetnek pl. igében kifejezve: *jár-kél*, *fűr-farag*, *rüg-kapál*, lehetnek főnévben: *ágbog*, *szóbeszéd*, *pörpatvar*, melléknévben: *búskomoly*, *feketesárga*, számnévben: *egy-két*, *kettő-három*, határozó szóban: *keresztülkasul*, *szerteszt*. Az ellentétes tagok is lehetnek igék: *jő-megy*, *ad-vesz*, főnevek: *úr-apály*, *adásvevés*, melléknevek: *okosbolond*, *testilelki*, határozó szók: *hanyatthomlok*, *körülbelül*, *föl-ulá*. — A mellérendelő összetételekben gyakran érdekes különbséget észlelünk, a mennyiben a két tag összeforradásának különböző fokozatai vannak. Az igei összetételek tagjai rendszeren megőrznek annyi önállóságot, hogy külön-külön veszik föl a ragozat és képzőket, pl. *fűr-farag*: *fűrás-faragás*, *rüg-kapál*: *rügnak-kapálnak*; de akadunk itt-ott ilyen kifejezésre is:

rúgkapálnak, rúgkapálni. A névszók tagjait néha kétszeresen ragozzuk, de többnyire csak egyszer, a végükön. Mondjuk pl. *ága-boga, ágas-bogas, egyet-kettőt, ketten-hárman*: de azt is mondjuk már: *ágboga, ágbogas,* és csak *árapályt, szóbeszédre,* nem pedig *árt-apályt, szórabeszédre* stb.

A rokon-tagú mellérendeléseknek legnagyobb részét az úgynevezett *ikerszók* teszik, a melyek nemcsak jelentésükre, hanem hangzásukra nézve is rokon-tagokból vannak összetéve. Az ilyen rokonhangzást annyira keresi nyelvünk (s a rokon nyelvek is),¹⁾ hogy kedvéért néha az egyik tagnak jelentését nem is vesszük szigorúan, illetőleg módosítjuk a másike szerint. Így pl. a *nyal-fal, kenfen, dül-fül* szókban jelentés tekintetében a második tag nem illik úgy az elsőhöz, mint ezekben: *szánom-bánom, csúsz-mász, mézes-mázos, sebbel-lobbal, ia-fia* (személyrag nélkül *i-fiu, ifju*; mind a két tag a. m. gyermek). — Az ikerszók képzésének legegyszerűbb módja az ismétlés vagy kettőztetés: *jobban-jobban, lassan-lassan, néha-néha, már-már.*

De legkedveltebb ikerszavaink azok, melyekben egy szó úgy van önmagával összetéve, hogy az egyik tagban némi változtatást teszünk rajta: *horgas-horgas* helyett azt mondjuk *horgas-borgas* vagy *hóri-horgas,* *tarka-tarka* helyett *tarka-barka* vagy *tari-tarka, pirul-pirul, irkál-irkál*

¹⁾ Kivált a népnyelvben s a népies stílusban találkozunk vele minden lépten-nyomon. Ime néhány sor Arany »Jóka öröge« című elbeszéléséből: »Duzzog *időbb-tovább* és nem szól napokig. Ilyenkor van aztán *csett-csatt* elé s hátra, borogat és *húny-vet,* tör-rombol rakásra; minden *ingó-bingó tövel-hegygyel* össze: szegény Jóka csak *űg csetlik-botlik* közte.«

helyett *irul-pirul, irkál-firkál* stb. Az ilyen ikerítés nyelvünkben legtöbbször a következő három módon történik. Első és legközönségesebb a hangrendi változtatás vagyis mély és magas hangzók változtatása (a változatlan szó az utótag); pl. *lim-lom, gyim-gyom, rissz-rossz, nyifég-nyafog, kipeked-kapkol, mende-monda, csür-csavar, hilitt-holott* (a. m. itt-ott), *himmi-hummi* v. *hemme-hummi* (Nyr. VIII. 189, az alapszó *hummi, holmi*), *heidáról-hódára* halogat (Szatmárban; *hódára* nyelvenlékeink szerint a. m. holnapra). — A második mód abban áll, hogy csak a kezdő hangot változtatjuk, még pedig rendszeresen úgy, hogy első helyen változatlanul, második helyen pedig *b*-vel kezdve ejtjük a szót (ha magánhangzón kezdődött, ez elé, ha mássalhangzón, helyébe tesszük a *b*-t): pl. *ingó-bingó, öröm-böröm* (Mhaly: VII. Én. I. 385); *tarka-barka, csiga-biga, Sándor-Bándor* stb. A harmadik mód szerint a változatlan alapszó elé tesszük ugyanazt a szót továbbképezve vagy elváltoztatott végzetel, többnyire *s*-sel vagy *n*-nel; pl. *újdonat-új, telides-teli, véges-végig, unos-untalan, torzon-borz* stb. ¹⁾

Néha valamely egyszerű vagy összetett szónak két felét úgy alakítja a kiejtés, hogy egymáshoz hasonlókká, tehát ikerszóvá lesznek. A postai *recepisz*-t pl. népiünk *rece-ficze* névvel is illeti. *Tolna-Baranya* helyett azt mondja: *toronya-boronya. A hirtelen fölfortyanót* Csalló-

¹⁾ A rokon nyelvekben is megvannak mind ezek az ikerítések, és nevezetes, hogy magában a finn nyelvben megtaláljuk együtt mind a három módot, úgy mint a magyarban. Pl. 1. *killin-kallin* 'kidülledve' (*killillänsä* maga is annyit tesz, *kalli-* nem fordul elő külön); 2. *sili-vili* hízelgő (*siileä* síma, *vili* nincs külön); 3. *täpö-täysi* telides-tele (*täysi* tele).

közben *hörtyön-förtj*-nek csúfolják (Nyr. VIII. 378) stb. Ezt a jelenséget is megtaláljuk más nyelvekben. Az észt nyelv például a hebehurgyát *sega-sompa*-nak mondja, holott a második tag külön használva így hangzik: *somb*, tehát csak a *sega* kedvéért ejtik *a*-val. Az olasz a se hideget se meleget, se jót se rosszat így jelöli: *ne uti, ne puti*; az elsőben az *utile* 'hasznos' szó rejlik, a másodikban alkalmassint a *putire* ige, mely a. m. 'bűdös, nem tetszik.' A katolikus ember nem is sejtí, minő káromlást követ el, mikor a figurázást, komédiát, szemfényvesztést nevezi *hókusz-pókusz*-nak; ez a szó Angliában keletkezett s eredetileg a misével járó czeremónia kigúnyolása volt: *hoc est corpus*.

Az alárendelő összetételeknek két osztályát különböztethetjük meg. *Úr-napja*: ebben a két tagnak viszonyát megjelöli a *-je* személyrag; *úr-nap*: itt a viszony nincs megjelölve, csak hozzá van értve a kapcsolathoz. Nevezhetjük az egyiket a jelölt, a másikat a jelöletlen összetételek osztályának.

Az igék majdnem kivétel nélkül a jelölt összetételek közé tartoznak. *Egyet-ért, észre-vesz, végre-hajt, félrebeszél, félben-hagy, agyon-üt, hozzá-járul, szám-kivet*¹⁾: itt világosan látjuk még a viszony jelét, a viszony-szót vagy ragot (*-t, -re, -ben, -on, -á, ki*). A többiben pedig, az igekötős igéknek legnagyobb részében, minők *el-számlál, még-jő, be-fut*, megmaradt az ott volt viszonyrag jelentése, ámbár a kiejtésben elveszett az *-é* (eredetileg: *elé, mégé, belé*). Ezek az igék azonban itt épen olyan lazán vannak összeszer-

¹⁾ E kifejezésben a *ki* voltaképen névutó, úgy mint pl. a *kívül* ezekben: *rend-kívül, kétség-kívül, szám-kívül*. Régente el is választották az előrészt az utótagtól s azt mondták pl.: *nem vetlek szám-ki* v. *szám-kive* (l. Nyr. VI. 145).

kesztve, mint a mellérendelt összetételű igéknél láttuk, úgy hogy bizonyos körülmények közt szétesnek elemeikre: nem értek egyet vele, el fogom számlálni stb.

A névszók közül csak az *úrnapja*-féle birtokos összetételek tartoznak ide ¹⁾: *istennyila*, *vásúrfa*, *libamája*, *Hegyalja*; a népnyelvben: *faluháza*, *városháza*, *megyeháza*, *országútja*, *házhája* (padlás), *szobaföldje*, *vajalja*; a régibb nyelvben: *éjféli* (azaz éjfele, éjfél), *zászlóalja*, *hadnagyságalja*, *úrdolga*, *írásmódja*, *névmássa* stb. Az első tag lehet többesszámú is: *hadak-útja*, *árvák-atyja*, *vakok-intézete*, sőt maga is személyragos az ilyenekben: *atyámfia*, *házánkfia*, *nevenapja*. — Az ilyen szók néha még további összetételnek és képzésnek is alapszólul szolgálhatnak. Példák: *fenyallu-gomba* (azaz fenyő alján termő gomba, Somogy megyében), *Hegyaljai bor*, *kertallai dílő* (Nyr. VI. 431), *cserallai és pagonyallai legelő* (u. o.), *faluházabeli, úrdolgas, karhosszánnyira* (Arany: Hamlet 42), *jó-keze fogású* (a kinek jó keze fogása van, Nyr. III. 413, Gyarm: Nyelv. II. 189), *láb aljázok* (láb alatt hentergek, barkó szó, Tájsz.). Ilyen többesszámok is akadnak: *ludmáják*, *Kertallák* (Nyr. IX. 238), *csészealják* (VI. 114).

Az *úrnapja*-félékkel eredetileg egészen megegyeztek az *istenadta*-félék: *madárlátta czipó*, *szélhordta*, *vizhozta*, *holló-hozta víz* (Miskolczi: Vadkert 386), *mohlepte gödör* (Kisf. K.), jobb az *isten-ölte* mint az *ember-vágta* (Erd: Közm. 3939), stb. — *Isten-adta* tulajdonkép annyi volt, mint *isten-adata*, isten adománya, s egészen ilyen szerkeze-

²⁾ Hasonlók a latinban: *senatus-consultum*, *plebis-scitum*, *aquae-ductus*, *terrae-motus*, *pater-familias*, a németben *gottes-acker*, *friedens-bund* stb. stb.

tet találunk a rokon nyelvekben, pl. a finnben: *Jumala-n heitlämä mies*, szó szerint 'isten hagyása ember' = *isten-hagyta ember*. Hogy itt az *adta*, *hagyta* nem igealak, bizonyítják az ilyenek: *magam sütötte kenyér* (a népnyelvből közli Horváth Ádám: A magyar dialekt. 46, nem *magam sütöttem kenyér*), *magok-szülte* (Fal: U. E., nem *magok-szülték*) stb. Csakhogy az *adta*, *hagyta* szókat idővel mégis úgy értették, mintha befejezett-cselekvésű igealakok volnának, azért mondtak aztán ilyeneket: *ördög-kötötte rokka* (e h. *ördög-kötte*), *guta-ütötte ember*, stb.¹⁾ — Az »isten-adta« típusnak rövidített változata az »*anyaszült* meztelen«, »*hótakart* tető«, »*guta-ütött ember*« e h. *anya-szülte* stb.

A jelöletlen összetételek megint két csoportra oszlanak: vagy azért jelöletlenek, mert a két tag viszonya már természeténél fogva nem kíván semmi jelet, vagy pedig el van hagyva a rendes körülmények közt alkalmazható jel. Az első csoportba való pl. ez az ige, *menny-dörög*, melyben azért nincs semmi viszonyjel, mert az első tag alanya a másodiknak, az alany pedig nyelvünkben ragtalan. A másik csoport olyan szókból áll, minők *úrnap*, *háztüznézni*, melyekben birtokviszony vagy tárgyi viszony van, de e viszonyoknak rendes jelei hiányzanak, mintha ki volnának hagyva (*úr-napja*, *úrnak napja*, *háztüzet nézni*); azért ezeket ki h a g y á s o s összetételeknek is nevezik.

Azok az összetételek, melyekben viszonyjelre egyáltalán nincs szükség, legnagyobbbrészt jelzős összeté-

¹⁾ Ugyanez a látszólagos igealak adott okot itt-ott ilyen tárgyas kifejezések képzésére: »*jót unta* balgatag emberek« (Geleji Katona), »*urát hagyta* szolga« (Ormánság); l. az Analógia Hatásairól 15. l.

telek. Mihelyt a jelzős kifejezés valami különösebb fogalomra szorítkozik, mihelyt a nyelv szokás állandóan az illető személyeknek vagy tárgyaknak egy bizonyos csoportjára alkalmazza, nem oly élénk többé a két egyes szó jelentése s lassankint összeforrnak egymással. Például *nemesember*, nem akármilyen *nemes ember*, hanem csak olyan, a kinek egy kiváló őse jeles nemet, családot alapított; *melegágy* épen csak virágágy, melyet melegen tartanak, nem pedig bárminő *meleg ágy*. Tudjuk, ez összeforrás néha annyira megy, hogy egészen elhomályosul a két tagnak, vagy legalább az egyiknek jelentése: *kisasszony*, *balsors*, sőt *jó-ember*: *jámbor*, *nő-ember*: *néember*. Így aztán érthető, hogyan beszélhetünk *hibás helyesírásról*, *hórihorgas kisasszonyról* s más effélékről. A XVII. században úri köreinkben a *vénasszony* szó a tarsalkodónő neve lett, s így történhetett, hogy Wesselényi Anna ilyent írt egy levelében: »Ángyomnak úgy hallom *újjú vénasszonya* van« (Nyr. IV. 218).

Az ilyen jelzős összetételnek első tagja legtöbbször melléknév: *agglegény*, *aprószentek*, *álarcz*, *balvélemény*, *drágakő*, *félhold*, *félsziget*, *földesúr*, *ifjasszony*, *jótett*, *kispap*, *nagyanya*, *nagyhatalom*, *óbor*, *ókor*, *szentírás*, *szépírodalom*, *újév*, *újhold*, *útifű*, *vöröshagyma* stb. stb. — De néha igenév az előtag: *forogószél*, *futóbolond*; *furagottkő*, *szántszándék*. Az ő végű igenév különösen összetett ejszke nevekben gyakori, hozzáértve az ilyen szerkezetű helyneveket is: pl. *főzőkanál*, *írótoll*, *kötőjel*, *kötőszó*, *sujókönyv*; *lakóhely*, *hálószoba*, *írószoba*. — Még gyakoribb a melléknévileg használt főnév: *istennő*, *özvegyasszony*, *molnárlegény*; *jelszó*, *jegygyűrű*, *terméskő*; *ezüstpénz*, *kötél-*

hágcsó, fajankó; aranyhaj, keresztút, vendégoldal; fővezér, alföld, előszó, utóhang, végrím stb. — Néha az előrész határozó szó, leginkább i g e k ö t ő; pl. *általút, kiút, átház, viszont]válasz, főnnszóval, főnnhangon; ellenpárt, ellenfél, túlpárt, magánember, összemarok*. Ezek részben analogia termékei. Az *által-út, ki-út* stb. az *át-járás, ki-jövetel* félék mintájára támadhatott, mert ezeket a nyelvérték úgy foghatta föl idővel, mintha *át* és *járás, ki* és *jövetel* volna bennök összetéve, holott voltaképen az *átjár* és *kijö* igék származékai. *Főnnszóval* ebből a régibb kifejezésből lett: *felszóval*; ebben ugyanis a nominativusi *fel-t* (mely pl. a *felföld, tejfel* szókban is megvan) az újabb nemzedékek olybá vették, mintha a *föle*-ből rövidült helyhatározó *föl* volna, s így aztán a jobban odailleni látszó *fönn-el* helyettesítették. — A többi *pregnans* kifejezés, vagyis olyan, hogy belé van értve egy-egy közvető szó, melyet elhallgatunk; pl. *ellen-párt* = *ellen(ünk) való párt, össze-marok* = *össze-fogott marok* stb. (V. ö. «*Ónállósított határozók*» a Budenz-Albumban.)

Igen gyakran találkozunk jelzős összetételekkel a tulajdonnevekben s kivált a helynevekben; pl. *Boldog-asszony* = Mária; *Magyarország, Füzesgyarmat, Nagyszombat, Szentgál* (a nép, elfeledve összetett voltát, *Szengálnak* ejti) stb. stb. Az ilyen helynevekben számnevek is szerepelnek: *Kéthely, Háromszék, Öthalom, Hétfalu, Héttorony*. Ritkább az ilyen kapcsolat köznévül: *hatvágás, a huszár-hatvágás, a farsang-háromnap* (a farsang vége), *a Duna-kélparton* (Arany).

A jelzős összetételek is szolgálhatnak további összetétel vagy képzés alapjául. Többszörös összetételek pl. *huszár-hatvágás, Háromhatár-hegy* (Buda, Óbuda és Hi-

degkút határa), *boldogasszony-szilva* (Nyr. IV. 122). Jelzős összetételek továbbképezve: *álarczozni, megkérdőjelezni, aprószentekező vers* (VI. 185); *álarczos, dráguköves; földesúri, ókori, túlparti*. — Sokszor csak azért foglaljuk össze a jelzős kifejezést, hogy aztán valami új szót képezzünk belőle, pl. összetételt: *egy test — egytest-vér,*¹⁾ *szegény ember — szegényember-ruha* (Balassa B. Költ. 199), vagy igét: *fehér bor — befehérboroztunk* (mint *bor: beboroztunk*), *fehér kesztyű — »nagy deputáció szépen felfehéresztő kesztyűzve«* (Jókai 1880. decz. 4. országgyűlési beszédben), *szerkesztői csillag — »megszerkesztőicsillagozza a főntebbi mondást«* (»A Hon« XV. 45. esti lap). De legtöbbször melléknevet képezünk, az ilyen rögtönzött összetételekből: *szép szem — szépszem-ű, vas homlok — vas-homlok-ú, hét szín — hétszín-ű; nagy szakáll — nagy-szakáll-as, minden nap (vö. a mindennap prózája« Szépirod. Figyelő I. 163) — mindennap-os mindennap-i, öt óra — ötóra-i, ötóra-ny, stb.* Ide tartoznak a következő kifejezésmódok is: *egy-szer-ű, nagy-szer-ű, két-szer-es; egy-szer-i, más-kor-i; egy-nem-ű; másféle, háromféle* eredetileg így hangzottak: *más-fél-i, három-fél-i*, azaz más félhez vagy három félhez tartozó, más oldalra vagy három oldalra való.

Néha a melléknévnek vagy számnévnek is van jelzője s olyan összetételt alkot. minők a jelzős főnevekből fejlődnek, pl. *sötétzöld, halaványszöld, világoskék, vakmerő; kétszáz, tízezer*. — Ide sorozhatjuk azokat a mellékneve-

¹⁾ Azaz egy testnek a vére; így nevezték azelőtt a testvért s azt mondták pl.: *két egytestvér*. Ebből van rövidítve a mai *testvér*, *két testvér* stb.

ket, melyek összehasonlítást fejeznek ki: *vér-vörös* (milyen vörös? olyan mint a vér), *tej-fehér*, *pehely-könnyű*, *nyíl-sebes*, *méreg-drága*, *föld-részeg*, *holt-részeg* stb. Ezek közül egyesek támadhattak önként a népnyelvben; hiszen a régiségben s a népnyelvben találunk ilyen szólásokat: *nagy barom ágyu*, *nagy állat nagy ember*, s ezekből könnyen válhatott ilyen kapcsolat: *barom-nagy ágyu*. De kétségtelen, hogy a népnyelvben sokkal ritkábbak ezek, mint az irodalomban, s az irodalomban is csak a XVII. század óta találkozunk velök, még pedig olyan íróknál, a kiknek stilusába határozott germanizmusok csúsztak be. Először talán Molnár Albertnél olvasunk olyent: »veres, tűzvörös, rufus« (Bibliája Magyarázatai közt 4. l.), de gyakrabban csak Faludi él velök: *pihe-könnyű*, *barom-ostobán*. Mindenesetre van tehát jogunk, ha e melléknevek elszaporodását a német hatás rovására tesszük. — Van a népnyelvben egy pár pregnáns melléknév a *képes* alapszóval: *jó-képes*, a kiből megvan a jóra való hajlandóság (mintegy 'jó, vagy legalább képes, hogy jó legyen'), *fennjáró-képes* (l. Nyr. II. 185, 235). Szakasztott ilyen az irodalmi *választó-képes*, ezt tehát ok nélkül hibáztatták.

Sajátságos összetételei nyelvünknek az *esze-veszett*-félék, melyekben az utótag igenév, s az ebben kifejezett cselekvés alanyát nevezi meg az előtag. Ilyenek: *eszement* (Jókai: RRáby I. 275), *eszefordult* (a régibb íróknál gyakran), *szavahitt ember* (Fal.: NE.), *ügyefogyott*, *szárnyaszegett*, *a szája-nyitott pokol* (Pázm.: Préd. 15), *inaszakadt*, *magvaszakadt*, *kedve-tölt ember* (régí) stb. A régiek az *ó* *ö* végű igenevet is alkalmazták így: *szavahihető ember*, *vérehulló fű*, *hasamenő*, *májafájó*, *johafájó*, *inafájó*, sőt *inaifájó* stb. S ma is mondják itt-ott: *fogafájós*, *keze-*

ragadós. S még másfélék is vannak: *felemás*, *vállaközös* (M. Nyelvészet VI. 354), *szava-foganatos ember* (Erdély és a Porta 96), »verett viszen veretlent, *agya-feje-töretlent*« (Nyr. IV. 141), »ez így folyt *vége-szakadatlanul*« (Jókai: RRáby II. 52), »az ily szerződés *ára-megadhatlan*« (Arany: BHal.). Az első tag személyrag nélkül is lehet; pl. »erőszegettek, kiknek erejük elkölt« (Helt.: Uj Testam. E7), *fogfájós* stb. — Ezekre nézve kétféle magyarázat lehetséges. T. i. vagy az alább említendő *színe-hagyott*-féle tárgyas összetételek analogiájára keletkeztek, vagy pedig valóságos mondatokból lettek úgy, hogy ezeket szók gyanánt, jelzők gyanánt alkalmazták. Fogjuk látni, hogy a szófejlődés egyáltalán a mondatból indul ki, és hogy a fogalom s a szó nem egyéb, mint kristályosodott ítélet és mondat. A második magyarázatot teszi valószínűbbé az a tény, hogy az összetételnek ez a módja ősrégi, mert a rokon nyelvekben is megvan, még pedig nemcsak az ugorországban, hanem a törökségben is. Az aszottkezű embert a mi Müncheneri codexünk *keze-aszott* és *keze-megaszott* embernek mondja s íme a votják evangéliomfordításban is így olvassuk: *ki kösektek murt*, a mi szórúl szóra »kéz-aszott ember.« A félszemű finnül *silmä-puoli*, osztjákul *sēm-pēlek*, vagyis »szem-fél.« Az oszmanli török azt mondja: *gözü kör adam* = »szeme-vak ember«, v. ö. *szeme-fájós ember*, *fele-más esizma*.

Az *eszeveszett*-félékkel rokon az *eszeveszve*-féle összetétel, melyben az előtag szintén alanya az utótagnak. Ilyenek: *lelkeszakadva*, *szíveszakadva*, *kedvetelve*, *kezereszketve* stb. Ezek sokkal gyakrabban fordulnak elő személyrag nélkül: *lélekszakadva*, *szívszakadva*, *szívszorongva*, *kedvetelve*, *arczpirulva*, *szemmeredve*, *idötelve*, *idömulva* stb. Ezek

is kifejlődhetnek volna a *szemmeresztve*-féle tárgyas összetételek mintájára, de ezen analogiás magyarázatnak ellene szól az, hogy a rokon nyelvek ezt az összetételt is ősréginek bizonyítják (pl. osztj. *sem-vanmann* = *szem-látván*, szemlátomást, Máté ev. 6: 6, stb.)

A kihagyásos összetétel csak főnevekre és igenevekre szorítkozik. Az irodalmi nyelv alkotott ugyan egyes kihagyásos igéket és melléknevet, de ezek nagyon gyöngé alapon állnak s többnyire német összetételek utánzásai. Általánosan elterjedt ez a két ige: *képvisel*, *kárpótol*, (e helyett: *képét viseli*, *kárát pótolja*), melyek hibásan vannak elvonva a *képviselő*, *képviselet*, *kárpótlás* főnevekből, mint ha pl. a *tárgyismeretből* elvonnánk egy *tárgyismer* igét s evvel ilyen mondatokat szerkesztenénk: *tárgyismerem vágyaidat* = ismerem vágyaid tárgyát. Szintén ilyenek, de csak itt-ott fordulnak elő: *gondviselni*, *gondját viselni*, *fejvenni*, *fejét venni*, *gyorsítani*, *gyorsításba foglalni*. — Hibásak továbbá a *lúttávol*, *küzdter*-féle igetős összetételek, melyek a német *selbste*, *fechtplatz*-félék mintájára készültek. Szintén németből vannak fordítva a *szellem-dús*, *reményteljes*, *vérszegény*-féle melléknevek (*geistreich*, *hoffnungsvoll*, *blutarm*).¹⁾

A kihagyásos főnévi összetételek többnyire olyanok, mint a például idézett *úrnap* = úr napja, úrnak napja; tehát birtokos összetételek. Ez az

¹⁾ Szerepelnek ugyan egyes melléknevek is kihagyásos összetételekben, de csak úgy, hogy főnévileg vannak használva, pl. *hadnagy*, *tengernagy*, *tábornagy*, *váras-egyik* (azaz a városiak egyike, városi polgár, RMNyelveml. IIb. 125), *szalonna-felső* (Nekem avas háj kell vagy szalonna-felső, Arany: NCzig. 3: 21). És melléknévi előtaggal: *égettszag*, *betegágy*, *árvaház* stb.

összetételnek legelevenebb s legszaporább módja nyelvünkben, úgyhogy folyvást keletkeznek újak meg újak, sokszor csak a pillanatnyi szükség kielégítésére. Ilyen birtokos összetételek pl. *kenyérhég, viráglevél, lilomhullás, nyílzápor, hadvezér, atyafi, névnap, napszám, számjegy, gyermekkor*. — Mégsem szaporítjuk korlátlanul az efféléket, hanem vannak e tekintetben bizonyos megszorításaink, melyek közül csak egyet emelünk ki mint legfontosabbat. A közönséges birtokviszonyt alkalmazzuk elégszer a hely vagy idő viszonya helyett; azt mondjuk: *a tenger halai, a nyár hősege*. De azért nem alkotunk ezekből birtokos összetételt, nincs nyelvünkben *tengerhal, vízlilom, nyárhőség, télzöld* stb., mint a németben *seefisch, wasserlilie, sommerhitze, wintergrün*; mi az *i*-képzős melléknéveket használjuk ilyenkor: *tengeri hal, vízi lilom, nyári hőség, télizöld*.

A kihagyásos összetételeknek egy másik nagy részét teszik a tárgyas összetételek, minők *levélírás, levélíró* stb. Ha akarjuk, ezeket is birtokos összetételnek tekinthetjük, mert *levélírás* = levél írása, ép úgy mint *kézírás* = kéz írása, csakhogy míg a *kézírás*-ban alanyi birtokos van (genetivus subjectivus, mert a kéz ír), addig a *levélírás* előtagja tárgyi birtokos (genetivus objectivus, mert a levelet írják). — A tárgyas összetételeknek utótagja legtöbbször elvont, még pedig cselekvést jelentő főnév: *háztüznézés, istenkáromlás; istentisztelet, bűnbánat, önérzet; borital, gabonakivitel; szem-bekötösdí, helycsere* stb. De gyakran igenév az utótag, pl. a *-ni*-végű főnévi igenév célhatározókban s a *-va* *ve*-végű igenév állapothatározókban: *elmentek háztüznézni, széna-gyűjteni; szemlesütve, fejcsóválva*. Többször fordulnak elő összetételben a konkrét,

cselekvőt jelentő, melléknévi igenevek (participiumok), különösen az -ó ő-végű, de néha a -tt-végű is. Példák az elsőre: *mitévő, vendégszerető, szívszakasztó, szokimondó*; főnévvé válva: *hírmondó, kéménysöprő, szíjgyártó*; eszköznevek, beleértve a hely- és időneveket: *sótartó, egérfogó; vendégfogadó, lóusztató; húshagyó*. Példák a *tt*-képzős igenévre: *kárvallott ember, éjhált víz* (Krizsa 496, a mely egy éjet áthált, tegnapi), *katonaviselt ember* (e h. *katonaságviselt*). — Az előtag néha személyragos: *színehagyó, színehagyott, fékevesztett*. Ez a régibb nyelvben sokkal gyakoribb volt s a tárgyias összetétel egyáltalán sokkal szabadabb és lazább volt, nem is volt annyira összetétel, hanem inkább — a mit rokon nyelvekben is látunk — ragtalan tárggyal szerkesztett igenév.¹⁾ Példák: *hite-szegő, marka-köpő, isten igéje hirdető, prédikátor, fejedelem levele hordozó pösta; hite-szegett keresztyének, hite-megszegett emberek; szája-tátra, szemel-lesütve, marka-köpés, ura-ölés, ára-fölverés stb.* Még többszámú előtagot is alkalmaztak azelőtt, pl. *a mindenek látó isten, házasság és eledelek tiltó eretnecség; »az erek vágásról«* (Cisio A1).

Nagyjelentőségű folyamat a nyelvek életében az összetételeknek elhomályosodása, mely abban áll, hogy a nyelvérzekre nézve lassankint feledésbe megy a fogalomnak s a szónak szerkesztett-volta. Ezt előmozdítja az egyik, vagy mind a két tagnak elavulása, vagy bár csak jelentésbeli elváltozása. A *tegnap, holnap, egyház* szókban az előtagok rég elavult szók (az *egy*, azelőtt *igy* = szent), azért a *nap* és *ház* képzete is sokkal homályosabb lett ezekben a kapcsolatokban, mint pl. a *névnap*-ban vagy

¹⁾ L. bővebben a szerző Magyar Névragozásában 82.

város-ház-ban, s azért lesz pl. a *tegnap*-ból a kiejtésben *ténnap*, míg más szókbán a *gn* csoport változatlan marad (pl. *Balogné, fogni, égne*). — Fölsorolunk még egyes érdekes példákat a szerint, hogy az első vagy a második vagy mind a két tag el van avulva vagy elfelejtve.

1) *Id-nap* eredetileg a. m. szent-nap s első eleme azonos volt az *égy-ház* előtagjával, de idővel *idnep, innep, ünne*p lett belőle. *I-fiu, ifju* = gyermek-fiu. *Kengyel* = *kengy-el*, csizma-alja. Mindezeknek első tagja megfelelő jelentésével meg van még őrizve a rokon nyelvekben.

2) *Éh-jonhra*, azaz 'éh-gyomorra', ezzé vált: *éhomra* (l. bővebben Nyr. XII. 153). *Észak* = *éj-szak*; Szolnok-Doboka megyében már így is ejtik: *iszek* (XI. 93; v. ö. *éjtszaka*). A nagy tuskót, melyen a fát aprítják, néhol *favágítónak* hívják s ezt aztán így is mondják: *fágutu* (II. 279, VII. 330, Zala vm.), de a világos *favágó* névből is lett *fáguó* (II. 137, Ormánság). *Fészec* = fél szerre vagyis fél sorra, fél oldalra épített szín (l. Nyr. IV. v. ö. *féhaj*: kocsiszín V. 473). *Ház-hé-ja, ház-hí-ja* annyi volt mint a háznak *hiu* része, üres része, padlása (ezt egyszerűen *hiu*-nak és *hé*-nak is nevezik); idővel a *hí* értelme feledésbe ment s azt mondták: *hászija, hászia* (VIII. 178, 234). *Hus-vét-re* helyett ma azt mondjuk: *husvétra*, mert a *vét* főnevet nem értjük már; Rábaközben a *hushagyó*-ból is *husajuó* lett (IV. 181).

3) *Mál, mály* annyi mint mell, *sár-mály, sár-mályú* volt a sárga-mellű emberiza magyar neve (pl. Comenius: Orbis 43, Janua 37); a *sár* és *mály* elavult, s a *sármály*-ból *sármány* lett, sőt Örségben *sármánli* (Nyr. VII. 331). Ugyanazt *arany-málú*-nak is mondták (Soprony megyében ma is még »*arammáluó, sármáluó*: sár-

mány« V. 425), s ebből a névből is kicsinyítéssel *arany-málingó* lett, sőt az előtag elhomályosodtával *olomári* (VII. 330, Őrség). A *hom-lok* eredetileg homlok-csontot, a *szom-ju* (*szom-johú) szomjas-gyomrút jelentett.

4) Néha nem az egyes tagok avulnak vagy változnak el, hanem az egész összetett szó — ha t. i. jelentése tetemesen eltávozik az egyes tagokétól — elveszti ezekkel való kapcsolatát a nyelvérzékben. *Nép* = *né-pi, azaz nő és (fér)fi, de ma már sejtelmünk sincs e két elemről. *Jám-bor* = jó ember, *némber* = nő-ember. *Csalfa* = csal-faj. A *fej-al* mint vánkos neve ezzé vált: *fejel*, sőt *févalj*, *févó* *fébó*, *pévaly*, *pévó* (IX. 91, Tud. Gyűjt. 1826. II. 44, 1828. II. 68). A *fejkötő*-ből egyes vidékeken *fékető*, *fíkető* lesz az *előruhából* *erőruha*, *erüha*, *êruha*, *eróra!* a *szénvonó*-ból *szivanó*, *szivonó* (Nyr. IV. 183, VI. 473), a *borstörő*-ből *böstörő*, *besterő*, *básztörő*, *börsöllő* (VIII. 430, II. 476, 44, Tájsz.) stb. stb. *Eszterha-ája*, *eszterha-ajja*, a mi a. m. eresz-alja, ezzé változott: *eszterhaj*, azután *eszterhéj*, *isztorhé*, *esztré* stb.

Természetöknél fogva leggyakrabban homályosodnak el az olyan összetételek, melyek helynevekül szolgálnak. Például *Keszt-hely* helyett a nép ma *Kesztel*-t ejt, *Szent-Gál* helyett *Szëngál*-t. *Lóré* (a Csepel szigeten) a. m. *ló-rév*. Erdély Anonymusnál és Kézainál még *Erdöelü* (*Erdeuchü*), azaz erdő elve, erdön-túli vidék, *Trans-silvania*. *Havasalföld* régi íróinknál *Havaselföld*, azaz havaselvi, havason-túli föld. A *Berettyó*, *Sajó*, *Héjő* folyók neve régi okleveleinkben *Berekjó*, *Berökjó*, *Sójó* (*Sou-jou*) és *Hévjó* (*Heu-jou*). A *Sajó* németül *Salzach*, tótul pedig *Slana*, a mi szintén sós folyót jelent. A *Héjő* elejét *Tapolczának*, híják, a mi tótul szintén hév vizet, meleg folyót jelent.

A jó szó folyót jelentett s ilyen értelemben más nevekben is és okleveleinkben külön is előfordúl. ¹⁾

*

A szóképzésnek legnagyobb része szintén nem egyéb, mint elfelejtett, elhomályosult összetétel. A *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-szerés* végzeteket mai napság már valóságos képzőknek tekinthetjük; az utolsó már illeszkedik is a mélyhangú és ajakhangú előtaghoz (*sokszorosos, többszörös*, ezt a rokon *-szer ször szor* rag is előmozdíthatta), s a székeltség egy részében a *-beli* is kezd illeszkedni (*mi járásbali ember* = mi járásban van stb.). — A *király-né*, *mosó-né* eredetökre nézve összetételek s annyit tesznek, mint *király-neje*, *mosó-nő*. Eleinte bizonyára állandó magas hanggal ragozták ezeket, úgy mint a már említett *husvét* szót, tehát *királynének*, *mosónéhez* stb. Később a *-né* alaki elemmé, fogalommodosító képzővé gyöngült, mely egészen a német *-in*-hez hasonlít (*königin, wäscherin*), s akkor az egész kifejezésnek ragozása az előtag hangrendjéhez alkalmazkodott: *királynénak*, *mosónéhoz*. — A mai *-ség* képző eredetileg napot, időt jelentett, s ha azt mondták *gyermek-*

¹⁾ Az ilyen folyónevekről l. Huufalvy: Ethnographia 380. — Egy-két elhomályosult összetétel más nyelvekből: latin *animadvertere* = *animum advertere*, *cogere* = **coagere*, ill. **co-igere*, *surgere* = **subrigere*, **surrigere*; német *fressen* = *veressen*; *eimer* = *ein-ber* (svábjaink most is *amper*-nek mondják), *zuber* = *zwo-ber* (a miből közvetve a magyar *csöbör* lett), a két utóbbi összetétel közül az egyik olyan edényt jelent, melyet egy oldalról v i s z n e k, a másik olyant, melyet két oldalról. — Az elhomályosult összetételeknek ellentétét látjuk a látszólagos összetételekben. l. fönt a Bevezetést 1. l. és a szerző értekezését az Analogia hatásairól 15. l.

ségében, vénségemben, ez annyi volt, mint gyermekkorában, vén koromban. Más kifejezésekben már átvitt értelmet vett föl, az illető korról járó állapot jelentését (v. ö. *orej napjaimra, in seinen besten jahren*), úgyhogy **boldogság, vezérség* nemcsak boldog időt, hanem boldog állapotot, hangulatot, vezéri minőséget is jelentett. Így lett a *-ség* lassankint állapotot és tulajdonságot jelentő képzővé s akkor aztán hangalakja is az előtaghoz illeszkedett: *boldogság*. Egészen ilyen fejlődése van a zürjén *-lun* képzőnek, mely magában még most is napot jelent, de azonkívül a *mi ség*-ünknek is megfelel, pl. *šuda* boldog: *šuda-lun* boldogság, szó szerint boldog-nap, boldog-idő, úgyhogy az idő az azt kitöltő állapot értelmében van véve. ¹⁾

De a *ség*-nek idő-jelentése rég feledésbe ment, ma mégis képezzük vele folyvást új szokat, és ha azt mondjuk pl., hogy ez vagy amaz Tisza Kálmán *minisztersége* alatt történt, ez a. m. Tisza K. *miniszter*-korában, tehát egészen helyesen képeztük a kifejezést, a nélkül, hogy sejtelmünk is volna a *-ség*-nek eredeti jelentéséről. Egyszerűen követtük a rég meglevő *-ség*-képzős kifejezéseknek a nalogiáját. A meglevő *-ség*-végű főneveket egy képzetsorban egyesíti nyelvérzékünk, úgy hogy ehhez a végzethez egy közös fogalommosító értelmet köt. De nyelvérzékünk nem is törődik vele, hogy az a végzet valaha önálló szó volt-e vagy nem, egységes elem volt-e vagy összetett; neki elég, hogy ma egy bizonyos szócsoporthoz közös végzete s

¹⁾ V. ö. Budenz fejtegetését e kifejezésekről Nyr. I. 435. — A mi *-ség* képzőnek megfelelő szó mint önálló főnév megvan még a rokon nyelvekben s ott napot és időjárást jelent: mordv. *či, ši, šnu sūū*. De a mordvinban is szerepel képzőül: *šupav-či* gazdag-ság.

valamennyinek egy közös jelentésbeli árnyéklata fűződik hozzá. Ez nagyon fontos a szóképzés történetére nézve.

Nézzük pl. a *-zat zet* végű főnevek történetét. Azt mondták már régen, hogy fölruháznak valakit, hogy beboltozzák az épületet, s az ilyen cselekvések eredményét az *irat, emelet*-féle főnevek mintájára ilyen szókkal jelölték: *ruházat, boltozat*. Midőn e főnevek rég megállapodtak, a beszélők nem törődtek többet azzal, hogy itt egymásután két képző járult a *ruha, bolt* főnevekhez, hanem a *-zat* végzetet mint a *ruházat, boltozat, tetőzet, deszkázat*-féléknek közös elemét, tehát mint gyűjtőképzőt kezdték érezni és alkalmazni. Így keletkeztek aztán efféle gyűjtő szók olyan tárgynevekből is, melyekből *-képzős* ige nem is volt használatban, pl. *hég, házhég: hégázat* (háztető), *oszlop: oszlopszat, oszlopszat, orr: orrozat* (pl. hajó orrozatja, Tegledinél s másoknál), újabban *homlok: homlokzat, kő: kőzet* (vö. *kő: kövez: kövezet*) és sok más. — Egészen hasonló módon fejlődött a latin *-atus* gyűjtő képző az *-a* ige-képzőből s a névképző *-tu(s)*-ból, úgyhogy *senatus, principatus, majoratus*-féle szókat képezték, a nélkül hogy *senare, principare, majorare* igék léteztek volna.

Szóképzésünkben a legérdekesebb fejlemények egyike a mai míveltető *-aszt* képzőnk. A XIX. század elején még a *növeszt, mèneszt* igék újak és szokatlanok voltak, s egyes nyelvészek szabálytalan képzéseknek bélyegezték őket, minthogy ilyen míveltető alakjok csak az *-ad ed*-végű igéknek szokott lenni, pl. *éled: éleszt, szakad: szakaszt*. De a kik először éltek a *növeszt, mèneszt*-félékkel, bizonyára minden szándékosság nélkül alkották, és száz év óta számos ilyen *-aszt*-képzős ige keletkezett, mely azelőtt egészen ismeretlen volt: *mulaszt, fogyaszt, ugraszt, illeszt* (azelőtt

mulat, fogyat, ugrat, illet), továbbá *omlaszt, ömleszt, bomlaszt, fejleszt* (azelőtt *ont, önt, bont, fejt*) stb. stb., a nélkül hogy használatban volna mellettök a megfelelő *mulad, fogyad, omlad, ömled*. Ezek az új igék tehát tisztán a megvolt nagyszámú *éleszt, szakaszt, fáraszt*-félék a n a l o g i á j á n a k köszönik létüket. A nyelvérzék t. i. e régi igékben nemcsak a *t*-t, hanem az egész *-aszt*-ot vette míveltető képzőnek, semmit sem tudva arról, hogy e szóknak eredetileg **élesz-ni, *szakasz-ni, *fárasz-ni*-féle tárgyatlan igék szolgáltak alapul. A nyelvész ez utóbbi eredetöket már abból is következtetheti, hogy hisz általában pusztá *-t* a míveltető képző, és hogy pl. a *nyugosz-t* igével szemben a tárgyatlan ige nemcsak *nyugosni*, hanem *nyugosz-ik* is.¹⁾ De egészen világos a dolog, ha a *választ, ereszt* igék mellett jócskán előforduló *-asz*-végű főnevek mivoltát vizsgáljuk, minők *válasz, eresz, rekész, szakasz, horpasz, tapasz* stb. Ezekről biztosan tudjuk, hogy azelőtt *-aszt*-ra végződtek: *választ, ereszt, rekész, tapaszt* (*választot írni* stb.). Sőt még teljesebb alakjoknak is maradtak nyomai: Gvadányinál előfordúl az *árasz*at e h. áradat, s a ház *eresz*ét még *ereszet*-nek is nevezi a nép. Ezek olyan főnevek, mint teszem *vadászat, kereset*, s az *ereszt* ige úgy viszonylik a főnévi *ereszt*-hez, mint pl. az *irat* ige a főnévi *irat*-hoz. Tehát *árasz*at és *ereszet* nyilván ugyanazon áradást és eredést jelentő **árasz, *eresz* igék származéka, melyeknek *áraszt* és *ereszt* a míveltető alakjok. Minthogy pedig az *sz*-es alapige nem maradt életben, ma az egész *-aszt*-ot

¹⁾ Vö. *vesz*: *vesz-t, osz-l-ik*: *osz-t, fosz-l-ik*: *fosz-t, székely kosz-ik, kosz-l-ik*: *kosz-t, fürösz-ik* (OzF., egy hallgatóm értesítése szerint tényleg használják Szákon). A többi fent említett adat forrását pontosabban közöltem »Az analogia hatásairól« szülő füzetben.

míveltető képzőnek érezzük s alkalmazzuk a *fogyaszt*, *ugraszt*-félék képzésére.

Vannak bizonyos körülmények, melyek különösen előmozdítják a szóvégeknek egyik szóból a másikba való átvitelét, s itt vissza kell emlékeznünk arra, a mit bevezetésünkben a kombináló szóalkotásról, nevezetesen a rokonértelmű szók összelegyítéséről mondtunk. Láttuk ott, hogy az ilyen szópárok könnyen átvehetnek egymásból egyes részeket, esetleg egyik a másiknak végét is, akár valóságos képző ez, akár nem. Így pl., midőn Csallóközben a *zsinat*-ból *zsinaj* lett, mert átvette a *zsinaj* végétét, s viszont ugyanott a *zsinaj*-ból *zsinat* lett, mert fölvette magába a *zsinat* végétét; így vették föl Dunán túl a *göcs* és *göb* szók a rokonértelmű *esoport* és *hoporcs* szók véghangjait s váltak ezzé: *göcsört*, *göbörcs*. Hasonlóképp hihető, hogy a régi *elmulat* igéből azért lett *elmulaszt*, mert hatással volt rá ez az ige: *elszulaszt* (*elszulasztja az alkalmat* = *elmulasztja*). Az *elszulaszt*, *elereszt* igék mintájára keletkezhetnek ezek is: *meneszt*, *megugraszt*. A régi *összeilletés* azért válhatott *összeillesztéssé*, mert az *összeforrasztás* vagy más efféle rokon kifejezés volt rá hatással, s így terjedhetett ki mindig több-több igére ez *-aszt* végzet, úgyhogy ma valóságos külön képző gyanánt él és szaporodik.

Még más esetekben is észlelhetjük, hogy egy-két szónak végső része átmegy előbb csak egy-két rokonértelmű szóba s ezek hatása alatt ismét másokba, úgyhogy amaz elsők lassankint mintájává, fajképévé (tipusává) válnak egy egész szóképzési kategóriának. Ezt mutatja pl. a következő eset, mely az említett *-zat* *zet* képző történetéhez hasonlít. Az *egyeesül* és *társul* igékből képezték e gyűjtő-

neveket: *egyesület, társulat*, s ez elég volt arra, hogy *testület*, sőt *testvérület* keletkezzék, ámbár *testül, testvérül* mint igék nem használatosak.¹⁾ Talán a *testület* adott alkalmat a *lelkület* képzésére s ez ismét a *hangulat*-éra s még többre is, úgyhogy ez *ulat ület* végzet majdnem olyan képzővé fejlődött irodalmi nyelvünkben, minő ama *-zat zet*.

Ajazó vagy *ájazó* bizonyos zabolaféle lószerszám, melylyel a harapós ló száját *főljazták, főlájazták*; e főnévnek fokozatos képzése világos: *áj: ájaz: ájazó* (Lupatum' PP. SzD.). Minthogy hasonló célra szolgál a lószerszámnak áll-alatti része, ezt így nevezték *állazó* (Nyelvtört. Szót.), *álladzó* (kinnkette' Márton ném. szót.), tehát az *áll* főnévhez tették egyszerre az egész *-azó* végzetet. Ugyanezen minták szerint aztán a kantárnak azt a szíját, mely a lónak orrát fekszi meg, elnevezték *orrozó, orrodzó, orradzó*-nak (Kr., CzF.). Hasonlókép lett a mellre alkalmazott bőrtakarónak *melledző, mejjeldző* a neve (CzF., Nyr. V. 379), úgyhogy tehát az *ajazó*-ból kiindulva egész kis rokonértelmű szócsoport keletkezett evvel az *-azó, -adzó* képzővel.²⁾ Még azt is megmondhatjuk, hogyan lett az *-azó*-ból *-adzó*: ezt nyilván a szintén e fogalomkörbe tar-

¹⁾ »Ama nagy szellemi testvérületben, melynek vívmányait akárki hasznára fordíthatja« Tély: Három hellenista 3. — Szótáraink *testvérül* igét is emlitenek.

²⁾ Úgy látszik, az *ájazó*t elnevezték *szájazó, szájadzó*-nak is, de ezt a szót ilyen értelemmel nem találom, csak hordó-akona jelenésével (Tájsz., Nyr. III. 230. V. 228. *szájzó* u. o. III. 327.) Az *orrodzó*-t is használják más jelentésekben; így nevezik a boeskor orrába húzott szíjat, a szán orrát, a hajó orrán levő emelkedettebb helyet. — V. ö. még *farkazó* (a szekér farkára kötött ágasbogas fenyűk, Csík m. Nyr. VII. 92) és *karló, kalló* (karra való ruhadarab, hogy munka közben az ingujj ne kopjék, Csík m. Tájsz. és Nyr. VII. 236).

tozó *övedző* szó okozta, mely annyi mint *öv*, s mely a régi *övedéz*, *övedz* ige származéka.

Az iménti csoportokhoz hasonlítanak keletkezésükre nézve a következők. A *gyülevész* kedvéért képezték már a régi irodalomban a *szökevész*-t *szökevény* helyett, s a mai népnyelvben a *gyűjtevész*-t (»árvízkor összegyűlt anyagok, gizgaz« Heves m. Nyr. VIII. 567). Szintúgy függnek össze ezek a rokonértelmű igék: *csenevész*, Szatmárban *sanya*-*vész*, a székelységben *mecsevész*, *sindevész*, *csökevész* (l. a *csenevész* szó alatt CzF., és Kriza 494). — Az *ízelt* mintájára keletkezett *kóstolít*.

A *gyalogol* analogiája maga megmagyarázza egyrészt ellentétét, a *lovagol* igét, másrészt ezeket az újabbakat: *kutyagol*, *házagol*; a négy szó kétségkívül összefügg, s minthogy bizonyosan a *gyalogol* ige legrégebb közölük s a *gyalog* származéka, a többiben sem tarthatjuk a *g*-t a többesi *k* változatának, mint a hogy magyarázták (l. Nyr. XIII. 4. XVII. 265). A *füstölög* ige szülte a következőket: *gőzölög*, *párölög*, *bűzölög*. — Az sem lehet véletlen, hogy a *folyamodik*, *futamodik* igékhez hasonló képzések ezek is: *csuszamodik*, *iszamodik*, *ficzamodik*; továbbá, hogy a *csuszánkodik* igével épen csak ezek egyeznek annyira: *iszánkodik*, *sikánkodik* (l. Tájsz. csiszonkázni). — Általában, ha nézzük az ilyen ritkább gyakorító és mozzanatos vagy bár másféle képzéseket, rendesen együtt fogunk találni ilyen rokonértelmű szócsoportokat, melyekben épen az értelmi rokonság magyarázata az utólag támadt alak egyezésnek.

Ezt látjuk még különösen a gúnyos vagy általán tréfás kicsinyítő képzésekben: *futri*, *utri-futri*, *hibri-hubri*, *fíndri* stb. (úgy látszik, az *ácsori*, *vigyori*, *kóbori*, *habari*-

félék analogiájára, melyekben az *r* az igető véghangja volt, mint van *fukari* a *zsugori* kedvéért); ¹⁾ — *kapsi*, *vaksi*, *buksi*, *töksi*; — *ebhendi*, *pökhendi*; *oktondi*, *ökröndi*, *tátondi*, *szöröndi*, *szarvondi*; *igazándi*, *magándi*, *simándi*, *kortyándi*, *kalapándi* stb. ²⁾; — *suhancz*, *virgoncz*, *für-gencz* (ezek szerint képezte Barczafalvi az *ifjoncz*, *újoncz*, *vadoncz* szókat, s a későbbi nyelvújítók sok más ilyen szót).

Hogy a rokonjelentésű szók mennyire hajlandók át-venni egymástól a képzőt s az egész szóvéget, arra nevezetes példát találunk egy rokon nyelvben, az osztjákban. Az osztjákban eredetileg *-it* volt a sorszámnevek képzője (mint a vogulban maiglan *-it* = magy. *-d*: *másod*, *harmad*). De a mai osztják sorszámképző *-mit*, *kimit* (e h. **kitmit*, de e helyett még *kinit* is járatos = m. *ketted*), *χulmít*, *nelmít*, *vetmít*, *χutmít* stb. Honnan vette magát az *m* hang? Alig tévedünk, ha a harmadik számból magyarázzuk, melyben kezdettől fogva helyén volt az *m* (*χulim* három: *χulmít*, *harmad*); innen először a negyedik szám vehette át s úgy aztán lassankint a többi. ³⁾

¹⁾ L. Nyr. V. 147. *Putri* Krizánál a *fudázó* szó alatt; *utri-futri* Nyr. V. 572. *hibri-hubri* VIII. 235. *hebrü* III. 36. *findri* VII. 189.

²⁾ *Ebhendi*, l. Nylvt. Szót.; *pökhendi* Nyr. V. 474. *oktondi*, *ökröndi*, *tátondi* VII. 370. *tátondi* VIII. 533. *szöröndi* V. 227. *szarvondi* Szász K. Sganarelle; *igazándi* Arany J.; *magándi* Nyr. VI. 424. *simándi* M. Nyelvészet. VI. 348. *kortyándi* Kreszn., Tájsz.; *kalapándi* Nyr. V. 192.

³⁾ V. ö. hogy Ascoli az egy *τρίτατος* alakból (e h. *τρίτος* a *δίζατος* stb. mintájára) magyarázza a görög felső foknak *τατος*(ς) képzőjét e h. *-το(ς)*; hogy a mai német *ich fliege*, *du fleugst*, *er fleugt* helyett azt mondja: *ich fliege*, *du fliegst*, *er fliegt*; hogy az olaszban a *sum es est*-ből *sono sei è* (söt *sè*) lett stb. — Budenz (Alaktanában 253. l.) csak annyit mond az osztják sorszámokról, hogy »előzőleg

A fölhozott esetekben egy-egy szórész megelevenedik s más szókba átmenve tovább-tovább terjed, fogalommodo-
sító képzővé válik. E jelenségnek megtordítottja még kö-
zönségesebb a nyelv életében: hogy t. i. a mi valóságos
képző volt, annak is feledésbe megy a jelentése
és önállósága. Különösen a rövidebb képzőkkel esik
ez meg, ha használatuk ritkúl vagy pedig ha az alapszó
valami okból elavúl s csak a származék marad életben. A
fészek például kicsinyítő alakja volt a *fész* szónak, mely
talán a Halotti Beszéd korában még járatos volt; de ma
már ez az alapszó nem él, a *fészek* szóhoz nem kötjük a
kicsinyítés képzetét s egyáltalán nem érezzük benne kép-
zőt. A *hál, vél, úsz, mász* igeek véghangja folytonosságot
jelentő képző (*-l, sz*); alapszavuk ki is mutatható a rokon
nyelvekből, de a magyarban rég elvesztek, úgyhogy a kép-
zőket már nem érezzük, ámbar mind a négy ige huzamos
cselekvést jelöl mai napig. A *születik* igtét a nép nem érzi
már szenvedőnek, mert a szenvedő igeinek ilyen képzését
elhagyta a népnyelv s ez az egyetlen szenvedő alak, mely
általános használatban maradt (a *dicsértessék* csak a föl-
szólító módban s csak üdvözléssel használatos). — Néha az
alapszónak a jelentése változik meg annyira, hogy a be-
szélő nem kötheti többé össze a képzőtlen alapszót a kép-
zős szóval. A *kell* ige azelőtt tetszést, kellemetességet is
jelentett, de ez az érték jóformán elavult; innen van, hogy
nem érezzük többé határozottan műveltető igeinek ezt:
kelletti magát (mintegy tetszeti magát, kellemessé teszi
magát). Arról sem tud már semmit nyelvérzékünk, hogy a

az alapszámnévhez, mint ennek bővülése, *-m* képző járul, a milyen
a finn *seitsemä* 'hét' számnévben amúgy is megragadt. »

fék és *far'k* szók a *fej* és *far* kicsinyítői, mert a kicsinyítésen kívül még más módosulást is szenvedett bennök az alapszó jelentése.

A képzők elhomályosodásának ismét ellentéte a szóvégnék egy másfajta megelevenedése. Némely szók véletlen olyan hangokon végződnek, melyek sok más szóban képzőkül szerepelnek. Ha már most a hangzáson fölül még a jelentés is valami módon közel hozza a szót az illető képzős szókhöz, akkor a beszélő hajlandó a végét csakugyan képzőnek érezni s e szerint elbánni vele. Mikor pl. átvették a német *mangel* főnevet, egy ideig bizonyosan **mángol*-nak nevezték ezt az eszközt. De az eszköznév könnyen társúl a vele végzett cselekvés képzetével s így a **mángol* főnév l-jében a *vasal*, *sulykol*, *kapál*-féle igék képzőjét kezdték érezni, annyival inkább, mert nagyon hasonlított hozzá a **mángolol* ige, melyből a mai *mángorol* lett. Az eredmény az volt, hogy a **mángol*-t *mángoló*-nak nevezték (e helyett aztán a *mángorol* ige kedvéért *mángorló*-t is használtak). Hasonló módon lett a német *hechel* eszköznévből nemcsak *héhely*, hanem némely nyelvjárásban *héhelő*, és igének téve: *héhel-ni*. Így vált a *gyámol* főnév a népnél s némely íróknál igévé: *gyámol-ni* e h. *gyámolítani*, vö. *istápol-ni*, s mint főnév ezzé: *gyámoló*. (Oregségemnek gyámolója lészen. Dugonics: Szerecsenek I. 45.) Régibb nyelvünkben az *ábráz* szó főnév volt (szláv eredetű), de később a *z*-ben igeképzőt éreztek s azt mondták *ábrázat*, *ábráz-ni* e h. *ábrázol-ni*. Az *üdvöz* szó mindig melléknév volt, de a *z* miatt már egy XVI. századi írónk egyértékűnek veszi az *üdvözöl* igével s azt írja: »*Királt üdvezik*«. Újabb íróknál is olvasunk ilyeneket: *üdvözlek* (Czuczor: Költ. I. 135), *üdvözve legyenek* (Vör: J. Caesar. L. több

efféle példát a szerző értekezésében: Az analogia hatásairól 14).

Ha így a nyelvérzék a szó végében valamely képzőt sejt, ennek sokszor más érdekes következményei vannak: az úgynevezett elvonások. Valamint más olyan képzős szók mellett használatban a képzőtlen alapszó, úgy az ilyen látszólagos származékok is kísértetbe viszik a beszélőt, hogy a mi a képző előtt van, abban az egésznek alapszavát lássa és megfelelő jelentést tulajdonítson neki. A *gyámol* szóban például, mikor már igének vették, nyelvújítóink a *gyám* szórészt tartották alapszónak s használatba vették mint főnevet, valamint pl. az *istápol*, *orvosol* igék mellett járatosak az *istáp*, *orvos főnevek*. Így csináltak az *ábráz* igéből *ábra* főnevet, az *üdvöz* és *üdvösség* szókból *üdvöt* stb. Az *üdvösség*-et ugyanis olyan származéknak nézték, minő pl. *ész*-ből *eszesség*, holott nem egyéb, mint az *üdvösség* elváltozott kiejtése, mint *kösség*, *igazság*, *egészség* helyett *kösség*, *igasság*, *egésség*. Szintúgy csinált Gyöngyössi a *csendesség*-ből *csend*-et, pedig ez a főnév is régente *csendeszség*-nek hangzott s a melléknév *csendesz*-nek, úgyhogy már a *csendes* alak is elvonás volt a *csendesség*-ből.

A nyelvújítás, mint láttuk, gyakran élt és vissza is élt a szóalkotásnak ezen módjával, de a nyelvnek rendes fejlődésében is találunk sok ilyen elvonást, természetesen csak olyan esetekben, mikor a szó végében valamely egészen közönséges és eleven képzőt éreztek a beszélők. Leginkább az *l*-végű igéknél tapasztalunk ilyen elvonásokat. Minthogy a *cserél*, *csodál*, *tréfál* igék mellett van *csere*, *csoda*, *tréfa*: azért alkotott a népnyelv a latin *vekszál* igéből *veksza* főnevet, a *licitálás*-ból *licitát*, a *traktálás*-ból *traktát*. Hasonlóképp lett a gyakorító *ir-kál* igéből, melyben voltaké-

pen az egész *-kál* az egységes képző, *irka (-firka)*; így *csusz-kál*: *csuszka*, *csusz-korál*: *csuszkora*, *csiszonkál*: *csiszonka*, *irongál*: *ironga*; *csordogál*: *csordoga*, *csoronkál*: *csoronka*; *lóbál*: *lóba*, *csimbál*: *csimba*, *csóvál*: *csóva*; *sétál*: *séta*; *kínál*: *kína*; *piszkál*: *piszka-fa* (stb. l. Az analogia hatásairól 30).

Némely igéknek *z* véghangjában, ép úgy mint az említett *ábráz*-ban, a denominális *-z* képzőt sejtette meg a nyelvérzék s így főnévi alapszóra következtetett belőlök. *Csataráz* a *csattog* igéhez való gyakorító, mint *kaczag* — *kaczaráz*, *nyihog* — *nyiharász*; de a nép olyan igének vette, minő *lármá-z*, s elvonta belőle a *csatara* főnevet. Így keletkeztek a *birok* és *emlék* főnevek a *birkoz-ik*, *emlékez-ik* igékből, melyek a *bir*, *emlék* igék visszaható alakjai (*birkoz-ik*, **emlék-kez-ik*). — A *kecseget*, *kecsegtet* igéből, mintha rendes műveltetőképzés volna, elvont a fehérmegyei népnelv egy ilyen tárgyatlan igét: »*kecseg*: hízelkedik« (Nyr. IX. 284.)

Névszóiban legtöbbször az *s* véghang csalta meg a nyelvérzékét, mert könnyen a melléknévképző *s*-et láthatta benne. Így csinált a nép ajka *interes-ből inter-t*, *univerzitás-ból univerzitá-t*. A *szorgos*-ban valóban *-s* képző volt, csakhogy a *szorog* igéből valószínűleg **szorgós* alakban származott, de a rövidhangú *szorgos*-ból a székely népnelv főnévi *szorog*-ra következtetett vissza s azt mondja: *szorog-hétre* hagyni valamit e h. a hétnek végére (Nyr. VIII. 427). — A *szüntelen*, *okvetetlen* szók helyett előfordúlnak ezek is: *szün nélkül*, *okvet nélkül*.

Miután így fölkerestük mind azokat az útakat, melyeken a nyelv képzőihez és képzett szavaihoz jut, áttérhünk immár a szóképzésnek rendszeres átnézetére, még pedig a képzőknek jelentése szerint. S itt mindenekelőtt azt találjuk, hogy szigorúan meg van különböztetve az igeképzés a névszóképzéstől: egészen más képzőkkel alakulnak igéink, mint névszóink.

Az igeképzést megint két, pontosan megkülönböztethető, részre szoktuk fölosztani: egyik az igékből való igeképzés, második a névszókból való; elsőre példa *üt: ütöget*, a másikkra *bot: botoz*. Az első esetben egyszerűen az alapul szolgáló cselekvés fogalma módosul valamely irányban; a másodikban valamely tárgyhoz vagy személyhez hozzáfűződik a cselekvés, a változás képzete: a névszóból származó ige mindig ama bizonyos tárgyra vagy személyre vonatkozó cselekvést fejez ki.

1. A cselekvés módosulása (deverbális igeképzés).

Azonegy cselekvésnek különböző árnyéklatai lehetnek A) mennyiség, B) mód, C) az alanyhoz való viszony szerint.

A. Mennyiség tekintetében különbözik a cselekvés a szerint, a mint az ige tartós cselekvést fejez ki, pl. *csörög*, vagy pedig csak egy mozzanatát a cselekvésnek, még pedig vagy a beállítás mozzanatát, pl. *osördül*, vagy a befejezés mozzanatát, pl. *csörren*.

A tartós cselekvés, melyet a gyakorító igék fejeznek ki, megint kétféle lehet: vagy szakadatlan,

folytonos cselekvés, minőt ezek az igék jelölnek; *hallgat, hatol, von-z*; vagy ismétlődő cselekvés, elaprózott cselekvés, minőt ezek fejeznek ki: *hallogat, mondogat, vonszol*. E képzőink közül ma legközönségesebb a *-gat get*, de sokszor szerepel még a *-gál gél, -dogál dögél, -kál kél, -dal del, -doz döz, -dos dös, -z, -g* stb., s mindössze majdnem száz egyszerű és összetett képzőt találunk gyakorító igéinkben.

A beállás mozzanataira szolgálnak az úgynevezett kezdő igék. Ezek azonban többnyire gyakorító alakú igék, mert a nyelv a hozzáfogást, a kezdést a többszöri próbálgatás, a meg-megindulás képzetével köti össze. *Éled* a. m. élni kezd, *szólal* a. m. szólni kezd, *haldokol* a. m. halni kezd, de képzésök ugyanaz, mint a *halad, marasztal, öldököl* igéké.

Az ilyen kezdő igékhez aztán hozzáfűződik a törekvés képzete is, mely szintén próbálgatással jár. Így *tudakol* a. m. tudni akar; *adogál* a nógrádi nyelvjárásban a. m. kínál.

Nyelvünkben egy nagyon különös módja a kezdő ige képzésének még az, hogy néha visszaható képző szolgál e célra, vagy pedig gyakorító képző visszahatóval együtt, pl. *halódik*, mely Dunán túl a. m. *haldokol*, továbbá *jár-ul, csör-d-ül, for-d-ul* stb.

A befejezés mozzanatát jelölő igéket nevezhetjük kiválólag mozzanatos [igéknek (verba momentanea), mert ezeknél még érezhetőbb az, hogy csak egyetlen mozzanatot jelölnek] (pl. ezek: *csörren, oson-t, csavarít, pödörint, fuvall*), holott a kezdés, mint láttuk, ismétlésekkel történhetik. Azonban érezhető bennök az is, hogy épen a rögtöni befejezés van kiemelve.

E hármas fölosztással egészen párvonalos azon még általánosb érvényű különbség, melyet a nyelv minden cselekvésnél megtesz: hogy t. i. minden igenek van három külön alakja a cselekvés folyásának, beállásának és befejezésének megjelölésére, s ez a megkülönböztetés már általános egyéb nyelvekben is (*actio imperfecta, instans, perfecta*). *Hallott* pl. azt teszi, hogy a hallás be van fejezve; *hallgatott* már azt teszi, hogy a folytonos hallás ért véget, tehát a folytonosságot kiemelő ige egyszersmind a bevezés mozzanatát is megjelöli. *Éled* csak annyit mond, hogy épen történik az élni-kezdés; *éledt* azt jelenti, hogy az élet kezdete már be van végezve, már mögöttünk van, tehát a kezdetet kiemelő ige egyszersmind e kezdetnek bevezését, megtörténtét is kifejezheti. E szerint olyan finoman megkülönbözteti nyelvünk ez árnyéklátokat, hogy már az eddigiekből az igejelentéseknek s az igealakoknak kilenczféle változatát kapjuk:

	Folytonosság megjelölve	Kezdet kiemelve	Befejezés mozzanata kiemelve
Folyó cselekvés . . .	<i>csörög</i>	<i>csördül</i>	<i>csörren</i>
Beálló cselekvés . . .	<i>csörgend</i>	<i>csördülend</i>	<i>csörrenend</i>
Befejezett cselekvés .	<i>csörgött</i>	<i>csördült</i>	<i>csörrent</i>

Pedig az utóbbi három kategoria nem egyéb, mint az előbbi háromnak különösebb alkalmazása. Ezt az is bizonyítja, hogy alakjaikat az előbbiekből vesszük. Például a folyó cselekvésben a *lesz, tesz*-féle igeek *sz* hangja egy-

eredetű a *vonsz, vonz, kötöz* gyakorító igék képzőjével. A befejezett cselekvést jelölő *t* nem egyéb, mint a mozzanatos *t* képző, úgy, hogy az *oson* igének *osont* perfectuma, eredetét tekintve, egy a mozzanatos *osont*-ani igével. A beálló cselekvést jelölő *futand* azelőtt *futánd*, s a Halotti Beszéd *emdul* (eendel) alakja szerint *futamd*, *futámd* volt s így valóban ugyanaz a képzés, melyet az efféle kezdő igékben látunk: *futamodik, villámodik* stb.

A folyó, beálló és befejezett cselekvés alakjai még egy szerepet szoktak magokra vállalni, mely igazi jelentőséggel nem esik egybe, de hármaskozatára nézve hasonlít hozzá, t. i. a három időre vonatkozás szerepét: a jelenre, a jövőre, a múltra. Például az *irtam* alak első sorban a cselekvésnek befejezettségét jelöli, még pedig akár a múltban, akár a jelenben, akár a jövőben történik (példa az utóbbi esetre: ha *majd megírtam* levelem, megmutatom): de szolgál másodsorban a múlt idő kifejezésére, akár folyó, akár beálló, akár befejezett cselekvésről van szó: míg vendége *beszél*, ő folyvást *írt*. Régebben pontosabban megkülönböztette nyelvünk e két rendbeli kategóriát, s például az iménti gondolatot még a XVII. század írója így fejezné ki: Míg vendége *beszél vala*, ő folyvást *ír vala*. *Beszél* és *ír* csak a folyó cselekvést fejezik ki, a *vala* jelöli a múlt időt. — Van azonban egy egyszerű igealakunk még ma is (bár a Királyhágón innen az élő beszédben ritkán halljuk) a múlt események elbeszélésére: az *ira, szóla* alak.

B. M ó d tekintetében azt kell vizsgálnunk, mennyiben jut kifejezésre a nyelvben a logikai ítéletformáknak háromféle modalitása, háromféle érvénye, t. i. a valóság, a lehetőség, a szükségyszerűség. Az elsőt és a

harmadikat határozókkal vagy egyéb körülírással fejezzük ki (*valóban ír, bizonyos, hogy ír; szükségképen ír, okvetetlen ír, kell írnia v. kell, hogy írjon v. kell írjon*). De a lehetőségre, melyet egyéb nyelvek szintén csak körülírnak, a mi nyelvünk külön igealakot fejlesztett a *hat* igével való régi körülírásból: *írhat* (mint a Müncheneri codex ismertetésében láttuk, még a XV. században járatos volt a régiebb körülíró kifejezőmód is: *írni hat, tenned hatsz*).

E három ítéletmóddal párhuzamosak az úgynevezett *igemódok*, még pedig: I. a valóságnak megfelel az egyszerű jelentés, a jelentő mód (indicativus); II. a lehetőségnek megfelel a némely nyelvekben meglevő lehetőségmódja (modus potentialis, concessivus); így a finnben: »hävitys lienee ollut varsin kova« a. m. a pusztulás igen nagy lehetett, *hihetőleg igen nagy volt*; *tietänethän* = hiszen alkalmasint tudod; III. a szükségszerűségnek megfelel a kívánás, a parancsoló mód vagy fölszólító mód (imperativus), illetőleg a fölszólításnak többé vagy kevésbé szigorú vagy enyhe formái. Azonkívül azonban az igemódokhoz számítjuk annak a megkülönböztetését, vajjon az állításnak az illető érvényt föltétlenül megadjuk-e vagy pedig föltételhez kötjük. Így keletkezik három új mód: IV. a föltétes jelentés módja (modus conditionalis, bár ez a név a következő kettőre is ráillik); pl. a finnben: *olisi* = *volna*, *jos kävisimme* = ha mennénk; V. a föltétes lehetőség módja: *lehetne, mehetnének* (előfordúl erre külön módalak a finn nyelv vepsä dialectusaiban); VI. a föltétes kívánás módja, az óhajtó mód (optativus); pl. a finnben: *Käykäame vähän syrjälle* = *mennénk* egy kissé félre. A magyarban a föltétes kívánás módja azonos alakú a föltétes jelentés módjával (fö-

tétes módalak), sőt néha a föltétes lehetőség módjával fejezzük ki az óhajtást: *ehetném, ihatnám*.

C. Az alanyhoz való viszony szerint az ige kétféle lehet: a közönségesebb kifejezőmód az, hogy az alanytól kiindulónak képzeljük a cselekvést, tehát az alany valóban cselekvő személy; azonban képzelhetjük az alanyra irányulónak a cselekvést s ilyenkor az alany szenvedő személy vagy tárgy. Ez tehát, mint látjuk, a cselekvő és szenvedő ige közti különbség. Azonban mindegyiknél megint kétféle eset lehetséges a szerint, a mint közvetlenül, csak egy alany működésével megy végbe a cselekvés, vagy pedig közvetve, két alany együtt hatásával.

Ha a cselekvést közvetlenül végbemenőnek képzeljük, akkor a közönséges cselekvő igét használjuk; ha pedig közvetve, két cselekvő személylyel, akkor nyelvünk a cselekedtető vagyis műveltető igét alkalmazza. pl. ültet = A eszközli, hogy B üljön.

Ha a szenvedést közvetlen, csak az egy alanyban végbemenőnek képzeljük, — akár azért, hogy ő benne ered a cselekvés, akár azért, hogy ismeretlen a cselekvő — akkor visszaható igét alkalmazunk: *emelkedik, emelkedik, vonul, bocsátkozik*; ha pedig közvetve, két alannyal, melyek közül egyik a szenvedő, a másik a cselekvő, akkor a közönséges szenvedő igét alkalmazzuk: *emeltetik, bocsáttatik*.

2. Tárgyhoz kötött cselekvések (denominális ige képzés).

Itt nem mondattani tárgyról van szó, hanem általában valami tárgyról vagy személyről, melyhez hozzákötött-

nek képzeljük az ige jelölte cselekvést: a *vasal* ige a vas-hoz, az *árad* ige az árhoz, a *bűnhődik* ige a bűnhöz kötött cselekvést jelent. Mint látjuk, az illető tárgy ki is van fejezve ez igékben, mert alakilag valóban a tárgy nevéből származnak. (Tárgy nevének veszszük itt nemcsak a főnevet, hanem a melléknevet is, mert pl. *szépül* a. m. szép tárgygyá változik, *vénít* a. m. vén emberré változtat.)

A cselekvésnek a tárgyhoz kötöttségét két főszempont alá foglalhatjuk: A) kifejezheti az ige általánosságban azt, hogy az alany az illető tárgygyal tesz valamit, vele működik, bánik: *vasal, botoz, halász*; B) kifejezheti azt, hogy az alany azon tárgygyá átváltozik vagy mást azzá változtat: *vénül* v. *vénít*, *nagyobbodik* v. *nagyobbít*, *porhad* v. *porhaszt*.

A. A tárgygyal működést jelentő igék közt a legszámosabb osztályt azok teszik, melyek valami eszközzel való működést fejeznek ki s alakilag is az illető eszköz nevéből származnak: *kapál, csépel, fésül, söprűz*. — Különösebb esetek azok, mikor a cselekvést magát tekintjük a cselekvés eszközének, pl. *ének: énekel, kifogás: kifogásol, tanulmány: tanulmányoz*; és mikor a cselekvő személyt, magát az alanyt nevezzük meg az igében, mint a cselekvés eszközét: *orvosol, szolgál, gazdálkodik, barátkozik*. Az utóbbiak, mint látjuk, valami szerepben működést, valamiül szereplést jelentenek, s így hozzájuk számíthatók a *zöldellik*-féle igék is.

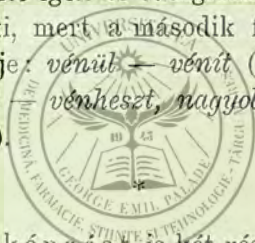
A cselekvés eszközének tekinthetjük azt is, a mivel ellátunk, felszerelünk valamit, úgy, hogy ide tartoznak általában a valamivel ellátást jelölő igék, pl. *mázol, megvasal, felszerel, porol* és *poroz, aranyoz* stb., s ezeknek

visszaható párjai, melyek ellátó d á s t fejeznek ki: *porlik* és *porzik*, *fogzik*, *bimbózik* stb.

Ide valók a valaminek nevezést, tartást jelentő igék is: *ural*, *komáz*, *csodál*, *sokall* stb.; mert ezek azt jelentik, hogy a személyt v. tárgyat ezekkel a nevekkel illeti az ember, ezeket a neveket ruházza rájuk: »úr, koma, csoda, sok.«

Végre ide tartoznak a *halász*, *rákász*, *eprész*-féle igék (és *hadakozik*, *törvénykezik* stb.), melyek az ill. tárggyal való bánást, foglalkozást jelentenek.

B. A valamivé válást és valamivé változtatást jelentő igék az eddigiekkel szemben csak egy sereget tesznek ki, mert a második fajta az elsőnek egyszerűen műveltetője: *vénült* — *vénít* (= vénültet, vénülni kész), *vénhesz-ik* — *vénheszt*, *nagyobbodik* — *nagyobbít* (= nagyobbodtat).

A névszóképzést is két részre szoktuk osztani, a szerint, a mint névszóból vagy igéből képezzük az új névszót. Ez a kettéosztás itt is jelentéstani különbségen alapszik: egyik esetben ugyanis már meglevő tárgyfogalmat módosítunk, a másikban pedig cselekvésből indulunk ki a tárgyfogalom alkotásában, úgy hogy a tárgyat az illető cselekvéshez kötöttnek tünteti föl a nyelv.

1. A tárgyfogalom módosulása (denominális névképzés).

A tárgyfogalomnak új tárgyfogalommal való összes módosulásai négy szempont alá eshetnek: egyik a szám,

másik a mérték, harmadik az összetartozás, negyedik az elvonás.

A. Számra nézve úgy módosítjuk a szó jelentését, hogy aztán nem egyszer jelenti a tárgyat, hanem többszörözve. Meg kell azonban különböztetnünk itt két esetet:

Egyik az, mikor az új szó egyszerűen azonos tárgyakkal többes számát jelöli, pl. *házak, házái, házaim, enyé-i-m* vagy *enyémek* stb. Kettes szám, minőt a görögben, héberben, továbbá a lapp, osztják, vogul nyelvekben lelünk, a magyarban nincsen.

Másik az, mikor a szó több tárgyat egységbe foglalva nevez meg; az ilyen szót nevezzük gyűjtő névnek. Közönséges magának az egyszerű tárgyszónak ily értelemben való használása, ha pl. azt mondjuk, hogy *az ember halandó* s az egész emberi nemet értjük rajta. Máskor azonban a gyűjtő fogalom kifejezésére a nyelv külső eszközök is alkalmaz. Legegyszerűbb a részek nevének egybe szerkesztése, pl. *adás-vevés, nép* = nő, fi. De van szóképzésünknek is két eszköze e célra: a) miuthogy a többséghez az egység hozzátartozik, a gyűjtőfogalmakat kifejezhetjük az összetartozást jelentő -s képzővel: *ménes, nádas, fenyves, csemetés*; b) minthogy a tulajdonságok egyezése teszi a tárgyakat összetartozókká, az egyedi névből tulajdonságjelölőt képzünk s ezzel fejezzük ki a gyűjtő fogalmat: *katonaság, ifjúság, erdőség, hegység, helység, népség, nedveség* (= nedvek, pl. a n. kiszivárog a falból). — A gyűjtő fogalmakhoz számíthatjuk még a számneveket s a gyűjtő képzésekhez az ilyeneket: *kett-ő, hárm-ő-nkat* (vö. *háromság*), *ketten, hárman, negyven-ötven*.

B. Mérték tekintetében háromféle fogalmi kategóriát fejlesztett a nyelv:

A kicsinyítő neveket, minők *házacska, jócska, nagyobbacska, magácska, anyó* és *anyóka, fiók* és *fióka, gyöngéd* és *gyöngéded*.

A nagyító neveket, melyek gyakran nem egyebek, mint iróniával mondott kicsinyítők, pl. *posfók, szemök, Erzsók*. Ide való azonban a rendes fokozás, a középfok és felső-fok képzése: *szébb, emberebb, elsőbb* és *legelső v. legelsőbb* stb.

Az összemérő neveket, minők *ökölnyi, mogyorónyi, embernyi, anyányi, karomnyi* stb. Ez egyike azon képzőinknek, melyeknek eredetét biztosan megállapíthatjuk. Régibb alakja *-nyé* (nyelvémlékeinkben ilyen alakok is vannak: *annyéját*), s ezt könnyen visszavihetjük a *nyáj* főnévre, úgy hogy pl. a *mindannyian* alakban csak a mutató az elemmel van több, mint ebben a rokonértelmű szóban: *mindnyájan*.

C. Az összetartozást jelölő névszóknak három osztályát kell megkülönböztetnünk: egyik fajta a tárgyat azon tárgyról nevezi el, melyhez hozzátartozik, pl. a *vízi* lényt a *víz-ről*; a második a tárgyat azon tárgyról nevezi el, a mely hozzátartozik, a melylyel el van látva, pl. a *pikkelyes* halat a *pikkelyről* vagy a *vizes* tárgyat a *vízről*; a harmadik osztályban az új névszó ugyanazon tárgyat nevezi meg, mint az alapszó, csak hogy a tárgyat mint személyhez tartozót, mint birtokot tünteti föl, pl. *erdő*: *erdőm, kar*: *karja*.

A *víz-i*-féle szavak térben vagy gondolatban való hozzátartozást s az utóbbi esetben gyakran valóságos birtokviszonyt jelölnek, pl. *királyi pálcza, vezéri hatalom*; és a

vízé, királyé, vezéré-féle birtokos szók eredetileg azonosak velök s csak azért tartották meg a hosszú hangzót, mert önállók, nem jelzők, mint amazok. Ide valók még a *-béli* v. *-béli* és *-féle* (régente *-féli, -féliek* = félék) képzős szók, továbbá a *szél-ső* és társai, melyek tisztán térben együttlétet jelölnek, és a *harmad-, negyed-féle* helyzetjelentő számszavak. — Itt meg kell végül emlitenünk a nőt jelentő *-né-t*, mely valóságos képzővé lett, mint az illető főneveknek ragozása mutatja: *mosóné-nak*, nem *mosó-nének* (még a XVI. században sokkal szabadabb volt e *né* használata s azt mondták: *Szalai Kelemen uramnénak, »az néhai Márton porkolábné, Brigitt asszony«* Lev. T. I. 70. 152.)

A *vizes-féle*, ellátottságot jelentő szavakhoz valók még az *-ú, -ü* képzősek (*jöszem-ü*), és a *-talan- és -atlan-* képzős fosztó nevek. Ez a fosztó képző eredetileg csak főnevekhez járult, s az igékből való *járatlan, állhatatlan-félék* közvetlen alapszavai *járat, *állhatat-féle* főnevek voltak: **járat-t(a)lan, *állhatat-t(a)lan* (ró. *járatos, állhatatos*); de utóbb feledésbe ment ama közvető képző, úgyhogy ma közvetlen az igetöből alkotunk ilyeneket: *kéretlen, váratlan* stb.

A birtokszókat, minők *vizünk, kezem* stb., szóval a »személyragos« névszókat szintén a szóképzésbe vonhatjuk, mert párhuzamosak a birtokos összetételekkel: *asztalláb* és *lábam* között csak az a különbség, hogy az elsőben a birtokost még külön szó fejezi ki (*asztal*) s így a fogalomnak szerkesztett volta még élénken érezhető, holott a másodikban a birtokos neve (*-m*) már képzővé, formális elemmé lett. Szóval az *-m, -d* »ragokat« birtokképzőknek nevezhetjük, mert a *láb-a-m* ép olyan képzett nominativus, akár a *láb-a-s* vagy *láb-ú*, s ép úgy járulnak hozzá a viszonyragok, mint azokhoz: *lábam-ra* stb. Sőt

ezekhez a birtokszókhoz, még új képzők is járulnak. Így mindenekelőtt a föntebbi birtokosképző -é: *apám-é, fiad-é, őseink-é*. Továbbá némely esetekben az ezzel egyenértékű -i képző: *városonki borokat* a Sajószentpéteriek végzésében; *házánki, földemi, a mi falunk, nálunk munka* (a nép nyelvéből). A hasonló értékű -beli és -féle minden nehézség nélkül oda függed: *javabeli, házunkbeli, magamféle*. Szintúgy szerepel a birtokszó egyéb efféle összetételekben, pl. *magamszerű, szomszédotok-szabású, »szemed-színű dolmányomou«* stb. — De még egyéb képzők is járulnak a birtokszókhoz. Így a többesképző ezekben: *enyémek, a minapákban*, s ezekben a pleonasztikus őrségi és göcseji többesekben: *házoimak, kertjeidek, pajtásidak*. Aztán a -nyi képző ilyenekben: *alig van jártányi ereje, nincs fontányi szösze, fél-újjodnyi, öklömnnyi v. öklömkora*. És a -ség képző: »Mert kevéssel kedet ha inkább szeretném, *nénémiségét* [néném voltát] néha el is felejténem.« — Végre még ige is képezhető belőlök: *éjtszakázni, lábáljázok* ('Tájsz.); »édesgette, *lelkemezte*« (Arany L: Népm. 101), »*fiamozhatják egymást*« (Nyr. VI. 155).

D. Az elvonás vagyis abstractio, mely az eddigiekhez képest egészen új gondolati működés, nyelvünk s egyikét rokon nyelv eszejárásában nagyon érdekes úton jutott kifejezéséhez, mint már fönt láttuk a mi -ség képzőnk történetében.

2. Cselekvéshez kötött tárgyfogalmak (deverbális névképzés.)

Ezeket két csoportra oszthatjuk, a szerint, hogy vagy konkrét fogalmat jelölnek, vagy pedig elvontan magát a cselekvést.

A. A cselekvő alanyt jelöli mindenek előtt a három igenév: a folyó cselekvés igeneve *hervadó*, a befejezetté *hervadt* s a beállóé *hervadandó*; továbbá a szokás, az állandóság árnyéklatával a *fél-ös*, *fél-énk*, *tör-ékeny*, *ing-atag-féle* alakok.

Az igenevek azonban jelölik a szenvedő alanyt is, vagyis a tárgyat, melyre a cselekvés irányul, pl. *ivó víz*, *járó föld*, *vert had*, *előadandó darab*. Az *-andó* képzős igenévhez ilyenkor a szükséges árnyéklata szokott fűződni.

A folyó cselekvés igenevén még egy messzeható átvitt, metaforát hajtott végre a nyelv, midőn a cselekvésnek eszközét is azzal nevezte el, sőt a cselekvésnek szintén mintegy eszközül szolgáló helyet és időt is: *írótoll*, *varrótü*, *hordó*, *hálószoza*, *fürdő*, *temető*; *húshagyó kedd* v. csak *húshagyó*, *pihenő óra*. Az eszköz itt mintegy személyesítve van és maga is cselekvőnek van tekintve. A személyesítés néha azzal van enyhítve, hogy a szó végéhez kicsinyítő képző járult: *szopóka*, *fejőke* (Nyr. V. 269), *tapodóka*: grádics (Tájsz.), *látóka* (szem, Nyr. I. 456. vö. szintén kicsinyítő képzővel: lat. *oculus* és a német frank nyelvjárásban: *guckelá* ‚äuglein‘ Deutsche Mundarten I. 285, szó szerint ‚látóka‘ ‚kukucska‘. Ide tartoznak a finn *-i-me* képzős eszköznevek, l. Budenz: Ny. Közl. VI).

Vége gyakran még magát az elvont cselekvést

is ugyanazzal az igenévvel jelöljük: *kézfogó, esküvő, keresztelő, látogatóba megy, a nap lemenőben van* stb. Talán az ilyen kifejezésekkel eleinte csak azt akarták összefoglalni, a mi az illető cselekvéshez szükséges, mind azon eszközöket és körülményeket, melyeknek segítségével a cselekvés végbe megy, úgy hogy *keresztelő* tulajdonkép az egyes mozzanatok, a hozzá való eszközök összeségét jelenti, tehát az imént tárgyalt eszközjelentésből fejlődött az elvont jelentés.

B. A cselekvést jelölő névszók talán általában az imént előadott módon keletkeztek. Az elvont neveknek ugyanis rendszeren olyan képzőik vannak, melyek bizonyos esetekben még konkrét jelentésöket is megőrizték és vagy a cselekvő alanyt, vagy az eszközt, vagy végre a cselekvésnek tárgyát, illetőleg eredményét jelentik. A cselekvést jelentő *tud-o-mány, cselek-vény* ép olyan alakok, mint a tárgyát és eredményt jelentő *arl-o-mány, tanít-vány, szöv-evény*, sőt mint a cselekvőt jelentő *jövevény, szökevény*. Az elvont *haladék, szándék* olyan alakúak, mint a konkrét *söpredék, boríték*, sőt a cselekvő *maradék* és *növendék*. — Az elvont *halál* és *aszály* ép olyan szók, mint ezek az eszköznevek: *kötél, fonál*; és hogy az *aszály* és *apály* is konkrét értelműek voltak, bizonyítják nyelvemlékeink, melyekben ilyeneket olvasunk: *aszály föld* terra arens, *apály a Száva vize* (I. Nyelvtört. Szótár). *Menet* és *sírás* elvont szók, de az *írás* és *tojás* a cselekvésen kívül még az eredményt is jelentheti; s az *irat* és *szöveg* szavakon csakis a konkrét eredményt értjük. Szintúgy viszonylanak a *vitel* és *vétel* szavak az *ital* és *étel*-hez s a *sietség* és *vereség* a *nyereség*hez és *eleség*hez.

Irodalmi tájékozás.

Simonyi Zsigmond: A Magyar Szótök (Budapest 1888). — Bőven tárgyalja a régi tövégi magánhangzót, s azután a töváltozások okairól és nemeiről szól.

Szilasi Móricz: A szótövek elmélete a magyarban (M. Nyelvőr XI.) — Érdekes és elmemozdító tanulmány, de sok kétes föltevással.

Összetétel.

Simonyi Zsigmond: A szavak összetétele a magyarban (M. Nyelvőr IV). — Legrészletesebb tárgyalása az összetétel különféle módjainak. Hozzá bíráló megjegyzések Philologustól (Brassaitól) uo. V.

Volf György: A szószertésről (M. Nyelvőr I.).

Kúnos Ignác: Az ikerszókrol (Simonyi: Tanulmányok az egyetemi Nyelvtani Társaság köréből). I. Az ajakhangok szerepe az ikerszókban (*csiga-biga, tarka-barka, elegy-belegy, írka-fírka, Kata-Fata, czók-mók* stb.). II. Az ikerszókknak hangrendisége. — Terjedelmes ikerszó-gyűjtemények vannak a M. Nyelvőr II. III. IV. kötetében.

Szóképzés.

Hermann Paul: Entstehung der Wortbildung und Flexion (Principien der Sprachgeschichte cz. munkája 2. kiad. XIX. fejezete). — Fejtegeti, hogyan keletkeznek az etimologiai csoportok; hogy minden alak összetétel útján származik; hogy mindenféle szó-csoportok összetétellel válhatnak; hogy a szócsoport s az összetétel közt nincs bizonyon megállapítható határ; a szócsoport az által lesz összetétellel, hogy a kapcsolatot jelentése elszigeteli a részek jelentésétől; hangváltozások elszigetelő hatása (lat. *magnopere* e h. *magno opere*, ném. *sintemal* = *sint dem mal*, *jungfer* = *juncfrouwe*); a képzők és ragok keletkezése. Végül bírálja az indogermán ősfornák szokásos elemzését.

Simonyi Zsigmond: Az Analogia Hatásairól, főleg a szóképzésben (Budapest 1881).

Budenz József: *Szótaglalások és valami a magyar szóképzés iskolai tanításáról* (Nyelvtud. Közlem. VI.) és *A magyar szóképzés tárgyalásához* (M. Nyelvőr I.) — Szól az élő és az elavult képzés lényeges különbségéről, s fejtegeti, hogy az iskolában főleg az élő szóképzőket kell tárgyalni, melyeknek jelentését pontosan meg lehet határozni.

Kőrösi Sándor: *Élő meg elavult képzők* (M. Nyelvőr XI. XII.) — Alaposan és érdekesen kísérti meg az újabb népnyelvi képzésekből megállapítani, mely képzőink elevenek s melyek nem. Vö. még *Antibarbarus*: *Helyes szóalkotás* (uo. IX.)

Budenz József: *Az Ugor Nyelvek Összehasonlító Alaktana* (Budapest 1884. 1887. Különnyomat a Nyelvtud. Közlemények XVIII. és XX. kötetéből; első füzet: igeképzés, második füzet: névszóképzés). — Megmagyarázza szóképzőinknek eredetét a rokon nyelvekbeli megfelelések segítségével. Alapvető munka a magyar szóképzésre nézve. (Ismertetése és egyes pótlások Simonyitól, M. Nyelvőr XIV.)

Simonyi Zsigmond: *A magyar gyakorító és mozzanatos igék képzése* (Nyelvtud. Közlem. XVI. XVII.). — Részletes anyaggyűjtemény alapján tárgyalja az összes gyakorító s mozzanatos képzőket s a kétféle képzőnek számos kapcsolatát.

Simonyi Zsigmond: *A visszaható igének egy különös használata* (M. Nyelvőr VII.) — A visszaható képzőknek különféle jelentéseiről szól, s különösen azon szerepokről, hogy a cselekvésnek tárgyatlan voltát jelölik meg az igén.

Fischer (Halász) Ignác: *Az -ít igeképző* (M. Nyelvőr IV.) és *Az -ül ül igeképző* (uo. V.)

Budenz József: *Denominatív igék az ugor nyelvekben* (Nyelvtud. Közlemények X.) — A legmélyebbre-ható s egyáltalán legfényesebb értekezés a magyar s ugor szóképzés terén. Tartalma: I. A magyar -l és -z denominatív igeképzők jelentése. II. Egyéb ugor nyelvekbeli denominatív igeképzés. III. A magyar denominatív igeképzők hangalaki mivolta. (A magyar nyelvre vonatkozó tartalma kivonatban közölve van M. Nyelvőr II. 385. s köv. II.)

Sonnenfeld (Szilasi) Mór: *At és ás névképzők* (M. Nyr. IV.)

Fischer Ignác (Halász Ignác): *A -mány, -vány képző, és Az -alom elem képző* (M. Nyelvőr III.)

Simonyi Zsigmond: A -ja je [ugor] igenévképző szerepe a magyarban (M. Nyelvőr V).

Balassa József: Két a e végű főnévképző (Nyelvtud. Közlemények XII).

Könnye Nándor: Az ó ő-képzős igenév a régi magyar nyelvben (Budenz-Album).

Simonyi Zsigmond: Egy deminutív -j képző nyomai a magyarban (M. Nyelvőr V).

Simonyi Zsigmond: A többes szám továbbképzése (Magyar Nyelvőr XIII).

Ponori Theurewk Emil: Az i-vel képzett melléknév (M. Nyelvőr VIII).

Nagyszigethi Kálmán: Az -s képző megkettőzése (M. Nyelvőr XVII. pl. köveses, lyukasos stb.)

A -talan telen képzőről Budenz József Nyelvtud. Közlem. IV. (»Vegyes apróságok«), Volf György M. Nyelvőr I., Joannovics György no. III. és IX. 321., Vikár Béla és Simonyi Zs. Tanulmányok az egyetemi Nyelvtani Társaság köréből.

Ifj. Szinnyei József: A birtokos személyragozásról (M. Nyelvőr XVII). — Alapos és tanulságos megállapítása a birtokos személyragok alakjai fokozatos fejlődésének.

Budenz József: Néhány -ság -féle képző (M. Nyelvőr I.)

Simonyi Zsigmond: Ál-deverbális és -denominatív képzések (M. Nyelvőr VI).

Halász Ignác: Ritkább és homályosabb képzők. — Tartalmas cikksorozat a M. Nyelvőr VII. VIII. IX. X. kötetekben. Vö. hozzá Komáromy és Halász cikkeit az -ár ér képzőről no. VII.

Kőrösi Sándor: A rhythmus hatása a szóképződésre (Budenz-Album).

HARMADIK FEJEZET.

A jelentések viszontagságai.

*Sind doch die Lautgebilde der Vorhang,
hinter welchem das Geheimnis der Begriffe
steckt, das vom Sprachforscher Aufdeckung
erwartet.*
Pott.

(A szók jelentésének kiváló érdekessége. — A jelentéstannak fölosztása. — Alaki jelentéstan. Ige és névszó közti különbség. — Anyagi jelentésváltozások. A jelentésnek kalandos útjai. A rendszerbe-foglalás kísérlete. — A jelentésnek részbeli változása: megszorítás és általánosítás. A megszorításnak különös esetei és okai. — Az általánosítás példái. — A teljes jelentésváltozások vagyis átvitelek. — A hasonlósági átvitel vagyis képes beszéd, metafora osztályai és példái. — A kapcsolati átvitel vagy metonymia esetei. — A rokonértelmű szók.)

Szavaink története egyúttal gondolataink története. Méltó tehát, hogy a szófejtés a szóknak ne csak testével és külalakjával, a hangokkal és képzőkkel foglalkozzék, hanem belső alakjokkal is, a bennök rejlő észjárással, szóval jelentésökkel. Ezzel régente csak a retorika törődött, a menyiben megállapított bizonyos fordulatokat, trópusokat, melyek szerint a szók értelme módosúlhat. Korunkban azonban, mikor a szófejtés módszeres tudományyá fejlődött, természetesen mindig világosabbá lett, hogy a szók jelentése nemcsak retorikai célokra módosúl, hanem hogy mindennapi beszédünk is tele van rég elfelejtett, elkopta-

tott trópusokkal, képekkel. A mai szófejtés, de az összehasonlító mitologia is, azonfölül az úgynevezett szinonimika tényleg folyvást kutatja és elemzi a szók jelentését, sőt történetek már kísérletek a jelentéstannak rendszerezésére is, noha ezek még nem vezettek végérvényes eredményre.

Legegyszerűbb az a fölosztás, melyre a nyelv maga utal bennünket az által, hogy némely jelentésváltozásokat a l a k v á l t o z á s s a l köt össze, másokat pedig nem. Ha például az elvont fogalmat konkrét fogalommá, vagy a konkrétot elvonttá módosítjuk, e módosítást majdnem mindig képzővel jelöljük, teszem *szép*: *szépség*, *nevetség*: *nevetséges*. Ellenben ha pl. valamely szónak jelentését, a fogalomnak körét megszorítjuk, akkor nem alkalmazunk képzőt: ha a *jószág* szót nem értem mindennemű birtokomra, hanem csak nyájaimra, akkor is *jószág* marad, noha tartalma, a fogalomnak anyaga, alkotó részei, jegyei részben megváltoztak. Az egyiket a l a k i, a másikat a n y a g i jelentésváltozásnak mondhatjuk. Igaz, hogy a két osztály nem válik szét mindig határozottan, mert határaik a történeti fejlődés tényezőitől, sőt véletlenségeitől függnék, — s hogy különösen nem fődözik egymást a különböző nyelvek megfelelő osztályai. De azért alaptalannak kell tartanunk azt a szemrehányást, melylyel fölosztásunk találkozott: ¹⁾ mintha t. i. pusztán grammatikai és nem lélektani fölosztás volna. A szóképzés nem áll pusztán hangváltozásokban vagy hangcsoportok összetoldásában, hanem mindig lelki proceszszusok érzékítésére szolgál, tehát határozottan lélektani alapja és célja van. Azt megengedjük, hogy magoknak a képzőknek jelentésbeli változásai egészen egyne-

¹⁾ Szilasi részéről Nyr. XV. 243.

műek a tőszókéival, de azokat fölosztásunk nem is sorozza az alaki jelentésváltozások közé. Így csak azokat nevezzük, melyek a l a k v á l t o z á s s a l, tehát képző fölvetelével járnak. Ha a konkrét szép helyett elvont szépet akarunk mondani vagy a konkrét él helyett e cselekvést elvontan akarjuk kifejezni, akkor a *szép* és *él* szóknek a l a k j á t is megváltoztatjuk, mert oda függesztjük a *-ség* és *-et* képzőket: *szépség, élet*. Ellenben, ha az *-ás*-képzős *tojás* szón nem a cselekvést, hanem a vele járó eredményt értjük: ez nem alaki, hanem anyagi jelentésváltozás. Nem is az *-ás* képző jelentése változott itt, hanem az egész *tojás* szóé. Igaz, hogy ha egy csomó egyenlő-képzős szónak megváltozik a jelentése, az új jelentés hozzáfűződik a közös képzőhöz, a mint hogy az elvont *-at* főnévképző újabban fölvette az eredmény konkrét jelentését. De ez a jelentésváltozás, mint látjuk, csak közvetve, az egész szókéval együtt megy végbe, tehát lényegében anyagi jelentésváltozás, és csak célszerűségi okokból tárgyaljuk az illető szóképzővel kapcsolatban.

Az alaki jelentéstan körében első és legfőbb az ige és névszó közti különbség, mely, mint láttuk, a szóképzésben is szigorúan meg van tartva. Ez a különbség nemcsak jelentéstani, hanem egyúttal mondattani különbség, a minthogy a jelentéstanban egyáltalán a mondatból mint nyelvbeli egységből kell kiindulnunk, mert nem szókban gondolkodunk, hanem mondatokban. A nyelvnek vagyis beszédünknek mindig mondatalkotás a célja, s ha bár csak egy szót szólunk is embertársunkhoz, az a szó mindig teljes mondatot ér, s nem csak egy fogalmat fejez ki, hanem több fogalomnak egymásra-vonatkozását. Valóban még alkothatunk is magunknak képzetet arról, mikép fejlődött,

mikép bontakozott ki a szó a mondatból, a nyelvbeli nyilatkozásnak ezen első egységéből.

Az összehasonlító nyelvészet például megmutatta, hogy az ugor alapnyelvben volt egy *jogo* szó, mely ige is volt meg névszó is, folyót is jelentett, meg annyit is, hogy ,foly, megy': az észet *jogi* még most is annyi mint folyó, a cseremis *jog-* ellenben ige s a. m. foly. Tudjuk továbbá, hogy a mi *hüvös* és *hideg* szavaink ugor alapszava *sige* volt s hogy ennek igei s névszói értéke volt, annyit is jelentett, hogy ,megfagy, fázik', annyit is hogy ,hideg, fagy'. Az ilyen nyomok arra vezetnek bennünket, hogy volt idő, mikor ugyanaz a hangcsoport tárgynév is lehetett már, de lehetett még ige is, azaz eszelekvésnek elbeszélése, mely egy egész mai mondatnak megfelelő értékű volt. Tegyük föl, hogy pl. az őseMBER a folyó folyását látva, azt így közölte társával: *jogo*, s talán egyúttal rámutatott a vízre, úgy hogy az a *jogo* egész ítéletet közölt, melynek az volt az értelme, hogy ,ez jó, ez foly'. Ép így közölte a *sige* azt, hogy ,ez fagy', vagy pl. a hangutánzó *kuku* azt, hogy ,az szól, a madár szól'. Máskor talán magára mutatva, az őseMBER azon *jogo*-val ezt fejezte ki: ott voltam a folyónál, vagy elmegyek oda, a hol foly. Jött aztán idő, mikor két ilyen rövid mondatot összekötött s pl. azt mondva, hogy *jogo sige* (= ,foly, fagy') vagy *kuku jogo* (= ,kukut-mond megy'), azt fejezte ki, hogy ,a mi foly, megfagy' s ,a mi kukut mond, elmegy'. Az ilyen páros mondatok lassankint egy mondattá egyesülhettek s így fejlődhetett az alany-állítmány viszonya és egyúttal a névszó és ige közti különbség. Mert a folyóról való mondásokat valószínűleg mindig azzal kezdték, hogy *jogo* (= ,foly'), úgy hogy aztán a folyónak a neve lett a *jogo*, a nélkül, hogy hangzásban vagy alakban

még különbözött volna az egész mondatot is érő *jogo* igétől. Az igének a névszótól való különbsége csak akkor lett egészen határozott, mikor egygyé olvadt az alanyra mutató szókkal, a személyragokkal.

A nyelvnek szavai tehát eleinte egész mondatot értek s így inkább igék voltak, mint névszók. A második fok az volt, hogy két ilyen mondat-szót egy itéletbe foglaltak össze s ez által az egyiket a másiknak alanyává, s így az ígét egyszerűen névszóvá tették. Érdekes, hogy nyelvünkben és egyéb nyelvekben is még folyvást észlelhetjük ugyanezt a kezdetleges eljárást; mert még ma is megtörténik — s nem ritkán — hogy egy-egy ígét minden alaki változtatás nélkül az állandósított fogalom nevének vagyis névszónak használunk. Ilyen esetek, mikor népünk a lovát *Bujdos*-nak nevezi vagy kutyáját *Meglesz*, *Fogsz* s hasonló nevekkel illeti, vagy mikor a *Rálmász*, *Szedi-már*, *Mitugrálsz*-féle gúnyneveket osztogatja. Ilyen kifejezések ezek is: »A *van*-bul nem tudott megélni, most a *nincsen*-bül is muszáj«. »Buda már volt, a mi, Etele a *lészen*« (Arany J.) »Még előtte áll, ki tudja, milyen hosszú *szánom-bánom* idő« (Jókai). »Az erdélyi vér nem az *adom*-ért szolgál« (Mikes). »Abban a *hiszem*-ben volt«, »*ehetnék*-je volt« stb. Ilyenek még a névszói *tür-olaj* vagy *türöm-olaj*, a *találom*, a *gondolom*, a *félsz* és a *mersz*, a *térj-meg-útcza* és *lebujj*, a *légyott* és az *ütleg* (= *ütlek*) és a *hadd-el-hadd* és számos hasonló kifejezés.

Később fejlődhetett csak ki lassankint a névszónak az ígétől való alaki megkülönböztetése, vagyis az igéből való névszóképzés. Az igéből névszókat képező ugor *-ba* (finn *-va*, *-vä*), *-ga* (finn *-ja*, *-jä*), *-ma*, *-da* stb. szótagoknak nem tudjuk eredetét, azonban képzetet

mégis alkothatunk magunknak arról, hogyan tehetett szert a nyelv olyan eljárásra, melylyel aztán az igét minden esetben névszová alakíthatta át. Csatlakozhatunk t. i. — legalább ezen legegyszerűbb szóképzés fölfogására nézve — az indogermán nyelvészekhez, kik azt vélik, hogy azok a legegyszerűbb névszóképzők mutató elemek, melyek mintegy jelzőkül járultak a főntebbi módon nevekül használt gyökökhöz. Azt hihetjük tehát, hogy egyszer a folyót pl. elkezdték nem *foly*-nak nevezni, hanem *foly-az*-nak s ezzel nem tettek egyebet, mint mikor mi határozott névelőt tesziünk a névszóhoz, csak hogy akkor a mutató szó, a névszónak az igétől megkülönböztetője lett, szóval állandó névszóképzőre tett szert a nyelv.

Mihelyt ilyen határozott belső és külső különbséget tett a nyelv ige és névszó közt: azontúl a két beszédrész minden szereplésében és alakulásában külön-külön úton járt s a későbbi nyelvtörténetben csak ritkán lépték át egymás határait. Ezentúl tehát az igét s a névszót külön-külön kell a saját útjokon figyelemmel kísérnünk, s ezt meg is tettük már, kapcsolatban az összetételek és szóképzők tárgyalásával.

Az alaki jelentésváltozásoknál sokkal bonyolódottabbak és szövevényesebbek az anyagi jelentésváltozások, a valóságos szótörténet és szófejtés angol kertjei. Itt találjuk a legpezsgőbb életet. Itt látjuk, mint osztják meg a szók, főleg a rokonértelműek egymás közt a fogalomjelölés munkáját; de azt is, mint surlódnak egymással, a mint át-átcsapnak egymás határaiba, mint küzdenek a létért, s mint nyomja el vagy korlátozza egyik a másikat, gyakran az idegen a honit. Látjuk, mint ragaszkodik egy szó legalább ahhoz, hogy alárendeltebb szerepben, szü-

kebb körben alsóbb rendű szolgálatot tegyen urának és teremtőjének: az emberi gondolkodásnak. Viszont mint választ ez egyéb szavakat kegyeltjeiül, mennyire kitünteti, dédelgeti őket, s mint emeli őket föllebb-föllebb s át nekik mind nagyobb hatáskört. Más szavak ismét minő álarczokat öltenek, milyen költői szárnyaló képzelettel viszi őket a nyelv egyik fogalomkörből a másikba, az érzéki világból a szellemibe, s néha a szellemiből vissza az érzékibe. S ismét más neveket milyen csekély, milyen véletlen okokból ruház át egyik fogalomról a másikra, egyik tárgyról a másikra.

Legyen szabad mindenekelőtt néhány taláalomra választott példában megmutatni, hogy ez a jelentésváltozás gyakran milyen feltűnő eredményeket szül, milyen kalandos úton tereli a szót gondolatvilágunk egyik sarkától a másikig, úgy hogy eredetétől alig hihető távolságra eljut — néha lassankint, nyomról-nyomra kísérhető haladással, néha pedig hirtelen szökkenésekkel, melyeknek azonban mindig megvan a természetes indító okuk.

Tudjuk pl., hogy a szeszélynek német neve, *die laune*, eredetileg nem egyéb, mint a holdnak latin neve: *luna*, mert a középkori fölfogás a hold változásaiból magyarázta a lelki hangulat változásait. — A mai *zseniroz* a héber *ghennából* származik, mely tulajdonkép Jeruzsálem közelében egy kietlen völgy neve volt (*gê-hinnôm*), de aztán átvittén a kárhozat helyét, a poklot jelentette; hisz a *zsenirozáshoz* közel álló szók a *gyötrés*, *faggatás*, *vekszálás*, melyek most szintén többnyire apró kellemetlenségeket jelölnek, ámbár voltaképp pokoli kínok nevei. — Az ármanynak mai német neve, *kabale*, nem egyéb mint a héber *kabbáláh*, mely jelentette eleinte a hagyományt, hagyomá-

nyos törvényt, aztán általánosítással az összes hagyományos tanokat, később megszorítással a titkos tanokat, a mysteriumokat, végre pedig a titkos cselszövést, a pokoli ármányt. — A *paszománt* ugyanabból a szóból származik, melylyel a könyvbeli *passzust* vagy az útlevel *passzust* nevezzük. — A *commis voyageur* és a *komisz* kenyér, mind a kettő a latin *commissus* szó, csakhogy más-más jelentéssel: az egyik megbizottat, a másik bizományba adottat jelent most, s a *komisz dolog*, *komisz ember* már semmi kapcsolatban nincsenek az eredeti jelentéssel.

Néha fokonként teljes ellenkezőre válik a szónak jelentése. Nem szabad ugyan egyszerűen a régi etimologusokat követniünk, kik azt mondták, hogy »*lucus pat' ávriopasiv* a non lucendo, officium a non officiendo« származik, bár némi igazság még ebben is van. De vannak olyan esetek, hogy a nyelvtörténetből valóban kimutathatjuk, mint vett föl a szó idővel egészen ellentétes jelentést, az eredeti jó helyett rosszat, a rossz helyett jót, a semleges helyett egyik nyelvjárásban vagy korszakban jót, a másikban rosszat.

Ismeretes dolog, hogy a német *schlecht* a régibb németiségben tisztán és egyszerűen jót jelentett. Viszont a német *brav* ugyanaz a szó, mint a latin *pravus*, pedig ez romlottat, gonoszt jelentett. A *pravus*-ból lett pl. az olasz *bravo*, mely maga egyrészt orgyilkos neve, másrészt megtetszésnyilatkozat. A szó ugyanis a román nyelvekben később nem csak gonoszt, hanem vadat, féktelent, erőset jelentett, pl. a régi olaszban *unde brave* a. m. zajongó habok, féktelen hullámok, a spanyolban *ganso bravo* a vad lúd, sőt a portugálban *uva brava* a vad szőlő. A francziában aztán *brave* a 'vitéz' jelentését vette föl, s így javult

fokozatosan a *pravus* szó egész a német *brav*-ig, mely már nem is vitézt, hanem derekasat, sőt erkölcsileg jót fejez ki.

Néha más-más megszorítás, más-más mellékgondolat hozzájárulása által vesz föl egy-egy szó homlokegyenest ellenkező két jelentést. Például a német *kerl* szó és a magyar *király* egy töről hajtottak: a régi német *charal* általában férfit jelentett, de most már megvetőleg ficzkót jelöl; holott másrészt ugyanabból a szóból lett a *Károly* név, s aztán a nagy frank király nevéből lett állítólag a szláv *kral*, a magyar *király*. — Szintúgy a német *scheinbar*, mely szó szerint „látszó“-t jelent: a régibb újfölnémetben a. m. világos, nyilvánvaló, szembetűnő, holott a mai nyelvben épen megfordítva csak látszólagosat jelöl.

Lássunk magyar példákat. Az *idegesség* irodalmi nyelvünkben gyöngéséget fejez ki, ellenben a népnelvben itt-ott erősséget, izmosságot jelent; egészen úgy, mint a *nervosus* szó, mely a latinban erőset jelentett, ma pedig olyan embert jelöl, a ki nagyon érzi idegeit, érzékeny-idegzetű, szóval ideges. Az *egyjetlenség* szó régi nyelvünkben egységet is jelent, de egyenetlenséget is (l. Nyelv-tört. Szótár). — A *trágya* szó azelőtt nyalánkságot, édes pépet jelentett, most pedig a ganaj neve (l. Nyr. XII. 155). — A *váz* régente annyi volt, mint rém, rémkép; de mióta Barczafalvi a skeleto-n-t nevezte el *csontváznak*, egészen új irányt vett a *váz* jelentése, s a *vázol*, *vázlat*, *vázlatos* szókban már nyoma sincs a régi borzadalmas képzeteknek. — *Koronként* régi nyelvünkben a. m. mindenkor (úgy mint *naponként* minden nap), ma pedig csak a. m. hébe-korba, némelykor, néha. *Ideig tartó boldogság*, *ideiglen*, *ideiglenes*, *zeitliches glück*, *zeitliche güter*: az idő mind ezekben rövid időt jelöl; ellenben a gót nyelvben *aivs* nemcsak időt, ha-

nem az egész időt, az örökkévalóságot is jelentette. Szintúgy *aevum*-ból a latin *aeternus*, és a görög αἰς (acc.) αἰσι (loc.) 'mindig', mely ugyanebből a forrásból eredt és szó szerint annyi volna, mint 'ideig, időben'. — Ha egyszerűen azt mondom, hogy *kedvem volna, kedvem szottyant*, a kedven hozzávaló kedvet, jó kedvet értek; ellenben az osztják *kand*, mely a mi *kedv*-ünkkel azonos, már ott haragot, tehát csak rossz kedvet jelent, s a vogul *käntiñ* is a. m. haragos. Szintígy járt a görög θυμός, mely nem csak általában kedvet, hanem néha haragot fejezett ki; s a német *mut*, melynek a középfölnémetben (*muot*) ennyiféle jelentése van: »gemüt, mut, zorn, lust, absicht«. — Viszont a *szolga* és *úr* ellentétes fogalmak; de *szolgál vkit* mégis a. m. *ural vkit*.

Méla az irodalmi nyelvben a büskomoly, de Abony tájékán épen a »tréfálkozó, humoros, elmés, viccelgető« embert nevezik *mélának*, *méláshnak*, *mélázónak*, s azt mondják pl., hogy »*Palya bácsi elmétáz velünk, hogy ki sem fogyunk a nevetésből*«. — Ugyanott a *pajzán* szót egészen más értelemben használják, mint a köznyelvben: ha azt mondják, hogy »*az a szegény pajzán kishéres*«, ezzel azt fejezik ki, hogy elhagyott, árva, neveletlen.

Ezeket a tarka-barka jelenségeket nehéz határozott rendszerbe foglalni, mégis van egy fölosztás, melybe erőszakos magyarázgatás nélkül beoszthatjuk, ha nem is az összes jelentés-változásokat, de mindenesetre igen nagy részöket.

Ha egy-egy szót alkalmilag használunk, rendesen nem öleljük föl benne a képzeteknek egész körét, melyre az illető szó egyáltalán vonatkozhatik. Ha pl. *tű*-ről beszélünk, rendesen vagy csak gombostűt, vagy csak varrótűt,

vagy csak kötötűt értünk rajta, nem pedig a tűnek összes lehetséges fajait. Szintűgy, ha *ernyő*-t említünk, napernyőre vagy esernyőre vagy kocsiernyőre vagy bizonyos virágzatok ernyőjére gondolunk stb., tehát nem mindenre, a mi az *ernyő*nek teljes fogalmát alkotja s a mit e fogalomnak logikai definicziójában föl kell ölelnünk. Már ebből a mindennapi tapasztalathól következik, hogy az egyes szót legtöbbször az illető fogalomnak azon fajaira alkalmazzuk, a melyekkel legtöbbször foglalkozunk, a melyekkel legtöbbször találkozunk. Így pl. az *ernyő* szót leggyakrabban a napernyőre s az esernyőre alkalmazzuk, s ha halljuk is, hajlandók vagyunk első sorban e két fajta ernyőre vonatkoztatni. Ennek aztán az eredménye az, hogy a szó lassankint meg is állapotodhatik ebben a szűkebb jelentésben, s hogy a szók történetében leggyakoribb jelenség csakugyan az eredeti fogalom körének megszorítása. Ha pl. minden további főnév nélkül pusztán a *fakót* emlegeti valaki, ma már nem is gondolunk szövetre vagy más fakó-színű tárgyra, hanem csakis lóra. Ha *doktort* emlegetnek, rendszerint orvos-doktorról van szó, mert ez volt eddigelé a doktornak legközönségesebb faja. — Az *állat* fogalma még kétszáz évvel ezelőtt minden fönnálló lényt, dolgot magában foglalt, úgyhogy nyelvemlékeinkben ilyeneket olvasunk: *Jó állat a só. A bűn átkozott állat. Mi állat ember? Isten nagy tiszta állat. Az isten lelki állat. Asszony-állat, asszonyi állat, emberi állat* stb. (l. Nyelvtört. Szótár). Az *animal*-t, ha meg akarták különböztetni a többi állattól vagyis lénytől, így nevezték: *lelkes állat, élő állat, oktalan állat, barom állat*. Azonban magát a *puszta állat* szót is annyiszor alkalmazták a baromra, az oktalan állatra, hogy idővel egészen erre a jelentésre szorítkozott.

— Hasonló ehhez a *marha* szó története. Ez régente általában vagyont, birtokot jelentett. Thurzó Zsuzsánna grófnő hozományai jegyzéke fölé ez van írva: *Az aranymívnek és mindennemű ruha marháknak száma* (1603. Radvánszky: M. Család-élet. II. 105). De a legdrágább vagyont, a szellemi kincseket is úgy nevezték: *Keresztyének! nincs e világon drágább marha a mi lelkünknel* (Pázmány: Préd. 382). *Nincs e világnak nagyobb marhája, mint a közönséges igaz hit* (Illyés: Préd. I. 556). Minthogy azonban a jobbágy népnek legközönségesebb marhája épen a barom volt, újabb időben egyéb jószágot nem hínak marhának, csakis a barmot. — Göcsejben a rozstot egyszerűen *gabonának* mondják, nyilván azért, mert ez az egyetlen bőven termő gabonafajuk. Hasonlókép vették föl e jelentést búzát nem termő hegyvidékeken a német *getreide* (osztrák *trad*) és *korn* szók, holott a rozsnak voltaképen *roggen* a német neve. Ha Tolna megyében a *levél* az adós-levél értelmét veszi föl (Nyr. VI. 323) elgondolhatjuk, hogy ott a szegény népnek sokkal többször van adóslevéllel dolga, mint bárminő más levéllel.

Mind ezekben a példákban a szó jelentése szűkebb körre szorítkozott, vesztett elvontságából, általánosságából, úgy hogy a fogalom tartalmasabbá lett, jegyei bővültek, míg körét megszorította a nyelvszokás. Viszont némely szók történetében általánosítást tapasztalunk, mely az előbbi jelenséggel szemben épen ellentétes irányú fejlődés. A nyelvszokás ugyanis egyes szókban elbanyagolja a kifejezett fogalomnak egyik jegyét, tehát tartalmának megszorításával körét kiterjeszti. Példákat nem nehéz találnunk. A *fi* vagy *fiú* szó jelentése mind a magyarban, mind a rokoni nyelvekben határozottan hímnemű; s mégis előfordul, hogy a fogalomnak ezt a jegyét

mellőzzük s a szót a tartalmilag szegényebb, de körére nézve bővebb, 'gyermek' fogalomra alkalmazzuk, úgy hogy leányát is *fiának* szólítja az apa. Ugyanez történt az *ifjú* szóval, melynek elemei gyermek-férfit, gyermek-embert fejeznek ki (*i-fiú*, l. Nyelvőr VII: 51), pedig most a menyecske helyett is mondunk *ifj-asszony*-t. — Lássunk csak egy példát még. A *halászat* fogalma az illető cselekvésen kívül magában foglalja még azt a jegyet, hogy a cselekvésnek hal a tárgya. Hisz a kifejezés épen ebből a jegyből indul ki, a mennyiben leglényegesebb eleme, alapszava a *hal*. S épen ezzel a jeggyel nem törődve, beszélünk *gyöngyhalászatról*, a nélkül, hogy csak gondolnánk is a halra, mikor e szót kiejtjük. Egy népmesében a gyűrű kihalászásáról van szó, s így a fogalom szintén oly módon van általánosítva, a nélkül hogy ebben metaforát, átvitelt láthatnánk.

Az átvitel esetében a szót egészen ráruházzuk egy másik fogalomra, s az első fogalmat többé nem zárja magába, mint itt az *ifjú*, mely férfit és nőt, vagy *halászat*, mely hal és gyöngy és egyéb testek vízből való kifogását jelöli. Mikor pl. a legény a *galambom* nevet ruházza kedvesére, akkor az igazi galamb képzele már nincs benn a szóban, bár kezdetben (mikor még csak kezdték ilyen átvitt értelemben használni) természetesen ott volt, de akkor is inkább mellette vagy mögötte a kifejezésnek, mintsem benne. Még inkább elvesz az eredeti fogalom, ha egyéb körülmények is előmozdítják az etimologikus összefüggés megszakadását: így pl. a *figyelés*-ből egészen elvesztettük a *fülelés* képzetét, mióta e két szó más-más hangtestbe öltözött (valamikor mind a kettő **filjelés* volt); a mai francia s az olasz a hegyfokot, mintegy a földnek kiszögellő fejét jelölő *cap* szóban, vagy a fő embert jelölő *chef*-

ben, vagy a cselekvés elejét jelölő *capo*-ban nem is érezhetik többé a *caput*, fej fogalmát, mióta az igazi fejet mindig *tête*-nek és *testa*-nak nevezik.

Az átvitel maga is kétféle. Egyikben a képzetársulás a két fogalomnak hasonlóságán alapszik. Így, mikor kedvesemet *galambom*-nak szólítom, a kettőnek szelídsége vagy kedvessége az úgynevezett *tertium comparationis*, vagyis az a jegy, mely közös az összehasonlított fogalmakban, maga a metafora pedig nem egyéb, mint az összehasonlításnak rövidített kifejezése. A metaforán kívül azonban van még egy átvitel, az, melyet a retorika metonymiának nevez, s melyet magyarul kapcsolati átvitelnek mondhatunk. Ilyen átvitel útján keletkezett például a *figyelés* neve, mely mint láttuk eredetileg fülelést jelent. A két cselekvés ugyanis többnyire kapcsolatban áll egymással, a mennyiben a fülelés rendes eszköze a figyelésnek. Ilyen kapcsolati átvitel, mikor azt mondjuk a szépíróról, hogy *szép tolla* van: ilyen volt, mikor a latin *stilus*-t, tehát az író-eszköz nevét, az írásmódra, írályra alkalmazták.

Látjuk tehát, hogy az anyagi jelentésváltozások két fő osztályra oszlanak. Az elsőben a fogalomnak tartalma nagyjából megmarad, csak egyes jegyekre nézve változik, a mennyiben új jegyekkel bővül, úgyhogy szűkebbkörű fogalom lesz belőle, vagy viszont elveszt egy-egy jegyet, tehát általánosabb fogalommá válik. A második főosztály az átvitel, melyben a fogalomnak tartalma nagyjából megváltozik, csak egyes jegyei maradnak meg. Az átvitelre vagy olyan képzetársulás ad alkalmat, mely a fogalmaknak hasonlóságán alapszik, vagy pedig olyan, hogy a két fogalomnak vagy tárgyának akárminő más

kapcsolatán vagy együtt való előfordulásán alapszik. Látsunk még most mind ezekből egyes érdekesebb s fontosabb eseteket.

A jelentésnek megszorítására nézve a legfőbb tényező az az állandó helyzet, melyben a beszélőknek egyes kisebb-nagyobb csoportjai élnek. Már maga a beszélőknek lakóhelye, a vidék, melyen megfigyeljük valamely szó használatát, nagy befolyással lesz ennek különösebb jelentéseire. A *hegy*-nek más-más értelmet tulajdonít az alföld, a dombvidék, a havasok lakója. *Fehérvár* mást jelent az erdélyieknek (Gyulafehérvárt) s mást a dunamellékieknek (Székesfehérvárt); *Vásárhely*-ről szólva a kolozsvári ember Maros-Vásárhelyre gondol, a szegedi ellenben Hódmezővásárhelyre. Hogy a magyar-*vogul*-osztják népnek egyetlen baromfija a *lúd* volt, ezt abból következtethetjük, hogy az eredetileg általában madarat jelentő *lúd* szót e három nyelv ilyen irányban szorította meg (lapp *lodde*, észt *lind* = madár), míg a *cseremisza luda*, *ludo* kácsát jelent, nyilván azért, mert ez az ő hazai madaruk. — Az egyazon társadalmi osztályhoz tartozók, az egy foglalkozást, mesterséget űzők számos szót szűkebb, korlátoltabb értelemben alkalmaznak. Ha két asztalos vagy kovács beszél *reszelő*-ről, más eszközt ért rajta, mint ha két szakácsné emlegeti a *reszelőt*; a takács a *cső*, *csipke*, *szösz*, *csepű* szókhoz, a mészáros a *bárd*, *aczel*, *lép*, *vese*, *lapos-koncz* szókhoz sokkal határozottabb fogalmat köt, mint más halandók. — A *miniszter* szó, mely a latin nyelvben szolgát jelent, az állami igazgatás körében a király szolgájára szorítkozik, ellenben az egyházi életben azt jelöli, a ki a papnak szolgál, segédkezik a mise alkalmával. A jobbágy-ság, melynek a szántó föld nem volt örökös sajátja, hanem

csak ingó jószága volt: ezt, illetőleg ennek legfontosabb részét, a marhát és baromfit szokta a *jószág* szón érteni, míg a nemes ember első sorban földbirtokára gondolt, ha *jószágáról* beszélt.

Sokszor a jelentés megszorítása önként következik abból a kapcsolatból, melyben a szót alkalmazzuk, abból a tárgykörből, melyben társalgásunk mozog. *Pezsgő vízről, pezsgő életről* s egyéb pezsgő tárgyakra is beszélünk, de mihelyt lakomáról, banketről foly a társalgás, a *pezsgő* elveszti jelentésének általánosságát, határozatlanságát, s a bornak bizonyos fajtát jelöli. Ha ugyanilyen társalgásban *tokajiról, badacsonyiról, somlyairól* beszélünk, senki sem fog a *tokaji* népre, a *badacsonyi* fürdőre, a *somlyói* templomra gondolni, hanem csak az e helyeken termő borra.

Számtalan megszorítás állapotodik meg olyképen, hogy az egyes szókat *dicsérő* vagy *gúnyoló* mellékértelemmel használjuk. Ha valakinek bizonyos körülmények közt azt mondjuk *ember vagy!* itt a főnév nem általános értelemben szerepel, hanem az embereknek javát jelenti, azokat a jegyeket, melyeknek megléte kívánatos az emberben; innen van aztán, hogy az *emberség* már az *ember* szónak ama dicsérő használatából indulva ki, becsület és becsületudást jelent népünk beszédében. Ilyen dicsérő, nagyító, kiemelő jelentést látunk a következőkben is: *Emberré* az embert csak oktatás teszi (Czuczor). Ha férfi vagy, légy *férfi* (Petőfi). A paripám neve *Holló*, szem nevelte, az csak a *ló* (Tompá). Ha elsütnek egy ágyút, az aztán *szól* (= nagyot szól, dörög). Most Patakon *ára* vagyok az buzának (Magyar Hölgyek Levelei II. 224). — Az utóbbi példával kapcsolatos az *áros* szónak régi 'drága' jelentése, s ide tartozik egyáltalán az a jelenség, hogy az

-s-képzős melléknevek szeretnek nagyító értelmet váltani, pl. *koros, idős* = nagykorú (ellenben *mennyi idős* általánosságban), *lelkes, szíves* = a kiben nagy erővel, kiválóan nyilatkozik a lélek, a szív. Így a latin *formosus, speciosus* nem általában a minek alakja van, hanem a minek kiváló, szép alakja van.

A gúnyoló, rosszaló mellékértelem még gyakrabban van befolyással a szók használatára. Ezt már a mi Geleji Katona Istvánunk észrevette: »Némellyekvel valami vétkes dolgoknak jegyeztetésekre közönségesen a magyarok vissza-élnék; mint mikor a nyálaskodót avagy trágárt *nyájjasnak*, a döslést *mulatásnak*, a tékozlót *barátságosnak*, a tsélsapot *katona embernek* etc. mondják. Néha pedig még a tisztességes nevezetet is gyalázatosért vészik; mint a *jó embert* bolondért vagy tsufért [vö. *jumbor*; továbbá fr. *bonhomme, együgyü*, ném. *einfallig, schlecht* stb.]; a *drága embert* latorért etc«. (Corpus Grammaticorum 325—6.) — Ha valakit *gyönyörűséges műkvirágnak* szólítunk, kétségkívül visszafelé érti, mert ő kifejezésnek jelentését a gúnyos használat állapította meg. — A *hírhedett* szó a régente nagyon használt *hírhedik, hírheszik* ige származéka s eredetileg általában elhíresültet, híreset jelentett, de mai nap majdnem mindig rosszhírűt értünk rajta. De Vörösmarty még Liszt Ferenczet így szólította: *Hírhedett zenésze a világnak!* Sőt Jókai még legújabbban is ilyen általános jelentéssel alkalmazta: »Benne volt [a bizottságban] Nyáry Páltól Sükey Károlyig minden hírhedett név«. (M. Salon. 1885. márcz.)

Egyes idegen néptípusokkal való képzettársulat okozza, hogy az idegen szókat gyakran tréfás, gúnyos értelemmel használjuk. A *povedál* ígét nem azért vet-

tük át a tótoktól, hogy úgy, mint ők, mondást, beszélést fejezzünk ki vele, hanem egyenesen azért, hogy a magyar fülnek érthetetlen tót povedálást jelöljük. Az érmelléki ember a borozgatókról azt mondja, hogy »jól *tringoltak*« (Nyr. V. 473); ugyanígy alkalmazza a franczia a *tringuer* igét, s az olasz a *trincare* alakot, s mind a háromban a német *trinken* tréfás használatát látjuk. Hasonlókép mondják Rozsnyón *trunkos*-nak az iszákos embert (VIII. 566). A finn *koni* s a franczia *rosse*, melyek eredetileg (egyik az oroszban, a másik a németben) általában lovat jelentenek, a hitvány ló, gebe jelölésére szolgálnak.

Az idegen szónak jelentésbeli megszorítását néha az átvételkor történt alkalmi használat, úgyszólván félreértés okozta. Az ószláv *zob* általában fogat jelentett, s nyelvünk épen a *záfogra* szorította. A német *vogel* általában madár, s a kik átvették a *fogoly*madárra értették. A tót *ryba* a. m. hal, s Göcsejben épen csak az Alburnus lucidust mondják *ribahalnak*. A kik először éltek e szókkal, magyar beszédben, a nem idegen nevet tanulták el, de a fajra értve, s ezt teljesen megmagyarázza az a körülmény, hogy rendszeren bizonyos konkrét tárgyra czélozunk a szóval, nem pedig az egész tárgykörre, melyet a nemnév magába foglalhat.

Igen sokszor az által szorúl szűkebbre a szó jelentése, hogy bizonyos más szókkal gyakran ismétlődő kapcsolatba lép, mely egy-egy használatát elkülöníti, elszigeteli a többi használatától. Ha egyszer azt mondom: *inget váltok*, másszor azt, hogy *pénzt váltok*, már maga az a tény, hogy az egyik esetben az *ingre*, a másikban a *pénzre* vonatkoztatom a cselekvést, más-más irányban szorítja meg a *vált* ige jelentését. Megesik aztán, hogy

egyes szókat kiválóan csak egy-egy ilyen kapcsolatban kedvel meg a nyelvszokás, úgy hogy egyéb használatuk egészen elavúl. Pl. a *hűny* igét épen csak a szemre, a *tát* igét csak a szájra vonatkoztatjuk, holott különben ugyanazon fogalmakat a *zár* v. *csuk* és *nyit* igékkel fejezzük ki s más nyelvek itt nem tesznek semmi különbséget (*die Augen schliessen, den Mund öffnen*, úgy mint *die Thüre schliessen, das Thor öffnen*). A *vetemedik* igét csak ilyen kapcsolatban használjuk: *bűnre vetemednek, gonosz tette vetemedett, elvetemedett ember*; pedig azelőtt sokkal általánosabb értelme volt s még ma is mondják néha a melegtől meggörbült deszkáról vagy könyvtábláról, hogy *megvetemedett*, s Kisfaludy Sándor azt írja: *Vendégünk is vetemedett* (Gyula 2: 15).

Az állandó szólásokban épen úgy, mint az összetételekben láttuk — az egyes szók jelentése gyakran többé-kevésbé elhomályosodik s egészen eltávozhatik az eredeti jelentéstől. *Kéríteni* a. m. bekeríteni, körülvenni valamivel, de erre már nem gondolunk, ha evvel a kifejezéssel élünk: *kézre keríteni valakit* v. *valamit*. Ha azt mondom: *nyakra-főre dolgoztam az új könyvemen*, sem a nyak, sem a fej képzete föl nem ébred bennem, sem pedig hallgatómban. Még kevésbé látjuk a füstöt, ha azt mondjuk, hogy *egy füst alatt* két dolgot is elvégezzünk (magyarázatát l. Nyr. I. 41.) — *Szembe-szökő, szembe-ötlő, kezem ügyében van*, mind ezekben egész az elhomályosodásig meg van szorítva a *szökő, ötlő, ügy* szók jelentése, úgyhogy már merész fordulatoknak kell mondanunk az olyanokat, melyekben egy-egy írónk az említettek analogiájára más szókkal köti őket össze; pl. »*Fülbe-szökő dolog*, hogy a *gy* puhább hang, mint a *dj*« (Desseffy J. levele Kazinczy-

hoz II. 174). »Szintoly szembe vagy inkább *fülbe ötlő* a hangzóilleszkedés« (Nyr. XIII. 164). »Kiknek a magyar népnyelv jobban *fülük ügyébe esik*, mint nekünk itt a fővárosban« (Nyr. I. 12. Vö. még: »Ezt a neologia nyelvérzéke, hogy úgy mondjam, mind *füllelfoghatólag* érzi« Szarvas: A Nyelvújítás 19. Más effélék összeállítva Nyr. V. 547).

Az állandó szólások egyáltalán nagyon érdekesek mind nyelvészeti, mind művelődéstörténeti szempontból, és sokkal behatóbb tanulmány tárgyai lehetnének, mint a mielőbb eddig részesültek. Bámulnunk kell, ha látjuk, hogy egyes szókat, kivált igéket, mennyiféle árnyéklattal alkalmaz a nyelv. Meggyőződhetünk erről, ha csak egy pillantást vetünk a Nyelvtörténeti Szótárnak olyan cikkeire, minők *ad, áll, bír, csap, esik, ejt, ér, fog*, vagy a *rüg* ige számos fordulatára, melyeket Arany János állított össze (Nyr. VIII. 512). — Némely szólásban, ha elemezzük, egy-egy egész életkép tárul föl előttünk, pl. az alföldi árvizek s az ellenök való védekezés, ha azt mondjuk: *ember ő a gáton, ember kell a gátra*. Ugyanilyen életviszonyokból van merítve az a német kifejezés, mely a betegségéből fölgyógyult emberre vonatkozik: *Er ist wieder auf dem Damme*. Egyéb szólásainkra nézve is érdekes megfigyelnünk, hogy más népeknél is, kivált szomszédainknál, de néha távolabb eső nyelvekben is el vannak terjedve. Pl. azt mondjuk, hogy *sok víz lefolyik a Dunán, mire ez vagy amaz megtörténik*, s egészen hasonló mondásuk van a németeknek is („*Es wird noch manches Wasser vom Berge rinnen, ehe diese Aufgabe gelöst ist*“ Kuhn's Zeitschrift XXVIII. 309). A helyett, hogy »*csizmadiát fogott*« vagy »*farkast fogott*« azt is mondjuk, hogy *törököt fogott* az ember; s így mondja

a német is, legalább az osztrák német: *einen Türken fangen*, sőt hasonló kitévelt találunk az angol nyelvben is: *to catch a tartar*. — Hasonló e jelenséghez a közmondások nagy elterjedése, melylyel már többet foglalkoznak az irodalomban. Ezekben is gyakran a véletlennek tulajdoníthatjuk, hogy a különféle népek hümora találkozik, de sokszor ép olyan vándorló kifejezésekkel van dolgunk, a minőket a népről népre járó szókban láttunk. Csak egyikét példát idézünk ilyen egybevágó, vagy vándorló közmondásokból:

A mely kutyát meg akarnak ölni, veszett nevét költik. A mely kutyának veszett nevét költik, el kell annak veszni (Erdélyi J. Közmondások 4802. 4803). *Dühös nevet költnek az ebnek, csak hogy megölhessék* (Heltai Meséi 13). *A mely ebet meg akarnak ölni, veszett nevét költik* (Pápai Párizs-zótára).

A szerbeknél: *A ki meg akarja ölni kutyáját, azt kiáltja: veszett.* — A francziáknál: *Ha az ember vízbe akarja fojtani kutyáját, ráfogja hogy megveszett.* — Az angoloknál: *A ki kutyáját föl akarja akasztani, előbb veszettnek mondja.* — Az olaszoknál: *A ki kutyáját agyon akarja jütni, talál az mentséget.* — A németeknél: *Ha meg akarják verni a kutyát, megette az írhat.* — Az oroszoknál: *Ha korbácsolni akarják a kuvaszt, megkergette a tehenet. Ha meg akarják ölni a kakast, nagyon hangosan kukorékolt.* — A horvátoknál és németeknél: *A ki föl akarja akasztani a kutyát, könnyen talál kötelet.* — A németek, olaszok, francziák, angolok. dánok egyezőleg mondják: *Könnyen talál botot, a ki meg akarja verni a kutyát.* — A hollandi azt mondja: *A farkas könnyen talál okot, miért eszi meg a bárányt.* — S a lengyel: *A ki verni akarja a szegényt, könnyen talál okot.*

Leányomnak szólok, menyem is érthet róla. Fiamnak szólok, menyem is érthet belőle.

A törököknél: *Neked szólok, lányom, hogy meghalljon a menyem.* — Sardiniában és Spanyolországban: *Neked mondom, lányom te halljad, menyem.* — A németeknél: *Megverem a lányomat, hogy*

a menyem féljen. — Az illíreknel: *Lányát szidja az anyja, de a menyecskénck szól.* — A bolgároknál: *Neked mondom, lányom, érts róla. vöm.* — A görögöknél: *Neked mondom, napam, hogy a menyem hallja.* — Az oroszoknál: *Ti rólatok énekelnek, de mi róltunk értik.* — A letteknél: *A mogyoróról beszélnek, de a dióra értik,* stb. stb.

De e kitérés után térjünk vissza a jelentésváltozásokhoz. A szónak jelentésbeli megszorítását nem csak az az elszigetelés okozhatja, mely a vele alkotott szólásokban történik, hanem az is, melyet származékai bane szenved. Számtalan származékban már kezdettől fogva szűkebb értelemben szerepel az alapszó, mintsem egyéb használatában. A *fa* főnév jelenti az élő fát is meg a holtat is, de már az *elfásulás, fásullás* csak a holt fa jelentéséből indul ki. Az *erkölcs* magában véve jó és rossz erkölcsöt jelenthet egyaránt, de az *erkölcsös* melléknevet az irodalmi, művelt nyelvérzék csak a jó erkölcsre, ellenben a népi nyelv némely vidéken csak a rossz erkölcsre érti, illetőleg ennek is csak egyik fajára, a mogorvaságra, zsembességre, valamint a latin nyelvben is a *mos* 'erkölcs' szóból való melléknev, *morosus*, mogorvát, zsembest jelent. — Sokszor meg a származéknak a képzőnél fogva lehetne általánosabb jelentése, mint a melyben tényleg használjuk. A *kocsis* szó pl. alapszavánál s képzőjénél fogva jelenthetne általában mindent, a mi kapcsolatban van a kocsi-val, s alkalmilag használhatni is így. E sorok írója azt mondta egyszer séta közben a hölgynek, a kit kísért: »Ebből a kocsi-ból kiköszönt valaki nagysádnak«. S a hölgy erre így felelt: »Nem tudom, ki lehetett; *nincsen nekem kocsis ismerősöm*« = nincs olyan ismerősöm, a kinek kocsija, fogata volna. De közönségesen csak azt mondjuk kocsisnak, a ki

kocsinak, lónak gondját viseli. Viszont az *asztalos, lakatos, fazekas* épen csak azt az ember jelöli, a ki csinálja, gyártja az illető tárgyat.

A megszorításnál sokkal ritkább az általánosítás, de szintén elég gyakran kerül elő s elég természetes jelenség. A gyermek az ismert tárgyak nevével apperceptíválja a hozzájuk hasonló tárgyak képzetét: azért gyakran megesik, hogy a gyermek kiterjeszti a szó használatát olyan tárgyakra is, melyekre a köznyelv nem vonatkoztatja, pl. *karácsonyfának* nevez minden fenyőfát stb. eff. (vö. Nyr. III. 363). De a fölnöttek is épen így terjesztik ki egyes szók használatát. Már a bibliafordító Káldy Györgynek föltűnt hogy »magyar nyelven még a lapály helyen való szőlőket is *szőlőhegynek* nevezik, mint Nagyszombatnál az *Ürgehegyet* és a *Királyhegyet*» (Innepuapi Prédikációiban). — A fönt kétfelé ágazó oszlopot már régóta *ágasnak* nevezi a magyar nyelv szokás (pl. *kútágas*), de némely nyelvjárás kiterjesztette ez elnevezést minden oszlopra és szoborra. A Nyelvtörténeti Szótár már a XVI. századból idéz ilyen példát: Király csináltata Babiloniában tiszta aranyból egy magas ágast, az ágast térden imádnak. S a mai népnyelvben is járatos így: *kerítéságas, kapuágas* (Nyr. XVIII. 46). — A *lábás* is eredetileg természetesen csak a lábás edény volt, de idővel kiterjesztették e nevet minden alacsony bögrefélére. — A *tárgy* szó régente csak a czéllövés tárgyát jelentette vagyis a czéltáblát, később általában mindent, a mire bárminő cselekvés irányul. A *dolog* eredetileg csak munkát jelentett, a mivel a kéz foglalkozik, később mindent, a mivel egyéb érzékeink vagy bár értelmünk és érzékeink foglalkoznak. — Az ablak üvegét néhol *ablakszemnek* hívják, mert »a régebb dívott kerek ablak-üveg

neve a mostani négyszegű üvegtáblára is átöröklött» (Nyr. I. 381). — A csángók egy-egy pár harisnyáról vagy bocskorról azt mondják, hogy *egy öltő harisnya, egy öltő bocskor*, mert a kettőt mindig együtt öltik föl. De mikor elhalaványodott e szóban az említett cselekvés képzete, az *öltő* szó általában a „pár“ fogalom kifejezője lett, úgyhogy ma azt is mondják: *egy öltő galamb* stb. (Nyr. VI. 374). — A Dráva vidékén a gummi-szalagot metafora útján elnevezték *húrnak*, de ezt a nevet utóbb kiterjesztették minden gummiból készült tárgyra s azért a gummi-csingét vagyis gummi-labdát szintén *hur-csingének* mondják. (Nyr. V. 423).

Láttuk már, hogy a *fiú* szóból az *ifjú, ifjasszony, ifjuság*-ban elveszett a nem jegye. Ugyanez történt a latin *virtus*-ban, mely a *vir* származéka s így eleinte csak férfierényt, vitézséget jelentett, de utóbb általában erényt jelentett, tehát a női erény is. Az *özvegy* előbb csak férjevesztett asszonyra vonatkozott, s idővel átvitték a nejevesztett férfira is, úgyhogy egy újabb irónknak lehetséges volt ezt írnia: *Özvegyek és özvegynök* (Obernyik Beszélyei 58). A *legény* voltaképen fiatal és zötlen férfit jelent, de az előbbi jegy annyira háttérbe szoríthat, hogy *agg-legény*-ről is szólhatunk. Ilyen »*contradictio in adjecto*« sokszor ötlük szemünkbe, ha a szók használatát nyomozzuk. Úri házainknál a társalkodó-nőt vagy nevelőnőt, ki rendesen idősebb személy volt, *vénasszonynak* és *öregasszonynak* mondták, s a XVII. században Wesselényi Anna azt írhatta egy levelében: »Ángyomnak, úgy hallom, *ifjú vénasszonya van*«. Így mondjuk, hogy a parasztháznak *agyagpallója, agyagpadlója* van, pedig a *padló* csak padféléből, deszkából lehetne. Jókai *agyag padozatról* is szól (Enyém

Tied Ové II. 68), és Budapesten az Andrássy-útnak *fa kövezetéről* is hallani. Sok ilyen kifejezésre akadunk a népnyelvben s a népies költőknél: »Gyémánt a czifrája, *arany volt a reze*« (Nagy Lajos kardjának, Arany Toldijában). »*Rézze van megvasalva*« (Nyr. VII. 158). »*Czukrot is sóztam a rétesre*« (uo. 43). *Kő keresztfa, kő fejfa, fejfa márványból, lúd tikmony* azaz lúdtojás stb. stb. (Sok ilyen példa Lehr Toldijában 459.)

Fontos a szófejtésre nézve az a gyakori jelentésváltozás, mely szerint egyes megszorító képzők — kivált gyakorító és kicsinyítő képzők — idővel elhomályosulnak s a származék újra olyan általános jelentésű lesz, mint az alapszó volt. A *kérdez, vonz, marasztal* igékben már nem érezzük a gyakorító árnyéklatot s alig különböznek a *kérd, von, maraszt* igéktől. A *padka, menyecske* szókban már nagyon gyöngén érzik a kicsinyítő mozzanatot, és sejtelmünk sincs már róla, hogy az *asszony, legény, kemény, sovány, fészek, fazék* szók *ny, k* hangja kicsinyítő képző volt (vö. *legény*: vogul *lengü-kum*; *kemény, sovány*: mordvin *kemä, suva*; *fészek, fazék*: finn *pesä, päta*). — Ilyen példákat minden nyelvben nagy számmal találunk: Például a cseremiszi *piliks* 'fül', eredetileg 'fülecske' volt; a szláv *ovca* 'juh' (latin *ovi-s*), pedig 'juhocska' volna, mert a *-ca* kicsinyítő; a francia *oiseau* s az olasz *uccello* 'madár', pedig a latin *avicellus*-ból lettek; a latin *oculus* 'szem', pedig voltaképen 'szemecske'.

Említést érdemel még az udvariassági szólások, nevezetesen a megszólítások elkoptatása és általánosítása. A tiszteltebb, előkelőbb személyeket illető kitételek lassankint átmennek az alantabb állókra, ép úgy, mint a ruhadívat terén tapasztaljuk ezt a degradálást. Ötven évvel

ezelőtt bejött nyugatról egy kabátdivat az ő francia *bonjour* nevével együtt; az úri osztály rég elfelejtette, de leszállott a néphez s Eger vidékén maiglan megvan a *bondsur*. A *kegyelmed, kelmed, kemed* szó eredetileg nyilván csak a tiszteltebb polgártársakat illethette, de ma *kend-dé* kopva kijut minden parasztnak, még a zsellér embernek is, míg holmi úr-félének mondva sértés számba megy. A tizenhetedik században még az erdélyi fejedelmek voltak *nagyságosak*; ma már minden kalmár nagyságoltatja magát, a nélkül, hogy ennek valami közjogi jelentőséget tulajdoníthatnánk. Sőt minthogy a *nagysúl* czímet kiválóan hölgyeknek juttatjuk, a budapesti cselédnyelvben a *nagysága* szó egyenesen az úrnő, asszony jelentését vette föl («a *nagysága nincs itthon, a mi nagyságánk úgy szokta*»). Érdekes e mellé tudnunk, hogy a német *frau*, mely ma minden asszonynak kijut, a közép- és ó-fölnémetben még úrnőt jelentett (*vrouwe, frauwa*), sőt az ó-fölnémetben még a hűnnemű alakja is megvan: *frō* úr (az utóbbinak még ma is él néhány származéka: *frōhn-leichnams-fest*, úrnapja, úr teste ünnepe, *frōhn-dienst* úr-dolga, robot, *frōhnen* robotolni, szolgálni, tulajdonkép uralni valakit).

Az általánosításnál ismét sokkal gyakoribb a *metafora*, a hasonlósági átvitel, vagy képes beszéd, mely a nyelvnek költői elemét teszi. Molière Urhatnám Polgárja bámulva mereszti szemét tanítójára, midőn hallja tőle, hogy ő, Jourdain úr, prózában tud beszélni és írni, a mivel eddig álmában sem mert volna dicsekedni. Talán épen így fog egy-egy olvasóm is elbámulni, ha azt hallja tőlem, hogy ő nem csak prózában tud beszélni, hanem hogy beszéde költészettel van tele, sőt hogy van nyelvész, a ki azt állítja, hogy a természetes nyelvben nincs is próza, hanem

csupa költészet. Csakhogy míg a költői és irodalmi nyelv nagyrészt szándékosan, céltudatosan alkalmazza ama költői elemet, a metaforát: a közbeszédben szándék nélkül, magától megterem. A gyermek megismerkedik a *madár* fogalmával, s minthogy ennek fő jegye a repülés, mind azokra az állatokra, melyek e jegyre nézve a madárhoz hasonlítanak, átviszi a megtanult szót, tehát madárnak mondja a lepkét, a legyet stb. A szerzőnek kis fia négy-éves korában a talpát lába *tenyerének* nevezte; s a szerzőnek öccse, midőn kiskorában először látott hó-borította utcát, elkiáltotta magát: *Nini, a papa elszórta a lisztet*. Lélektani szempontból szakasztott olyan folyamattal van itt dolgunk, mint az általánosításnál, melynél fogva a gyermek karácsonyfának nevez minden fenyőfát. S a felnőttek metaforái legtöbbször ép olyan naivak, mint a gyermeki metaforák. A német nép nagy része szintén madárnak mondja a pillangót: *sommer-vogel*. Mikor a *szethal* szót alkalmazza, a legtöbb ember nem gondol arra, hogy emlős állatról beszél. Hasonlókép sorozza nyelvünk a természettudomány ellenére a *teknős-békát* a békák s a *bőregeret* az egerek közé, a föltünő külső hasonlóság alapján. S így járt el a legtöbb más nyelv is: a lett *pell-ahda* szó szerint bőregér, jakut *künnatay kutujay* 'szárnyas egér', német *fledermaus*, orosz *lebutčaja miš* 'repülő egér', spanyol (nyelvjárási) *raton volante* 'repülő patkány', portugál *mor-cego* 'vak egér'; a malájok egyszerűen egérnek és madárnak nevezik.¹⁾ Azt is kevesen tudják, hogy szünyogcsípés helyett

¹⁾ Szanszkritul a denevér *k'arma-k'atakū* vagyis 'bőr-veréb', s magyar nyelvjárásban is előkerül *bőrmadár* (Nyr. VI. 181. a *denevér* és *lidércz* nevekről l. V. 151); az erza-mordvinban *ked-mimil' av*

szűnyogszűrésről kellene beszélnünk. — Midőn ezek a kifejezések keletkeztek: *a nap fölkel, a nap lenyugszik*, akkor az égtekén végig haladó napot csakugyan élő lénynek tekintették, mely este lefekszik aludni s reggel fölkel nyugtából, hogy újra útra keljen. A mitológiák legnagyobb részt ilyen személyesítő metaforákból keletkeztek.

A metaforákra nézve kereshetnénk olyan felosztást, mely a bennök jelentkező lelki folyamatok különbségére volna alapítva; de érdekesebb lesz példáinkat a különféle fogalomkörök vagy tárgy körök szerint csoportosítani. Ebből a szempontból mindenek előtt két nagy osztályt állíthatunk föl: az elsőben csupa érzéki fogalmak, a másodikban érzéki és nem-érezéki fogalmak cserélnek nevet egymással.

Az érzéki fogalmak világában legfontosabb az élő és élettelen közti különbség; e szerint itt négy csoportot kapunk:

a) Élettelenről élettelenre való átvitel. A kalap teteje, karima nélkül, feltűnőleg hasonlít alakra nézve a madárfészekhez, azért a népnyelv *kalap-fészekének* mondja (Csongrád m. Nyr. IX. 90). — Közöséges dolog, hogy a nagy, kiterjedt tárgy nevét átviszik más nagy tárgyra, úgyhogy pl. *tenger, sereg, dandár, tábor* a nagyság és sokaság kitevői lesznek. Viszont apró tárgyak nevei, minők *csöpp, szikra, morzsa, mákszem, babszem, borsszem*, könnyen válnak a 'kicsiny' és 'kevés' fogalmak kifejezőivé. — Példák: *Tüvé tettem érted ezt a tenger rétet* (Arany: Toldi). *Te mi nálunk ezen a tenger napon egy keresztül szalmát*

„bör-pillangó.” Viszont van német nyelvjárás, mely a pillangót *Fletter-maus*-nak hívja (Bécsi Akad. Sitzungsberichte XXXI. 268).

se teszel (Nyr. VII. 520). »Egész serege van a nyelvben az oly kifejezéseknek, melyek a semminek körülírásai« (Lehr: Tokli 57). *Most van a dandárja réten a munkának* (Arany: Toldi). *Annyi pisenünk lett, hogy egy táborral* (Nyr. IX. 40). — *Nincs annak egy csöpp tüze, se egy szikra vize* (Nyr. I. 415). *Egy szikra-szikra macskaköjök* (V. 222). *Szikra ész* (Kisf. S.: Kes. Szerelem 165. dal). *Morzsa gyerek* (Cz. F. szót.). *Babszem Jankó, Borsszem Jankó, Hüvelyk Matyi* stb. stb.

b) Élőről előre való átvitel. Legérdekesebb az ember és állat összehasonlítását, mely nem csak az állatmeséknek szolgál alapul, hanem számtalan metaforának is. A mely állat valamely tulajdonságra nézve tipikus, annak nevét átvisszük az ilyen tulajdonságú emberekre. Első helyen áll az ostobaság, mely miatt az ember könnyen elnevezi felebarátját *marháának, baromnak, ökörnek, számárnak, csacsinak*. A kegyetlen ember *tigris, bárány* a szelid, *majom* a nevetéges, *kőgyő* az álnok, *róka* a ravasz. Maga a *ravasz* szó, melyben ma nem érezzük a metaforát, eredetileg csak rókát jelentett, s régi nyelvemlékeinkben még ilyeneket olvasunk: »*Ravaszoknak lyikai vadnak és mennyei repesőknek fészkek*« = vulpes foveas habent et volucres caeli nidos (Münch. C. Máté 8: 20).¹⁾ — Az átvitelnek ez a faja kiapadhatatlan forrása a népies gúnyneveknek.

Néha emberek nevét is átvisszük egy-egy tipikus

¹⁾ A *ravasz* szóval kétségtelen azonos a rókának cseremiszi *rövöž* erza-mordvin *rives*, *riveske* neve. Az -sz, -ske kicsinyítő képző; e nélkül van meg a szó a finn nyelvjárásokban: szuomi *repo*, észti *rebu*, vepsz *iebuoi* stb. Bu denz nem említi Szótárában.

tulajdonságuknál fogva más emberekre, pl. a *czigány* nevét a csalókra vagy hamisakra. a *jezsuita* szót az álszentekre vagy fondorkodókra stb. Ide tartozik jelesen a tulajdonnevek köznévi használata, mikor pl. az erős embereket *Herkuleseknek*, az ékesszólókat *Ciceróknak* mondjuk. »L—en a legrégibb bognárnak *Pula* volt a neve. *Pula* ma már köznévvé vált s = bognár, úgy hogy pl. egy Kasza nevű bognárt *Kasza pulának* hínak« (Lehr: Toldi 460. L. még itt alább az *andalog* fejtegetését).

A néphumor gyakran az ember neveit viszi át az állatokra, ez tehát a főttebbi metaforának megfordítottja. Az *orangutang* neve szó szerint erdei embert jelent. Az osztjákok *szőrös embernek* híják a farkast (*pūnañ ku*), a finneknél a szű »*fal-kövacs*« (*seinä-seppä*), az észteknél a méhek »*piczike emberék*« (*pizikezed mehed*), a róka »*vörös-ruhás ember*« (*pinaze-kazuka-mēs*) stb. A nőstény majomnak francziául *quenon*, olaszul *monna* a neve; az előbbi a régi német *quenā* »asszony« szóból származik, az utóbbi a *ma-donna* »asszonyom« szó rövidítése (?). A menyétet az olasz több más nyelvvel együtt asszonykának nevezi (*donnola*, l. Dieznél e szó alatt); vö. a mi *hölgymenyétünket*. — Mi nálunk, de más nyelvekben is leggyakoribb a keresztneveknek illetén használata. Így kapta a *katalin*, *katalinka*, *katicza*, *füss-kata* (**füves Kata*?) nevet az ismeretes kedves bogárka, de nevezik *ilona-bogárnak* és *buda-bácsinak* is (Nyr. III. 140. VI. 158). A »fénybogarát« a nép *szentjános-bogárnak* mondja, a nyulat *Benczének* (II. 427), a csacsit *Bertalannak* (VIII. 86), a medvét *Máténak* (II. 470). Vannak *mátyás* és *gáborka* nevű madaraink s még több efféle.

c) Élőről élettelenre való átvitel. Itt is legér-

dekesebb az állatnevek sokféle használata. *Bak, kecske, fa-kecske, fa-macska, vas-macska, kutya, fa-kutya, vas-kutya, fa-ló, eke-kabala, szumár, gém, daru, gólya, csiga.* különféle eszközök, szerszámok nevei, melyek jobbára megvannak a többi európai nyelvekben is. De másféle átvitel is vannak itt: egy nyelvjárás *csikónak* mondja »ha egy szál szőlővesszőt a kötő kihagyott« (Nyr. I. 334). nyilván mert a csikó sincs befogva a kocsiba; másutt *macska* a hant, *nyív* a kaszáláskor levágtatlan hagyott fűszál vagy gabonafej stb. Némely betegségeket is állatnevekkel jelöl a nyelv szokás: *rák, rák-fene, ín-pók, farzsába* (*zaba* tótul, béka).

Ide számíthatjuk azt a metaforát, mely az emberi s állati testrészek neveit átviszi a hasonló alakú vagy helyzetű élettelen tárgyakra. Ilyenek pl. a következő kitételek: *oszlop feje, híd-fő, kecska szeme, falu farka, ország szíve, harang szíve* vagy *nyelve* (Nyr. III. 317), *korsó szája és füle, hajó orra és farka, fűrészfoga, kályha válla.*

Néha az élettelen lényeket úgy személyesítjük, hogy az élő lényeknek egy-egy cselekvését vagy tulajdonságát viszzük át rájuk. Ezt teszszük pl., ha a tüzről vagy a szenvedélyről azt mondjuk, hogy *elalszik*, vagy ha *pislogó mécsről, eleven szénről, holt szénről, holt Dunáról, néma éjről, sánta versről, sántikáló hasonlatról* beszélünk. Még jobban kedveli ezeket a költői nyelv, melynek egyik fő díszét teszi az ilyen képes kifejezések: »*Tarka tojásikkal éhét elaltatta*« (Arany: Toldi). *A vár »fokán nagy fekete ágyuk lomhán könyöklenek*« (Arany: Katalin).

d) Élettelenről élőre való átvitel aránylag ritkábban fordul elő. Ilyen metafora, ha a segítséget nyújtó embert *gyámolunknak* vagy *istápunknak* mondjuk: mind

a két szó eredetileg élettelen támaszt jelentett; az *estáp* Zalában ma is járatos még 'pálczá' jelentésben (Nyr. II. 279) s nem egyéb, mint a német *stab*. — Efféle átvitel legtöbbször kerül elő a gúnyos kifejezésekben: *tuskó, fajankó, kölöncz, házi kereszt*; így fej helyett *kupa, kobak, tők, töksi* stb. eff.

A nem-érzéki fogalmak nevei, melyeknek eredetét eddigelé sikerült földeríteni, kezdetben mind érzéki, anyagi fogalmakat jelöltek.

Első helyen említhetjük itt az idő fogalmak szavait. Ezek eredetileg jóformán kivétel nélkül térfogalmakat jelentettek. Számos időszóban egészen világos a metafora; így ha *kis* vagy *nagy időről, rövidebb* vagy *hosszabb időről, egy darab időről* vagy *időszakasról* (régibb nyelvünkben *egy falka időről*) van szó. *Itt, legitt, legott* a. m. ekkor vagy épen ekkor, épen akkor; *ottan-ottan* régiesen a. m. néha-néha, pedig mind ezek helyhatározó szók. *Azonnal* nyelvemlékeink szerint *azelőtt* így hangzott: *azon-helyt* vagyis *azon helyben, abban a nyomban* (vö. lat. *illico* = *in loco, statim, stante pede*, ném. *stehenden fusses, auf dem fleck* stb.), s a *mi-helyt* kötőszó még most is világosan mutatja ugyanazt a szerkezetet; vö. még a székely *chejt, ahajt* vagyis *e-helyt, a-helyt* szókat. — Szintén átlátszó metaforák még: *nyomban, mind-járást, folyton, folyvást, időfolyás, az idő eljár*, ném. *die zeit vergeht*, lat. *tempus praeter-ít*; a *jövő idő*. De valamikor a *múlik* ige is elmenést jelentett: a Münchener codex a többi között a szentírásnak ezt a helyét »*viso illo praeterivit*« így fordítja: *Látván ötet elmúlá*, és Sylvester így adja: *elmúlék mellöle*; sőt még Dugonics is alkalmazza a helyi jelentésben: *Hajód Delfuson túl baj nélkül el nem múl* (Szere-

csenek 213). A *múl* igével azonos mordvin *mole* maiglan menést jelent, az északi vogul *muult-* s az északi osztják *mugolt-* a. m. körüljárni, megkerülni; de a kondai vogulban *mul-* nem csak elkerülést, hanem elmulást is jelöl (*kit zotel mulem jejpalt* két nap multa után).

Az érzelmek világában is csupa olyan kifejezéssel találkozunk, mely eredetileg kézzelfogható anyagi dolgokat jelölt. *Főindulás, indulat* tulajdonkép mozgást jelentenek. De az indulatos embert *heves, tüzes* embernek is mondjuk; azt mondjuk, hogy a szónok *hévvel, tüzzel, gyújtó* hatással beszél; hogy lelkes szavaival nagy tetekre *tüzeli* hallgatóit. A költő azt írja: Hegyalja, megáldott a jó isten borral, a mely vért és lelket pezsgő kedvre *forral* (Tompá). Ha ezekben a mondatokban a *tüzel* és *forral* helyébe a *gerjeszt* igét tesszük, nem oly élénkek és szemléltetők többé; de ha kutatjuk ennek a szónak a történetét, azt látjuk, hogy ugyanolyan metafora rejlik benne. *Tüzet gerjesztetni* szó szerint is a. m. tüzet gyújtani. A Bécsi codexben azt olvassuk: *A chaldeusok Jeruzsálemet meggerjesztették tüzzel*. Rokon vele a mordvin *kirväste-* meggyújtani, a finn *kiirka, kiira* láng stb.

A sütés és főzés kifejezéseit igen gyakran alkalmazzuk értelmi működések jelölésére. Valami tervet *főzünk, kifőzünk* vagy *koholunk*, bosszút *forralunk*, valami titkot *kisütünk*, s a gyöngeszűrőlt azt mondjuk, hogy kevés a *sütnivalója*. S e szólásoknak sok más változatuk is van; pl. Sokat tűnődik, de fejébe nem fér: mit *süt-föz* nagyapja a vén Kelemennél? (Tompá III. 69). A mint *fő* magában, a mint *gondolkodik*, szíve búbanatban összefacsarodik (Arany: Toldi 1. én.). Hm! paraszt én! emígy *füstölög* magában (uo.) stb. — A megértést,

fölfogást a legtöbb nyelv elérést és megfogást jelentő szókkal fejezi ki. *Érteni, fölfogni, meg nem foghatom, fogalom*, mind ezek az *ér* és *fog* igék származékai. Vö. *föleráni valamit* (észszel); s más nyelvekből pl. finn *käsittä*, ném. *begreifen, auffassen*, lat. *concipio, percipio*, olasz *capisco*. — A léleknek magyar, finn és latin neve tulajdonképp lélekzetet, fúvást jelent (finn *henki* = *hönkä* 'szellő', lat. *animus* = görög *άνεμος* 'szél'), hasonlóképp a latin *spiritus*, melyből újabban a mi *szellem*-ünket fordították, s melynek a több nyelvemlékünkben előkerülő *szellet* is megfelel (*szent szellet* stb.).

Az átvitelnek másik neve, a metonymia vagyis a kapcsolati átvitel, mint neve mondja, a dolgoknak valamí föltűnő kapcsolatán alapszik, még pedig rendszeren a különféle oksági viszonyokon, melyek a reális világnak és gondolkodásunknak tárgyait egymással összekötik. Ez a jelentésváltozás talán ép oly közönséges, mint a metafora, s legfölelőbbek természetesen itt is az olyan esetek, melyekben a gyermeknyelv vagy a népnyelv eltér a köznyelvtől. Egy gyermek pl. a pókot mindig *pókhálónak* hitta; félreértését e két tárgynak állandó kapcsolata okozta. Az Ormánságban a lent s a kendert *rokkának* mondják, sőt *rokkaföldnek* nevezik a kenderföldet (Tud. Gyüjt. 1828. 2. füzet), tehát a fonó eszköz nevét átviszik a fonni való tárgyra. De számtalan metonymiát találunk a köznyelvben is, ámbár az állandó használat elkoptatja s elhomályosítja őket, ép úgy, mint a metaforákat. Ismeretes pl. az egész és a rész névcseréje (melyet a retorika *synekdoché*-nek nevez) s ennek különösen az a faja, mely a föltűnő rész nevét az egészre alkalmazza. Így használjuk a *fő* nevét az egész személy jelölésére, és *szegény feje* a magyar nyelv-

szokás szerint a. m. a szegény ember v. asszony, tehát ép úgy, mint Schiller Harangjában: »*Er zählte die häufter seiner lieben*« = *er zählte seine lieben*, vagy Sophokles Antigonéjának kezdő sorában »ὦ . . Ἰσμήνη, κόρη« = ὦ Ἰσμήνη. S valamint a *szegény fejem*, szintúgy metonymia a *magam* névmás, mely — ép úgy mint pl. a héber *acmi*, 'magam' — eredetileg a. m. testem (l. Budenz Szótárát). Sokszor alkalmazzuk bizonyos igék mellett egyaránt a rész és az egész nevét, pl. *fésülik a haját* vagy *fésülik a leányt*, *borotválják a szakállt* vagy *borotválják az embert*, *nyírják a gyapjút* vagy *nyírják a birkát*. »*Ne uszítsátok az ebet, hogy letépjen*« (Arany: Koldusének) = *hogy letépje ruhámat*.

Még többször használjuk a tartó nevét a tartalom vagy egyáltalán a bennfoglalt tárgy helyett. Azt mondjuk: *ott volt az egész falu*, *az egész világ* azt hiszi, *leszedik az asztalt* e helyett: *a falu népe*, mind az emberek, az edényt v. a terítéket. A *ház* sok nyelvben jelenti az egész háznépet, családot. »*Meunek a cigányok, a lakzi is aztán elkullog utánok*« (Tompa III. 58) = *a lakziban jelentek, a násznép*. »*Ebből is ittam én, de csak egy pohárkát*« (Gvadányi: Rontó Pál 69).

A helyet néha a benne vagy rajta történő cselekvés nevével jelöljük, úgyhogy az elvont szónak konkrét jelentést tulajdonítunk. Így pl. *lakás* vagy *szállás* az a hely, a hol lakunk vagy megszállunk. A székelyek *élet*-nek nevezik a »bennvalónak« vagyis falubeli teleknek azt a részét, a hol a ház, a gazdasági épületek s az udvar vannak, a hol tehát a háznép s a házi állatok élnek (Nyr. V. 514). A németek a folyosót, a francziák a fasort nevezik járásnak (*gang*, *allée*). Az *iskola*, illetőleg

a görög *σχολη* eredetileg szünetelést, kivált az országos ügyektől való pihenést jelentett, azután az ilyen otiumban való irodalmi vagy tudományos foglalkozást, végre pedig e foglalkozásnak helyét, de innen megint egy-egy iskolának hiveit, követőit — tehát négy átvitel, a metonymiáknak egész sora, a minőt igen sokat lehetne kimutatni egyes hosszúéletű szók történetében. — Az iménti példákban cselekvést jelentő elvont szók vették föl a konkrét jelentést, de fölveszik ezt a tulajdonságot jelentő elvont főnevek is. Ma *uraságnak* mondjuk az urat, *asszonyságnak* az asszonyt, *fölségnek* a királyt, eredetileg *ő urasága, ő asszonysága, ő fölsége*. A nép azt mondja a szép vagy rossz gyermeknek: *te szépség, te rosszság, te csúfság*. A *tiszt* is előbb valószínűleg a tisztséget, valakinek tisztét, hivatalát jelentette, s csak utólag a személyt, ki a tisztet viseli.

Tulajdonságok egymás közt is váltanak nevet, ha van köztük valami oksági kapcsolat. Minthogy az éretlen gyümölcs rendszerint zöld, Szilágy megyében a *zöld* szót egészen az 'éretlen' értelmében használják s azt mondják pl.: »*Beh szép piros ez a körti, pedig még zöd*« (Nyr. IX. 566). — A rejtett hely sötét szokott lenni, azért több nyelv 'rejtett' jelentésű szót alkalmazott a 'sötét' jelölésére; így a latin *obscurus* a *sku* 'rejteni' gyökérből magyarázódik, s a magyar *sötét* egy **söt* 'rejt' igéből, mely még ebben a kifejezésben is megvan: *lesüti szemét* (l. Budenz Szótárát). — *Hasonló* eredetileg a. m. hasadó, mert a hasadás — ellentétben a repedéssel, töréssel — egyenes vonalban történik, úgyhogy két hasonló fél szokott az eredménye lenni. Ezt a magyarázatot több körülmény kétségtelenné teszi: először, hogy a mi épen fele

valaminek, azt régibb nyelvünk *hasonfélnek* nevezi; másodsor, hogy *meghasonlik* ma is a. m. megválík, szétválík; végre, hogy a nagyon hasonló, egyenlő tárgyakról ezzel az analog kifejezéssel élünk: *szakasztott olyan*. Az utóbbira nézve azt is lehet gondolni, hogy eleinte talán csak egy töről szakasztott virágokra alkalmazták. — Néha valamely tárgyra a vele viszonyban levő személyek tulajdonosságát vonatkoztatjuk, úgy hogy a metonymia egyúttal személyesítéssel jár. Pl. a *vak ablak* (és *vak lík*: fülke, Udvarhely megyében), úgy látszik, azért vak, mert az ember nem lát át rajta. A sötét éjt, melyben nem látunk, *vak éjnek* is mondják költőink (Tompá, Gyulai). A rekkenő meleget néhol *vak melegnek* nevezik (Nyr. VII. 526), különösen a borús időben, vihar előtt,¹⁾ talán mert nem látni olyankor a melegnek forrását, a napot, vagy mert a tikasztó meleg vakító hatással van szemünkre. De maga a *rekkenő* is szó szerint „rejlőt” jelent s e szerint ugyanolyan észjárás van benne, mint a *vak* melegben (a régi nyelvben *elrekken* = elrejtőzik, *elrekken* = elrejt). A husvét előtti hetet azelőtt *siket hétnek* is nevezték, mert akkor nem hallani harangszót. Az üres dió németül *taube Nuss*, mert nem halljuk benne zörögni a belét. A rossz gombát ugyanolyan átvitelleg mondják *bolond gombának*.

Igen gyakori eset, hogy egymással kapcsolatos cselekvések váltanak nevet. Pl. a *mulatni* ige ma kedvtöltést fejez ki, de eredetileg csak az idő elmulatását, elmulasztását, eltöltését jelentette. Ugyanilyen észjárással nevezik az Őrségben *késésnek* a mulatságot, s azt mondják: *Ekkis késibe vótunk* (Nyr. IV. 38). — Érdekes meto-

¹⁾ Igy Gömörben és Zemplénben; hallgatóim értesítése.

nymia, hogy a czivakodást néhol *osztózásnak* mondják, mert ez rendszerint amazzal jár (l. Nyelvtört. Szótár és Nyr. IX. 94). — Legrendesebb az a metonymia, hogy a láthatatlan cselekvések, pl. érzelmi vagy értelmi mozzanatok jelölésére a kíséretökben föllépő testi mozgások nevét alkalmazzuk. A ‚félés‘ helyett pl. beszélünk *reszketésről, remegésről, a megvetés* szó szerint ‚hátravetés‘, de mondjuk *le-nézésnek* is. A gyermek a *szerelést* a vele járó ölelgetésre érti, s ha játék közben öleléssel zavarja az ember, azt mondja: *Ne szeress!* Ugyanilyen cserét találunk a felnőttek beszédében is nem egy népnél. Régibb nyelvünkben pl. a *békéllik* és *ápol* igék csókolást is jelentettek. A mordvin *kekye* ige (mely a m. *kegy* rokona) szeretést és ölelést jelöl; a görög *φιλεῖν* szeretést és csókolást. Az oláh *săruta* nem egyéb mint a latin *salutare*, csak hogy ma csókolást tesz; a francia *embrasser* pedig (a *bras* ‚kar‘ szóból) első sorban ölelés, másodikban csókolás. — A *fülel* ige nem csak hallgatózást, hanem vigyázást is jelöl, úgyhogy egy karácsonyi misztériumban azt mondja a pásztor: *Mikoron a nyáját őrizui nekem kell, egyik szemem alszik, a másik meg fülel* (Nyr. III. 515). És Budenz magyarázata szerint a *figyel* ige is ugyanazon elemekből lett, mint a *fülel* (eredetileg **filjel*); az imént idézett népnyelvi példa tehát megerősíti Budenz véleményét, melyet ebben a kérdésében fejezett ki: »A mai népnyelv nem él magával a *figyel* igével; vajjon nem azért-e, mert a nép édes ikertestvérét, a *fillet*-t fogadta el?« (Öszszehas. Szótár 339). — A *gondolás* fogalmát sok nyelv beszélést jelentő szóval fejezi ki, tehát ugyanolyan észjárás alapján, melyet a nyelvtudomány is magáénak vall s mely szerint a *gondolkodás* nem egyéb, mint hallhatatlan be-

széd. A héber így fejezi ki: *azt mondá szívében*; a görögben már az egyszerű *φημί*-t találjuk így alkalmazva; a magyar népnyelvben is találunk ilyen fordulatokat: »Megyek a pinczébe, *mondok*, majd hozok föl egy korsó bort.« — A *tapasztalást* nyelvünk a tapasztalatszerzésnek egyik rendes módjáról, a tapogatásról nevezte el. A székelységben maiglan tapintást jelent a *tapaszt* ige, s ebből származik a köznyelvi *tapogat*, úgy, mint *halaszt*-ből *halogat*, *ereszt*-ből *eréget*. Más észjáráson alapszik, de különben hasonló átvitel a német *erfahren*, mely a *fahren* ige összetétele s a középfőlnémetben még utazást, kikémlelést, kifürkészést is tesz s eredetileg átjárást, megjárást jelent, ép úgy, mint a tapasztalást jelölő latin *ex-perior*, *peritus* (vö. *periculum* és *gefahr*).

Láttuk az eddigiekben a legfőbb útakat, melyeken a jelentésnek történeti változása és fejlődése halad. Meg kell azonban itt említenünk, hogy a jelentéstörténet mellett van a jelentéstannak egy másik ága is, mely a szójelentésnek pontos meghatározásával foglalkozik, főleg a rokonértelmű szók összehasonlításával s megkülönböztetésével: az úgynevezett *synonymika*. A 'rokonértelműség' nagyon relativ fogalom. Ha akarjuk, olyan tág, hogy alkalmazhatjuk mindenre, a mi nem esik a logikában úgynevezett 'disparat fogalmak' körébe. Például a *pálma* és *ibolya* szókat rokonértelműeknek mondhatnók már azon egy oknál fogva, hogy mind a kettő növény: még inkább olyanok természetesen az *ibolya* és *rózsa*, mert mind a kettő virág; de legközelebb állnak egymáshoz az *ibolya* és *viola*. Rendszerint az ilyen nagyon közel álló fogalmak neveit mondjuk rokonértelműeknek, a melyeket esetleg föl is

cserélhetünk egymással, s a melyeket néha ott is fölcserélnek, a hol e csere nincs helyén s félreértést okoz. S a synonymika is leginkább az ilyen közel-rokonértelműekkel foglalkozik, melyeknek finom különbségei jelesen a szép-irodalom nyelvében válnak becsesekké és fontosakká. Dolga is legtöbb ott akad a synonymikának, a hol gazdag irodalom van s a hol sok jeles író tartalmazítja és finomítja a köznyelv szavait. ¹⁾ Fontos e tárgynak művelése az iskolai nyelvtanításban is, mert ama finom jelentésbeli különbségek megfigyelése a logikai elmeélnek legjobb fejlesztője. Azonban tévednek, a kik azt hiszik, hogy tisztán logikai okoskodással megállapíthatják a jelentések eltéréseit. E műveletben a nyelvészet szokott eszközeivel és módszerével kell eljárni, induktív úton kell a nyelvszokásból — a nyelvtények pontos megfigyelésével — elvonni a sza-

¹⁾ Hogy nálunk is az irodalmi nyelv milyen nagy hatással volt a szójelentéseknek finomítására, nagyon hálás tanulmány tárgya lehetne, melyvel eddig tüzetesen senki sem foglalkozott. Különösen a nyelvújítás korában tettek íróink sokat ez irányban, nem csak a gyakorlatban, hanem idevágó sűrű eszmecsereben is. Csak egy töredékes példát említek, a minőt százat meg százat lehetne gyűjteni abból a korból. Dessewffy József a *frappant*-ot magyarul *rezzentő*-vel fejezte ki. Erre Döbrentey Gábor azt jegyezte meg: »A *rezzentő* igen közel van az *effrayant*-hoz. A *frappant* helyett inkább *feltetsző*.« (Kaz. és Dess. Level. II. 298). Erre viszont Dessewffy azt írja (uo. 310): »*Feltetsző* kevesebb mint *frappant*. Ha a *rezzentő* több, talán nem volna rossz: *dobbantó* vagy *döbrentő* vagy *megdöbrentő*.« Ez ellen Kazinczy azt a kifogást teszi, hogy *döbrentő* még »sokkal több« mint *rezzentő* (uo. 322). Ma since a *frappant*-tal teljesen egyértékű melléknevünk, ámbár jelenlegi irodalmunkban a *meglepő* nagyon közel jár hozzá (egykes kapcsolatokban a *föltűnő*, *szembetűnő*, *-szökő*, *-ötlő*, *föltöltő*, máskor meg a *csattanós* fejez ki közeljáró tulajdonságokat).

bályokat. Ép úgy tévednek tehát azok is, a kik a szófejtés alapján vélik megállapíthatni a jelentéseket; hisz láttuk, mennyire eltérhetnek ezek idővel a szónak eredeti értékétől. A nyelvtörténetnek és szófejtésnek a synonymika csakis annyiban veheti hasznát, a mennyiben fölvilágosíthatnak a különbségnek forrásáról, okairól. Igy pl. a *vén* és *öreg* szók használatában tényleg az a különbség, hogy gúnyos vagy általán rosszakaratú beszédben csak az elsőt, ellenben tisztelő vagy dicsérő czélzattal csak a másodikat alkalmazzuk; pl. *vén róka*, *vén gazember*, *vén banya*, de *öreg úr*, *áldott öreg asszony* stb.¹⁾ Ha már most kíváncsiak vagyunk e sajtóságos különbségtevésnek okára, a nyelvtörténet ezt feleli: Az *öreg* szónak mai jelentése alig több kétszáz évesnél, s a régiségben és részben a mai népnyelvben is (*öregszemű-bab*, *öreg harang*, vö. *öregbedés*) tulajdonképp nagyot jelentett, tehát a nagyokat, felnőtteket, szemben a gyermekekkel, kicsinyekkel, úgyhogy alkalmas volt a vénségnek enyhébb, gyengédebb kifejezésére. Ellenben a *vén* szó — mint a finn *vanha* mutatja — ugyanazon fogalomnak már ösrégi, határozott, tehát kiméretlen kitétele volt.

Irodalmi tájékozás.

Simonyi Zsigmond: A Jelentéstan Alapvonalai (Budapest 1881). — Az addigi jelentéstani munkák rövid bírálata és kísérlet a jelentéstannak rendszeres fölosztására.

¹⁾ Ezt már Kazinczy észrevette: »*Vén ember* csaknem sértő szó; *öreg embert* mondunk. *Vén asszony* sért, *öreg asszony* nem sért. Verba valent usu.« (Kaz. és Dess. Level. II. 284).

Tobler: Versuch eines Systems der Etymologie, mit besonderer Rücksicht auf Völkerpsychologie (Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft I).

Heerdegen: Untersuchungen zur lateinischen Semasiologie (Erlangen 1875. 1878).

Hermann Paul: Wandel der Wortbedeutung — Bedeutungsdifferenzierung — Die Scheidung der Redetheile (Principien der Sprachgeschichte cz. munkája 2. kiad. Halle 1886. IV. XIV. és XX. fejezet).

Karl Abel: Sprachwissenschaftliche Abhandlungen (Leipzig 1885). — Fölötte érdekes és elmemozdító tanulmányok a jelentéstartó és synonymika köréből. (A nyelv mint a nemzeti érzésjárás kifolyása. A szeretet fogalma néhány régibb s újabb nyelvben. A rokonértelmű szók különbségeiről. A szótár és nyelvtan közti kapcsolatról. A nyelv eredetéről. Az új-szók ellentétes jelentéseiről stb.)

Simonyi Zsigmond: Névszókul használt igealakok (M. Nyelvőr 1878) és Önállósított határozók (Buden.-Album).

Szilasi Móricz: Falusi nyelve és Jelentéstani tanulmányok (M. Nyelvőr 1886. 1887).

Szarvas Gábor: A nyelvészet fáradságai (uo. 1887) és A magyar mutató névmás (uo. 1886).

Számos érdekes és tanulságos jelentéstörténeti fejtegetés van a következő fejezethez említendő szövejtési munkákban is.

Finály Henrik: Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez (Pest 1870).

Steiner Zsigmond: Rokonértelmű szavak (M. Nyelvőr 1873).

Bélteky Kálmán: Rokonértelmű szók (uo. 1886—1889).

Szarvas Gábor: Jön, megy; hoz, visz (uo. 1872. 82. l.)

P. Thewrewk Emil: Jár, megy (uo. 116. l.)

Volf György: Német-magyar egybevetések (uo. 1884). — Érdekes fejtegetések az öregséget kifejező szokról, illetőleg a német alt magyar megfelelőiről.

Bánóczy József: Egy régi magyar szó a filozófiában (Nyelvt. Közlemények XIV). — Részletes története az elne szó használatának.

NEGYEDIK FEJEZET.

A szófejtés.

Unabweislich ist trotz allen Zweifels und Spottes das Streben dem Ursprung der Wörter und ihrer Verwandtschaft unter einander nachzuspüren, das ἔτιμον, den wahren und eigentlichen Gehalt derselben, zu ergründen. Die Etymologie hat den vollen Reiz aller der Wissenschaften, welche sich mit den Anfängen und dem Werden grosser Erzeugnisse der Natur oder des Geistes beschäftigen.

Georg Curtius.

(A szófejtésnek célja az első jelentés földerítése. Eszközei a jelentés-
tan, hangtan és szóképzés szabályai. — A hangszabályok fontossága.
Ezzel szemben a rokonértelmű szóknek hangbeli elegyedése. Kombi-
náló szóalkotás. — A szófejtésbeli könnyűség és biztosság különböző
fokozatai. A nyelvérzékre nézve világos szók. Népetimológiák. —
Könnyen megfejthető szók, elhomályosult összetételek s jelentésök
által elszigetelt egyéb szók. — További segédeszközök: a népnyelv,
a nyelvemlékek, a rokon nyelvek s a miénkkel érintkezett idegen
nyelvek fölvilágosító adatai.)

Láttuk, hogy a synonymikának, melyet az utóbbi
lapokon érintettünk, kevés dolga van a nyelvtörténettel,
mely itt első sorban érdekel bennünket. Ellenben lényegé-
re nézve a jelentéstörténet körébe tartozik az úgyneve-
zett szófejtés vagy etimologia. A szófejtés nem
egyéb, mint szó magyarázat, még pedig első sorban

annak a magyarázata, hogy minő forrásból vette a nyelv az illető fogalomra a kifejezést, illetőleg minő észjárás alapján jutott az illető fogalomnak a megalkotásához. (*Etymologia* is a. m. az *etymon*-nak vagyis valónak, a valóságos eredeti jelentésnek ismerete).

Azonban, ha a szófejtésnek czélja az első jelentésnek megállapítása s megértése: eszközei közül nem a jelentéstaniak a legbiztosabbak, mert hiszen láttuk, minő végtelen s majdnem korlátlan a jelentésbeli átmenetek lehetősége. Biztosabb útmutatók a hangtörvények s a szóképzés szabályai, a melyek nem csak a lehetőségeket mutatják, melyeket származtatásainkban fölvehetünk, hanem egyúttal a korlátokra is figyelmeztetnek, melyeken belül kell maradnunk, ha azt akarjuk, hogy magyarázatainkkal ne építsünk megannyi kártyavárat, melyet a nyelvtörténetnek egyetlen adata halomra dönt. A régibb etimologia számtalan ilyen kártyavárat épített, mert sem a föltételezett hangváltozások, sem a szóképző elemek igazolását nem tartotta szükségesnek. Egy régi francia nyelvészkedő pl. azt a kérdést vetette föl magának: hogyan eredhet a babnak *haricot* neve a latin *faba* szótól? S így felelt rá: a latin szót bizonyára meguyjtották és *fabaricot*-t csináltak belőle, azután meg hosszallották és elharapták az elejét: így lett *fabaricot*-ból *haricot*! Nem csoda, hogy ilyen előzmények után Voltaire olyan kicsinylőleg szólott e tudományról s úgy definiálta, hogy a szófejtés olyan tudomány, melyben a magánhangzók semmit sem nyomnak, a mássalhangzók pedig nagyon keveset.

Minálunk sajnos, még nem nagyon rég múlt el az idő, melyben a föntebbihez hasonló magyarázatok gya-

koriak voltak. Így egy nyelvésziünknel¹⁾ számos olyan szófejtést találunk, mely szakasztott mása a *fabá-haricot*-nak. Főlveti pl. ezt a kérdést: »*Pendely* szónak mi a gyökere? Itéletem szerint« — így felel — »*pendely ing* gyökérből származik. Mert a *pendely* nem egyéb, mint alsó ing, mely hasonló a felső inghez, a mit a székelyek *fers'ing*-nek hí-
nak«. De nyelvésziünk meg is okolta efféle tételeit bőven, mert eljárása a hóbortnak ahhoz a fajához tartozik, melyről a német azt mondja, hogy van benne módszer. Csak-hogy aztán az olyan módszerrel niucsen az a czifra dolog, melyet be ne lehetne bizonyítani, ilyenformán: 1) »*Ing* szóból előtevő *p* betűvel léssen *ping* szokatlan szó [mint *Anna: Panna; Ilona: Püla* Erzsébet, *Örzse: Perke, Pöre; apa: papa; epecsel: pepecsel*]. 2) *Ping*-ből *ping-elj* e helyett *ping-alj*, mint *fej-alj*-ből szokásban vagyon *fej-el*; valamint *fej-alj* annyi mint *fej* alá való, úgy *ping-alj* nem egyebet jelent, mint alsó inget. 3) *Pingely* szóból a nyelv-
szokás *pendely* szót alkotott: *ing*-ből *end* lett betűcserével, *g* fel szokván cserélődni *d*-vel, mint *döndöre-juh* és *göndör, dörgeteg* és székelyül *görgeteg, verdődik* és *vergődik* stb.«

Ma azonban már sokkal szigorúbbak követelményeink az efféle magyarázatokkal szemben, s nagy részöket már az egy hangtani szempontból is el kell itélnünk. Amaz »előtevő *p* betű« ép oly tarthatatlan, mint pl. az előtevő *b*, melylyel ugyanaz a nyelvész a *bálvány* szót *állvány*-nak magyarázza, hivatkozva olyan tényekre, minők *András: Bandi, uborka: nuborka, ibolya: bibolga*. Ma tudjuk, hogy

¹⁾ Kassai József: Származtató s gyökerésző magyar-diák Szókönyv, Pest 1833—5. Szófejtéseinek nagy részét átvette a Czuczor-Fogarasi-féle nagy szótár is. L. ennek tüzetes bírálatát Szarvas Gábortól, M. Nyelvőr VII. és VIII. kötetében, 1878. és 1879.

ez a *b*, *p* előtétel csak keresztnevekben fordul elő gyakran s a *Panna*, *Pila*, *Bandi* voltaképen olyan ikerítő összetételekből váltak ki, melyeknek utótagja *p*, *b* kezdőhanggal van módosítva s melyeknek képzése nyelvünkben bizonyára ősrégi: *Anna-Panna*, *Andi-Bandi*, *Julesa-Pulesa*, *Sándor-Bándor*.¹⁾ — A fönt említett többi adat sem bizonyít *p* vagy *b* előtétet. A *papa* szó vagy idegen eredetű vagy pedig gyermeknyelvi kettőztetés, minők: *anya* helyett *nyanya*, *ing* helyett *güngö*, *cipő* helyett *pipő*, *láb* helyett *bábó*, *szőlő* helyett *löllő* és sok más. Valószínűleg a gyermeknyelvből kerültek az olyan nyelvjárási szók is, minők *buborka*, *bibolya*, *pelyp* e h. *selyp* (vö. fönt 50. l.). Talán ilyen eredetű a *pepecsel* ige kezdő hangja, ámbár az is lehet, hogy ebben az *epeszel* szó a régi *pakocsál* igével vegyült; e mellett szól az egyes régi írónál előforduló *ekeszel* alak is, mely meg a *k* hangot vette át ama rokonértelmű *pakocsál*-ből.

Az utóbbi magyarázat ismét a kombináló szóalkotásra vezet bennünket, melynek okait és eredményeit már Bevezetésünkben fejtegettük. A szófejtésben általában módszeres elvül állíthatjuk föl, hogy: *a hol a rendes hangfejlődéstől való eltérést tapasztalunk, ennek okát rendszerint rokonértelmű szók (vagy ellentétes szók, vagy különben is megfelelő, correlativ szók) befolyásában kell keresnünk*. Lássunk egy-két ilyen esetet bővebben:

¹⁾ Magok ez összetételek nem is szorítkoznak a tulajdonnevekre, hanem a köznévi ikerszók közt is igen sokat találunk: *elegy-belegy*, *ingó-bingó*, *őzem-bőzem*, *sűg-bűg*, *tarka-barka*, *tínó-bínó* stb.; I. Kúnos Ignác: Az iker-szókról (Tanulmányok a Nyelvtani Társaság köréből 248).

Alant. Ez az alak a mult század végeig nem igen lehetett használatban. Nyelvtörténeti Szótárunk idéz ugyan két régibb adatot, de csak historikusaink kútfókiadásaiából, ezek pedig nem föltétlenül hitelesek, mihelyt egyéb tudomásunkkal ellenkeznek. Más forrásaink szerint pedig e határozó szó azelőtt ép úgy hangzott, mint a névutó: *alatt*. Míg azonban a névutói használatban változatlan maradt, a másik jelentésben *alant* lett belőle, kétségkívül nem az *n* hangnak önkényes vagy »kivételes« beszurasával, hanem a rokon *lönt* s az ellentétes *fönt* kedvéért. — Viszont ez a *lönt fönt*-féle alak úgy keletkezett volt az egyszerűbb *lenn fönn*-ből, hogy ezek a rokonjelentésű *alatt fölött* szók *t* hangját vették át, melyre különben semmi szükségök sem volt. Ilyen pleonazmussal mondták már a XV. XVI. században *bennem* helyett *bennettem*, s később *kivülem* és *körülem* helyett *kivütöttem*, *körülöttem*, nyilván az *alatt fölöttem*, *közepettök* stb. analogiájára.

»*Ártani magát vmibe*«: az *árt* igéhez ennek a szólásnak eredetileg semmi köze sem volt, mert nyelvemlékeink bizonyossága szerint azelőtt így hangzott: *átani magát vmibe* (a csángók még ma is így ejtik) s úgy látszik összevonása az *avat* igének (**avát*?). Az *átani* azért vált ezzé *ártani*, mert a beavatkozás gyakran *ártalommal* jár (Ismét más népetimológiát látunk a következő mondatban: »Akkor nyílt fel a lengyel urak szeme s lett előttök tudatos, hogy tulajdonképen *mibe mártották magokat*« Nemzet VII. 63. sz. 2. b).

Buta. Kétségtelen, hogy e szónak eredeti hangalakja *buga* s eredeti jelentése 'tompá, csonka' (= csuvas *muga* 1) tompa, 2) ostoba, l. Ny. Közl. XX. 469); a jelentésbeli átmenetekre nézve vö. »*csonka*: balog. sete« Rima-

szombat, Nyr. IV. 562. továbbá a német *stumpfsinnig* szót s más efféléket. Lehetetlen, hogy a *g* minden ok nélkül változott volna *t*-re; s nagyon valószínű, hogy a *t* a rokon jelentésű és hangzású *suta*, *csuta* szóból került a *butá*-ba. Viszont a *suta*, *csuta* változatai ezek a melléknevek: *sula*, *suli*, *csulya*, *csuli* (l. Nyr. XIV. 229), *kula*, *kuli* s ezek meg úgy keletkeztek, hogy a *kajla* elegyedett a *sutá*-val!

De nem csak egyes hangokat vesznek át egymástól a rokon értelmű szók, hanem nagyobb szórészeket is. A *csatáz*-ige régente portyázást, barangolást jelentett, s az utóbbi kifejezéssel vegyülve, a saját végzetét fölcserélte a *barangol* igéével, úgyhogy *csatungol* lett belőle. Ha a *csatázás*-nak azt a régi jelentését nem ismernők, s ha a *barangol* ige véletlen elveszett volna: akkor alig tudnók megmagyarázni, hogy járultatott a szóképzési szabályok ellenére a *csata* főnévhez a gyakorító *ngol* képző. Azt sem lehetne megmondanunk, hogy vehette föl a *nyavalya* főnév a gyakorító *-og* képzőt, ha nem volnának használatban a rokon jelentésű *fanyalog*, *nyomorog* igék, melyek nyilván mintái voltak a *nyavalyog* igének. Így magyarázódik meg számos egyéb szabálytalanság is, melyről soha számot nem tudnánk adni, ha a rendes bonczoló módszerrel minden kitévelt csak teljes alapszóra és képzőre erőködnénk fölbontani.

A mi a szófejtésnek könnyűségét és biztonságát illeti, különféle fokozatokat állapíthatunk meg.

Számtalan olyan szóval élünk, melynek elemei egészen világosak, úgyhogy magyarázatukra nem szükségesek a nyelvészet eszközei, mert alkotó részeitet mindenki érzi. a ki az illető szókat alkalmazza. Ilyen, már nyelvérzékünkre

nézve világos szó a legtöbb összetétel s a legtöbb rendes származék, minők *ház-födél, város-ház, láb-ujj-hegy, kér-és, ír-ás, ír-ó, jó-ság, kocsi-s* stb. stb.

De már itt meg kell jegyeznünk, hogy ezek a legkönnyebb etimológiák nem mindig a legbiztosabbak, s eredményök sokszor csak látszólag helyes. Sok szó ugyanis mai alakját a népetimológiának köszöni. A nép önkénytelen etimologizál vagyis *az olyan szót, melyek más szókkal a nyelvérzékre nézve nincsenek etimologiai kapcsolatban, új kapcsolatokba hozza jelentésök és hangzásuk irányadása szerint.* A szóknak két osztálya ad alkalmat és tárgyat az ilyen népetimológiákra. Egyrészt a más nyelvekből átvett szók, melyek tehát előbb egyáltalán nem voltak reánk nézve etimologiai kapcsolatban: másrészt a használatban elszigetelt szók, melyek előbbi rokonaiktól elváltak, vagy melyeknek rokonai egészen kivesztek a használatból. Hadd szóljanak világosabban a példák.

A *mértföld* vagy *mérföld* szó látszólag egészen világos, és megmért földdarabot jelent, mint pl. a *járó-föld* vagy a régi *menő-föld* (*két napi járóföld* stb.). Nem is volna okunk kételkedni e magyarázat helyességében, ha nem ismernők a nyelvtörténet adatait, a melyek e szónak más alakját mutatják eredetinek. Legrégibb adataink szerint így hangzott: *mélyföld, milyföld*. Ennek pedig első része kétségkívül a mérföldnek olasz *miglia* vagy német *mile, meile* nevéből van átvéve, talán szláv közvetéssel. Ez a *miglia* meg nem egyéb, mint a latin *mille* számnévnek többese: *milia*, ez pedig a mértföld jelentését ilyen kifejezések alapján vette föl: *duo milia passuum* 'két ezer lépés' stb. — Az idegen *mily* szót a *föld*-del világosabbá tették,

mint pl. a *cser*-ből *cserfát* csináltak vagy *hamu-pipökét* a *pipöké*-ből, melynek szláv eredetije már maga is hamut jelentett (vö. ném. *Aschenputtel*, *Aschenbrödel*, fr. *Cendrillon*). A *föld* szót nyilván a *járóföld*-félékből vették, melyek mellett nyelvemlékeink szerint régen használatban voltak az ilyen mértékjelölések is: *messze földdé elbúdosanak*; *elragadtatott messze földre*; *messze földről jöttünk*; *mennyi földről jöttek?* stb. (l. Nyelvtört. Szót.) — A *mélyföld*-ből *mérföld* ama közönséges dissimilatióval lett, mely szerint két szomszéd szótag *l*-je közül az egyik *r*-re változik, pl. *kelepel*: *kerepel*, **oldalol*: *ódarol*, mint viszont a két *r* esetében pl. a régi *prengér*, *perengér* (ném. *pranger*) *pellengér* lett, a német *vorreiter*: *fullajtár* stb. — Mikor így tisztán hangtani okból meglett a *mérföld* alak, ez kész tárgy volt a népetimológiának, és már Pázmány óta találkozunk sok írónknál a *mérföld* alakokkal is. Viszont még az 1838-ki Tájszótár közli a *mélyföld* alakot Torna és Gömör megyékből, s az utóbbi megyében ma is *mérföld*-nek ejtik.

Szintén egészen világosnak tetszik ma *cserebogár* = a *csere* vagy *cserje* bogara. Pedig a legrégebb megőrzött formái ennek a szónak így hangzanak: *cserebol*, *csereboh*, *cserebuh* s ezeknek utolsó forrása az olasz *scarabone*; a népnyelvi *cserebog*, *cserebók* formák talán az olasz *scarabotto* mellékalakból erednek. A magyar szó valószínűleg déli-szláv közvetéssel került hozzánk. — A *cserebüly*, *cserebók* alakoknak végét az okoskodó népetimologia változtatta át *bogár*-rá, a mi a szónak mind hangzásánál, mind jelentésénél fogva egészen természetes volt. (Vö. Nyelvőr XVII. 219.)

A rózsás márnát, mely némelyek szerint télen át parti lyukakban nyugovót tart (l. Herman Ottó: A Magyar

Halászat Könyve 694), *marti-keszeg*-nek is mondják; *mart* a *part*-tal rokonértelmű régi szó. Ezt a nevet aztán a tréfiás népetimologia így módosítja: *Marczi-hal*, *Nagy Marczi*. — Az *ökle* hal nevét (mely idegen eredetű, vö. ném. *ückelei*, tót *oklajka*, l. Herman), a komáromi halásznép az *öklelés*-sel tette kapcsolatba s e képzettársulásnál fogva *bökle* is lett belőle, mintha *öklelne* és *bökne*. — Elmés népetimologia, mikor a halászember a halnak kopolyúját vagy kopétóját csekély hangváltoztatással *koppantónak* vagy *koppintónak* is nevezi, mert mozgása hasonlít a koppantó vagy hamvvevő mozgásához.

Van egy régi igénk: *joházik*, vagy *juházik*, mely annyit tesz, mint megengesztelődik, csillapszik haragja, s mely talán a belső részt és szívet jelentő régi *joh* szó származéka. Úgy látszik, azelőtt a műveltető *juháztat* alakot is gyakran használták, melyet természetesen így ejtettek: *juhásztat*. Ez aztán visszahatott az alapszóra, úgyhogy ebből is *juhászik* lett. Ebben már most az engesztelődést mintegy juhászhoz illő alázkodásra magyarázta a nép nyelvérzéke, s azért nemcsak a *juhászdodik* alakot képezte melléje, mely nyilván a *juhász* főnévhez csatlakozó származék, hanem azonfölül mint vele egyértékű szókat megalkotta a székelység ezeket is: *megkanászdodik*, *megkanászik* (l. *kanászdodni*, *megkonászn*i a Tájsszótárban és *konászn*i már Szabó Dávid szótárában).

Efőle átalakítást igen sokat lehetne említeni. A latin *factum*-ot használja a nép ebben a szólásban: *faktomra kerül a dolog*, azaz tettere kerül, de ezt aztán így is ejti *foktomra kerül* s úgy látszik így értelmezi: *foptomra kerül*. — Az erkélynek *állány* nevét (= ném. *altan*, olasz *allana*, az *alto*, latin *altus* melléknévből) állványnak érti s aztán

tényleg áltánynak mondja a kőművesek emelvényét is (Nyelvőr IX. 566). — Göcsejben a *hagymáz*-ból *hagymás betegséget*, a *kirurgus*-ból *kirorvost* csináltak (uo. X. 191), és így tovább. — Igen sok alkalmok van a mi katonáinknak az ilyen népetimológiákra. Így pl. *gúla* helyett *gulyába* rakja fegyverét (a honvéd, uo. VI. 136) s nyilván azt hiszi, hogy olyan csoportról van szó, minő az ökrök gulyája. Máskor ismét a német *kurz-geschlossen-t* *kurucz-vas*-nak magyarítja (VI. 183), vagy a *feldmarschall-t* és *feld-webel-t* *fölmarsallá* és *föl-vébel-lé* teszi (V. 331). Sokszor a jelentéssel nem is sokat törődik s pusztán a hangzása után indul a szónak; így pl. ha a mosó készüléket *vasa-parádé*-nak mondja (*wasch-apparate*, uo.) vagy a *bajonnetscheide-t* *panganét-sajt*-nak és *panganét-csát*-nak s az *árma-lajbi-t* *árva-lajbi*-nak (*ärmel-teibel*, VI. 44).

Míg a népetimológia termékei megváltozott külalak-joknál fogva látszanak oly könnyen megfejthetőknek, addig a szóknak egy másik osztálya külsőleg semmi változást nem szenved, s a nyelvörzők mégis megelégedezik a rokon szavakkal való kapcsolatukról. Az ilyen szókat megváltozott jelentésök szigeteli el rokonaiktól. A *hordó* szót pl. megszorított jelentésénél fogva ma már nem érezzük a *hord* ige származékának. — A míg általánosan a kőből rakott, nyílt tűzhelyek voltak használatban, minden konyhában voltak háromlábú edények s ezeket *lábások*-nak hitták; mióta azonban az elfödhető vastűzhelyek divatoznak (a *sporhert*, melyet a népetimologia néhol *porhely*-re változtat), azóta nincs szükség a lábakra, s azért a lábatlan *lábás*-nak egészen feledésbe megy az alapszava. — *Szülőnek* eredetileg természetesen csak az anyát nevezték, de miután metonymiával az apára is átvitték e szót,

azóta a *szülés* képzete elhalaványult benne, úgyhogy már a XVI. század elején lehetséges volt ilyen kapcsolat: *szülő szüléd* (Érdy C. 118) vagyis „anyád”, megkülönböztetésül a másik szülőtől, az apától. — A *hirtelen, képtelen, féktelen, rakoncátlan* szókban sem érezzük többé az alapszót, de mihelyt egy kissé elemezzük őket, azonnal rájövünk, hogy *hirtelen* az történik, a mi nem hírünkkel, hanem hírünk nélkül, előleges tudtunk nélkül áll be; *képtelenség* az, a minnek nincsen szokott képe, elfogadható formája (régente csak személytelenül szerkesztették s néhol ma is így használják a *képtelen* és *képes* szókat: „*képtelen, hogy én ezt megtegyem, nem képes*” = lehetetlen, hihetetlen, ne mondja); *féktelen* = fékevesztett, a minnek nincs féke, a mi nem fékezhető. A *rakoncátlan* etymonját már csak azért sem érezzük, mert a köznyelv nem is él már az alapszóval, de a népnyelvben sok helyt még megvan a *rakoncza* s azt a villa-forma szekérrészt jelöli, mely megtámasztja a szekérnek oldalait; van egy régi közmondás is: *A víznek nincsen rakoncúja*.

Többé-kevésbé elhomályosult az eredete a következő összetételeknek: *testvér, husvét, fejkötő, holmi, minap, mindnyájan, agyonüt*. De mind ezeket már némi eszmélkedéssel megfejthetjük. A *testvér* elemzését megkönnyíti ez a régi s népies teljesebb alakja: *egytestvér* = azon egy testnek vére; pl. Aranynál is a Csodaszarvas regéjében: »Hunor s Magyar, két dalia, két *egytestvér*, Ménrót fia«. Haller Hármás Históriajában II. 132. azt mondja egy özvegy, a kit új házasságra késztenek: »Hallottam a szentírás-magyarázó doktoroktól, hogy egy *test* az aszszony az urával; már én *egy testvér* lévén az első urammal, nem akarok megoszolni«. — A *husvét* nyilván a húsnak

véte azaz a húsnak újra elővétele (a régi nyelvben *husét* is van = a húsnak éte, evése) s ellentéte a *húshagyó*-nak vagy *húshagyat*-nak, mely a húsvételnek elhagyását jelöli. — *Fejlcötő* = a mivel az asszony beköti fejét. — *Holmi* = hol mi; *összeszedem holmim* = összeszedem, hol mim van, azaz valahol valamim van. — *Minap* = mi nap azaz valami nap, mostanában valamelyik nap.¹⁾ — *Mindnyájan* eredetileg bizonyára csak így volt járatos: *mind nyája, mind nyájunk* azaz *egész nyája, egész nyájunk* s csak a *sokan, kevesen, mindannyian*-félék példájára vette föl utólag az *-an* ragot. (»*Mind-nyájjan*, pro *mind-nyájjastól*, seregestől«, mondja már Geleji Katona István, 1. Corp. Gramm. 303.) — Az *agyonüt*-félékben annyira elhomályosult az *agy* képzete, hogy ma ilyeneket mondunk: *agyondolgozza magát, agyon hallgatnak valamit*. Hogy az *agy*-ból származik, abból is világos, hogy a régi nyelvben egyszerűen főbe-verést jelent: *Náddal agyon verettétől vala* (Winkl. C.) stb.

Még csak egy-két ilyen szót lássunk. *Fásult, fásultság, elfásult*: rég elfelejtettük, hogy ezek a *fá*-val vannak atyafiságban, pedig nyilván a *fás* melléknév származékai,

¹⁾ Ez a magyarázat, azt hiszem, magától világos (Budenzével szemben, 1. M.-Ugor Szótár), de kétségtelenné teszi a rokonértelmű régi és népies *valamely nap* és *némely nap*; pl. »K. uram volt itt valamely nap, ő keme mondotta« (LevT. II. 390). »Megölé (öcsém) némely nap szerető szolgálmat« (Arany: Toldi 8: 6., 1. Lehr idézeteit e helyhez). »Némelykor: multkor, valamikor« (Nyr. III. 183). — A *c s u v a s* nyelv így fejezi ki a minapot: *purgon* s ez nyilván **pergon* 'egy nap', azaz valamelyik nap (vö. *perper* 'valamely'). A cseremis *tevun* 'multkor' tulajdonkép 'ez nap' v. 'az nap'; hasonló a finn *tuonan, tuonain* (észti és vót *tóna*), a *tuo* 'amaz' ragos alakja.

melyet előbb a fás dióra s az apró növények fás vagyis keményebb részeire alkalmaztak, azután az elkeményedett, eldurvult emberi jellemre is (l. Nyelvtört. Szót.). — A *rekedtség*-et, *elrekedés*-t sem igen köti már össze nyelvérzékiünk az *elrekesztéssel*, elzárással, s a bőrön való *kelés*-t a *fölkeléssel*, fölemelkedéssel. — A *kivált* adverbiumnak sem érezzük elemeit, ámbár tudjuk, hogy azelőtt mindig így mondták: *kiváltképen*, tehát „ki-vált módon, kiválóképen”.

Az etimologiai kapcsolat lazulását s a jelentésbeli elszigetelést könnyen követheti a kiejtésbeli elszigetelés, eltérés. Így tér el pl. a *hír*-től némely nyelvjárásban a *hirtelen*, mert ezt Dunán túl *hértelen*-nek mondják (a *hír*-nek régebb *hír* alakjából rövidítve), az Alföldön pedig *hörtelen*-nek (Nyelvőr IV. 329). A *feketőből* néhol már *fékető*, *fíkető* lett. A *husvét* és *holmí* szók a magashangú ragozásból átmentek a mélyhangúba, s míg régen azt mondták *husvétre megyök*; *összeszedem a holmímet*, ma így beszélünk: *husvétra*, *holmímat*, mert nem érezzük többé ezekben a magashangú *vét*, *mí* szókat. A *holmí*-nak *hummi* mellékalakjából meg épen *hummi* lett a népnyelvben.¹⁾ *Mindnyáján* helyett ma azt mondják: *minnyáján*. Még a rokonértelmű *elrekedés* sem őrzi meg a *rékett*-ben a *é* iránti érzéket (*réked-t*), úgyhogy pl. az *elreked* helyébe Dunán túl ilyen ige is keletkezett: *ê-rékettütem* = *elrekedtültem* (Nyr. XVI. 190). A *kelés*-t nagy vidéken *kilís*-nek ejtik (Fehér m. Nyr. V. 273. s az Alföldön) stb. stb.

Ha eddigi példáinkat részint egyéni nyelvérzékünk, részint okoskodásunk megfejthette minden külső segítség

¹⁾ Vö. ezt a nyilván népnyelvi ikerítést: »Azok csak *himmi-hummi* egérfogókkal, ablaküvegekkel háznak; ő azonban *birka-és ló-kereskedő*« (Üstökös XXIII. 319).

nélkül: számtalan más szóra nézve semmiféle okoskodással nem juthatunk biztos magyarázatra, s e végett magunkon s egyéni nyelvtudatunkon kívül bizonyos külső segédeszközökhöz, fölvilágosító adatokhoz kell folyamodnunk. Ezeket az adatokat négy külön forrásból meríthetjük: a népnyelvből, a nyelvemlékekből, a rokon nyelvekből, s a miénkkel érintkezett idegen nyelvekből. Vegyünk szemügyre némely eseteket a szerint, hogy e négy forrás közül melyik adja kezünkbe a biztos magyarázat kulcsát.

Ha útra kelünk s hallgatjuk, hogy beszél a nép hazánk különféle vidékein, sokszor egy-egy ellesett szóalak vagy jelentés csattanósan megfejtí olyan kifejezéseinket, melyeknek magyarázatában különben csak találgatásra volnánk szorítva vagy legfőlebb sejtésére a valónak. Egy kis dunántúli vidék (a hetési, Nyr. I. 423) a helyett hogy *kedden* azt mondja: *ketődön*, s ezzel világosan bizonyítja, hogy a *kedd* voltaképen *ketöd* vagy *ketted* nap, a minthogy az előtte levő *hétfő* a hétnek első napja, feje; s hogy ezek ősrégi kifejezések, mutatja a *vogul-sál-ponk*, a mi ízről ízre azonos a *hét-fő*-vel.

A *korhol* igében, mely ma a. m. a német *schelten*, egyszerre megértem a metaforát, ha a szabolcsi embertől azt hallom, hogy »*a víz fenekén a tőkék kurholták a hajót*« vagyis erősen dörzsölték, surolták. Kazinczy is írja Desseffyhez intézett leveleiben (II. 327): »Mind a két felekezetnek vannak darabosságai, melyeknek le kell *tördelőzni, korholódni*.« És Vörösmarty a Két Szomszédvárban (1 : 5): »Csapongva s *földet korholgatva* röpi a fecske magányos andalgásaiban.« A *korhad* ige is nyilván eltördelőzést, szétmállást jelent s nem a *kor* vagy vénség hatását. — A *korholás*nak ellentétét jelentő *beczéz* igtét nem

elemzi az irodalmi nyelvérzék, hanem egyszerűen elfogadja mint a *dédelget* egyértékesét. De a nép még szélteben használja az alapszavát is: *becze, böcze*, a mi tulajdonkép borju-édesgető szó s nem egyéb, mint a *bocza, boczi* változata, mely megint csak a *borju*-nak kicsinyítése az olyan tulajdonnevek mintájára, minők *Juczi, Laczi* stb. *Beczézni* tehát eredetileg a. m. a borjút hivatgatni, étellel csalogatni. — Színtúgy van meg a népnél a *böngész, böngészet* alapszava: *bönge, benge*, mely az apró szőlőfürtöt jelöli, a böngészetnek tulajdonképeni tárgyát. — *Zokon venni, zok szó*; ezeket megmagyarázza a népnyelv, mely a *zok*-ot kézzelfogható dolgokra is alkalmazza jókora vidéken (Szilágyságban, Érmelléken, Szatmárban, Nyr. VI. 474., V. 473., VIII. 233) s azt mondja, hogy *zok a kenyér*, azaz keménybélű, telebélű, mikor hirtelen, nem jól sült, *zok a föld*, azaz kemény, *megzokult a sok essőtől*.

A *kikeletet*, ha egyéni nyelvérzékünket kérdezzük, legkönnyebben a vétevények kikelésére magyarázhatjuk. A költő máskép, még pedig nagyon szépen írja körül a kikeletet:

»Midőn az esztendő
Bírodalma alól a télnek kikelne
S virágos tavasztól megújulást venne.«
(Gyöngyössi : Murányi Vénus, Előb. 16. vsz.)

De más nyomra vezet bennünket, ha azt olvassuk, hogy Baranyában *bekeletnek* mondják az őszt (Tájszótár). E szerint *bekelet* az az idő, mikor a háziállatok aklokba, ólakba szorulnak; *kikelet* pedig az az évszak, melyben telelő helyökről újra kikelhetnek, kimehetnek a szabadba.

Azonban itt is néha a mi megőrzött régiségnek látszik, voltaképen a népetimologia termékének bizonyul. Ha

pl. Somogyban azt mondják, hogy *elöjtják* a gyertyát s *előlik* a gyertya, vagy a Tisza mellékén, hogy *előltják* s *előlik* a gyertya (Nyr. IX. 137), azt hinnők első tekintetre, hogy az *ojl-ik*, *ól-ik* az *ojt*, *ölt* igéknek régi alapszava (mint az *ól-ik* igére nézve Budenz is hiszi szótárában). De ha tüzetesebben vizsgáljuk a dolgot, jelesen ha tekintetbe veszszük a régi nyelvelmékeket, azt találjuk, hogy az *olt* alapszava *alu-sz-ik*, illetőleg **olu-sz-ik*, melyből a míveltető igét okvetetlen így képezték: **olu-t*, mint *fekü-sz-ik*: *fekü-t-ni*, *nyugo-sz-ik*: *nyugo-t-ni*. Ez az **olut* aztán részint *olt* lett rövidítéssel, részint *alot(ni)* szabályos hangváltozással, épen úgy, mint *holutt*-ból *holt* és *halott* lett. Az *olt* igéből különböző vidékek kiejtésében *ojt* és *ölt* lett, s ekkor aztán úgy látszott, hogy a tárgyatlan alaknak így kellene hangzania: *ojlík*, *ólik*; az utóbbi alakok tehát csak visszakövetkeztetésnek köszönik létüket. — Hasonló visszakövetkeztetett alakok a *fojlík* és *fejlík* igék (melyeket Budenz szintén fölhasznált a *fojt* és *fejt* magyarázatára). A *fojt*, *fujt* igének régi szabályos megfelelője csak *fül*, úgy mint a *gyojt*, *gyujt* igéé *gyül* s a *gyöjt*, *gyüjt* igéé *gyül*; a *fejt* ige régi intransitivuma pedig csak *fesel*, úgy mint *es(ik)*: *ejt*. A *fojlík*, illetőleg *fojlódik* igével nem is találkozunk előbb, mint a XVII. s XVIII. század néhány írójánál, a *fejlík*, *fejlődik* igével meg épen csak a XVIII-nak vége felé. Ugyanekkor lép csak föl az *ömlík* szó is, mint az *önt* ige társa, mely nyilván az *ont* mellett rég használt *omlík* analogiájára keletkezett. Az *önt* ige, úgy látszik, sohasem is hangzott *ömt*-nek, mert nem hogy ilyen *m*-es alakot találhánk legrégebb codexeinkben, ezek még az *n*-es alakot sem ismerik s így ejtik ezt az igét: *ötteni*. Ez valószínűleg csak rokon értelménél fogva vette át utó-

lag az *ontani* ige *n*-jét. Hasonló eset az is, hogy a *döl*, *dül* ige szabályos *dölt* (*döjt*, *düt*) míveltetője helyett csak a XVIII. században lép föl az *n*-es *dönt* alak (mely tehát csak véletlenül egyezik annyira a finn *työntä*-igével, melylyel Budenz egyezteteti Szót. 259). Az *n*-es alakot eleinte alkalmasint csak olyféle kapcsolatokban alkalmazták, minő pl. *eldönteni a boros poharat*, a melyekben ugyanis az *önteni* ige elegyedhetett bele a maga *n*-jével. Ismét a *dönteni* alakból van visszakövetkeztetve az a *dömleni* ige, melyet gyermekeink nyelvében hallhatunk, mely tehát ép úgy keletkezik, mint a köznyelvi *ömleni*.

Az utóbbi példákban már látjuk a nyelvemlékek nagy fontosságát a szófejtésre nézve. S ha az idézett esetekben a nyelvtörténetnek negatív bizonyítékait szerepeltettük a szómagyarázatnak próbakövéül s igazítójául: másfelől számos szavunknak adja pozitív megfejtését a nyelvemlékeknek egy-egy eredetibb alakja vagy jelentése.

A *fulánk* eredete pl. egyszerre tisztán áll előttünk, ha tudjuk, hogy a *für*, *furdal* igék régente így hangzottak: *fül*, *fuldal*, s hogy az utóbbiból képezett *fuldalag* és *furdalék* a Döbrentey-codexben és a göcseji nyelvjárásban egyértékese a *fulánk*-nak, mely tehát kezdettől fogva *fürö*, *furdaló* eszközt jelentett. (A *für* igének újabb *r*-es alakja vagy a gyakran használt *fuldal* igéből indult ki mint dissimilatio, vagy pedig a rokonértelmű *szür* ige behatása alatt keletkezett.)

A *ravatal* szó ma csak sarkophag-ot tesz, de a régiéknél census-t is jelentett, s az adószedőt *ravó*-nak nevezték. Ezek a különböző jelentések nyilván csak úgy egyeshíthetők, ha fölveszszük, hogy mind a két szó a *ró* ige származéka, tehát *ravó* = *rovó*, *ravatal* = *rovatal*, úgy

hogy az utóbbi szó voltaképen összerótt emelvényt jelent. Néhol a kút karzatját vagyis egyberótt foglalványát *kútróvásnak* hívják (Érsekujvár, Nyr. VIII. 282) s ezt is *kútróvásnak* ejtik Gömörben (szóbeli értesítés).

Szöghaj vagy *szögghaj* a. m. barna, gesztenyeszínű haj; magyarázata nincs még, ha csak el nem fogadjuk Czuczor-Fogarasiét, mely szerint a *sül sül* igék gyökéből származik, tehát sült haját vagy lesült haját jelentene. — Már most azt találjuk nyelvelmékeinkben, hogy a barna színnek egy változatát a szögfűről vagy szegfűszegről nevezték el. Egy XVI. századi jegyzékben ezt olvassuk: »Una suba mardurina¹⁾ damascena coloris caryophylli: egy *zékfew* kamoka, nesth suba« (RMNyelvelmékek II. b: 210). S egy azon korbéli levélben: »Az atlacz selymet *szegfűszünt* most meg nem küldhetem« (Nádasdy Tamás Családi Levelezése 29). A fűszerül használt szegfűszeg ép oly alkalmas volt egy bizonyos barna szín jelölésére, mint pl. a gesztenye a gesztenyeszínű hajéra. Mint-hogy pedig már a szegfű neve is metafora útján keletkezett a termésnek a szeghez hasonló alakjánál fogva, az az érdekes tény áll előttünk, hogy a *szöghaj* előrsze eredetére nézve azonos a ‚nagel‘ jelentésű *szög*, *szög* szóval. (A *szögfű* szónak fönt I. 195. lapon közölt magyarázatához megjegyzem még, hogy Gömör megyében — mint szóbeli értesítésből tudom — *szöges szögfünek* hívják a fűszeres szegfűt.)

Az *öszinte* szónak alig sejtené az ember eredetét, ha nem látná, hogy régi íróink még *ö-szinte való*-nak írják és ‚simplex‘ értelmében alkalmazzák, s hogy azonfölül

¹⁾ Ez is érdekes példája a nyelvzagyválásnak: *una* a német-magyar névelő utánzása, *suba* magyar-szláv ruhanév, *mardurina* a német *marder*-ből képezett melléknév!

Medgyesi (XVII. sz.) ugyanezen értelemben *maga színént való-t* is ír. E szerint *ő-szinte* az *ő* névmás és a *szin* főnév származéka s eredetileg annyi mint az *ő* saját színében, úgy hogy találó ellentéte a *kétszínű*-nek. Hogy *ő-szinte való* annyi miut maga szerint való, szépen bizonyítja még az a szóbeli értesítés is, mely szerint Zemplén megyében az *őszinte* ma ilyen értelemben dívik: »magának élő, komor, mogorva.«

A *hagyján* szóban érezzük ugyan a *hagy* igét, hogy azonban ebből miképen lett *hagyján*, arról mai nyelvünk nem adhat már számot. Megmagyarázódik e szó, mihelyt látjuk, hogy régente így ejtették: *hagy járjon, hadd járjon!* s hogy ugyanilyen értelemben azt is mondták: *ám járjon!* (»*Amjárjon*: esto, eat. MA. Még Vitkovicsnál is olvassuk Munk. II. 214. *Am hadd járjon.*)

Hasonló, hasonlú: ezeket a magyar nyelvérzék rég elválasztotta a *meg-hasonlík* igétől, noha hangzásukra nézve ma sincs különbség az alapszavak között. Hogy a *meghasonló* hogy vehette föl a *hasonló* jelentését, világossá tesz az ilyen régi példák: *Egy nyomba lépjek és magátul meg ne hasonljék* (Pázm.: Kal. 576.). *Elhasonlott és elfajult az istentől* (Lépes: Pokol Tükre I. 126). *A lélek nem hasonlik magátul, mindenkor azonegy* (Faludi: Bölcs Ember). — Már az ellentétek párhuzamosságánál fogva is előidézhetette volna a *valakitől hasonló* a *valakihez hasonló-t*. De tekintetbe kell vennünk még a *hason-fél* szót, mely régi nyelvünknek egészen közönséges összetétele s annyi mint épen fele valaminek, pl. *Minden jószágomnak hasonfeléi adom* (ÉrdyC. 140 b). *Az Izrael fiainak hason fele része*: *media pars filiorum Israel* (Károlyi: Bibl. I. 151) stb. *Hason-fél* nyilván a. m. egy meghasonlott, széthasadt egész-

nek a fele, tehát olyanféle észjáráson alapszik, mint a *szakasztott mása, szakasztott olyan* stb. (l. fönt 169. l.) Az pedig világos, hogy a *hason-fél* rendszerint *hasonló* egymáshoz, hogy tehát a *hasonfél, hasonló* és *meg-hasonlik* egy tőről szakadtak. Kétségtelen, hogy a *hasad, hasít* igék is ehhez a szócsaládhoz tartoznak.

Az *ínség* szó nyomort jelöl, de nem él többé az alapszó, melyből amannak eredeti jelentését meg lehetne állapítani. Codexeink az *ín* vagy *ün* szóval fordítják a latin *servus-t*, tehát *ín-ség* vagy *ün-ség* tulajdonképp 'szolga-ság' és innen átvitt értelemben nyomorúság. Az az *ín* egyúttal két maig élő tájszót is megmagyaráz: *ínkedni* a Tájszótár szerint Pápa vidékén a. m. nyomorogni; és *ünyölnödni* a. m. vesződni (hegyaljai szó, Kassai Szókönyv, Előb. 20. és értesülésem szerint Gömörben is).

Az *alkot* igéről mai nyelvtudatunkkal legfőlebb azt a véleményt kockáztatnók, hogy a. m. *alakít*, tehát az *alak* származéka; de a nyelvemlékek egészen más magyarázatot adnak. Ezekben az *alkot* mellett *alkat* alakot is találunk s a mai 'struo, herstellen' mellett 'apto, anpassen' jelentést. Pl. *A versszerző verseket és rhythmusokat ékesen egybenilletget, rakogat, alkot* (Comenius: Orbis P.). Azonfölül azt találjuk, hogy az *alkuszik* igének is régibb jelentései 'convenit, concordat, decet, sich vertragen, sich verständigen, zusammenpassen.' Pl. *Görög fejedelmek egybeveszvéen az imperátorságon, nem alkatának egyben* (Székely Istv.: Krón.). *Ez ötféle dolgokban függ az keresztyénség, melyeket alkuszik minden keresztyén embernek megtudni* (Battizi: KTud.). — Tehát *alkuszik* a. m. összeillik, *alkut, alkot* a. m. összeilleszt, s az utóbbi az előbbinek épen olyan műveltetője, mint *alut, nyugot* az *aluszik, nyugoszik* igék-

nek. Látnivaló, hogy *alkalmaz* is a. m. hozzáalkot vagy összealkot, és maga az *alkalom* főnév a régi nyelvben a. m. *alkú*, megalkuvás, egyezkedés: *alkalomba menni* a. m. alkuba ereszkedni, megalkudni, *fölbontani az alkalmat* a. m. megszegni a szerződést. *Alkalom* az *alkuszik* igéből szabályos származék, olyan mint *nyugoszik: nyugalom*. — *Alkú* a régi nyelvben egyúttal melléknév s a. m. illő. tanácsos.

A *hurka* szót minden teketória nélkül »szláv«-nak nyilvánították, mint a mely jelentésénél fogva nem tartozhatik a *húr* szóhoz. ¹⁾ Tudnivaló, hogy a *hurka* nem csak töltött belet vagyis kolbászt jelöl, hanem az emlős állatoknak hosszú belét is, s a népnyelveket mond: *Kigázolom a hurkádat. Rálépett a csirkére, hogy még a hurkája is kidült* (Nyr. V. 423). A székelységben néhol a gyomorémelygést is *hurka-gomolygásnak* mondják (Krizsa 500). — Tudjuk továbbá nyelvenyelveinkből, hogy eredetileg a *húr* szó is belet jelentett, mert ilyeneket olvasunk: *Az nagy énségből (a remete) annyé aszáltságára jutott, hogy az ő ágyéka ő beléhez és húrához ragadott* (ErđyC. 277). S még a mai népnyelvben is a *lehúrol* ige a. m. »lefejtve tisztít disznóbeleket hártvás burkától« (Kapnik vidékén Nyr. II. 236. így Szatmárban is, más állatok beleiről is). — Ezek szerint kétségtelen, hogy a *húr*-nak 1. jelentése ‚darm‘ s a 2. ‚saite‘, a *hurká*-nak pedig 1. jelentése ‚darm‘ 2. ‚wurst‘ s hogy a szlávok, a mennyiben járatos náluk az utóbbi szó, mi tőlünk vették. Ezt még az a körülmény is bizonyítja, hogy

¹⁾ »Homian vette Budenz úr azt a tudományát, hogy a *húr* belet (darm) jelent, nem tudom; de talán a szláv *hurka* (wurst) szó vezette félre.« (Vámbery: Magy. Ered. 652. Egyébiránt a *hurka* szónak »szláv« származtatása egyenesen Dankovszkytól ered.)

Göcsejben más hangalakja is van e szónak: *csurka*, mely még jobban egyezik a bélnek rokonnyelvi *čolo*, *šolo*, *suoli*, *sól* stb. nevével (l. Budenz). A *hír* alaknak *h*-ja olyan fejlemény, minőt sok más magyar szóban is találunk az eredetibb *s*-féle hanggal szemben, pl. *hüvely*: vogul *sipel'*, *hét*: vogul *sát* stb.

Még csak két nyelvtörténeti szófejtést lássunk kissé részletesebben: *éhomra* és *andalog*.

Éhomra.

Az *éhom* szónak régibb magyarázói megegyeznek abban, hogy az *éh* (*éhes*, *éhség*) szó családjába sorozzák. Nem adtak azonban kielégítő feleletet arra a kérdésre, hogyan keletkezett az *éh* szóból ez az *éhom*, hogyan lehetne magyarázni a második szótagját. Némelyek véleménye szerint *éhom* nem volna egyéb, mint az összehúzott *éhgyomor*, azonban könnyű átlátni, hogy em magyarázat tetemes hangtani nehézségekbe ütközik. Csak annyit tarthatunk belőle valószínűnek, hogy *éhom* összetett szó. Erre ugyanis két okunk van, egy hangtani s egy szóképzési: az első az, hogy a második szótag mélyhangú, holott az *éh* szó származékai mind magashangúak; a második pedig az, hogy denominális *m* képzőre a magyarban alig van egy-két példánk (talán csak az egy *alom* biztos *al*-ból).

Ha tekintetbe vesszük egyrészt az itt említetteket, másrészt pedig az *éhom*-nak eltérő alakjait, akkor az alább adandó magyarázat olyan egyszerűnek fog feltűnni, akár a Columbus tojása.

Mindenekelőtt eszünkbe jut — mert legtöbbször találkozunk vele a régiéknél s a nyelvjárásokban — az

éjom: »*Éjom-ét*: frühstück, szatmárvidéki szó« (Tájsz.).
 »Ki szentekre akar eskünni, *éjomra* cselekedje« (Czeglédi: Malach és Melach 62). »Idd-meg *éjomra*« (Pápai: Pax Corporis 9). »Az wy figék igen ió *éhyomra* enni« (Melius: Herbarium 2). »Az étel meg kívánást meg várd és várjad *éhjommal*« (Comenius: Janua L. Lat. 214.).

Az utóbbi két író nyilván j-vel ejtette a szót, de érezték, hogy az *éh* szóval összefügg, azért írták *éhjom*-nak. Ez az írásmód könnyen rávezethet bennünket arra a gondolatra: nem a »bél, gyomor« jelentésű *jönh* lappang-e a második szótagban, úgy hogy *éh-om*, *é-jom-ra* a helyett volna, hogy **éh-jon(h)*, *éh-jon(h)-ra*? Jelentés tekintetében e magyarázat teljesen megfelelő, hisz *éh-jönh* valóban annyi mint *éh-gyomor*. Hangtani tekintetben pedig csak az a föltűnő, hogy *n* helyett *m*-et mutat az *éhom* szó, de azonfölül, hogy ez a hangváltozás különben sem példátlan, itt az is lehetséges, hogy az **éhomra*, **éjomra* alakot idővel 1. személyre magyarázták s azért mondták: *éhomra ettem meg* stb. Ezt hihetővé teszi az a esikmegyei nyelvszokás is, mely szerint a 2. személyű alakot is így képezik: *Hány tojást tudnál megenni éhodra?* (l. Nyr. XIII. 459.)

Magyarázatunk támogatására idézhetjük az *éhom* szónak még néhány eltérő alakját, melyek csakis a *jönh* szó fölvételével fejthetők meg.

Ilyenek mindenekelőtt ezek az *m*-nélküli alakok: *éhora*, Dunán túl (Somogyban, Nyr. XI. 40., de Veszprém-ben is); így már a régieknél: »Mind ez hóráiglan *éhióra* valék« (Heltai: Uj Testam. 15). »Forrásból *éhorra* innya nem haszontalan« (Cisio K. 2.) stb. — Ezek nyilván a *jönh* szónak ismeretes *joh* mellékalakjára meunek vissza: *éh-joh-ra*.

Érdekes végre a székely *éhére* (Tsz.), mely régente így hangzott: *éhéra*, mint a következő idézet mutatja: »Egyék meg reggel *ehera* ez kenyetben fel latot« (Frankovics: Hasznos Könyv Betegségek Ellen 1588. 15). — Itt a *joh* szónak ismeretes összevont *éh* alakjával van dolgunk (*éha* vkinek a. m. joha, gyomra, belső része), tehát az *éh-éh-ra*, *éh-éh-re* épen megfelelője azon *szom-éh*-nak, melyből a *szom-éh-oz*, *szom-juh-oz* ige van képezve (l. erről Budenz Szót.).

Az utóbbi alak egészen egyenlő kiejtéssel tünteti föl az összetételnek két tagját, s ez a körülmény arra a kérdésre vezet bennünket, nincs-e valami etimologiai kapocs az *éh* 'fames' s az *éh* 'stomachus' közt. Hangtani tekintetben a kettő egyezésének csakis egy hűja van: az hogy az egyik magas-, a másik mélyhangú. Azonban *é* és *i* hangú szóknál nem ritkán találkozunk érvel a kétféleséggel: a *lék* ragozása rendesen magashangú, de itt-ott mélyhangú; a *nyír* ige is kettős természetű: *nyírom*, *nyírás*, *nyírem*, *nyírés*; a *csíp* ige a palóczoknál mélyhangú; *szirt* azelőtt mélyhangú volt; az *íj* és *ív* azonos szó, de amaz most mélyhanggal, emez magassal van megállapodva, holott nyelvemlékeinkben még ingadoznak (pl. *yet*, azaz *íjet*, Bécsi C.) stb. stb.

Csak az szükséges tehát, hogy jelentés tekintetében találjunk kapcsot a két szó között. Erre nézve a következő analógiákra hivatkozhatunk. A finn *vatsa* 'venter, stomachus' szónak megfelelő mordvin *vača*, *vačo* azt jelenti, hogy 'éhes'. A magyar *johh*-nak megfelelő finn *jano* most szomjat jelöl, s az észtbén általánosabban 'durst, begierde, appetit'. És ugyanezen *johh*, *joh*, *ih* szónak *ihás* származéka Dunán túl a. m. szomjas. Véleményünk szerint ez az

ihas azonos az *éhes*, *éhes* szóval, csak hogy amaz a ‚szomjas‘ jelentést vette föl; talán olyan népetimologia-féle rejlik ebben, hogy az *ihas-éhes* szópárt az *ihatik-ehetik*, *iszik-észik*, *ital-étel* párokkal kapcsolta össze a nyelvérzék.

Azon kifejezések közül, melyekben az ‚éhség‘ jelentés lép föl, alkalmasint ez a legrégibb: *éhhel hal meg*; s ez magyarázatunk szerint tulajdonkép annyit tett mint ‚gyomorral hal meg, gyomra által hal meg étlenség következtében‘. Ez az *éhhel* ezzé vált: *éhen* (*éhen hal meg* stb.), még pedig jóformán a hasonló hangzású és jelentésű *étlen* hatása folytán. — Az *éhhel* alakból vált ki a ‚fames‘ jelentésű *éh* főnév; pl. *Éhet szenvedjenek, mént ebek* (AporC. 3). Az *éhen* alakból vált ki a ‚jejunus, ‚famelicus‘ jelentésű *éh* melléknév, pl. *Két éh orosztán* (DebrC.). *Ha annyi álnokság és éh has nem volna* (Gvadányi). — Ugyanilyen sorrendben követhették egymást a következő kifejezések: *szomjúhhal* v. *szométhát*, *szomjúhan* v. *szoméhon* (vö. *itlan*; *éhen szoméhon* ~~étlen itlan~~), ’azután összevonva *szomjan*, és végre a *szomjúh*, *szomjú* melléknév, ‚sitens, sitibundus‘. — Megjegyzendő, hogy az *éhes* és *szomjas* szók régibb irodalmunkban nincsenek meg, s talán csak a XIX. század eleje óta foglalják el az *éh* és *szomjú* melléknévek helyét.

Andalog.

Andalodik CzF. szótára szerint »igen szép kifejezése a lélek azon foglalkozásának, midőn a külső tárgyaktól mintegy megválva önmagában kezd merengeni, s homályos, de gyöngébb nemű öröm v. búérzelmekre gerjed. Ez ige működésében kevés erő, de annál több kedélyesség, gyöngédség mutatkozik. A költői kifejezések egyik ékezebb

gyöngye. « Tény, hogy *andalodás, andalgás, andalítás* újabb költői nyelvünknek és szép-prózánknek kedvelt szavai s az úgynevezett válogatott, választékos stilus szavai közé emelkedtek. Most mindig csak gondolatokba merülést, mélézást jelentenek, mint például a következő mondatokban: Elandalodásából, mint egy mély álomból feleszmélkedvén (Báróczi). Ahol jön egy kis paraszt leányka andalogva (Barczafalvi). Valamit láttam és hallottam, édes andalgásba hozott (Sándor István). Az éj a szerelmes andalgót ott éri (Kazinczy). A te ernyődnek kies alkonyában andalog szívem. Helikon leánya (Berzsenyi). De azelőtt volt prózaibb árnyéklatuk is, a mennyiben egyszerűen szórakozottságot jelentettek; pl. Mintia teje se volna, úgy andalog (Dugonics: Példab. I: 21). »A néma gyermeknek maga anyja se érti szavát. Azon személy, kinek ezt mondania kellett elandalodván hámarjában így habarta el a közmondást: a német gyermeknek magyar anyja se értheti szavát.« (U. o. II: 101.) Sőt Dugonics még rosszabb jelentést is sejtet a következő mondatban: »Én adjam-e elő azokat, pedig néked Knémon! ki ezelőtt annyira *elandalítottal* öreg fejemet. Mindazáltal még mostanában is édesdedön emléközöm meg c s a l a t t a t á s o m felől« (Szercesenek I. 226).

Honnan erednek ezek a szók? A mi nagy szótárunk⁴ azt mondja, az elavult *and* gyökből, melynek »eredeti jelentése lassu, halk járás, mozgás, s ennélfogva rokon vele a perzsa *ámeden* (jönni), olasz *andare*, német *wandeln*, magyar *indul, indít*«; s az *ándorodik* tájszóról, mely, »a. m. esze, gondolata belemerül, mintegy bele ámul valamibe«, azt mondja, hogy »rokona *andalodik*«.

Budenz is rokonnak tartja e két szót, de azonfölül az

ámbolyog és *imbolyog* szókat is hozzájuk csatolja, s a jelentéseket így állítja föl: »*ámbolyog*': langsam gehen, umherspazieren, herumgehen; *imbolyog* sich hin und her bewegen; *andalog* sinnend herumgehen; *bele ándorodni* sich in etwas verlieren, ganz hinein versinken, z. b. ins spiel«. — Eredetökről azt mondja: »Mind ezen igékből kiváló *ám-*, *im-* vagy (*d* előtt) *án-* alapigében a vogul *jom-*, *joam-* ,gehen, schreiten' mását ismerjük föl, a melytől az *áll* ige is származik. Jelesen az *im-*, *in-* alak szerepel még az *inog*, *indül* igében«. — Azonban az *ámbolyog* ige nem választható el a rokon jelentésű és hangzású *ámolyog* igétől, ez pedig kétségtelen az *ámul* ige származéka (mint pl. *széül*: *szédeleg*), az utóbbiról még tudjuk, hogy régente *álmül*, *álmél* volt. Az *ámbolyog* b-jét nézetünk szerint a *bolyog* bevegyülése okozta: vö. *támbolyog* e h. *támolyog* (Nyr. XVII. 94). — Az *ámbolyog* ige a legtöbb és legmegbízhatóbb közlő szerint nem járást, hanem hintáló mozgást és tántorgást jelent. Minthogy pedig a régi irodalomban nincs nyoma s minthogy *hímbolyog* mellékalakja is van, ¹⁾ lehet, hogy csak újabb időben keletkezett s terjedt el, s hogy nem egyéb, mint a *hímbál* ige továbbképzése az *ámolyog*, *támolyog*, *ámbolyog*, *támbolyog* igék bevegyülésével (vagy akár a *bolyog*, *bolyong* igéével, e mellett szólna a vasmegyei *imbolyong* alak Nyr. XVII. 141).

Az *ándorodik* ige véleményünk szerint is összetartozik az *andalodik* igével; de lássuk mindenekelőtt a népnyelvi s nyelvtörténeti adatokat.

¹⁾ Komárom megyében Nyr. XVII. 94. — Az első író, ki tudunkra ez igét alkalmazza, Bessenyei, még pedig *bimbolyog* alakban (gyakran, és mindig így írva, mint Beöthy Zsolt értesít). Ugyanez az alak egy kisvárdai közleményben Nyr. XVII. 141.

Az *andalog* szónak eredetibb alakjára vagy jelentésére nézve a nép nyelve nem igen ad felvilágosítást. Az a néhány adat, melyet tájszógyűjtőink följegyeztek, nem öregbíti tudásunkat. Egyet Kresznericsnél olvasunk: »*Elandalodik*. Hallottam 1826. ápr. 21.« Egyet a Tájszótárban: »*Andalogni*: melázni, mély gondolatokba elmerülni. Balatonmelléki szó.« S a Nyelvőrben VII: 91. debreczeni szók közt: »*Andalog*: gondolkozva, elmélázva, másra nem ügyelve lassan megy.«

A régi nyelvhez kell tehát fordulnunk, nem szolgáltat-e hasznavehetőbb adatokat. A Nyelvtörténeti Szótár már nyújt néhány régibb s a szófejtésre nézve döntő adatot: »*Neki andalodott* eltompu^{lt}, elannyira hogy nem tudta eszének hasznát venni« (Medgyesi: 6 Jaj. III: 16). Itt tehát eltompulást, elbutulást jelent a szó; még világosabb e jelentés a következő példában, mely egyúttal már más hangalakot tüntet föl: »Mídon isten az ő tőle tanulni nem akarókat annyira megkeményíté szívökben, hogy a kik ő Felségétől tanulni nem akarnak, végre annyira *elantalodnak*, hogy sem az értelmes tanítóktól, sem a barmoknak példáikból semmi jót ne tanulhassanak« (Miskolczi: Vadkert 9). A következő legrégebbi idézetben pedig egyenesen a 'dőreség, esztelenkedés' jelentését látjuk: »Mindaddig megvetjük Monoszlainak ez ilyen *antalkodásait*, míg valóban meg nem bizonyítja« (Gyarmathi M: Ker. Felelet 1598. 219). Alig kétséges, hogy ez az *antalkodás* az előbbi *elantalodás*-sal, *andalodás*-sal összetartozik. Az *antalkodás*-nak pedig alapszavát is megtaláljuk Füsüsnél (Királyok Tüköre III: 60). »Nem *antatul* felelt remete Antal egy némünémü ¹bölcsnek« azaz nem ostobául, nem esztelenül, hanem eszesen. Ez az *antal* meg nem egyéb,

mint az *Antal* keresztnév, melyről Erdélyi János azt mondja, hogy »Antal féleszüt képvisel a magyar közmondásokban« (Közm. Könyve). Már Molnár Albert közli a következő mondásokat: »*Antal a fejed*: prov. Cescon habitas; du bist ein ungeschickter tölpel; *megjött Antal Budáról*: prov. hic venit a sexaginta viris, er ist aus der narrenzunft (die lachnarrenzunft bestand aus 60 männern).« Az utóbbi Kovács Antaluál is; Dugonicsnál így: *Megjött Antal Budáról, zöld ágat is hozott*. Kisviczainál: *Ki hinné hogy Antal is böjtöljön?* Erdélyinél még: *Van benne módja mint Antalnak az ebülésben*.

Ime a szép *andalodás*, »a költői kifejezések egyik ékesebb gyöngye« milyen útszerű közmondásokból vette eredetét!

Említettük már a néphumornak azt a szokását, hogy némely közönséges keresztnévhez gúnyos jelentést csatol. Ilyenek pl. *Bolond Miska* v. *Mihók*, *Bohó Misi*, *Bolond Istók*, *Bolond Jankó*, *Fü-Jankó*, *Borsszem* v. *Babszem Jankó*, *Hüvelyk Matyi* (ném. *Hans Daumlang*, fr. *Tom Pouce*: Tamás), *Kis Miska*, *Magyar Miska*, *Hübele Balázs* (v. ö. »Beszélj vele, Balázs neve: semmire sem lehet vele menni« somogyi közm. Nyr. IV:470; »Elég az hogy Balázs a neve. Hetedfél Balázsnak csak egy esze. Balázs a magyar közmondásokban most szeles, majd boloud, majd gyenge.« Erd.), *Katuska ember* v. *Katicza* (asszony férfi), *Szél Pali* (szeles ember), *Szél Borka* (azaz Boriska) v. *Szél Margit* (szeles lány), *Falu Kata* v. *Uteza Kati*, *Vaksi Pila*, *Vak Pila* (*Pila = Ilona*). — Már régente járatos tréfás kifejezés lehetett a *Fitos Pélbárt* (l. Nyelvtört. Szót.). Az *aggastyán* szó pedig, mint mostanában kimutatták, régebben *agostyán*, *ágostyán* volt s azonos az *Agoston* nével (l.

Nyr. XVII. 531. XVIII. 26. 82). — Gyakran hallhatók közmondásokban a *Bernát, Bertók, Erzsók, Kató* stb. nevek, s néha családnevek is, mint *Anda Pál, Vajda Laczi, Domján Peti* stb. Némelyek aztán származékokat is teremnek: pl. *Magyar Miska módjára v. magyar-miskásan* megfogni, elverni vkit (Nyr. V. 264); *mátéznak*: veszekednek (Nyr. V:228), »*lajcsizni*: bolondozni, egy néhai Lajcsi eszelős után« II:184, »*börjánoskodni*: részegeskedni; Bőr János, így mondják, részeges ember volt« (csángó, Nyr. V:89). — Az utóbbihoz egészen hasonló az idézett *antalkodás*, s úgy látszik csak e mellé képezték aztán az *elantalodást*, mely ma *andalodás*-nak hangzik.

A mi végre az *ántorodik* igét illeti, hihetőleg csak az *andalodik* szónak változata. E mellett szól a következő népnyelvi adat, mely mind jelentés, mind hangalak dolgában közelebb áll még a régebb *antalodás*-hoz: »Ha neki *ántorodik*, megtesz az, mindent« (Békés, Nyr. III. 524). Vö. a fönt már Medgyesiből idézett mondatot: *Neki andalodott* s tompult, elannyira hogy nem tudta eszének hasznát venni. E szerint *neki-ántorodik* = *neki-andalodik*, s mind a kettő a. m. *neki-bolondúl*; és *bele-ántorodik* a. m. *bele-bolondúl*, *bele-szeret* valamibe. Az *ántorodik, úndorodik* szó vége talán rokonértelmű igék hatása alatt módosult, minők pl. *neki-keseredik, bele-keveredik*.

Az *andalog* és *uggastyán*-féle szók ékesenszóló tanúi a tüzetes nyelvtörténeti nyomozás szükséges voltának. Ha nem ismerjük a nyelvtörténeti tényeket, alig hihetjük, hogy nyelvészeti okoskodással és elemezgetéssel valaha földeríthettük volna az ilyen szók eredetét.

De elég gyakran megesik, hogy sem a népnyelvi, sem a nyelvtörténeti tények meg nem fejtik a szóban forgó

kifejezést, úgy hogy új segédeszközöket kell keresnünk. Ezeket aztán sok esetben fölleljük a rokon nyelvekben, mert ezek sok régibb alakot és jelentést fönn tartottak, mely a mi nyelvünkben is megvolt valaha, de itt elváltozott vagy elveszett.

Némely szók önként megfejtődnek a rokon nyelvekből, mihelyt ismerjük a szabályos hangmegfeleléseket (l. 76. l.). Ha pl. tudjuk, hogy a mi ugor eredetű szavaink szókezdő *f*-je a rokon nyelvekben *p*-nek felel meg, akkor mindjárt meglehetősen biztos meglejtését kapjuk a *fest*, *fészek*, *fene* stb. szavainknak. A finn *pese*-, észt és mordvin *peze*-, zürjén *pes-lal*- stb. a. m. mosni; e szerint a mi *fest* igénk (mozzanatos *t*-vel, mint *oson*: *osont* stb.) eredetileg mosást, mártást jelentett, a minthogy nyelvemlékeink is mindig csak ruhafestésre s más effélére alkalmazzák, míg a mai műfestést képirásnak nevezik. — A *fészek* neve finnül *pesä*, észtül *peza*, mordvinul *piza*, lappul *pesse* stb., tehát világos, hogy a mi szavunk már valami képzővel, még pedig kicsinyítővel van megtoldva, mint pl. a cseremiszi *püzakš*. Valószínű ebből az is, hogy a Halotti Beszéd *fez* szava *fész*-nek olvasandó s még a képzőtlen alapszót láthatjuk benne (*lön halálnak és pukulnak fésze*). — A mi *fenénknek* hangzására nézve teljesen megfelel a finn *peni*, lapp *bäna* stb., s ez a szó a rokon nyelvekben mindenütt kutyát jelent. E szerint *fene ember* tulajdonképen 'kutya ember', *fene dolog* 'kutya dolog' stb.

Gyakori eset nyelvünkben, hogy a szókezdő *j gy*-re változik; ennek alapján *gy*-elejű szavainkat a *j*-kezdetűek közt kereshetjük a rokon nyelvekben. Így magyarázták meg a *gyalog* szót a lábnek ugor nevéből: észt *jalg*, finn *jalka*, mordvin *jalga* stb. A finn nyelvnek vepsz dialektu-

sában, mely a szókezdő *j*-t szintén *gy*-re változtatja, a *gyalog* fogalom egészen olyformán hangzik, mint minálunk: *d'alguoin* (azaz *gyalguojn*). — Budenz a magyar *gyors* szót is *j*-elejű ugor szókkal egyezteteti: vogul *jar*, osztják *jur*, zürjén *jör*, mind a három a. m. erő; tehát a *gyors* melléknév eredetileg erőset jelent. Hogy a két jelentés összefér, arra nézve Budenz idézett egy észt és egy finn példát: az észt *joodus* melléknévnek eredetibb jelentése 'gyors' s másodrendű értéke 'erős'; a finnben pedig a *väki* 'erő' főnév származéka *väkevä* 'erős' és *vikevä* 'gyors' (az utóbbi talán a szintén erőset és gyorsat jelentő *vinha*-tól kapta *i*-jét). — Minthogy a *gyors*-nak ezt a magyarozatát nehézkesnek és erőszakoltnak mondták, ¹⁾ nem árt még egy pár példát idézni, melyekben ugyanolyan jelentésfejlődést látunk. A német *bold* és *geschwind* eredetileg erőset jelentettek s aztán metonymiával gyorsat (*bold* a régibb németiségben s *bold* még a mai angolban is merészt, bátrtat tesz; *swinde* a középfőlnémetben a. m. erős, hatalmas). A német *fast* szó eredetileg azonos a *fest*-tel, s maga *fast* is még a középfőlnémetben annyit tett mint 'erős' és másod sorban 'gyors' (*fast* és *bold* ma csak adverbiumok = 'gyorsan, hamar'). A mi népünk is, legalább Dunán túl, a gyors hajtást rendszerint *bátor hajtásnak* mondja, s Budapesten is mondja az omnibusz-kocsisnak konduktora: »Hajtson bátrán, kocsis, mer' különben kiszállnak a vendégek.« — De magára a *gyors* szóra nézve is vannak adataink, melyek még többé-kevésbé az 'erős' alapjelentést mutatják. Ilyen mindenek előtt régi nyelvünkben a *gyorsalkodik* ige, mely a. m. erőlködik, iparkodik, buzgólkodik; pl. *Álnokságban*

¹⁾ Vámbéry: A Magyarok Eredete.

nagyobban gyorsalkodnak (Bornemissza: Énekek 219) stb. stb. Ilyenek továbbá a következő mondatok: Ez nehéz dolgot önnek maga egyedül ily könnyen elvégezhette, de bizonyval nem emberi *gyorsasággal* [nem emberi erővel], sőt isteni bölcseségnek hatalmassága ez alázatos szolgának miatta mind ezeket megtökéllette (DomC. 180). Ez szent szűz szabadon meghagyá az fejedelemségöt, hogy egyebeknek *gyorsabban* szolgálhatna (,inkább szolgálhatna' ÉrdyC. 472). Az mi szívünk lelkünk *gyorsabban* és nagyobb kívánsággal ájójtozzék az menyeeikre (558). Az isteni szolozsmán ne légy rest vagy kedvetlen, de erőltessed te testedet és lelkedet, állj ékesen és gyarson istennek és angyeloknak előttük (HorvC. 227). — Végre minden kétséget kizár a következő mondat értelme, melyet egy 1833-ban megjelent könyvben találunk: »Nem leszen szükségtelen, hogy még *gyorsabban* is megrázogassuk a szóban levő hasonlítást« (Ez a magyar nyelvnek fényre bocsátott ágozati«, czimlapján a szerző csak P. betűvel van jelölve). — Mind ezek után, már most alig fogunk kételkedni, hogy *gyorsan fut* eredetileg a. m. erősen fut, *gyors láb* a. m. erős láb stb.

Sokszor azonban bonyolódottabbak az ilyen összehasonlító szófejtések, mert a szóba jövő nyelveknek mindegyike különféle hang- és jelentésváltozásokat hajthatott végre az illető szokon. Hogy e nehézségekről fogalmunk legyen, vegyünk szemügyre egy nagyobb szócsaládot a nyelvhasznítás világánál.

Szit, czivakodik, szivárvány.

Ki hinné, hogy e három szó — három annyira különböző fogalom kifejezője — egy és ugyanazon töből sarja-

dőt? Pedig erőtetés nélkül magyarázható mind a három egy alapigéből, mely legtisztábban a magyar *szív* vagy *szí* igében maradt fenn. Mielőtt azonban e három szóval foglalkoznánk, vessünk egy pillantást a *szív* igének egyéb rokonságára, mely elég tekintélyes és tanulságos.

Volt az ugor alapnyelvben egy ige, melynek alakja valószínűleg *sobo-* volt, s mely húzást jelentett. Az itt tárgyalandó szavak mind ezen alapigéből magyarázódnak; s ha az itt kifejezett képzeteket összehasonlítjuk azokkal, melyek a szintén húzást jelentő ugor *legre-* ige származékában nyertek kifejezést (→ A húz jelentésnek egy csoportja, Starvas, Nyr. III. 529.), akkor szép példáját látjuk ama jó gazdálkodásnak, melyvel a nyelv a legegyszerűbb eszközökből meg tudja teremteni az illő kifejezést minden képzetre s minden fogalomárnyalatra.

A *sobo-* igéből Hudenzo a Tokon nyelveknek következő szavait magyarázza: Ezeket a cseremiszi igéket: *šep-* húzni, *pipka šepš-* pipát színi, *cizem šep-* emlőt szopni; az erdei dialektusból: *šupšt-* (azaz **šupšed-*, még egy gyakorító képzővel) húzni, vinni, czipelni; s a togul igéket: *šipj-* szopni, szívni, *šāk šipgi* emlőt szop; *šipgūt* szopogat.

Íde számítható még az északi osztják *šep-* szopni, *šipš-* szopás: s talán a svéd-lapp *sūde-*, harapni, csípni, (NyKözl. XII. 200., a gyakorító *-de* képzővel egy *sū-* azaz **sow-* vagy **sov-* töből), ha ugyan csípés volt az eredeti jelentése: mert ezt a jelentést is a 'húzás, tépés' jelentésre lehetne visszavinni, úgy, hogy végre a m. *csíp* ige — melyet a palóciz kiejtés mély hangzókkal ragoz (*csipok*, *csipkod*) — ugor rokonaival együtt ugyanczen ugor *sobo-* igére menne vissza (Budeniz 391. szám).

Magyar szavak közül a következőket állítja Budenz az ugor *sobo-* igéhez:

I. a *szív* igét (*szívo-k*). Ez tehát valaha huzást jelentett, úgy hogy, ha azt mondjuk, hogy *kiszíja vérét* vagy hogy a szivacs *magába szíja a vizet*: annyi mintha azt mondanók, hogy kibúzza vérét, s hogy magába húzza a vizet. A víz *beszívódik* a. m. behúzódik. *Elszívni a tésztát* Ormánságban a. m. széthúzni, elnyújtani (Tájszótár). Vitkovics (Munk. II. 102) azt írja: »*Összeszívódik szívem* és legirtóztatóbb szédelgés hasogatja a fejemet« = összehúzódik a szívem. — *Szívós* vagy *szivos* is tulajdonkép a. m. húzós, nyúlós. Kresznericsnél a *szívós tészta* »*massa farinae diduci se patiens*,« s a *szívós vessző* »*virga flexilis*.« Így a mordvin *targaj* 'szívós', a *targa* 'húz' ige participiuma, tehát 'húzó'; s a német *zähé* is a *ziehen*-hez tartozik. — A *szíjas* vagy *szíjjás* is azonos a *szívós* szóval, csak hogy itt elveszett a *v* s aztán **szias*-ból *szíjas* lett közbejuttatva *j*-vel. *Szíjas* is a. m. ductilis, flexilis (Kr.) és *szíjas vas* ferrum ductile (Pápai Páriz).

A *szív* igének alakjában háromfélét kell megmagyaráznunk, ha az ugor alapalakokkal (*szívo*=*sobo-*) egybevetjük: a *b* helyett beállott *v*-t, az *o* helyett beállott *i*-t, s végre az *i*-nek megnyúlását, mert van *szivok* is *szívok* is. Kezdjük az utolsóval. 1. A magánhangzó megnyújtása — ha csak nem elveszett hangok pótlására történik — ritka jelenség a magyarban s jóformán csak *v* előtt mutatható ki; ez az egy eset azonban egészen bizonyos: *lövő*, *tévő* helyett azt mondjuk *lövő*, *tévő*; *kivül* helyett *kívül*; *belül* helyett is néhol azt mondják *bévül*, és *félül* helyett *févül*. — 2. Az *o* hang *i*-re változása nem szabályos hangváltozás; hogy azonban nem lehetetlen, bizonyítják némely más

szavaink, melyekben az *o* szintén *i*-be megy át, pl. *gyolk* (ném. *dolch*): *gyilk*, *gyilok*; csoport: *csiport* (Nyr. I. 232); *csopor*, *csupor* — *csipor* (III. 524); *gyovonni-gyivónni* (III. 428); *szorgat* (Budenz 311. sz.) — *czirgat* (II. 375.); ha nem említjük is azon számos eseteket, melyekben ez az *o*:*i* változás a második vagy harmadik szótagban áll be, minők *hamis*, *lapis*, *ojtivány*, *abrincs*, *kapinya*, *korcsila*, *alacsiny*, *alamizna* stb. — 3. A mi végre a *b*-ből lett *v*-t illeti, ezt szabályos hangváltozásnak tapasztaljuk, ha az ugor szavak magánhangzóközi *b*-jét fölkeressük a megfelelő magyar szavakban. Ilyen eredete van *p*. a *levél* és *kevés* szavak *v*-jének is. Néha azonban az eredeti *b* helyett nem csak *v*-t, hanem *p*-t is találunk a magyarban. Így van *hólyag* azaz **hovolyag* mellett *hupolyag* is, *gyúl* azaz **gyovúl* mellett a régi *gyapon*. S ép így találjuk végre *szív* mellett is *p*-vel s az eredeti *o* magánhangzó megőrzésével:

II. a *szop* igét, melynek jelentése a *szív* igéhez nagyon közel áll, csak hogy mindig szájjal való szívást, húzást értünk rajta, míg:

III. a *szip* alakot inkább az orral való szívásra alkalmazzák: *szipni*. Innen való az egyszeri szívást jelentő *szippant*. A Tájszótár szerint *szipat* is a. m. egy szippantás. Van belőle egy gyakorító ige is: *szipál* (Kreszn.) mint *dobál*, *ugrál*; s ebből tovább képezve *szipál-kol* helyett *szipákol* (u. o.); továbbá a székely *szipog*, melyet a gyermekről mondanak, »midőn ptyeregve szí lélekzetet«. Hogy a *szip* igeinek is általánosabb jelentése volt, látjuk egy székely misztériumból, melyben még szájjal való húzást, szívást jelent: »*Szipják* - vonják egymás piros vérit« (Nyr. VII. 427); továbbá egy udvarhelyi párbeszédből

»Nem ok nélkü szipod a levegőt« (Nyr. IV. 81). — A *szipál* igével elemeire nézve egészen azonosnak kell tekintenünk:

IV. a *czipál* igét, melynek köz magyar alakja az eredeti *b*-vel *czibál*; csak hogy ezek már egészen mást jelentenek, mint *szipál*, t. i. hajnál vagy ruhánál fogva húzást, ránczigálást, tépászt. A szókezdő *cz* eredeti *sz* helyett gyakori (l. Nyr. VI. 447). A *czimbál*, *czimbáz* (Gvadányi), *czimpál* (Tájsz. Győr) mellékalakok a *csimbók*, *csemeszkedik*, *csimbelkedik* stb. szóktól kaphatták *m*-jöket. — Budenz joggal számítja ide még a magashangú

V. *czipel*, *czepel* igét, mely egyszerűen a. m. húz-von hurczol. *Czepelkedik*, *czipe(l)kedik* mellett van *szepe(l)kedik* is (»erölködik, törekszik« Nyr. II. 168), mely megint a *szepeleg*, *szepeg* mellékalakok jelentésével a III. sz. alatt említett *szipog* igével függ össze.

Már most az eddigiek mellé állíthatjuk még a cím-
ben elsorolt három szót.

VI. *Szít* alakjára nézve a *szí* ige momentán származéka, minő pl. *köszön-t*. Jelentése pedig a *húz* s-ból fejlődött. Hiszen a helyett, hogy *hozzá szít* mondjuk is azt, hogy: *hozzá húz*. Az ebben rejlő észjárást könnyű kitalálni, csak összehasonlítás végett álljanak itt: *vonzódik hozzá*, *vonzó*, *er fühlte sich angezogen*, *sein herz zieht ihn hin*; *ragaszkodik hozzá*, *attachement* stb. Egyébiránt az egyszerű *szí* igével is találkozunk ugyanabban a jelentésben: »*Az ő szíve az enyémhez nem szí*« (Vitk.: Munk. II. 16). — A *tüz-szítást* is úgy lehet magyarázni, hogy tüzet *húznak* a fából, mintegy kicsaljuk belőle. Innen a közmondás: *kiki a maga fazeka mellé szít*, azaz szítja a tüzet; s az átvitt használat: *szítani az elégedetlenséget*, a *pártütést*.

VII. *Czivakodik* és *czivódik* ép úgy vannak képezve

s ép úgy a cselekvésnek kölcsönösségét fejezik ki, mint: *verekedik, marakodik, gyűlölködik, ismerkedik és csókolódik* stb. Alapszavok a húzást jelentő *szív* ige. S csakugyan mondjuk egészen olyan jelentéssel azt is, hogy *huzakodnak*: »szüntelen huzakodnak együtt: continuo inter se rixantur« (Kreszn.). Vö. *huza-vona, ujjat huzni*; és *viszszát vonni, visszavonás*. A svédek is mondják: »*dragas om något*« valamiért húzakodni, czivakodni; »*dragas med döden*.« szó szerint: húzakodni (húzni magát) a halállal, küzdeni a halállal. Így van pl. a szláv nyelvekben is *tężiti, tęgnęti* 'húzni, feszíteni' és *tęgati-sę*, 'czivakodni.' S maga a mi *küzdeni, küszködni* igénk is etimológiája szerint szórul szóra annyi mint *huzakodni, czivakodni* (l. Budenz 79. sz.)

VIII. *Szivárvány* is csakugyan a *szív* igéhez tartozik, mint már régen gyanították.¹⁾ Csakhogy természetesen nem az *ár* (vizár) szó van itt a *szív* igéhez téve, mint némelyek magyarázták, hanem a *vány* képzővel ugyanazon *szivár* igéből van képezve, mely a *szivárog, szivárkozik, szivárkodik* igék alapszava. *Szivár-* pedig *szivál-*ból lett, úgy hogy elemeire nézve azonos a főt említett *szipál* és *czibál* igékkel; van is még *szivárkodik* mellett rövidült magánhangzóval: *szivalkodik* (Ny. Közl. III. 13). — Hogy pedig a *szivárvány* csakugyan nem egyéb, mint *szivárgás*, bizonyítja az a tény is, hogy a *szivárvány* szó a kút

¹⁾ Szivárvány az, vége nyugszik messzi, messzi tengeren,

S a megürült fellegekbe szí fel onnan új vizet. — Arany: A gyermek és a szivárvány. Így a gömörme gyvei néphit szerint is. Az albánok kígyónak tartják a szivárványt, mely a földre jön vizet inni. A haussa-négerek vízivónak nevezik. A régi rómaiak is azt mondták: *bibit arcus, pluit hodie* (Plautus; l. Pott érdekes cikkét a szivárvány neveiről, Kuhn-féle Zeitschrift II. 428).

szivattyuját is jelenti, továbbá a borszivó hébért (l. Kreszn. és Nyr. II. 357). — Említést érdemel, hogy van *szovárvány* is és Molnár Albertnél *kiszovárkodom* (emano, dimano), tehát az eredeti *o* magánhangzóval. A Münchener codex néhány helyén a *spongia* van *szovárvány*-nak fordítva, nyilván ugyanazért, a miért a nyelvújítás *szivacs*-nak keresztelte, mivel t. i. magába szíja a folyadékot.

Láthatjuk e példából, hogy ama hosszú idő alatt, mióta nyelvünk elvált rokonaitól, mennyi hang- és jelentésbeli szétágazás történt egy-egy ősrégi szónak származékaiban. Látjuk tehát azt is, hogy az ilyen több nyelvre kiterjedő fejtegetésekben legtöbbször szó sem lehet oly nagyfokú biztosságról, a minőt a nyelvtörténeti etimológiával érhetünk el. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy az összehasonlító szótáraknak igen sok magyarázata el szokott avulni aránylag rövid idő alatt, s még olyan lelkiismeretes és módszeres munkában is, minő a mi »Magyar-Ugor Összehasonlító Szótárunk«, egy csomó olyan szófejtésre mutathatunk rá, mely mai tudomásunk szerint nem állhat meg. Ilyenek — a fönt tárgyalt *andalog* igén és tár-sain kívül — a következők:

Kéd, ekédig (L. Magyar Kötőszók I. 140. jegyzet).

Kotródik nem tartozik a *kótorog* (s a zürjén *kotral*-igéhez). hanem egyszerűen a *kotor* ige származéka; az utóbbi maga is előkerül ugyanabban a jelentésben, továbbá a rokonértelmű *vakar* és *vakarodik* is (pl. Kotorj: apage, Calep. Kotorj, vakarj tova: apage, Major: Szót. »Vakarj innen: takarodgy, vakarodgy, kotródgy, kotorj« SzD. Elvakarodni, Mikes. L. még Tájsz. *vakarodni*).

Korhad nem a *kor* származéka (l. itt fön 188. l.).

Köldök ugarsága nagyon kétes a csagataj és tob.-tatár *kindik* miatt, mely ugyanazt jelenti s hangjaira nézve majdnem teljesen megfelel. (A *köldök* alatt összeállított szókhhoz nem tartozhatik a végül említett osztják *kila* és zürjén *köl'* sem. mert ezekkel egyező

jelentésben a finn nyelvben *kuli*. a svéd-lappban *kuélje* van, a melyek tehát nagyon meg vannak különböztetve hang és jelentés tekintetében a finn *kieli* és a lapp *kiala* szótól. Ellenben a *köldök* alatti ugor szók nagyon közel állnak hangra s értelemre a *telek* alatti szókhoz 1)

Kurgat csak kis vidéken élő tájszó s alig régi alak, hanem valószínűleg csak újabban módosult a *kerget* igéből, még pedig a *kurjogat* belekeveredésével, mert tényleg lármával járó kergetést jelent (Jászberényben. hiteles szóbeli értesítés szerint).

Kutya codexeinkben még nem fordul elő (csak *eb*), ellenben megvan nyelvünknek déli szomszédaiban (az albánban, olaszban, horvátban, l. Nyr. XII. 197), s így ugor volta több mint kétes.

Görbe : e szóra nézve Miklosichnak lesz igaza, mert XVI. századi emlékeinkben még csakis görbe h á t ú t jelent.

Hajlék inkább *hajol* mint a *hál* ige származéka.

A *hegy*, *hév* v. *hő* és *hész* szókról l. Nyr. XII. 296. 297.

A *hely* és *hoz* szókról no. 389.

Gyülöl : az egyeztetésnek gyöngéjéről l. Nyr. XII. 345. Ugyanott elfogadhatóbb magyarázat van.

Zömök : szláv eredetűnek bizonyította Szarvas : A Nyelvújításról 11—13. (Nyr. X. 57).

Sarabol : kétségkívül a német *schräpen*, *schräpeln*.

Csatangol, *csatólál* csak újabban keletkeztek a *csatázik* igéből, l. Nyr. XVIII. 6.

Nehéz : **lege*-féle alapszóból nem magyarázható, mert az *l* : *n* hangváltozás szó elején csak dissimilatio esetében lehetséges, mint *légely* : *négely* (*nám* nem *lám*-ból lett, hanem vagy *no* + *lám* kombinálásából vagy *no* + *ám*, *ni* + *ám* összetételéből).

Büszke : a *büz* származékának bizonyult Nyr. XVI. 555.

Maga, *demaga* (631. sz.) valószínűleg azonos a *maga* névmással, l. Magyar Kötőszók I. 195.

Még valószínűleg a *ma* származéka, l. no. 94. 95.

Radó a *ruha-radó* kifejezésben alig lesz más, mint a *Radó* tulajdonnév, mert ugyanabban az értelemben *ruha-rézmán*-t is mond a nép s az utóbbinak második tagja a *Rézmán* név.

A *rag* szó, melyben Budenz a *rajt* alapszavát látta (646. l.), nem tetőt jelent. hanem szarufát, és szláv eredetűnek bizonyúl, l. Nyr. IX. 555.

Lurkó nem tartozik a finn *nuori*-hoz, hanem a latin *lurco* átvétele.

Éh, éhes h-ja nem felelhet meg az eredeti *ny*-nek, melyet Budenz egyeztetése föltételez; vö. az itt fönt adott magyarázatot.

Erő egyeztetése nagy hangtani nehézségekbe ütközik; különben is alkalmasint török szó, l. Nyr. XII. 493.

Est nem választható el a *nap-est*-től (l. ezt a Nyelvtört. Szótárban); a finn *chtoo* stb. úgysis valószínűleg germán eredetű.

Old, ollik nem tartozhatnak egybe az *n*-es alakokkal, l. Nyr. XII. 494.

Viszont, igaz, ugyanazon munkának sok más egyeztetését további hathatós okokkal lehet támogatni. Hogy pl. a *kéreg*-nek alapszavát a vogul *ker*, mordvin *ker* stb. őrizte meg, bizonyítja a régi szótárainkban följegyzett *agykér* és *haskér*. Hogy a *készít, késztet* igének egy *készni* ige szolgált alapjául, azt fényesen bizonyítják nyelvemlékeink, melyekben meg is van ez az ige, készteni, készíteni, jelentéssel; de bizonyítja ez a ritka kifejezés is: *kisztekelvére* (Nyr. II. 310. III. 539). — A hártját jelentő *szírom* és *szírony*-tól külön szónak vette Budenz a hókéreggel egyértékű *szírom, szírony* szót, s ezt 'hókéreg' és 'dér' jelentésű ugor szókkal egyeztette. Hogy mennyire igaza van, bizonyítja a következő két adat, mely már értelménél fogva sehogy sem férne össze a virágszírommal: »*szílogy*: hó d a r a, eszékvidéki szó« (Tájsz.); »*szíroty*: dara eső, dunántúli szó« (Nyr. V. 228¹). — Budenz fölvette, hogy a *bő, bőv, bév* szó *v*-je *l*-ből fejlődött (úgy, mint pl. *kilül, kívül, belül: bévül*), hogy tehát e szó régebben *bél*-nek és *böl*-nek hangzott; és íme előkerült a régi nyelvemlékek-

¹) A 'hártya'-féle *szírony, szírom, szírmos* szókhöz vö. ezeket a mordvin szókat: *šorma*, 'streifen, runzelig werden'; *šormams*, 'streifung'; s ezt a finn szót: *horma*, 'falte, runzel'.

ből is ez az alak: *bwlseggel* (Pozsonyi codex), s az oláh nyelv, mely ezt a szót nagyon régen átvette, maiglan megőrizte az *l*-es ejtést: *bel:ug, bil:ug*. Ilyen példát még többet lehetne idézni, melyek fényesen igazolják az összehasonlító módszernek megbizhatóságát, föltéve, hogy a kellő óvatossággal és körültekintéssel alkalmazzuk.

Végre a rokon nyelveken kívül fölvilágosítással szolgálunk gyakran azok az idegen nyelvek, melyekkel a miénk élete folyamában érintkezett. Az ilyen egyeztetésekben azonban az eddigi szempontok mellett különös súlyuk van még a műveltségtörténeti okadatoknak. Mindig meg kell gondolnunk, az egyes szókra, illetőleg fogalmakra nézve melyik nyelvből való átvétel valószínűbb azon nemzetközi érintkezések szerint, melyeket a történetből ismerünk. Ha pl. egy nyelvészünk a *kalmár* szót a svéd *Kalmar* város nevéből származtatja, a melyből állítólag kereskedők jártak az ősmagyarok *volgamenti* lakhelyeire: mindjárt fejünket csóváljuk, s nagyon is hihetetlennek fog látszani, hogy az északkeletről jött honfoglalók svéd szót hoztak volna magokkal a svédektől oly távol eső őshazából. Sokkal egyszerűbb a német *kramer*-ből való származtatás, a kitől a *fontot, messzelyt* kaptuk sok más kereskedelmi műszóval egyetemben (*pfund, müssel*; *kramer*-ből szabályos hangváltozásokkal lett a nyelvemlékekbeli *kalamár* s ebből a mai *kalmár*). — Szintén fejcsóválással kell fogadnunk egy történetírónk véleményét, hogy a szerinte erdélyi *bibeldik* ige az Erdélyben annyira dívott francia nyelvből ragadt meg s a francia *bibelot, bimbelot* származéka, mely apró játéktárgyat jelent. A főúri társalgásnak egy olyan szava, melyre a néppel való érintkezésben soha sincs szük-

ség, nem is hatolhatott a nép nyelvébe. E mellett alig van szükség a nyelvészeti okokra: hogy a francia szó főnév, míg a magyar szó ige; hogy a magyar szónak sok más alakja is van s nem csak a mai népnyelv használja más vidékeken is, hanem másvidéki régibb íróink is. ¹⁾

Sok nehézséget okoz az idegen szók megállapításában a hangalaknak, sőt a jelentésnek is gyakran tetemes változása (az utóbbiról l. fönt 150. l.). A mi jelesen a hangtani szempontot illeti, az átvevő nyelv az idegen s szokatlan hangcsoportokat a hozzájuk hangzásra leghasonlóbb honiakkal helyettesíti, midőn pl. a magyar kiejtésben a német *schildwach*, *pfund* szókból *sílbak*, *funt* és *font* lesz, a szláv *golabu*, *vraná* szókból *galamb*, *fránya* lett stb. stb. Sokszor pedig az idegen szó még nagyobb átalakulásokat szenved, a mennyiben véletlen jelentés és hangzás dolgában egyes honi szókhoz hasonlít, s az átvevő nyelv ezeket a szókat bele magyarázza egészen átídomítja a szónak eredeti hangalakját. Ilyen népetimológia volt, midőn a *lodo- vércz* (*lidércz*) szót átveve a *lud* és *vér* szókat olvasták bele s *ludvércz*-nek *luczvér*-nek ejtették (az utóbbi talán *Lucifer*-ből). A *ludvércz*-nek közvetetlen forrása a szláv nyelvekbeli *latoper*, *letoper*, mely már maga is népetimológia, a repülés fogalmának belekeverésével lett a *netopir*,

¹⁾ *Bibirkál* Ozegledinél XVII. száz., *bibirkeél* Vajdánál XVIII. sz., *babirkál* Zvonarics XVII. sz., *buborkál* Lépes XVII. sz. (l. Nyört. Szót.) — *Bibelődik* Csallóköz Nyr. VIII. 93. *bibog* uo. I. 231. *bibirkeél* és *bibelődik* Debreczen VII. 91. 137. *bibergél* Orosháza VI. 133. *bibe-rész* Somogy VIII. 431. *bibeleg* Moldva IV. 142. — Ide tartozik még *babrál*; továbbá *bábolődik* Bihar VIII. 379. — Vö. még *begyülődik* Balaton vid. VIII. 92. és a *lebeleg*, *nebeleg* igéket, melyek befolyással lehettek a *bibeleg* alakra. — L. még a *kell hogy*-féle állítólagos szé- kely gallicizmusról fönt I. 135. l.

netoper-ből. Az utóbbi a görög *νοκτόπιτρος* átvétele s a maga részéről a mi *denevér*-ünk forrása, úgy hogy a *denevér* s a *lidércz* egyazon eredetinek képviselői! (L. e. kifejezésekről Edelspacher cikkét Nyr. V. 151. s vö. uo. 324. A népetimológiára más példák fenn I. 21. II. 181. l.).

Csak egy példát lássunk bővebben: a hangtani s műveltségtörténeti szempontból érdekes *zománcz* szó eredetét.

Zománcz = Émail.

A magyar *zománcz* szó — melyet utóbbi időben műtörténeti irodalmunk annyiszor emlegetett — nem csak jelentésre, hanem hangtestére, eredetére nézve is szőröstül bőristül azonos a francia *émail* szóval.

Ez az állítás elég meglepő lehet arra nézve, a ki a két szót csakis mai alakjában veti egybe. Mindazáltal már a »Magyar Nyelv Szótára« szerkesztőiben a *zománcz*-hoz valamivel jobban hasonlító többi román-nyelvi szavak azt a gondolatot keltették, hogy a mi szavunk is onnan vette eredetét. A *zománcz*-ról szóló cikkünkben azt írják, hogy: »Idegen eredetű szó. A források lehetnek az olasz *smalto*, régi francia *esmail*, *esmal*, provençal *esmant*, középlatin *smaltum*, *esmalctum*. Legközelebb áll hozzá a provençal *esmant*. A Dankovszky felhozta szláv *zamazanec* és *zámázka* Miklosichnál és Jancovicznál nem fordulnak elő.« A *zamazka* 'kitt' szót már Gyarmathy idézte a *zománcz* magyarozatára (Affinitas 319), csakhogy *zamazka*-ból nem válhatott volna *zománcz*. A *zamazanec* szót pedig, úgy látszik, csak Dankovszky faragta a szláv *maz* »máz« szó-ból, hogy így a *zománcz*-ot megfejtse. De ha *zamazanec* a

velünk érintkező szlávoknál sohse volt használatos, világos, hogy nekünk sem adhatták ők.

Azonban a román származtatásnál is nem egy bökkenőn kell még túltenni magunkat. A provençal alak az *o* *n*-jével hiába áll legközelebb a mi szavunkhoz, a Provence-ből mi hozzánk nagy az út, s ezt az utat, kérdés, hogyan tette volna meg a *zománcz*. Ha a közbeeső nyelveken át, akkor ezekben is meg kellene találunk az *n*-et, pedig nem találjuk egyikben sem. Az egyik bökkenő tehát mindenestre az, hogy az *l* nincs meg a magyarban. A második az, hogy a *zománcz*-nak *c*-jét a román nyelvekben hiába keressük, a magyarnak pedig nem lett volna oka a szóvégi *t* hang elváltoztatására.

Ezt a második nehézséget elháríthatjuk, ha utána járunk a román alakok eredetének. A *zománcz* nevét az összes román nemzetek a germán népektől vették, ámbár most magok a germánok a francziáktól visszakapott alakban használják a szót: németül *email*, angolul *enamel* (= *en-email*). Az idézett alakok mindnyájan a német *schmelz* szó mássai, mely az olvasztást jelentő *schmelzen* ige származéka és rokona a zsirt és vaját jelölő *schmalz* szónak. A *schmelz*-ben már megvan a *c* hang, melyet mi keressünk, s ha még tekintetbe vesszük, hogy a német szónak eredeti alakja **smalti* volt, akkor meg van magyarázva a román nyelvek *t*-je is, a franczia alak *i*-je is.

A magyar szó eredetijeül tehát fölvehetnénk egy közép-főlnémet dialektikus **smalz* alakot, noha a német szótárakban csak *smelzi* és *smelz* van idézve. De megmaradt még az első helyen fölvetett kétség, vajjon a mi *n*-ünk nem teszi-e lehetetlenné ezt az egyeztetést.

Szerencsére van néhány nyelv, mely megint a magyar-

ból vette át e szót, s ezek a nyelvek jó útra terelnek, hogy kitűzött célunkat elérhessük. Verancsics 1587-ben megjelent szótárához érdekes függelékét csatolt ilyen czímmel: »Vocabula Dalmatica quae Ungari sibi usurparunt«; érdekes csak azért is, mert a mi *huszár*-unknak a déli szláv *gusar*-ral való azonossága már ott is föl van véve. Vett azonban föl Verancsics e jegyzékbe néhány olyan szót is, mely nyilván a magyarból ment át a déli szláv nyelvekbe, nem pedig onnan a miénkbe. Ilyenek ezek: *lupes*: *lopó*, *lupeschyra*: *lopás*; *rovás*: *rovás*; *bir*: *birság*; *küp*: *kíp* (*kép*), *persona*; *varos*: *város*; *ruszag*: *ország*. A mint ezt a lajstromot nézegetjük, ott találjuk ezt is: »*xomalcze*: *xomancz*«, azaz »*zomálce*: *zománcz*«. Hogy ilyen *zs*-n kezdődő alak csakugyan volt a magyarban, bizonyítja a CzF.-féle szótár is. Ha meggondoljuk, hogy ebben az átvett szóban a magyar ajak ép úgy könnyítette közbeszúrt mássalhangzóval a székezdő hangcsoportot, mint a *smikü*-ből lett *zomok*, a *smét*-ből lett *szemét*, a *smack*-ből való *szamat*, *zamat*, a *schnur*-ből vált *zsinór* szóban s más efféle szavakban, hogy ellenben a szláv ajaknak semmi szüksége a járulék hangra: átláthatjuk, hogy ez a szópár is azok közé tartozik, a melyekre nézve magyarból szlávba való átmenetelt kell fölvennünk. Csak az különös, hogy ez a szópár Verancsics szótárában tojás-sárgáját jelent. A dalmát nyelvben csakugyan ezt a jelentést vette föl a szó, és a mai horvátban is azt jelenti *žurance* (v. *žumanca i ceta*) és *žumanjak*. S a műtörténet meg is magyarozza e jelentésbeli átvitelt, illetőleg metonymiát, a mennyiben arról értesít bennünket, hogy a *zománcz* nevű mázat mindig tojás sárgájával szokták fölrakni (l. Ballagi A. jegyzeteit Archaeologiai Értesítő, új f. III. 382).

De a magyar szónak Verancsics csak tévedésből tulajdoníthatja e jelentést, melynek különben sehol sem leljük nyomát.

A horvát *žumance* már a magyar *n*-es alak átvételét mutatja; a *žumance* végtagjában a horvát népetimologia a szokott kicsinyítő képzőt látta, s ez okozhatta a más deminutiv végzettel ellátott *žumanjak* keletkezését.

Van még egy nyelv, mely a magyarból kapta e szót: a rumun nyelvben ugyanis *smalc* van és *žumalc*, s az utóbbi kétségkívül ugyanabból a magyar *zsomálcz*, *zomálcz* alakból lett, melyről már a dalmát *zomalcz* alapján is okvetetlen föl kell tennünk, hogy nyelvünkben megvolt valamikor. És valóban megtaláljuk néhány régi oklevélben a követelt *l*-es alakot. Egy 1582. évi iratban pl. Károlyi Anna hozománya jegyzékében ez áll: »egy *zomalczos* keowes ezüst eő« (azaz *ö* = *öv*, Radvánszky: Magyar családélet II. 57. l.; így egyebütt is többször, l. Ballaginál az id. h.).

A magyarban tehát az *l*-es alak az eredeti. Az *l* *n*-re változott, mint egyéb esetekben is, főleg foghangok előtt; pl. *förhencz* Tájsz. e h. *förhélcz* = *felhércz*; *mihent*, *mihánt*, *mihenst* e h. *mihelyt*, *mihelyest*; *süldisznó* h. *sündisznó*; *haldokol* h. *handoklik* (Göcsejben, Nyr. VI. 228); *innen(t)*, *onnan(t)* e h. *innel(t)*, *onnal(t)*; *félcsér* h. *féncsér*; *szök-dé(l)csel* **ugrál-csol* h. a székely *szökdecsel*, *ugráncsol* stb. Az *n* hangra nézve említett provençal alak csak véletlenül találkozik a miénkkel.

A német **smalz*, *schmelz*-ből való származtatást megerősíti még két kifejezés, melyet régi irodalmunkban találunk, s melyben a *zománcz* szó nem is *zománczot* jelent, hanem olvasztást, mint a német *schmelzen*. Az egyik: *zománcz-ezüst* = *geschmelztes silber*; a másik: *zomán-*

ezelő v. zománczozó kemencze = schmelzofen (Ballagi A. id. h.).

Az eredmény tehát kétségtelen. Ámbár a zománcz és *émail* szavakban ma csak az egy *m* hang azonos, átláttuk, hogy családfájok egy töről hajtott és csakis a fokozatos hangbeli változás adta rájuk idővel azt az álarczot, melyet a különféle nyelvek összehasonlításával sikerült lefejtetni rólok, hogy közös eredetöket megismerjük.

Ném. **smalti* } : fr. **esmalti* : **esmailt* : *esmail* : *émail*.
 } : ném. **smalz* : magy. zománcz : zománcz.

Az idegen szóknak egyenes átvételén kívül vannak olyan esetek is, hogy különféle módon elegyülnek a honiakkal (s ide tartoznak voltaképen a népetimologia esetei is). A *pukkad* ige pl. — ámbár erre nézve más magyarázatunk is van (l. fönn 77. l.) — keletkezhetett volna a *fakad* igéből úgy is, hogy emez a szláv *pukati* igével vegyült (ebből átvettnek tartja Miklosich, de ez képzésénél fogva lehetetlen). Hogy mi a szem szót átviszszük a buza mag jelentésére s aztán tovább *egy szem babot, egy szem cseresznyét* is mondunk, valószínűleg az okozta, hogy a honfoglalás-kori szlávok a magot általában így nevezték : *seme* (= latin *semen*, ném. *samen*, litv. *semu*; az utóbbinak eredetibb **šemen* alakjából való a finn *siemen*).

Ide tartozik az az érdekes jelenség, melyet már tárgyaltunk (—, l.): hogy különösen a honi nyelven beszélő idegenek számos kifejezést szó szerint lefordítanak s az ilyeneknek nagy része meg is honosul a nyelvben. Lássunk erre egy pár további példát.¹⁾

¹⁾ Ismét más példákat l. Ásbóthnál : Az ószlovénból fordított egyházi kifejezések, Nytud. Közl. XVIII. 393. és Kúnosnál : Fordított

A *himlő* szó megmagyarázódik ugyan a magyar *himl-ik* igéből, mely Göcsejben él még (*himlik a föld*«, mikor szántják), s melynek származékai a köznyelvi *hint*, az ormánsági *himlel* s a Bécsi codexben olvasható *himletik* ige és *himlet* főnév. E szerint *himlő* tulajdonkép az, a mi elhimlik, elhintődik vagyis el van hintve az ember testén. Hogy azonban e szó nem önként keletkezett a magyarban, hanem szláv kifejezésnek ősrégi fordítása, ezt nagyon valószínűvé teszi az a körülmény, hogy mind a déli, mind az északi szlávországban, jóformán az összes szláv nyelvekben megvan a himlőnek ugyanazon észjárásán alapuló kifejezése: ószlovén *osipa*, újszl. *osipa*, horvát *osipce*, bolgár *sipanca*, szerb *osip*, rutén *vi-spa*, tót *osypky*, vö. ószlovén *supati*, spargere', tót *osypat'* 'elhinteni, kiönteni' stb.

A *kezes* melléknévet mondják állatról, mely szelid vele-bánás által kézhez szokott, a hozzá-nyulástól nem fél« (CzF.). Kérdés, hogy a mi nyelvünk magától alkotta-e ezt a kifejezést, mert a nálunk divó német népnyelv ugyanolyan értelemben szintén az mondja: *ein handiges pferd*, s az olasz is így jelöli a szelid, engedékeny embert: *un uomo alla mano*, ez pedig valószínűleg csak a latin *mansuetus* átalakítása, mely szóról szóra kézhez szokottat jelent.

A térdnek finn neve, *polvi*, egyúttal nemzedéket, emberöltőt is jelöl, s ezt a metaforát meg is lehet magyarázni úgy, hogy az egymást föl váltó nemzedékek megannyi íznek vagy fordulatnak képzelve (l. Nyr. IV. 30), a mint

hogy Pott szerint régi germán szokás a rokonsági fokokat a testrészekhez hasonlítani (Zeitschr. für Völkerpsych. XII. 161). Azonban a finn *polvi* valószínűleg idegen kifejezés fordítása volt. A régi germánokban ugyanis, mely a finn szókincsre oly nagy hatással volt, a *térd* neve egyúttal nemzedéket is jelentett (ó-északi *kné*, angolszász *cneo*, *knie*, „geschlecht“.¹⁾ — Különös, hogy a magyar népnyelvi közlemények közt is találunk egy olyan jelentésű adatot, mely a *térd* származékának látszik: »*tergyelik*: rokonság« (Somogyban, Nyr. III. 221. a *térd*-nek is van ilyen tájdivatos ejtése: *térgy*).

Néha persze nehéz elhatározni az efféle kifejezésekre nézve, melyik nyelvben keletkeztek s melyikben fordítások. Így pl. a *kikelet*, melyet fönt magyarítottunk (— l.), megtalálja párját a karintiai szlovénoknál s a stíriai németeknél (»*vigred*«, »*auswärts*«) s nem volna lehetetlen, hogy ezek fordították le a mi szavunkat. Így van az *ökörnyál* vagy *bikanyál* nevű őszi szálaknak ugyanilyen német nyelvjárási nevek: *oxengârwa* (*ochsengeifer*, Sitzungsberichte der Akad. Wien XXXI. 285). A magyar *poszleves*-re emlékeztet élénken a stíriai *prügelsuppen*, mely verést jelöl (Rosegger: Heimgarten IV. 393).

¹⁾ Hogy ez a Pott említette esetek közé tartozik-e, az kérdés. Mások véletlen homonymiának tartják, mert mind a két jelentésű *kné*-nek megvannak szabályos megfelelői a többi árja nyelvekben: vö. lat. *genu* és *genus*, görög γόνυ és γένος; a *genos* szó pedig szabályos származéka a nemzést jelentő *gen* gyökérnek (*gi-gn-o*).

Irodalmi tájékozás.

Müller Miksa: Az etimologia elveiről (Újabb Fölolvasások a Nyelvtudományról, Bpest. 1876. VI. fölolv.)

Hermann Paul: Principien der Sprachgeschichte, 2. Aufl. (Halle 1876.) — Több fejezete foglalkozik a szófejtéssel; különösen érdekes a XIII. »*Verschiebungen in der gruppierung der etymologisch zusammenhängenden Wörter.*

Budenz József: Magyar-ugor összehasonlító szótár (I. fűnt 103. l.)

Számos tanulságos és fontos szófejtés van Budenztól, Szarvas-tól s másoktól a Magyar Nyelvőr összes kötetében.

A meghonosult idegen szók irodalmát l. fűnt I. 140. l.

Tanulságos általános fejtegetések s részben nyelvünket is érdeklő szómagyarzatok vannak a következő munkákban:

Georg Curtius: Grundzüge der Griechischen Etymologie 4. Aufl. (Leipzig 1874.) — Elegendő bevezetés elolvasása ajánlatos: *Grundzüge und hauptfragen der griechischen etymologie (begriff und gränze der etymologie; unterschätzung und überschätzung der gleichbedeutung; allgemeiner gang der bedeutungsentwicklung, an beispielen gezeigt; hilfsmittel zur auffindung der grundbedeutung; analogien des bedeutungswechsels; etymologie seltner wörter, der eigennamen etc.)*

Friedrich Kluge: Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache (Strassburg 1883.) — A bevezetés világos és tanulságos műveltségtörténeti áttekintést ad. Azonfölül érdekel bennünket a nyelvünkben meghonosult számos német szó eredete.

Friedrich Diez: Etymologisches Wörterbuch der Romanischen Sprachen 4. Ausg. (Bonn 1878.) — A rövid, de rendkívül érdekes bevezetésen kívül különösen fontos ránk nézve az olasz szók magyarázata, jelesen azoké, melyek részint közvetlen, részint déli-szláv közvetéssel átjöttek nyelvünkbe.

Franz Miklosich: Etymologisches Wörterbuch der Slavi-

schen Sprachen (Wien 1886). — Meg is említi rendszerint az illető szláv szóknál a velők egyező magyar szókat.

*

K. G. Andresen: Über Deutsche Volksetymologie (Heilbronn).

Kúnos Ignác: Népetimologia a természet országában (Magyar Nyelvőr 1883.) — A helynevekben levő népetimológiáról (uo. 1884. 1885.) — Fordított népetimológiák (Nyelvtud. Közlemények XVII.)

ÖTÖDIK FEJEZET.

A ragozás.

*In der Wirklichkeit wird die Rede nicht aus
ihr vorangegangenen Wörtern zusammenge-
setzt, sondern die Wörter gehen umgekehrt
aus dem Ganzen der Rede hervor.*

W. v. Humboldt.

(Ragos alakoknak keletkezése. — A magyar igeragozás. Az alanyi személyragok. A tárgyas személyragok. — Az ikes ragozás története. — Az igemódok és idők képzése. — A névragozás. Az egyes névragok és ragcsoportok története. Helyragok, módragok, okrag, időragok, tárgyrag. — A névragozásnak általános története az ugor alapnyelvtől mai napig. Enklitikus elemek. Birtokviszony a főnév s a névutók és újabb ragok között.)

Ha már a szóképzési alakok megértésében a mondatból kellett kiindulnunk, még inkább szükséges ez a szóragozás tárgyalásában, mert a ragozás alakjai folyvást és kizárólag arra a célra szolgálnak, hogy mondatbeli viszonyokat jelöljenek meg. A ragok éppen abban különböznek a képzőktől, hogy míg emezek a fogalmakat módosítják, amazok a mondatbeli vonatkozásokat fejezik ki, a fogalmaknak egymáshoz való viszonyait. S ha már a szóképzésben az *ige* és *névszó* különbségét találtuk legfontosabb osztó alapnak, még világosabb és szükségesebb ez a ragozás terén. Hisz magának a mondat szerkezetének is ez az

alapja: a mondatnak fő része az állítmány, mely voltaképen mindig ige, a többi rész mind kisebb-nagyobb függésben van az igtől, s ezek a névszók. A ragozást tehát két részre kell osztanunk: igeragozásra és névragozásra, s azt tapasztaljuk, hogy nemcsak nyelvérzékünkben válik erre a két részre, hanem magokban a ragozási alakokban, s nemcsak a mi nyelvünkben, hanem más nyelvekben is. ¹⁾

Mielőtt azonban a mai szóragozást tárgyaljuk, szólnunk kell a ragozásnak eredetéről. A nyelvtörténet s a nyelvhasználat azt bizonyítja, hogy a ragos alakok rendszeresen szintúgy összetétel útján keletkeztek, mint a képzős alakok.

Már említettük egyszere ezeket a régies csángó és göcseji szólásokat: *Hány órákor vagyon? Reggelkor lön. Vagyon-e már uzsonnakor?* Ezek azt mutatják, hogy a mi -kor ragunk nem egyéb, mint a kor főnév, mely eredetileg összetételt alkotott az óra szóval vagy más időjelölő névszóval.

Az osztrák-német nyelvjárásban az ige többes második személye egy s-szel többet mutat, mint az irodalmi

¹⁾ Vannak nyelvek, minők pl. a mordvin s a szamojéd, melyek a névszói állítmányt személyek szerint változtatják; pl. mord. *akša* fehér: *akšan* fehér vagyok, *akšat* fehér vagy, *akša* fehér stb; *ava* asszony: *avan* asszony vagyok, *avat* asszony vagy, *ava* ő asszony stb. Ezek azonban vagy úgy keletkeztek, hogy a névszó a segédigével olvadt össze, vagy úgy, hogy a névi állítmány követte az igazi állítmány vagyis az ige analogiáját. Vö. nyelvünkben *szabadjon*, *szabadna* e h. szabad legyen, szabad volna. — Már furcsább a védai zanszkritnak ez a kifejezése: *bhavati-taram*, szó szerint van-abb, azaz 'ő inkább van olyan, ő inkább az' (vö. magy. *kárabb* e h. nagyobb kár, inkább kár).

nyelvben: *ös seits, ös kummts* e h. *ihr seit, ihr kommt*, vagytok, jöttök. Az az *s* nem egyéb, mint az *ös* névmás. *Seit ös da? kummt ös mit?* (itt vagytok? velem jöttök?) ezek összevonva így hangzanak: *seit's da? kummt's mit?* Ez a szórend és ez az összevonás olyan gyakori volt, hogy az *s* lassankint elválhatatlanul egyesült az igével, úgy hogy most *-ts* a többes 2. személy osztrák ragja. Az 1. személyű *wir*-ből lett az osztrák *nir* s hangsúlytalanul *mer*; ez is egyesül az igével s pl. *san mer, haben mer* helyett azt mondják: *sammer* vagyunk mi, *hammer* birunk mi. Ez még nem vált ugyan személyraggá, a német nem mondja még: *nir sammer*, de ismeretes dolog, hogy a cseh, mikor németül tanul, ezt a *mer*-t is személyragnak érzi s azt mondja: *me samme* vagyunk, *me kummeme* jövünk, *me hamme* birunk. ¹⁾ S az összehasonlító nyelvészet fölötté valószínűvé tette, hogy a személyragok mindenütt így keletkeztek.

Vannak azonban itt is egyes esetek, a minőket a szóképzésben láttunk, hogy nem összetétel, hanem ráértés útján keletkeznek a viszonyító elemek, a ragok. Így pl. a latin *legimini*-féle szenvedő alakban a *-mini* kezdetben nem volt személyrag. Valamikor a latin igének a szenvedő alakban többes második személye ilyenformán hangozhattott: **legitur* (gyűjtettek, ihr werdet gesammelt). Ez azonban teljesen egybeesett az egyes 3. személyű *legitur* alakkal, s így gyakran félreértésre adhatott alkalmat, azért körülírták ilyen módon: **legimini estis*. Ez annyi volt, mint a görög *λεγομενοι εστε*, vagyis gyűjtve vagytok, ihr seit gelesen, tehát a *-menos*-képzős folyó-cselekvésű szenvedő ige-

¹⁾ L. ezekről s más effélékről (olasz nyelvjárásokból is) *Schuchardt: Slavo-Deutsches und Slavo-Italienisches* 101. 102.

név maradványa a latinban. E körülírás alkalmazására a mondott okból legtöbb alkalom volt a többes 2. személyében, azért utóbb az *estis*-t nem is kellett kitenni, úgy is erre a személyre értették. Végre az egyszerű *legimini* szónak, úgy mint a többi igealaknak, a végét valóságos személyragnak vették, s ilyen értékkel átvitték más időkbe és módokba is, vagyis a *legimur*: *legimini* mintájára keletkeztek *legemur*: *legimini*, *legamur*: *legamini* stb.

Ha a magyar igeragozást vesszük szemügyre, itt is világos a legtöbb alanyra mutató személyragnak a személynévmásokból való eredete.

Az első személynek *k* és *m* ragja közül mindenestre az utóbbi a régibb, s bár elűt az *én* névmásnak mai alakjától, de a rokon nyelvek szerint kétségtelen, hogy az 1. szem. névmás eredetileg *m*-en kezdődött — a mint hogy a többes szám magán *m* — s hogy a névmásnak ez a kezdőhangja maradt fenn az *m* ragban. ¹⁾ A *k* valószínűleg valami nyomósító járulék, mely idővel elnyomta az előtte álló *m*-et. A föltételezhető **ironk*, **ironk* alakból ugyanakkor lett az újabb *irok*, mikor a **fong*-ból *fog*, az **emb*-ből *eb*, az **and*-ből *ad* lett.

A második személynek *sz*, *l* és *d* a ragjai. Az *sz* az iktelen s a tárgyatlan ragozásnak is csak a jelen idejében szerepel s a vele párhuzamos *-and*-féle alakban: *irsz*, *irandasz*. — Az *l* és *d* közül pedig nyilván a *d* az eredetibb hangalak, mert az rendes hangváltozás nyelvünk-

¹⁾ A legközelebbi rokon nyelvben az 1. szem. névmás magánhangzón kezdődik ugyan, mint a magyar *én* (északi vogul *am*, déli vogul *am*), de a többiben mindenütt *m*-et találunk az elején: osztjak *meñ*, cseremis *meñ*, *miñ*, *mön*, finn *minä* stb. — Az 1. szem. igealaknak a rokon nyelvekben *-m*, *n* van a végén, l. fönt I. 71. l.

ben, kivált ragokban s képzőkben, hogy az ugor *d* *l*-re változik (l. I. 74. l.). A *d* megvan a névszók birtokos személyragjában is: *háxad*, *véred*; s megvan a rokon nyelvekben is, pl. *tudod* (és ,*tudsz*¹⁾): votják *todod*, észt *tunned* (e helyett *tunded*) stb. Minthogy a *d* különben csak olyankor maradt meg nyelvünkben, mikor eredetileg még egy más-salhangzó volt előtte, pl. **and*: *ad* (l. fönn): ennél fogva azt kell hinnünk, hogy az *iszod* alak *d*-je helyén eredetileg *nd* vagy más efféle hangcsoport volt (l. alább), ellenben az *iszol* alak régebben *iszod* volt. Maga a *d* nem lehet más mint a *te* névmásnak meglágyult alakja (néhol a 2. szem., ige a kemény *t*-vel van: finn *tunned*, mordvin *sodat* stb.) — Az *sz* rag nem lehet a *d*-nek fejleménye, hanem csak ráértéssel vállaltott személyraggá, úgy mint a latin *-mini*. Csakhogy míg ez igenéyképzőből lett, amaz valószínűleg annak az elavult nyelvszokásnak a maradványa, mely szerint a jelen időben folyó cselekvést *sz* képzővel jelölték (*hi-sz*, *vi-sz* stb., l. alább).

A harmadik személynek többnyire semmi ragja, de sok esetben van ragja, még pedig kétféle: *-ik* és *-n*, pl. *iszik*, *szökik*; *vagyon*, *hiszén*, *viszén*; *lön*, *tön*; *irjon*, *türjön*. Az *-ik* eredetéről alig tudunk még valamit. Az *n*-nek nem igen találunk az egyes 3. személyben megfelelőjét a rokon nyelvekben, ¹⁾ de azért ősrégi rag lehet; mert alig lesz egyéb, mint amaz *n*-es mutató névmás, mely több

¹⁾ A *van* igehez csak véletlenül hasonlít annyira a finn *on* (míg *vala*: *oli*), mert ez az *on om*-ból változott el; a déli észt, továbbá a liv és vepsz nyelvjárások ma is *om*-nak ejtik, s a többest (mely a finn irodalmi nyelvben *ovat*) szintén *m*-mel mondják: déli észt *omma*¹, liv *umät* (vö. Setälä: *Tempus u. Modus* 169. l. jegyz.). — Votjákul *van*-nak hangzik a ,van', de erről sem bizonyos, vajjon

ugor nyelvben megvan, s mely ma a többes jelölésére szorítkozik ugyan, de nem szorítkozhatott erre kezdettől fogva. (Pl. finn *ne* s többes raggal *ne-t*: mind a kettő a. m. ezek, ők; *nuo* és *nuo-t*: azok; mordvin *ne, ne-t, űa-t* stb.)

A többes első személynek ma *-nk* és *-unk* *ünk* a ragja (ennek az *u* ű-jéről l. fönn 83. l.), de a XIII. században még *-muk* *mük* volt, mert a Halotti Beszéd írója így mondta az *imádjunk, vagyunk* alakokat *vimádjomuk, vogy[o]muk*. Ez a rag nyilván nem egyéb, mint az egyes-számbeli *m*-nek többese, és elemeire nézve azonos a székely *mük* névmással, mely a. m. *mi, mink'*. — A rokon nyelvekben is teljesen megfelelő alakok maradtak fönn: lapp *-mek*, mordvin *-nek*, finn *-mme* stb.¹⁾

A többes második személynek még mai *-tok* *tök* alakja is világosan mutatja az egyes-számbeli *d, *t*-nek többesét (vö. *tö: ti, tük*). Megfelelő alakot találunk a rokon nyelvekben: lapp *-dek*, mordvin *-de*, finn *-tte* stb.

A többes harmadik személy *-nak* *nek*-je az egyes szám (*viszén, lön, irjon*) *n*-jéből képezett többesi alak: *visznek, lönek, irjanak*. A befejezett cselekvés, mely

egy-e a mi *van*-unkkal, mert a votjáknak testvérében, a zürjénben már *em*-et találunk.

¹⁾ A tárgyas *imádjuk* alakban hiányzik az *n*. Ebből azt következtethetjük, hogy itt az *m* vagy *n* már akkor is közvetlenül a *k* előtt volt, mikor nyelvünk az *nk*-féle hangcsoportokból elhagyta az orrhangot (l. fönt az egyes 1. személyt). Hogy a *vimádjomuk* alak tovább megőrizte az *u*-t, abból a föltevésből magyarázódik, mely mellett több más ok is szól, hogy a *vimádjomuk* eredetileg így hangzott: **vimádjommuk, *vimádjonmuk* (vö. a finn *-mme* alakot s l. Budenz: Ugrische Studien I.). — A *-juk* *jük* rag még további összevonást szenvedett a mult időben s a föltétes módban, l. alább.

ma *vittek, jártak*, csak az utóbbi századokban vesztette el az *n*-et; régi nyelvelméleinkben még rendszerint a teljes alakot olvassuk: *vittenek, jártanak*.

Az alanyiakon kívül tárgy-as személyragjai is vannak nyelvünknek. A 2. személyű tárgyat csak 1. személyű alannyal kötjük össze: *kérlek, látlak*, t. i. én téged. Ez a *-lek* rag könnyen elemződik: úgy t. i. hogy a *k* az 1. személyű alany jele (mint *kérek, látok*), az *l* pedig a 2. személyt jelöli (mint az *iszol, ittál* alakokban).

Többi tárgy-as ragozásunk mind csak harmadik személyű tárgyra vonatkozik. Négy személyalakban a 3. szem. tárgy-*ja*-féle raggal van jelölve: *vár-ja, vár-juk, vár-já-tok, vár-já-k*; így már a Halotti Beszédben szokosztja. — A magashangú szókban a megfelelő *je*-vé rövidül (l. I. 76. l.) s csak a többes 1. személyben marad meg a *j* hang: *kér-i, kér-jük, kér-i-ték, kér-i-k*. — A többi mód-ban és időben mind a mély-, mind a magashangú alakokból eltűnt a *j*, úgy hogy részben össze is esnek a tárgyatlan s a tárgy-as alakok; pl. *kérné, kérének, kérétek* (tárgyatlan is *kérétek*), *kérnék*; *kérte, kértük, kértétek, kérték* stb., holott ilyen alakokat várnánk: *kérnéje, *kérnéjök, *kérnéjétek, kérnéjék* stb. Ezeknek egy része még meg is volt a XIV. s XV. században: régibb nyelvelméleinkben általánosak még a *kérnéje, kérnöjök* (**kérnéjök*) és *kérnéjék* alakok, s részben maiglan meg vannak őrizve a göcseji nyelvjárásban, mert ott még így beszélnek: *kérneje, kérnejik* (ők azt).

A tárgyi *j* személyrag a legközelebbi rokon nyelvek tanúsága szerint eredetileg *l* volt. Vessük össze a mi ige-ragozásunkat a vogul s osztják nyelvével: ¹⁾

¹⁾ Megjegyzendő, hogy az osztjákban a folyó cselekvésnek is

Tárgyatlan ragozás

Tárgyas ragozás

	magyar	vogul	osztják	magyar	vogul	osztják
E. 1.	<i>vágok</i>	<i>jeɣtem</i>	<i>eutlem</i>	<i>vágom</i>	<i>jeɣti-le-m</i>	<i>eutli-le-m</i>
2.	<i>vágsz</i>	<i>jeɣten</i>	<i>eutlen</i>	<i>vágod</i>	<i>jeɣti-le-n</i>	<i>eutli-le-n</i>
3.	<i>vág</i>	<i>jeɣti</i>	<i>eutl</i>	<i>vág-ja</i>	<i>jeɣti-tä</i>	<i>eutli-le</i>
T. 1.	<i>vágunk</i>	<i>jeɣtov</i>	<i>eutlu</i>	<i>vág-ju-k</i>	<i>jeɣti-lo-v</i>	<i>eutli-lu</i>
2.	<i>vágtok</i>	<i>jeɣtine</i>	<i>eutleta</i>	<i>vág-já-tok</i>	<i>jeɣti-la-n</i>	<i>eutli-la-n</i>
3.	<i>vágnak</i>	<i>jeɣtet</i>	<i>eutlet</i>	<i>vág-já-k</i>	<i>jeɣti-anel</i>	<i>eutli-la-l.</i>

A föntebbiekből az következik, hogy nyelvünkben az 1. és 2. személy valaha így hangzott: **vágolm*, **vágold*. E két alakban az *l*-nek kiesése egészen szabályszerű: vö. *szém* az eredeti **szělm*- helyett, *ad* az eredeti **and*- helyett (l. I. 75. l.)

A tárgyas ragozást legrégibb nyelvemlékeink ép úgy különböztetik meg a tárgyatlantól, mint mai nyelvünk. Hogy a *kérnétek* és *kérétek* mind a kétféle értelemben szerepel, az a hosszú (tárgyas) **kérnéjétek* **kéréjétek* alakoknak régi összevonásán alapszik. Az utóbbi századokban a *kérnök* alak is mindinkább ritkább lett a népnyelvben, úgy hogy ma már csak a keleti székelységben él, míg a többi nyelvjárás a tárgyatlan *kérnénk* alakkal helyettesíti (*arra kérnénk az urat* stb.).

Ellenben nagy változások történtek, kivált az utóbbi kétszáz év óta az úgynevezett *i kes ragozásban*, mely még a közel multban annyi vitára adott okot, s azért e tárgygyal kissé bővebben kell foglalkoznunk.

Meg volt-e határozottan különböztetve egymástól az *ikes* és *iktelen* ragozás a régi nyelvben? Erre a kérdésre Révaival együtt igennel kell

a jele; továbbá, hogy a föntr adott többesi tárgyas alakok pontossága adataink szűk volta miatt nem egészen kétségtelen.

válaszolnunk s nem csatlakozhatunk Riedl Szende nézetéhez, még kevésbé Magyarháziéhoz vagy Verseghyéhez. Riedl szerint az »úgynevezett külön ikes ragozás, a mint Révai felállította s a mint azóta nyelvtanaink tanítják, félreértésen alapszik. Révai látván, hogy a nyelvben ilyen alakok fordulnak elő: *írsz vársz kérsz s ír vár kér*, de ezek mellett: *aluszol fekszel iszol* és *aluszik fekszik iszik* stb., azon gondolatra jött, hogy azért mondjuk *aluszol fekszel iszol*, mert a 3. személyben mondjuk *aluszik fekszik iszik*.« Ismeretes dolog, hogy Riedl az *aluszol fekszel* alakokat **aluszasz* **fekszesz* helyett dissimilatióból magyarázta vagyis abból, hogy a nyelv az *sz*-es igetökhöz alkalmasabbnak találta az *l* ragot mint az *sz*-et, melyet a többihez ragasztott. E nézet teljesen tarthatatlan, már csak azért is, mert az *irtál kérnél csaplak*-féle alakokban semmi szükség a dissimilatióra, mégis *l* jelöli a 2. személyt. De a régiségből, minél jobban megismerkedünk vele, annál inkább igazolhatjuk azt a tényt, hogy régente a kétféle ragozást általánosan megkülönböztették s annyira nem törődtek a dissimilatióval, hogy az ikes ige 2. személyében még akkor is *l*-et alkalmaztak, ha a tö *l*-en végződött, az iktelenében akkor is *sz*-et, ha az igető *sz* végű volt. Tehát pl. *megebékellel, fénylel* stb., ellenben *tész-sz, léssz, ás-sz, oroz-sz*, sőt *leszesz teszsz hiszesz vonssasz örzesz*,¹⁾ soha sem *megebékéllsz fénylesz teszsz ésol*.

Verseghy véleményét, mely szerint az ikes ragozás »tótos,« és Magyarháziét, mely szerint »az ikes ragozással sz. István királyunk valamelyik nyelvtudósa ajándékozott

¹⁾ A bizonyító adatokat idéztem az Egyetemes Philológiai Közlöny XI. k. 374—390. lapjain.

meg bennünket — alig szükség czáfolgatnunk. A nyelvünket tanuló idegenről lehetetlen elhinnünk, hogy *sz* helyett *l*-et használt volna a második személyben, ha sohasem hallott volna *aluszol törődöl*-féle alakokat azoktól, a kiknek anyanyelvök volt a magyar. Hogy pedig mesterségesen csinálták volna az ikes ragozást a latin passiv és deponens igék fordítására, azért nem lehetséges, mert akkor lehetetlen volna, hogy az egész nemzet eltanulta s oly következetesen alkalmazta volna: hiszen nemcsak az íróknál találjuk ezt a szabályos külön ragozást, hanem összes régi leveleinkben is, még a nőkében is!

Hogyan keletkezett tehát és mi célra szolgált az ikes ragozás? Hogy mi célra szolgált, azt eldönti az a tény, hogy állandóan ikesek a szenvedő és visszaható igék: *születik, emelkedik, bőcsátkozik, rejtezik* (**rejtőzik*) stb. (A visszahatókra nézve csak egy sajátosság kivétel van, a mennyiben az *utól* képzősek állandóan iktelenek: *vonul, fordul* stb.) A reflexiv jelentés világos még az ilyenekben is: *hall-ik, tör-ik, szeg-ik, old-ik, ágaz-ik, kötelez-ik* (elavult), szemben a *hall, tör*-féle iktelenekkel. Hogy ezekben is ott volt eleinte a reflexiv képző, azt kétségtelenné teszik a rokon nyelvek, melyek tanúsága szerint az egyszerű ugor reflexiv képző *v* volt. A vogul nyelvben pl. *χol* = hall, *χol-v* = hallik: világos, hogy a mi *hall-ik* igénk is eredetileg **hall-v-ik* volt. Mind ebből az következik, hogy az *-ik* reflexiv személyrag (= gör. *-ται*, lat. *-tur*).

Nagyon jelentős körülmény, hogy a régiségben csekélyebb számmal vannak a nem reflexiv ikes igék, minők *bízik, nyílik, válik, késik, lakik, szünik* stb. S még ezek is részben visszaható igéknek tekinthetők vagy legalább ilyenekkel egyértékűek: *bízik* = *bizakodik* (bizza magát);

nyílik = *nyitódik*, *nyittatik*; *válik* = *változik*. — De a többi is megmagyarázódik minden erőtetés nélkül a reflexiv alapjelentésből. Az *-ik* ugyanis szenvedő és visszaható kifejezéseken kívül rendszerint csak intransitív igékben fordul elő. Már pedig van nyelvünknek egy sajátos szó-kása,¹⁾ mely abban áll, hogy az igéknek intransitív voltát reflexiv alakkal szereti külsőleg megjelölni, úgy hogy a magára-ható alakkal az alanyban magában ható s másra át nem ható cselekvést fejezzük ki. Pl. *imád*: *imádkozik*, *hálál*: *hálálkodik*, *csúfol*: *csúfolódik*, *tíkol*: *tíkolódik* és számtalan más ilyen. Továbbá *elődik*, *növekedik*, *eszmélkedik*, *tréfálódik*: *késődik*, *késelődik*, *késlekedik*; *nyújtózkodik*, *vetkeződik* stb., melyeknek már alapszavok is intransitív, sőt reflexiv jelentésű. Itt tehát oly reflexiv alakokkal van dolgunk, melyek nem reflexiv jelentést, hanem csak intransitív jelentést fejeznek ki. Ide tartoznak már most mind azon *ikes* igék is, melyeket reflexiv személyragokkal ragozták, a nélkül, hogy valóságos visszaható vagy szenvedő igék lettek volna, minők *bán*: *bán-ik* (az előbbi mintegy »bajnak tart,« az utóbbi »bajlódik«), *múl*: *múl-ik*, *lép*: *lép-ik* stb. Hiába ócsárolja tehát Versegly Molnár Albertet, ki ezen *ikes* igéket *deponenseknek* mondja, mert csakugyan egészen úgy keletkeztek s úgy viszonyulnak az igazi reflexiv igékhez, mint a latin és görög *deponensek*.

Az imént előadottakból érthető az az érdekes jelenség, hogy egyes igék, melyek minden egyéb jelentésbeli különbség nélkül tárgyias és tárgyatlan minőségben szerepelnek, az előbbiben iktelen, az utóbbiban *ikes* ragozásúak. Példák:

¹⁾ L. részletes tárgyalását Nyr. VII. 485—493.

János evang. 6 : 58. Qui manducat me, et ipse vivet propter me : Ki engemet eszen, él ő is én érettem. Pesti. Az ki engem é n d, ő is élni fog én érettem. Sylv. A ki engemet e s z e n, él az is én általam. Kár. A ki észen engem, ő is él én érettem. Káldi. (Igy még : a ki eszen engemet, Kár : Credo 26 ; a ki engemet észen, Telegdi : Evang. Ellenben ugyanezek mind ikes alakokkal fordítják az 52. vers tárgy nélküli igéjét : Si quis manducaverit ex hoc pane vivet in aeternum : Valaki ez kenyérbe e s z i k, örökké él. Pesti. Ha ez kenyérben é n d i k valaki, örökké él. Sylv. Ha valaki e s z i k e kenyérben, él örökké. Kár.) — Ottogyól eszen meg tégedet tűz : ibi comedet te ignis. Bécsi C. — Zsolt. 104 : 3. Comedit omne foenum : Ű földökben minden füvet megőn és ű földöknek minden gyümölcsét megövé, DöbrC. Vitéz módra jár vala köztök [a békák közt a gólya], és a melyet talál vala, megeszen vala. Pesti : Fab. A farkas mindenféle juhokat megeszen. Mad : Evang. A ruha, melyet a moly megeszen. Kár : Bibl. A kút a víz helyébe olajt folya és származa magából. DebrC. Kát az vadkan nagy rohanással megfutama [különben mindig ikes]. Pontian. Igy megszok és megszokik stb.

Azonban igen gyakran megtörténik, hogy tárggyal is használjuk magokat az ikes alakokat, s erre már régi nyelvemlékeinkben találunk példákat :

János evang. 6 : 58. K i e s z i k e n g e m e t, és ő é l é n é r e t t e m. MünchC. — Zsobrák ember, még azt is siratja, a mit megeszik. Kovács : Közm. — Fél diónyit megeszik benne. PP. A juh igen kényes, nem eszik meg mindent. Misk : Vadk. — Megihatjátok-e a poharat, melyet én megiszom. Bíró Márt. Mindent megeszem én, csak a disznóhust nem. Gyarm : Nyelv. — A szelid bárány két anyát is szopik. Vitk : Munk. Az ember megszokik mindent. Jók : RabR. Sokat se zabálja. Felv : SchSal. 16.

Ezt a jelenséget nem nehéz megmagyaráznunk. Az ikes alak egyrészt azért léphetett az iktelen alak helyébe, mert a két kifejezésnek lényegében nem volt különbség, másrészt, mert ezekből az igékből az ikes alak sokkal gya-

koribb használatú volt. Ugyanezt a terjeszkedést látjuk néha más deponens igéinknél is, azoknál, melyekben az *-ik* előtt világosan megvan a reflexiv képző; például: Dicséretet s hálát adakozni [= adni EhrC.]. Oltózik [= ölt] új orczáat megelégedtsége jeléül. (Dayka.) Arcza elszántságot öltözők magára. (Vör: JCaes.) Hasonlóképp tartják meg a latin deponens igék is reflexiv ragozásukat, ha accusativussal vannak is szerkesztve. ¹⁾

Az eddigiekből világos, mi volt célja az ikes ragozásnak. Az *-m -l -ik*-féle ragok a reflexiv (és passiv) igék személyragjai voltak, úgy hogy a reflexiv viszony nemcsak a képzőben (*-koz -ód* stb.) volt kifejezve, hanem azonfölül a személyragokban is. (A finn nyelvnek is van bizonyos célra külön reflexiv személyragozása, még pedig szintén csak az egyes számban; l. Budenz Finn nyelvtanát, 2. kiad. 59. 63. ll.) — Hogy hogyan keletkezett a külön igeragozás? mi az az *ik*? miért szorítottak a praesensben stb. épen az ikes igékre az *-m* és *-l* ragok, holott más alakok tanúsága szerint (*írtam, házám, írtál, írnál*)-*m* és *-l* általános ragjai az 1. és 2. személynek? mind ezen kérdésekre és kétségekre eddigelé csak hozzávetésekkel felelhetünk, s azért e helyen inkább nem felelünk.

Miért mosódik el a két ragozás közti különbség? Ennek az okát már fönt is megsejtettük, — mikor az *eszik* alaknak *eszen* helyett való használatát láttuk. Mióta a nyelv az ikes ragozást a reflexiv igéből átvitte az intransitivum jelölésére (ez pedig már a HB. idejében megtörtént, v. ö. *evék, ennéik*): azóta az ikes ragozás magában viselte a romlás csiráit. A transitivum és

¹⁾ L. »Visszaható ige tárgyial« cz. cikkemet Nyr. XV.

intransitivum közti különbség nem szótani, hanem mondat-tani különbség, s az ige jelentése, akár tárgyesettel, akár a nélkül használjuk, ugyanaz marad, s így kétféle szóalakra szükség nincs. S épen mert jelentése nem változik az igeinek, ha tárgy járul is melléje, azért alkalmazták az olyan igeik ikes alakját, melyek többnyire ikesen szerepeltek, ott is, a hol tárgy kísérte őket: *eszik valamit*, e helyett *eszen valamit*. Ennek aztán az volt a következése, hogy a két alak közti különbség egyáltalán elkezdett gyengülni, halványodni, úgy hogy aztán egyes igeiknek tárgy nélkül is megint iktelen alakját kezdték használni, vagyis kezdték a kétféle ragozást minden különbség nélkül alkalmazni. Például: A *zabál* ige tárgy nélkül rendszerint ikes volt a régieknél (*zabállik* Pázm., Csisó), de valamint fönt találkoztunk ezzel a szabálytalan ikes alakkal: *Sokat ne zabáljál*, szintúgy találunk viszont tárgy nélküli iktelen alakot már a XVI. század végén: *Ital miatt meg ne zabáljon*: ne potu ingurgitetur (Erasm: Erk. 43). Más példa: Tárgy nélkül ezt mondták *műlik*, ellenben tárgy mellett pl. *fölül-műl valakit*. Minthogy az intransitivum a 3. személyen kívül ritkán fordult elő, a ritkább 1. és 2. személyre elkezdett hatni a transitivum analogiája, s innen az ingadozás már legrégebb emlékeinkben: *Kiműlok* EhrC. Hogy az jó idő hejába el ne *műljon*. Pesti: Fab. (rimben; de u. o. Minekelőtte ez világból *kimulom*.) *Műlsz ki*. Lép: PTük. (de: Az úrban *műljál ki*. Lép: FTük. *kimulom*, *műljam ki* uo.) — Rendszerint megkülönböztetik régi íróink a trans. *fedd (valakit)* igétől az intr. *feddik* (valakire) igét, de megesik az is, hogy a kétféle alakot vegyest s különbség nélkül alkalmazzák; pl. »Hogy az apád ne *fegyen* reád . . ; mint

ez senkire nem *feddik*, úgy az én apám is és én reám ne *feddhessen*» (Born: Evang.).

Ki kell emelnünk még egy körülményt, mely nagyban előmozdította a két ragozásnak későbbi összezavarását. Az ikes (reflexiv) ragozást ugyanis nemcsak a transitivumtól való megkülönböztetésre alkalmazta nyelvünk, hanem — eleinte ritkábban, később mindig sűrűbben — olyan igék-nél is, melyek iktelen alakjokban sem szoktak tárgygyal járni. Intransitív voltukat úgy látszik szembetűnőbbé akarták tenni a reflexiv ragozással, ép úgy, mint pl. az *eszmélkedik*, *tréfálódzik*, *késlekedik*-féle igékét a reflexiv képzőkkel. Valamint ezeknél, úgy amazoknál sem volt kényszerítő szükség a reflexiv alakra, és csakugyan azt látjuk, hogy már a XV — XVII. századokban, melyek még az ikes ragozásnak klasszikus korába esnek, egész sereg intransitív igének kétféle ragozása van minden jelentésbeli különbség nélkül, pl. *álmadozok* — *álmadozsz* — *álmadoz* = *álmadozom* — *álmadozol* — *álmadozik*; továbbá *aluszom* és *aluszik*, *fekszen* és *fekszik*, *örvendez* és *örvendezik*, *figyelmez* és *figyelmezik*, *rohan* és *rohanik*, *fesel* és *feslik*, *bomol* és *bomlik*, *ebédel* és *ebédlik*, *zöldell* és *zöldellik*, *vál* és *válík* stb.

Ezek a tények még nem ingatják meg első tételünket, mely szerint a két ragozást régente általánosan megkülönböztették; mert ha találunk is kettős természetű igéket, minők *eszen* — *eszik*, *aluszom* — *aluszik*, *örvendez* — *örvendezik*, *agg* — *aggik*, ezek nem szabálytalanok, hanem mind a kettőt végig ragozza a régi nyelv, egyiket az iktelen, másikat az ikes minta szerint. A szabálytalanság s a zavar csak ott kezdődik, ahol egyazon igének kétféle alakjai egymással vegyülnek. Ilyenféle jelenséggel már eddig is találkoztunk,

a hol t. i. az ikes alak tárgygyal is előfordult, pl. *engemet eszik*. Már a régi nyelvben néha két egyenlő természetű ige eltérő ragozással van egymás mellé téve: »A ház *leomlik, elromol*« (Comenius: Janua 105). »*Ebéd(l)jél és vacsoráj*« (Debr. Kalend. 1619. B. 8). Találkoztunk fönt már egy olyan példával is, melyben egy igenek következő alakjai voltak együtt: »*feddjen, feddik, feddhessen*«, mind a három intransitivum, de kettő a transitiv *fedd* analogiájára van ragozva. Szintúgy magyarázódik Pereszlényinél ez a ragozás: »*múlom, múlsz, múlik*«. — Azonban az a szabadság, hogy számos tárgyatlan ige kétféle ragozást vehetett föl, lassankint meglazította — hogy úgy mondjam — az olyan igék fegyelmét is, melyeket nem illetett meg a kétféle ragozás. Innen van, hogy — eleinte ritkábban, később gyakrabban — találkozunk egyes iktelen alakokkal olyan igékből is, melyek különben általában ikes-ragozásúak. Codexeink korában még alig-alig találunk efféle szabálytalanságot; pl. *fiazzs*, azaz *fiazsz* (DöbrC. 308), holott a *fiazik* ige különben mindig ikes. A XVI.-századi nyomtatványokban is ritka még az olyan alak, minő *forgódna* (Bogáthinái, rímbe); »valahol *lakándasz*, ott *lakom*« (»Kár: Bibl.). De már a XVII. században valamivel gyakrabban olvasunk ilyeseket: *merevedec*: *obrigeo, hanyatljon* (M.A.); *félemlek, fölugra* (Zrínyi); *eloszoltasson* (eloszlattassék, Pázm.), *cselekedjen* (Tasi: Préd.), *eshet* (Medgyesi).

A XVII. századdal vége szakad a külön ikes ragozás korának, legalább az országnak nagyobb részében. A XVII. sz. vége felé már sűrűn találjuk a »szabálytalan« alakokat. Pereszlényi (1682.) nyelvtaniró létre már ilyen paradigmákat ad: *múlom múlsz múlik, válom válsz válik, botlom botlasz botlik, fénylem fénylesz fénylik*. Kövesdi Pál

kis nyelvtanában (1686.) ilyen példák vannak: *gyönyörködök, gyönyörkedel et gyönyörkedsz, gyönyörked(!) et gyönyörkedik; eszem, evék, iszom, ivék* («evém, ivám directe» azaz a tárgyas ragozásban!), *lakok, lakj; szerettteték, szeretttetél, szeretttete; szeretttesssem, szeretttessél. szeretttessen; szeretttetne; szeretttetend* stb. — És Gyöngyösi Murányi Vénusában: *kellessen, nevelkedjen: tünne, történne, futamodna, illene; megnyil, bujdos, futam, tün.* — A XVIII. század közepe felé Biró Márton és Faludi Ferencz művei már tele vannak az ikes igéknek iktelen ragozású alakjaival, így később Dugonicséi, Kazinczyéi stb.

Midőn a régi szabályosság és következetesség lazulni, bomlani kezdett: nem csoda, hogy viszont az ikes ragozás alakjait át kezdték vinni olyan igékre is, melyek nem voltak ikesek. Például: *megmaradhatssam* (1558. RMNy.), ideje *elközelgetnék* (rimben RMK.), hogy *latorságáért lakolnék* meg (ut scelus luere, Forró: Curt.), *megbolondulnám* búmban (LevT.), *megbocsájtek* a jámbor (megbocsásson. G. Kat.).

Mennyiben és hogyan különbözteti meg a kétféle ragozást a mai élő beszéd?

Az imént előadott zavar mind inkább elharapódzott és ezt előmozdította az a körülmény, hogy a szenvedő igék, melyeknél az érthetőség leginkább kívánta a megkülönböztetést, mindinkább kimentek a használatból. Azt mondhatjuk, a XVIII. század eleje óta a magyar köznyelvben nincs határozott különbség a kétféle ragozás közt. Az ikes igék fölverték az iktelen ragozásnak egyes alakjait s viszont — bár ritkábban — az iktelenek az ikeséit. A zavarból némely új fejlemények válnak ki, mert

midőn a kétféle alak közti használatbeli különbség elmosódott, a nyelv fölhasználta őket új különbségek tételére.

a) Az 1. személy *-m* ragját, általán véve, kerüli az újabb népnyelv, még pedig nyilván azért, mert az *-m* a tárgyias igealak állandó jele a tárgyatlan *-k*-val szemben (a perfectumban nincs ugyan *-k*, de itt minden igeének *-m* a személyragja, nemcsak az ikéseknek). Például: *eltöngődök* (1696-ból szárm. versben), *tengődök* (1708.), *fohászko-dok* (1727.), *virágzok* (1741.) stb. A népnél ma ezek általánosán el vannak terjedve, kivéve a szélről fekvő s valamennyire elszigetelt nyelvjárásokat, minők jelesen a székely s a göcseji, melyek különben is nem egy régiesség megőrzésében találkoznak. De egyes igeek egyebütt is tartogatják még az *m*-et, olyanok t. i., melyek igen gyakori használatúak s így kevésbbé vannak kitéve az általános analogia hatásának; ilyenek *eszem, iszom, nem törődöm vele* stb. é., ámbar *eszek, törődök* is hallhatók.

b) A 2. személyben az ikés igeek többnyire elfogadták az *sz* ragot: *mosdász* (már egy 1663.-i kéziratban), *eléged-hetsz* (Orczy: Költ. H.), *kevélykedhetsz* (Kaz: Lev.), *bévetődsz* (Csok.), *születsz, törekedsz, illesz* (Berzs.) stb. — De az *sz z s* végű igeek a sziszegő *-szasz -szesz* stb. hangcsoport ösztönszerű kerülésével megtartották *l*-es alakjokat; így *alszol, fekszel, törekszel, cselekszel, emlékezel, ütközöl, esel* s nagyszámú társaik. Sőt analogiájokra ez a dissimiláló irányzat tovább terjedt s így lettek az ilyenek: *veszel, hiszel* (1616. Balásfinál). Te engemet *gyalázol, elvesztesz* (Mikes). *Lészel* (Haller: L.), *nevezel, végezel* (Kaz.) stb. — Nyelvtanban először 1760-ban van említve Adáminál 84. l. »Man höret auch *olvasol* statt *olvassz*.« Már Kazinczy azt

tartja: »*Figyelmezz* rosszul van mondva *figyelmezel* helyett.« (Lev. I. 346.) — Ezen az úton, kivált a *z*-végű igék nagy száma miatt, az *l*-es alak annyira elszaporodott, hogy át-átcsap másféle igék ragozásába is; pl: »Igy *hagyol-e* minket tündér szerencsére? és *kiteszel* sokszor ezernyi veszélyre?« (Orczy: KöltH. 24). *Vezetöl, megvetöl, hallgatol* (Dugonics) stb. — Igy aztán nem csoda, hogy *lakol, házasodol, ismerkedel*-féle alakokkal is elégszer találkozunk a népnél, melyek részint az *l*-nek ezen újabb elszaporodásából, részint egyes rokonértelmű igék behatásából (*gondolkozol: gondolkodol*), részint végre az irodalmi nyelv hatásából eléggé megmagyarázódnak. — Csak az *l*-es igék kerülnek az *l* személyragot, tehát csak *válsz, nyúlsz* stb. szokásosak, s csak nagy kivételkép találkozunk ilyesmivel: »*Élel-e* még vagy meghaltál?« (egy népballadában).

c) A 3. személyben az *ikes* igék általában megtartották az *ik*-et, ámbár vannak példák arra is, hogy *iktelen* 3. személy áll szemben a régi *ikessel*. *Ikesek* voltak pl. régente ezek: *lépik, pökik, szökellik, térdeplik, küzdik* (eredetileg *küszödik, küszödik* = *küszködik*). Néha egy-egy író s egy-egy nyelvjárás tovább megy s másoknál is elejti az *ik*-et. legalább alkalmilag; pl. íróknál: *múl, nyíl, tün, szün*, s a népnél is itt-ott *tel, kitel*. Gyakori a ható igéknek *ik*-vesztett alakja: *nyughat, megtörténhet, panaszkodhat, gondolkozhat*.

Ellenben nagyon közönséges jelenség, hogy a 3. személyben *-ik*-et vesznek föl olyan igék is, melyek régente *iktelenek* voltak, de a nélkül, hogy már most a többi személyben is az *ikes* ragozást követnék. Ez talán azért történt, mert sok olyan *ikes* igét örököltünk a régi nyelvből, mely 1., 2. személyben soha vagy csak nagy ritkán kerül

elő: *villámlik, alkonyodik, esteledik, illik, feslik, omlik, romlik* stb. A tárgyatlan igék 3. személyében az *-ik* még ma napság is folytonosan hódít, noha ilyen 3. személyre szorítóköző ikességgel szórványosan már a XVI. s XVII. században is találkozunk: *fonnyadhatik* (1584.), *megavólandik* (az új bor, 1590.), *terjedik* (1688.). Voltaképp azon kell csodálkoznunk, hogy az ikesség nem terjedt el jobban; mert hiszen ha a *válik, múlik*-féle igékben az *ik*-nek az volt a célja, hogy a tárgyatlanságot jelölje, — a mint hogy más célja alig lehetett — akkor megvolt a lehetőség, hogy, ha nem is egyszerre, legalább idővel minden tárgyatlan ige ikessé legyen.

Omol és *omlik, pattan* és *pattanik*-féle páros alakokkal már a XVII. században is találkozunk, de újabban e két igecsoport mindinkább megállapodott az ikes alakban. Szintén a régibb irodalomból idéztünk már ilyen párokat: *álmadoz* *álmadozik, örvendez* *örvendezik*. Az ilyen *z*-képzős — akár deverbális, akár denominális — tárgyatlan igéket a mai népnyelv rendszerint ikésen mondja a 3. személyben: *olvadozik, vigadozik, dohányzik, pipázik, masírozik* stb. Iktelenek voltak régente *hazud* és *álmad*; Háromszékben még most is csak *hazud* van, de a köznyelvben *hazudik, álmodik*. Végre ikessé vált, részint országszerte, részint csak egyes nyelvjárásokban egész sereg egytagú ige. Régente iktelenek voltak, de ma ikések: *aszik, folyik, úszik, csúszik, mászik, szopik*. Egyes nyelvjárásokban ikesedtek: *hullik, fülk, forrik, fájik, fogyik, gyűlik; sírik, hűlik, termik* (Csik, Gyergyó, voltaképp reflexivum a tárgyas *terem* mellé).

Azt látjuk tehát, hogy a 3. személyben mindig több-több tárgyatlan ige válik ikessé. Sőt néha az újabb nyelv

fölhasználta a két alakot újabb különbségek tételére, úgy hogy az *esz eszik, dolgoz dolgozik*-féle párokon kívül keletkeztek olyanok is, melyek közül mind a kettő tárgyatlan, de ikes alakot az vett föl, a melyik a cselekvőségnek kisebb fokát jelenti. Ilyen párok: *nyúl — nyúlik; hajol — hajlik* (ha az ember *nyúl* valami után, a karja mintegy *kinyúlik*; szintúgy ha *meghajol*, a dereka *meghajlik*; *hajlik* a vessző; s innen átvitten a. m. *hajlandó*); *büzl — büzlik; levelez* (correspondieren) — *levelezik* (inkább *leveledzik*); *hibáz* (hibát követ el), — *hibázik* (az irodalomban inkább *hiányzik*); *le-áldozik* a nap, csak ikesen — ellenben *sacrificat: áldoz* vagy *áldozik*, a szerint a mint van vagy nincsen tárgya. A régiebb nyelvben csak egy-két efféle pár van. Egyik *ér és érik*, a másik pár, mely azonban maig sem vált szét egészen, *es és esik* (néhány nyelvemlékek és nyelvjárások az esőzésre az iktelen alakot alkalmazzák, így a MűnchC., ApocC., Csisó; Háromszék, Szalonta és Hajdú-Szoboszló). A *nyúl* és *nyúlik* közti különbség egészen újkeltű, és a *hajlik* ige sem fordul elő ikesen előbb mint Gyöngyösinél. A *szokik* ‚*convescit*‘ igit iktelenül néha ‚*solet*‘ értelmében használják; így Arany is: »Mint seb ütésekor nem, azután *szok* fájni.« (BH.)

d) A föltételes módot már Adámi így ragozza (1760.): »*innék, innál, inna, oder innám, innál, innék*« de csak: »*fáznek, fáznál, fázna; érkeznek, érkeznel, érkezne*,« és a *tetszene* alakhoz megjegyzi: »*man sagt auch tetszenék*.« Így Faludinál *enne*, Orczyuál *vergődhetne, menekedne* stb. A mai népnelvben rendszerint *ennék* az 1. és *enne* a 3. személy, ámbár a régi *enném* s *ennék* is előfordúl. Ismeretes népdal: »A gőzösnek hat kereke bár csak izzé-porrá *törne*« (= *törnék*).

Van azonban egy kifejezésmód, melyben állandóan megmarad a régi alak a mai nyelvben is: ez az óhajtást kifejező *ehetném, ehethél, ehethék*, melyeket a nyelvérték elválasztott (isolált) az általános föltétes módtól, úgy hogy a mai népnyelv például azt mondja: »Mihály gazda *ihatna* itt bort eleget, de ő nem bort *ihatnék*, hanem törkölypálinkát.« Azok az igék, melyeket leggyakrabban használunk így, véletlen mind ikesek: *ehetném, ihatnám, alhatnám* stb. Innen van, hogy ikes alakjuk még a többi igére is átmegy, ha egyet-egyet szintén olyan értelemben alkalmazunk; tehát: »Bezzeg *tánczolhatna* most Margit, mert van jó zene és sok ifjú ember, de ő éppen ma nem *tánczolhatnék* = nincs rágya táncolni.« »*Mulathatnám, tánczolhatnám!*« Fejénép után *járlhatnék* már a gyerek.

e) A fölszóltató módban, az országnak legnagyobb részében, szintén elmosódott a két ragozás közti különbség, még pedig általában úgy, hogy az ikes igék is átvették az iktelenek alakját, tehát rendszerint így végződnek: *-jak, -j, -jon*. Az első személynek ez az egyenlősítése a jelentő és föltételes módéval egy tekintet alá esik, mert itt is, mint ott, a tárgyias alaktól való megkülönböztetés vezette az újabb nyelvet, mely az *egyem* alakot mindinkább a tárgyias ragozásra szorítja. A 2. s 3. személy egybeesésére nincs és nem is kell egyéb magyarázat, mint hogy a *leszel, törödsz, törödök, törödjek, törödnék*-féle alakok elterjedésével annyira meglazult az ikes ragozás, hogy kisebbség léteére átengedte a tért az iktelen ragozás alakjainak. Különben a 2. személyű *takarodj*-féle alakok elterjedését elősegíthette az az általános törekvés, hogy az egyenes parancsot a legtöbb nyelv azzal teszi hathatósabbá, hogy rövid, sze-

mélyrag nélküli alakot használ; v. ö. gör. λέγε, lat. *ama, fer, duc*, ném. *sprich, sich*, finn *elä', mene', lyö'*, votják *puk, vera* (az igető *pukt, veral*), sőt: mordvin *va e h. vanok* (a tő *van-*), magy. *jer, gyē, ni (nézd), muti* (mutisd) stb.

Viszont itt is megesik néha, a mit már eddig is tapasztaltunk, hogy az iktelenek is föl-fölveszik az ikések alakjait. Már Dugonics pl., kinél »tréfálódj, megteessen«-féléket találunk, ír viszont ilyeneket: Oh *mondjál* valamit. Hogy egyet *értsél. Virradjék. A mondjál*-féléket majdnem mindenütt hallhatni, noha mindenütt ritkébbak a rövid *mondj*-féléknél. De a 3. személyben némely vidékek épen a *mondjék menjék* alakokat kedvelik, sőt néhol rendszerint ezeket alkalmazzák, így kivált az Alföld keleti felén s az egész palóczságban.¹⁾

Az ikés ragozásnak történetét az eddigiek szerint így foglalhatjuk össze: Az *-m -l -ik* ragok (a *-k -sz -n* ragokkal szemben) régente a visszaható, illetőleg szenvedő ragozás megkülönböztetésére szolgáltak, úgy mint pl. a latin *-r -ris -tur* ragok az *-m (-o) -s -t* ragokkal szemben.

¹⁾ Révai (938) ezt a jelenséget a *kéd* szó *k*-jából magyarázza, mely ezt az alakot követni szokta; *menjék kéd* e h. *menjen kéd*. Hogy e körülménynek csakugyan lehet része a dologban, bizonyítja az, hogy még a tárgyias alak helyett is előkerül ilyesmi: »Hogy *aggyék kend* azt a lókukót?« (palóc adoma Nyr. IV. 473. nem is imperativus!) — Másrészt már Révai említi, hogy az ilyen alakokat különösen affektált beszédben használják, »qui cultiores haberi volunt« s ezt megerősíti egy újabb közlemény (Nyr. III. 240), mely szerint Szatmárban a nép akkor használja a *hozzék, jöjjék, menjék* alakokat *hozza* (!), *jöjjön, menjen* helyett, ha föllebbvalókkal beszélget. Ez a mellett szól, hogy az analogia visszahatásával van dolgunk (mely szerint *egyen: egyék = jöjjön: jöjjék*), olyannal, mint pl. a *pélpa csokol*-félékben e. h. *pipa csokol*.

Csak az az eltérés mutatkozik a két nyelv eljárásában, hogy míg a latin ragok minden segítség nélkül fejezték ki a szenvedést, a miéink csak olyan igékhez járultak, melyek előbb szenvedő vagy visszaható képzőt vettek föl.¹⁾ Az utóbbi csak lappang az olyan igékben, minők *hall-ik tör-ik vérz-ik*. Később (már a HB. korában) némely transitiv igéknek csupán intransitiv használatát jelölték az ikes ragozással s ezt is vagy közbevetett visszaható képzővel vagy a nélkül: *csodál-koz-ik, gondol-kod-ik — esz-ik isz-ik* stb. — Ezek analogiájára idővel olyan igék is, melyek amúgy sem voltak tárgyias igék, fölvettek az ikes ragozást, megint vagy megelőző visszaható képzővel vagy a nélkül: *forg-ód-ik, növeked-ik, készül-öd-ik — vál-ik, lép-ik pattan-ik* stb. — Ezek, mint láttuk, a latin s görög deponens igékhez hasonló jelenségek. Ily módon számos olyan igepár keletkezett, melyeknek ikes és iktelen alakját vagy lényegtelen, vagy éppen semmi jelentésbeli különbség sem választotta el egymástól. Ez volt a főoka.²⁾ hogy lassankint az *esz* és *eszik*, *vál* és *válík*, stb. igék alakjait vegyest kezdték használni s ez az alakkeveredés lassankint az egyragozású igékre is átment. Ekkor természetesen az ikes igék mindinkább engedtek a többségben levő iktelenek hatásának; csak a 3. személyben ragaszkodtak *ik*-jökhöz, sőt ez még átragadt más-más intransitiv igékre. Az *esel alszol osztazol*-féle 2.

¹⁾ Némileg hasonló jelenség az, hogy a latin s általában az indogermán névszó többesének egységes ragjai vannak, ellenben a magyar s a többi altáji nyelv előbb többesképzővel látja el a névszót s csak aztán teszi oda az esetragokat.

²⁾ Hozzájárultak némely másodrendű okok, melyek közül legfontosabb az volt, hogy az 1. személy *m*-jét az újabb nyelv mindinkább a tárgyias ragozásra akarta szorítani.

személyek is megmaradtak, mert kényelmesebb ejtesűek az *es-sz alusz-sz* v. *alszasz osztoz-sz* alakoknál, sőt példájokra az iktelen *s sz z* végűeket is rendszerint *l*-lel ragozzuk a 2. személyben. ¹⁾

*

Az eddigiekben mindig csak arról szoltunk, a mi az igeragozásnak leglényegesebb eleme, a személyragokról. Érinteniünk kell még most a módok és idők képzését.

A jelentő módnak valamint más nyelvekben, úgy a miénkben is csak negatív bélyege van: az, hogy nincsen semmiféle külön képzője.

A fölszólitó módnak vagy parancsoló módnak *j* a képzője, s ez az ugor alapnyelvben *g* volt, mert a rokon nyelvekben főbnyire *g*-féle hangja van, mely itt-ott *k*-vá keményül; pl. az osztjakban a kettős szám 3. személye így hangzik: *men-ge-nat* men-je-nek': lappul *lä-h lä-ye*, légy'; mondvintul *kuli-k*, hal-j'; finnül a savoi nyelvjárásban *lyö-k* (= m. *lő-j*), üss', *anna-k* (**anda-k* helyett) ad-j', a finn irodalmi nyelvben *lyö*, *anna*.

A mi nyelvünkben a *j gy*-vé vált azon *v*-hangú igezők után, melyek a jelentő mód folyó cselekvésében *sz*-et vesznek föl; pl. *hisz*, igező *hiv-*, fölsz. **hivj* helyett *higgy*; *alusz-ik*, tö *aluv-*, fölsz. **aluv-j-unk* helyett *aluggyunk*; *tészen*, *tész*, tö *tév-*, *töv-*, fölsz. *tégy*, *tégyeték*.

Az *sz*, *z*, *s* végű tök után pótló mássalhangzó nyújtás helyettesíti a *j*-t: *vadásszsz*, *húzzatok*, *ásson*; de codexeink egy részében még az eredetibb hangalakot találjuk:

¹⁾ A mi az irodalmi nyelvben s a gyakorlati nyelvtanban illeti az ikés igékkel való bánást, arról az I. rész 5. fejezetében szoltunk.

vadászj, húzjátok stb. — Ugyanazon codexek szerint az *szt, st* végű igék azelőtt egyszerűen a *t* kiesésével képezték a fölszólitó módot: **eresztj* helyett *ereszj*, **fěstj* h. **fészj*; az utóbbiakból aztán a *j* elvesztésével keletkeztek a mai alakok: *ereszsz, fész.*

A *t*-végű igék codexeink korában három csoportra oszlottak: az egyiknek *s*, a másikuak *cs*, a harmadikuak *h* hang jellemezte a fölszólitó módját. Az első kettő] megmaradt változatlanul, mert **ütj*, **vetj* helyett ma is azt mondjuk *üss, vess*, és **bontj*, **töltj* helyett *bonts, tölts*. — A harmadik mód szerint a *jt* végű igék alakultak, pl. **ejtjën*, **nyojtjad* helyett *chën, nyohad*; a *szabadujt, szabadajt, szabadëjt*-féle igékből *szabaduh, szabadoh, szabadëh, szabaduhon, szabadohon, szabadëhon*. Hogy ezeket az alakokat megérthessük, tudnunk kell, hogy a *jt* hangcsoport régebben *yt* volt s a Halotti Beszéd korában ezek az igék még így hangzottak: **szoboduajt*: fölsz. *szoboduajt, szoboduajtun, szoboduajtja* (írva *zoboduajta*). Ez a *y* változott később *h*-vá. s e *h* helyét utóbb — északi nyelvjárásainkban, melyek maiglan megőrizték e képzésmódot (délre Kecskemétig és Fehérmegye felső részeig) — a rendes *hij, várj*-féle alakok analogiájára ismét *j* foglalta el: *szabadíj, szabadíjon, takaríja, taníjátok* stb. A többi nyelvjárásban ezek az *-ít*, illetőleg *ajt- ëjt*-végű igék is már rég átmentek a *bonts, tölts*-félék táborába, úgy hogy a köznyelv azt mondta: *szabadajts, taníjtsen* stb., ma pedig: *szabadíts, tanítson*. A XVI. század elején sok codexünkben már vegyest fordulnak elő a *tanohon, taníhon* és *tanojtsen, tanítson*-féle alakok.

A föltételes módnak *-ná né* a képzője, mely csak az egyes 3. személyben rövidült *-na ne*-vé. A rokon nyelvek nagy részében megfelelő képzőt találunk:

	<i>halnék</i>	<i>halnál</i>	<i>halna,</i>	<i>halnánk</i>	<i>halnátok</i>	<i>halnának</i>
vogul	<i>kvolnēm</i>	<i>kvolnēn</i>	<i>kvolnē,</i>	<i>kvolnēva</i>	<i>kvolnēna</i>	<i>kvolnēt</i>
cseremisz	<i>kolnem</i>	<i>kolnet</i>	<i>kolneže,</i>	<i>kolnenü</i>	<i>kolneda</i>	<i>kolnešt</i>
őnn (nyelvj.)	<i>kuolenen</i>	<i>kuolenet</i>	<i>kuolenee,</i>	<i>kuolenemme</i>	<i>kuolenette</i>	<i>kuolenevat.</i>

Hogy nyelvünkben a mélyhangú szóknak is első személyében *-nék* a végzetők, nem *-nák*, az arra mutat, hogy volt a módképzőben egy *j*-féle hang is, mert ennek a hatása alatt szokott mélyhangú szavainkban *é* hang keletkezni (l. fönt 17. l.).

A jelenben folyó cselekvés alakjának a legtöbb nyelvben nincs, semmi külön képzője; vö. latin *ama-t* az *ama-vi-t* alakkal szemben s ép így a m. *ír* az *ír-t* alak mellett. De némely nyelvek a folyó cselekvést is külön képzővel jelölik, ép úgy mint a befejeztet. Az osztják nyelvben pl. állandó *l*-féle képzője van: *jasta-l* mond (*jasta-s* mondott), *ver-le-m* csinállok (*ver-se-m* csináltam). A votjában, nem ugyan általánosan, de sok esetben *-sk* jelzi a folyó cselekvést: *veresko* mondok (*verai* mondtam, mondék), *kurikodi* kérték (*kuridi* kértetek, kérétek). Evvel a votják *-k* képzővel egyeredetű az az *sz*, mely némely magyar igékben is jellemzi a folyó cselekvést, pl. *lész, tészén, aluszik, nyugoszik* (vö. *lett, tett, alutt, nyugott*). Ilyen igénk a régibb nyelvben jóval több volt, mint mai napság: *metszen, tetszik* v. *tetüszik* stb. Ezek a befejezett cselekvést régente így képezték: *metütt, tetütt*, s a fölszólító módot ma is még az *sz* nélküli tőből képezik: *mess, tessék*. Vö. még *metél, tető* (föltetsző rész), és *játszik: játék*. — Két más igénk *gy* hanggal különbözteti meg a folyó cselekvést: *vagyok, megyék* (e helyett **valgyok, *mëngyék*, vö. *voltam, mentem*). Ennek meg a vogulban találjuk megfelelőjét, t. i. azt a *g* képzőt, mely ott sok igének jellemzi a folyó cselek-

vését, pl. *men-ge-t* mennek (*men-se-t* mentek), *mi-g* ad, *vi-g* vesz stb. ¹⁾

A befejezett cselekvésnek ma részint *-tt*, részint *-t* a jele (*tartott*, *tanult*), sőt némely igéknek egyes 3. személyében *-tt*, a többiben *-t*: *ásott*, *látott*, de *ástam*, *láltam*. Azonban nyelvemlékeink bizonyossága szerint valaha általánosan *-tt* volt ezen alak képzője s így beszéltek: *tanólott*, *fordólott*, *látottam*, *látottál*, *látott* stb. — Ezt a *-tt*-képzős alakot a rokon nyelvekben nem találjuk meg.

De a vogul-osztják kivételével az összes ugor nyelvekben megleljük a mi elbeszélő idő alakunk pontos megfelelőjét:

<i>halék</i>	<i>halál</i>	<i>halo,</i>	<i>halánk:</i>	<i>halátok</i>	<i>halának</i>
finn <i>kuolin</i>	<i>kuolit</i>	<i>kuoli,</i>	<i>kuolimme</i>	<i>kuolitte</i>	<i>kuolivat</i>
mordv. <i>kulĩn</i>	<i>kulĩt</i>	<i>kulos,</i>	<i>kulĩnek</i>	<i>kulidek</i>	<i>kulošt.</i>

Már a magyar *halék* — mint fent a *halnék* alak — arra mutat, hogy az időképző eredetileg *j*-hangú szótag volt, s ezt meg is találjuk még sok hpp ige múlt idejében: *lei-ji-m*, *lev-é-k'*, *le-je-n*, *lev-é-nek'*, *kaunete-je-n*, *találkoz-á-nak'* stb.

A mi *futand* alakunk, mely a nép s a társalgás nyelvében egészen elavult, beálló cselekvést jelentett s eredetileg alkalmasint azonos a *futamodik*-féle kezdő igék *-amod* képzőjével.

Az egyszerűeken kívül vannak összetett időalakjaink is, s ezekhez hasonlókat szintén találunk a rokon nyelvekben. Példák: *fogok türni*: zürjénül *ponda terpitni*; *mondani fogom*: votjákul *verani kutško*. A zürjén és votják

¹⁾ Mind az *sz*, mind pedig ez a *g*, *gy* eredetileg gyakorító képzők (az osztják *l* is).

kifejezés szó szerint aunyi mint kezdek túrni, mondani kezdem'; de a magyar *fog* is voltaképen hozzáfogást, elkezdést fejez ki, sőt régente a *kezd* igét is használták a beálló cselekvés jelölésére, pl. Ilosvai: Ha én meg nem tudom néktek fizetni, az istenök kezdik néktek megadni. És Tinódi:

*Azt jól tudod, ha kezdünk meghalni,
Feleségünk, gyermekünk nem kezd maradni.
Tisztartók visszat kezdnek vonni,
A király fiának kezdnek nagy gondot adni.*

Az *ir* *vala* alak szintén megvan hasonló jelentéssel a votjában; pl. *lőktilä* jön, *lőktilä* val jön *vala*'; *míno* mennek: *míno* val mennek *vala*; *körtškod* övezed: *körtškod* val övezed *vala*. — Hasonlóképp megvan ott az *irt* *vala* alak; csakhogy a főige nincs ragozva; pl. *mondtam* *vala* votjakul *veram* *val*, de ez szó szerint a. m. 'mondott valék', mert *veram* = a ki mondott (lat. *locutus*). S régente nálunk is ilyenformán szerkeszthették ezeket; legalább nyelvemlékeinkben igen gyakran olvasunk a votják s a mai magyar szerkezet közti átmeneti alakokat, a melyekben ugyanis mind a főige, mind a segélige személyragozva van, pl. *tartom* *valék*, *fizetem* *valék*; *jártam* *volnék*, *kértem* *volnék*, *hirtam* *legyek*, *lettem* *legyek*, *mehagyta* *légy*, *kezdettek* *legyenek*.

*

Névragozásunk alakjai nagyrészt nem oly régiek, mint az igeragozásunkéi, azért elemeik sok tekintetben még átlátszóbbak s könnyebben megfejthetők. Itt tehát czélszerű lesz, ha előbb a világos szerkezetű, azután a homályosabb névragokat elemezzük, s végül tárgyaljuk a

régibb, egyszerűbb ragoknak azt a kis csoportját, mely-lyel a nyelvemlékeinket megelőzőt korban élhetett nyelvünk, s ama közös vonásokat, melyek névragozásunkat összekapcsolják a rokon nyelvekével.

Lássuk mindenekelőtt a legközönségesebb helyra-goka t, melyek jelentés tekintetében egy-egy hárm-as csoportba sorakoznak. Ezek: *-ben ből be*; *-n ról ra*; *-nál től hoz*. Mindenik csoportnak első tagja a *hol*, másodika *honn-an*, harmadika *hová* kérdésre felel.

A *-ben ből be* ragoknak származására nézve nincs semmi kétség: azonosak a *benn*, *belül*, *be* adverbiumokkal, és származékai a *bél* főnévnek a *hol*, *honn-an*, *hová* mozza-natait kifejező esetragokkal. *Benn* eredetileg **bēln*, **bēlēn*; *belül* er. **bēlōl*; *be* er. **bēle*: olyan alakok, mint pl. a *föl* főnév-ből (valaminek föle, tejföl stb.) *fōnn*, *fōlül*, *fōlé*, vagy a *ház*-ból *honn*, *házul*, *háza*. — A *-ból* rag még sok irott nyelv-emlékünkben megőrizte teljes kéttagnak alakját: *timnücēbelōl* (HB.) *helybelōl*, *tarsinābelōl*, *álmátokbalōl*, *ebbelōl* stb. A háromszéki nyelvjárásban maiglan fönmaradt ez az alak egy adverbiumban: »*kōzbelōl* v. *kōzbōl* v. *kōzbe*« (MNyszet. VI: 336). — A *-be* rag csak a HB.-ben van meg teljes alakjában s még illeszkedés nélkül: *világbelé*, *uruszágbelé*, *nyugulmábelé*. Ugyanott a *-ben* rag sem illeszkedik még: *paradicsumben*, *jouben*, *milosztben*. A *-be* rag Göcsejben még ma sem illeszkedik mindig: *tánczbe*, *szájábe*, *Pá-kábe* stb.

Az *-n* rag magánhangzó-végű szókhöz pusztán, más-salhangzó-végűekhez *o* *ē* *ö* kötőhangzóval járul: *kocsi-n* *tető-n* *fá-n*, *ház-o-n* *viz-ē-n* *tűz-ö-n*. A mai népnyelv a *ki mi* névmásokhoz is kötőhangzóval szereti csatolni e ragot: *kiēn miēn* (*kiön miön*, sőt *kijēn*, *miwön*, holott *ki-k*,

mi-t stb.); ez azt bizonyítja, hogy a mai nyelvérzék az egész *-on* *ön ön* végzetet tekinti ragnak. Csak egyes erdélyi nyelvjárásokban találkozunk nyiltabb kötőhangzóval: *házán vizen tüzen*. — Nyelvemlékeinkben s nyelvjárásainkban sokszor hosszú *nn*-et találunk: *lábánn es, a kinn, azonn, égēnn a csillag* stb. — Az *-n* rag a közös ugor locativus képviselője; vö. *tövön* = vót *tüve-nä*; *honn* = liv *konn*, nyug. finn *koto-na*; *tēlən* = zürj. *töln*, mord. *tel'ne*, finn *talve-na*.

A melléknevekhez járuló *-an en* rag — mely a legtöbb magánhangzós *tő* után pusztán *-n* alakban jelenik meg (*árván, forrón*) — a mássalhangzós *tő*khöz a mai köznyelvben általában nyílt *a e* hanggal járul, s ebben különbözik a helyhatározó *on ön ön* ragtól, mint különvált módhatározó rag. Hogy azonban ez a különbségtevés nem eredeti, azt kétségtelenné teszik régibb nyelvemlékeink, mert ott a zárt hang ebben a módhatározó alakban is egészen közönséges: *gyorson, szorgalmasan* stb. S ezek a közönyös alakok részben még a mai nyelvjárásokban is fönmaradtak.

A *ról ra* ragok az *n*-nel semmi etimologikus kapcsolatban nincsenek, ellenben egyeredetűek azzal a *rajt* határozóval, mely az *-n* ragnak egyértékese (*rajt-a* = pl. *a házon*) s mely eredetileg így hangzott: **rajatt* (néhány nyelvemlékben van még *rejattam, reatta, riatta*; mai székelly s csángó alakok: *rějta, réta, rétta, ritta*). — A *ról a* csiki s csángó *riól-a rivól-a* útmutatása szerint ebből lett: **rajól*. — A *ra* nyelvemlékeinkben s a székelységben néhol még hosszúhangú (*-rá ré*) s az önálló *rá reá* és régi *riá reá rejá* alakok tanúsága szerint eredetileg így hangzott: **rajá*. — *Raj-t* (**rajatt*), **raj-ól*, **raj-á* szintoly párhuzamos alakok, mint pl. *köz-t* v. *között, köz-öl, köz-é*, vagy *alatt*

alól alá stb. Alapszavak tehát *raj-*, s minthogy *rajt* a *fölött* synonymja, a *raj-* maga olyasmit jelent, mint a *föl-* alapszó, vagyis valaminek fölé, fölszínét, felső részét jelöli. Azért bizvást elfogadhatjuk *Budenz* magyarázatát, ki ezt a *rajt*-t olyan ugor szókkal egyezteteti, melyek mind tetőt, födelet jelentenek (mordvin *langa* stb.).

A következő csoportot, t. i. a *-nál től hoz* ragokat már csak a jelentés köti össze egymással, mert eredetükre nézve nincsen bennök semmi közösség.

A *-nál* rag illeszkedés nélkül nyelvemlékeinkben nagy ritkán fordul elő; pl. *Ferencznal* Lev. T. I. 2. Annyival föltünőbb, hogy némely vidék ejtésében még maig sem hajtódik végre mindig az illeszkedés. Különösen a göcseji nyelvjárásban állandó a *-nál* alak: *ennál*, *erdünál*, *ember-nál*, *kendernál*. Hasonló alakok dívniak még az Őrségben és Halason.

A *nál* ragnak eredetéről eddigelé legelfogadhatóbb magyarázatot adott *Budenz*: „Nagyon valószínű, hogy a *nál* mint névszótó egyezik a mordvin *mal* tövel, melyből casusragokkal e postpositiók támadnak: *mala* v. *malasa* = *nál*, közel hozzá, mellett; *malasta* közeléből, mellől; *malas*, *malan* közel hozzá, mellé; . . . a [magyar] *mál* igen alkalmas szó arra, hogy a nyelv postpositionális alapszónak alkalmazhatta.« *Mál* pedig (*róka-mál* stb.) édes testvére a *mell* szónak, melyből a *nál* raggal rokonértelmű *mellett* névutó van képezve. A *nál* tehát valamikor **nál-t* volt a *-t* helyraggal (vö. *Nyr.* XVII. 290); a szókezdő hang elváltozása ugyanaz, mint a *mevet*: *nevet*-féle példákban.

A *től* ragot sokféleképp származtatták. Már régi a *tő* főnévből való magyarázat: *-től* e h. **töv-öl*, mint *-ből* e h. *bel-öl*, *-ról* e h. **raj-ól*. Az eredeti **tövöl* a. m. *tövéből*, *tö-*

vétől el, de pregnáns értelme ez: közeléből el. Az utóbbi átvitelre idézi Budenz a *tö*-szomszédot, vagyis közel szomszédot (a minthogy a *hegy tövében* is a. m. egészen közel a hegyhez, a hegy mellett), továbbá a finn *tykö-paikka-t*, mely a. m. közvetlen környezet, *tö*-szomszédság. Ez a finn *tykö*, továbbá változata *tyve*-, és a zürjén *din*- mind a. m. *tő*, *fatő*, s nemcsak hogy mássai a *mi tö* szavunknak, hanem ép olyan értékű viszonzások alapszavául szolgálnak, minő a *-töl*. Pl. finn *tykö-nä*, dialekt. *tüve-n*, zürj. *dinin* a. m. *bei*, apud (vö. *fül-töron* = *fülnél*, *fül mellett*); f. *tyköä*, dial. *tüveä*, *tüvöt*, zürj. *diniš* a. m. *von*, *-től* stb.

A *hoz* *höz* *höz*-ből képezett személyragos alakok a régebbi codexekben még rendszeren így vannak írva: *hozzám*, *hozzád*, *hozzája*. Ezekből úgy fejlődtek a *hozzám*, *hozzád*-félelek, mint pl. az imperativushoz a mai *üzze*, *végezze* ugyanazon codexek *üzje*, *végezje* alakjaiból; így olvasunk a mai *hosszú*, *asszú* helyén a codexekben *hoszjú-t*, *aszjú-t* stb. — Nevezetes, hogy az a *hozzám* alak, mely már első nyomtatványainkban majdnem nyomtalan eltűnik, egy kis vidéken Erdélyben, Gyergyó és Köhalmos székek egy részében, maiglan fönmaradt; például *hozza*, *hozzám*, *hozzánk*. Csakhogy ezekben hangátvetés történt, ugyanaz a hangátvetés, melyet azon vidékek nyelvjárása az imperativusokban is végrehajtott: *válajszanak*, *szakajszá* stb. e h. *válászjanak*, *szakaszja*. A *hozzám* alakból indulnak ki különféle székely alakok, még pedig úgy, hogy az *o* hang a *j* miatt elváltozik, épen úgy mint a *tanojt*: *tanéjt*: *tanét*: *tanít* vagy a *rajtam*: *rějtam*: *rétam*-féle esetekben. Így található már gyergyai közleményekben *hějza* is. Azután további hangváltozásokkal ezek keletkeztek: *tü hézzátok* (Udvarhely), *híza*. De az egész székelységben legelterjed-

tebb kiejtés ez: *hëzzám, hëzzád, hëzza, hëzzánk, hëzzátok, hëzzok* és *hëzzik*. — Az illeszkedés megvolta vagy megnemvolta a HB.-ből nem tűnik ki, de a későbbi nyelvemlékekben már mindenütt megvan, úgy mint a mai köznyelvben; még pedig három alakja van e ragnak: *-hoz hëz höz* (csak néhány codexben s a déli alföldi és dunántúli kiejtésben apad le kettőre e szám: *-hoz -höz*). Annyival meglepőbb, hogy a göcseji nyelvjárás még ma is csak az egy *ho(z)* alakban ismeri e ragot: *ezho azho firho kertho löcshó*. — Ezek a rövidült *hó hō, ho he hō*, továbbá *hol hōl* s a szegedi *hon hōn* részint hangváltozás, részint analogia útján keletkeztek.

A *-hoz* rag eredetéről is sokféle véleményt állítottak már föl, míg végre előkerült a legközelebb rokon nyelvek egyikéből egy hangjában és jelentésében teljesen megfelelő viszonzó: az osztják *χοζα*, pl. *ποσ χοζυ ταγτα*, cél-hoz tartani, célózni, *μυνη χοζα ασιαλ ul mi hozjá-nk közel van, lu χοζα ő hozzá; Ivan χοζα Ivánhoz*. Kétség nincs, hogy a magy. *-hoz* csak rövidültje a *hozjá-nak*, ez meg e h. *hozjá*. Az is világos, hogy a vég *á*-ban hova-irányt jelező rag foglaltatik, úgy hogy töszóul ez tűnik föl: *hozj-*. Szintúgy van irányrag az oszt. *χοζα a*-jában (vö. *puñil* oldal: *puñila*, *puñla* oldalra, félre); tője tehát *χοζ-*. Hogy ez, oldal, közelség-félét teszen, kitetszik a nyilván vele egybetartozó *χοζιñ* szóból: *χοζιñ elta* von der seite, *χοζιña volta* χο Nachbar [közel való ember]; *χοζιña* (loc.) bei, neben.« (Budenz: MÜgSzótár.) — Említsük meg itt a HB. *oz-chuz* alakját, mely kezdő hangjával még közelebb áll az osztják szóhoz; vö. oszt. *χολim*, vogul *χurum* = HB. *charm(ul)*, ma *három*.

A *-nek* rag két alakban használatos: *-nek* és *-nak*.

Hogy ezek közül az első az eredeti, azt már csak a Halotti Beszéd *foianec, halalnec, puculnec* alakjaiból is tudjuk, ha az önálló *nekem* stb. nem bizonyítaná is. S a göcseji nyelvjárás, mely néhány más ragot is maiglan illeszkedés nélkül használ, ezt a ragot sem mindig alkalmazza a névszó hangrendjéhez: *uómánek, szuómánek, nyavalánek*.

Mint önálló határozót a *-nek* viszonzszót kétféleképp ejtjük ki: *nekem* és *nékem*. A hosszú magánhangzó elsőbbségét az is bizonyítja, hogy nyelvemlékeinkben itt-ott még a ragul használt *-nek* is megőrizte az eredeti hosszúságot: *zizessegneec, istennék, bwnekneek, kertneek, nepyneek* stb.

Ha a *-nek* önállóan használt alakjait tekintjük, a *nekēm, nekēd, nekünk, nekték* mellett a harmadik személyben *nekje, nekjük* volna várható; de emezek helyett a rendes alakok *neki, nekik*. Hogy ezek *neki-je, neki-jük* rövidítései, azt bizonyítják nyelvemlékeink; pl. *nekye* (LevT. I. 12., DebrC. 329, 339.), *neki-jek* (MA: Bibl. I. 16.) stb. és még ma is különféle nyelvjárások.

A *-nek* viszonzszónak tehát teljesebb és eredetibb alakja *neki*, és ez nyilván olyan irányragos alak, minők *messzi, messzé-re, felé, közé* stb., és a *nekēm, nekēd* alakok valószínűleg közvetlen *nekēm, nekēd*-ből rövidültek el, a melyekben *nek* volt az alapszó s *é* az irányrag, mint *bel-é, hozj-á*.

Már Révai a következő lapp viszonzszót egyezettette a miénkkel: *neiga, njeik*, helyesebben *neiga, neik* »erga, recta ad.« A lapp viszonzszó megmaradt az eredeti helyi jelentésben, s az illető lapp mondatokban magyarra is mindig *-nek*-kel fordítható: *neika mannet* neki menni; *nordesti muora neig* neki ütközött a fának.

Az *-ig* rag, mint nyelvemlékeink bizonyítják, azelőtt

-ég volt, s ez az -ég a nép nyelvében itt-ott mai nap is hallható: *meddég, addég, eddég, többég, e darabég* (egy darabig), *kicsinyég* (kevés ideig) stb. Néhány régi írónk helyesírása azt bizonyítja, hogy a régi -ég és a mai -ig közt volt egy átmeneti alak: a hosszúhangu -ig. Ismeretes alak az -ig ragnak az enklitikus -len-nel való bővülése. Van azonban egy másik bővült alakja is az -ig-nek, de ez csak a régiségben található. Ugyanis a Kulcsár codexben s a Keszthelyi codexben -ig v. -iglen helyett legtöbbször -igen van; pl. »the byzonsagod mynd egygen vagyon«; »estygen syralm meg marad.« Ez az -en szintén csak olyan nyomósító járuléknak látszik, mint a fentebbi -len; vö. *azért-an, hogy-an* stb.

Ha összevetjük ezeket az időhatározókat: *többé, kissé* ezekkel: *többég (többig) kisség*, vagy ezeket a határozókat: *kevésé, hagyításné, hanyattá*, ezekkel: *kevesség, hagyításné, hanyatég* (székely kifejezések): akkor arra a gondolatra jutunk, hogy az -ég ragnak *g*-je talán csak enklitikus nyomósító elem, minők később újra járultak e raghoz (-en és -len), és az -é nem egyéb mint az ismert -á-é latív rag. Hiszen a *kissé-g, kevésé-g* nem is az -é, hanem a -vá -vé rag mellé vették föl ezt a *g*-t, s ugyanezzel az elemmel találkozunk egészen másnemű határozóknál is, pl. *innég, onnég* stb. Ha az itt adott magyarázat áll, akkor az -ig rag eredetileg csak latívus, csak irányítást fejez ki, mint a latin *ad*, német *zu* is használatos ilyen értelemben. Hogy pedig a nyomósítás helyén van, bizonyítja az újabb -len függelék s még inkább a szokásos *mind* és *egészen*: *mind a vizig, egész az éig*.

A -tt helyrag mássalhangzó után -t, pl. *Györött, időtt*, de *oldalt, mikort*; épen úgy, mint a perfectum képzője:

állott = *állt*. A *-tt* helyragot is fölveszik némely szók mind a két alakban, a szerint, a mint megtartják vagy elvesztik kötőhangzójukat; így *Kolozsvárott*: *Kolozsvárt*, *között*: *közt*, *helyett*: *helyt*, *érett*: *ért-*, *körülött-*: *körült-*, *bennett-* (EhrC.): *bent* stb.

A *-tt* ragnak a régiségben sokkal nagyobb szerepe van, mint mai nyelvünkben; nyelvemlékeinkben sokszor fordulnak elő ilyen helynevek: *Váczott*, *Solymost*, *Sopronyt*, s ilyen köznevek: a *vásárt*: in foro, *oldalfélt* stb. Már ebből is következtethetjük, hogy a *-tt* nagyon régi rag, s remélhetjük, hogy a rokon nyelvekben is megtaláljuk mássát. És csakugyan, mindjárt a legközelebb álló vogulban találunk elég gyakori használatban egy helyben-léelt jelentő *-t* ragot: *arul-t* mennyben, *ma-t* földön, *pal-t* félt, oldalt. S ez a rag ott ép úgy szerepel névutókban, mint mi nálunk: *yal-t* között, *jat-t* közepett, *tarmel-t* rajt. Az osztjában is néhány névutóban föltűnik e rag; pl. *og fő*: *o/-t* főm, *rajt*, *il-* al: *ilt* alatt. Mind a két nyelvben megvannak a magyar *itt ott*-nak megfelelői

<i>itt</i> : vog. <i>tit</i> ,	osztj. <i>tet, tette, tetti</i>
<i>ott</i> : » <i>tot, tottä</i> ,	» <i>totta, totti</i> .

A vogulban s osztjákban előfordúl maga a mutató névmástő is *t*-vel tovább képezve: vg. *tit*- ez, oszt. *sit, tot* az, s ez magyarázza meg nemcsak a vogul *tottä*, oszt. *totta* stb. alakok kettős *t*-jét, hanem a magyar *itt ott*-ot is az *ide oda* lativusokkal együtt. Hogy az *alatt fölött* stb. szintén kettős *t*-vel vannak, ezt talán az oly sűrűn előforduló *itt ott* hatása okozta, úgyhogy maga a locativusi rag eredetileg egyszerű *-t* lehetett. Valószínű, hogy ez a *-t* valami helyet jelentő főnév maradványa, minő az osztják *taga* hely⁴ (met *taga-na* hol, mely helyen⁴).

Végre van még egy nevezetes helyragcsoportunk, mely csak északi és keleti nyelvjárásainkban járatos: *-nott nól ni*. A *-ni* alakot palócz hangszabály szerint *-nyi* helyettesíti, pl. *a bírónyi megyek* vagy *bíróéknyi megyek* — a bíróékhoz megyek, ellenben *Hegedűsnól* v. *Hegedűsnül jövök* = Hegedűséktől jövök. Viszont a székelyek a *-nott* helyett *-nilt*-et ejtenek, nyilván a leggyakrabban használt *-ni* belevégnyítésével: *voltam a bírónilt*. E ragok majdnem kizárólag csak személynevekhez járulnak.

Legkülönösebb itt az a körülmény, hogy e ragokat sem mai, sem régi irodalmunk nem ismeri. Ebből azonban korántsem következik, hogy újabb időben keletkeztek volna. E föltevés mellett nem is lehetne őket megmagyarázni. Sőt ép ellenkezőleg: az irodalmi nyelv keletkezésekor ezek a ragok már csak az illető dialektusokban éltek, s ott is csak az érintett szűkkörű jelentéssel. A köznyelvből ellenben a *-nál től hoz* ragok rég kiszorították őket s legföllebb még az *innét onnét*-féle ablativusok régi *innél onnal* mellékalakjaiban kereshetjük nyomukat. További fölvilágosítást tehát csak a rokon nyelvekben kereshetünk s épen a legközelebbi rokon nyelvek egyikében, a vogulban, meglepően egyező alakokat találunk: ott az ablativusnak rendes ragja *-nel* = m. *-nól nól*, s a lativusé *-ne* = m. *-ni*.

Az eddigi ragok mai napig megőrizték helyi jelentésüket; a hátralevők egészen vagy majdnem egészen elvesztették eredeti jelentésüket, de nagy részökről még kimutathatjuk vagy legalább valószínűvé tehetjük, hogy valaha szintén helyhatározók voltak.

Lássuk ezek közül először a *-vel* ragot. Ennek legrégibb példáit a H. B.-ben találjuk: *halalaał, kegiłmehel*. A H. B. nyelvjárásában tehát magánhangzó után a *v* ki-

esett s a hiatusnak csak ingadozó *h*-féle pótléka támadt. Hogy a *v* kiesése csak nyelvjárási vonás, abból is látszik, hogy a nyelvtörténetnek minden korszakában csak egyes nyelvmlékekekben fordulnak elő ilyen alakok: jó *szüel* várják stb. Ma csak egyetlen egy nyelvjárás, a göcseji, hagyja el tövégi magánhangzó után a *v*-t: *fiá-e*, *hordó-e* stb., de a hiatus-t nem *h*-val, hanem *j*-vel tölti ki: *ekéjē* *kefējē* vagy *ekéjjē* *kefējje*, s ismét visszarövidült magánhangzóval: *ekéje* *keféje* vagy *ekéjje* *keféjje*. A göcseji nyelvjárás annyival ódonabb itt még legrégebb emlékeinknél is, hogy a magánhangzót a mélyhangú tőkhöz is illeszkedés nélkül függeszti: *kapájē* *kaszájē*, *kapájjē* *kaszájjē*, *kapáje* *kaszáje*, *kapájje* *kaszájje*; *gudájjē*, *villájē*.

A köznyelv és nyelvmlékeink legnagyobb része magánhangzó után megtartja a *v*-t: *halálá-val* *kegyelmé-vel*, s csak mássalhangzók után hagyja el, de pótlásul az illető mássalhangzók megnyúlnak: *halállal* *kegyelemmel*, *tűzzel* *vassal*, *veszéllyel* *mecsesel*.

Vannak azonban nyelvmlékek és nyelvjárások, melyek nemcsak magánhangzók, hanem mássalhangzók után is megőrzik a *v* hangot. Példák: *napuala* „nappal“ (Ehr. C.) *napwaal* (Érs. C. 316). »A székelyek [jelesen a keletiek s csángók] *mézvel*, *mákval* eszik a pujszkat; *kenyérvel*, *borval* jóllaknak; ha nincsen, *sörvel* is megérik.« De azonfölül a palóczoknál is ilyen alakokat hallunk Borsodban, Gömörben stb. A *vélem* *véletek* és *velem* *veletek*-féle alakok közül nagy valószínűséggel a hosszú-hangzós *vél*-alakot kell eredetibbnek tartanunk. Ez a hosszú hangzó azonban régente nem *é*. hanem nyílt *ē* volt. Ezt azon kívül, hogy a rövidült *vel*-nyílt hangú, még egyes régi írók helyesírása közvetlen is bizonyítja (*velem*).

A mi a *vel* (ered. *vêl-*) viszonyszónak származtatását illeti, Révai említ melléje két *török* viszonyszót: *ile*: cum, *bile*: simul, una. Az utóbbi csagataj névutó csakugyan föl-tünőleg hasonlít a miénkhez, s ezt megtaláljuk más török nyelvjárásokban is: kazáni tatár *belä, belän* ,vel (együtt)'; csuvas *-bala -bälä*, rövidítve *-ba -bä*, sociativust és instrumentálist képez. A kik az ugor nyelvben keresték ragunk eredetét, a finn *veli*, lapp *viella* 'fitestvér' szóban látják a mi *vel*-ünk megfelelőjét. Külsőleg nagyon tetszetős egyeztetés, azonban belsőleg, a jelentés tekintetében, nem elégíthet ki bennünket, mert a 'frater' etymon sokkal szűkebb értelmű, semhogy nagy valószínűséggel magyarázhatnók belőle a *vel*-nek, una cum' jelentését.

A társaság fogalmát könnyen visszavihetjük a térbeli fölfogásra, még pedig az 'együttlét, egymásnál vagy egymás mellett lét' fogalmára. Ilyen 'oldal' jelentésű szó a mi *-vel* ragunk magyarázatára is kínálkozik az egészen hasonló hangzású cseremiszi *vel* 'latus, pars, regio' szóban, mely valószínűleg a magyar *fél* szóval is azonos ('oldal'), s melyből a következő névutók származnak: *velem, vele* ,nál, mellett'. *vele, veg* ,hoz, mellé'. *veli, več* ,től, mellől'. Ezekkel egyeredetű lehet a mi ragunk, csakhogy ennek a végéről elenyészett a locativusi rag (**vêl-t*).

A *vel*-nek eredeti helyi jelentése egy két adverbiumban maiglan fönmaradt. Ilyen: *hellyel-hellyel, helyel-közzel* e helyett *helyen-közön*, azaz némely helyen: *széllel, széllyel* e h. *szélben* = széltében, szélességében. *Általabb úttal* = rövidebb úton. A csuvas nyelvben is megmaradt némely szólásban a sociativusnak helyi jelentése: *ojba sü-rärem* a mezőn jártam, *šuba kildem* a vizen jöttem.

A *-vá vé* raggal mai irodalmi s művelt élő beszédünk

ép úgy bánik, mint a *-val vel* raggal: *fává, jóvá, széppé, helyessé*. De a régi irodalomban s a népnyelvben nagyrészt megtaláljuk itt is azokat az eltéréseket, melyeket az előbbi ragnál láttunk; pl. *semmié tenni, méltóá lenni, innepéjé, fiájá (ünnepévé, fiává)*. De legfontosabb e rag alakjai közül az, mely mélyhangú tő után is *-t* mutat: »Udvari *szolgákké* perzsákat, környülötte *forgolódókké* perzsákat ren-dele»: Persas satellites, Persas apparitores fecit (Forró: Curtius). Így különösen még a székely népnyelvben: *kárré ment, kárré vallottam, gúzszsé válom, rózsáé váljon*. Ez arra mutat, hogy ragunknak eredeti alakja magashangú volt.

Másfelől a *világgá, Györré*-féle kifejezésekből azt következtethetjük, hogy ennek a ragnak is első értéke helyhatározó volt. Ezek a körülmények oda vezetnek bennünket, hogy a *-vé* ragban szintén amaz oldalt jelentő *vél-* szó származékát lássuk, melyből a *-vel* ragot magyaráztuk. E szerint a *-vé*-nek eredeti alakja **vélé* s eredeti jelentése 'felé' volt, úgy hogy *világgá* tulajdonkép **világ-vélé*, világ felé, világnak, és *Györré* **Györ-vélé*, Györ felé. A mai átvitt jelentés a helyi jelentésből könnyen megmagyarázódik; vö. *vízzé válni*: zu wasser werden, in aquam converti stb.

Az *-ül ül* ragnak hangbeli változásai közül legfőbb mozzanat az, hogy míg régibb irodalmi emlékeinkben még gyakran *-ól -öl*-nek hangzott (*segedelmől, sántától, áldozatól, raból*), később mindinkább *-ül -ül* alakban használták, kivéve a honnan kérdésre felelő ragokat és névutókat, a melyekben kivált mai irodalmi nyelvünk az *-ól -öl* végzetet tekinti szabályosnak: *ból ből, ról ról, tól tól, alól, felől* stb.

A magashangú *-öl* helyett néhány esetben *-él, el* alakkal találkozunk, mely nyilván még egy fokkal eredetibb,

mert nem egy ő hangunk fejlődött régibb *é*-ből, pl. *szélő*: *szölő*, *réf*: *rőf*, *lén*: *lön*, *tén*: *tön* stb. Így olvassuk a későbbi *többül* helyett *tebbél*, a későbbi *együl* helyett *egyel*, azaz *ëgyyel* stb. Fontosabb az eddigi változatoknál az, hogy néhány esetben mélyhangú szókban is magashangú *-él* alakjában jelenik meg ez a rag. Ilyen mindenekelőtt az az *arczél*, *orczél*, mely codexeinkben az *arczül* gyakori változata. Továbbá a *tarsel* = *társel* (pro socio) alak, mely, igaz, csak egy helyen fordul elő, Ehr. C. 61. Végre az őrségi *léra* azaz **réla* = *róla* inkább magyarázható hangtanilag egy régibb **riéla*, **rééla* alakból (ered. **rajéla*), mintsem **réóla*-ból.

A mi az *-ül -ül* ragnak eredetét illeti, mindenekelőtt megemlíthetjük, hogy nyelvtanaink többnyire két külön értelmű s külön eredetű *-ül -ül*-t vesznek föl. Így már Révai két *-ül*-t vesz föl: az egyiknek jelentése »motus de loco: *al-ül*, *köz-ül*: de uno, de medio. *Júz*: *hazül*»; ellenben más az *-ül* »instar, modus, pro» az ilyenekben: *zülőgül adtam*, *boldogül*, *szentül*. Mások az *alül*-féle meghatározókat tekintetbe sem veszik, mégis kétféle *-ül -ül*-t különböztetnek meg, úgy t. i. hogy Révainak második osztályát ketté osztják s azt mondják, hogy van egy *-ül*, *-ül*, mely névrag és főnevekhez járul: *például*, *gazdául*; s egy másik, mely képző és melléknevekből igehatározókat képez: *ostobául*, *vitézül*. Hogy az utóbbi esetekben nem kell két külön ragot s még kevésbbé képzőt fölvennünk, azt alig szükséges bizonyítgatni. De még arról sem nehéz meggyőződni, ha szemünk előtt tartjuk a helyragoknak szokott jelentésbeli átviteleit, hogy a Révai két osztálya is azonos, mert a második csak az elsőnek átvitt használatán alapszik (l. utolsó fejezetünket). Végre, mint a nyelvtörténeti

tényekből láttuk, az *alól*, *közöl*-féle ablativusok ragja is azonos alakilag az *-ül -ül*-lel; hogy pedig jelentésök ki-egyeztethető, azt számos más eset bizonyítja, melyben szintűgy alkalmazza a nyelv az ablativusi alakokat a *hol* kérdésre (l. a következő fejezetben).

Az eredetibb *-öl, -öl* alak nem hiába tartotta meg maiglan az ablativusi jelentést: ezt a jelentést kell e rag első értékeül fölvennünk, különösen ha a *-ből, -ről, alól, mellől* kifejezéseket összehasonlítjuk a *hol* és *hová* kérdésre felelő társaikkal (*benn, belé; rajt, réá; alatt, alá; mellett, mellé* stb.). Ez az *-ól -öl* tehát a régibb magyar ablativusi rag, mely különféle tőszókból képezte később a *honnán* kérdésre felelő különféle viszonyzóinkat. Ha nézzük az ugor nyelvek ablativusi ragját, arra az eredményre jutunk, hogy a magyarban pusztá *l*-et kellene várnunk. A finn *-ta -tä,* ill. *-da -dä* ragnak a mi nyelvünkben ép úgy felelne meg az *-l,* mint pl. a finn denominalis *-ta -tä, -da -dä* igeképzőnek a magyar *-l* (*szól, énekel*). A vogulban már csakugyan *-l*-et találunk, más elemmel is szövetkezve, a *-nel* 'től' ragban. Azonban a magyar *-ól -öl, -ül -ül* ismét egészen más elemet mutat az *-l* előtt, melyet nagyon bajos megmagyarázni. Lehetséges, hogy a *-vel* és *-vé* ragokhoz való harmadik társ, vagyis hogy a *véle*- alapszóból az ablativusi *l*-el van képezve s ez aztán fokozatos összevonás által lett *-él öl ül-lé* (**részé-vélél: *részé-vel: részél* stb. Vö. Nyr. XVII. 290).

Az *-ént* rag egészen elavult s ma csak a *szerént, szerint* névutóban s néhány határozó szóban lappang. Hogy ma újra fölelevenítsük — mint egynémely tudákos akarja — s így szóljunk: *cselekedjél tetszésédént!* vagy: *azé legyen a díj, kinek dala szívemént fog zengeni!* — az nevetséges indítvány. Nincs elég eleme a mi irodalmi nyelvünknek,

mely az élő beszéd-től eltávolítja? vagy érdekében van tán a nemzeti műveltségnek, hogy az irodalmi nyelv mind jobban eltávozzék a nép nyelvétől a közérthetőség rovására?

A míg eleven volt az *-ént* rag, majdnem mindig ilyen alakban használták, noha a XVII. században már némelyek így szólnak: *szája izint*; ma azonban a fönmaradt alakokban, mondhatjuk, általános az *-int* ejtés: *szerint*, *részint*, *alkalmasint* stb.

E ragnak eredetéről eddig csak sejtelmek vannak. Ezek közül legvalószínűbb Zolnaié, mely szerint az *-int*-tel egy töről fakadt a következő ormánsági adverbium, társaival együtt: »*intes*[t]: irányába« (Tájsz.). Ezekkel függne össze az *intéz* ige.

A *-ként* rag mellékalakjai csak csekély eltéréseket mutatnak. A közönséges *e. i* hangváltozást mutatja a *-kint* alak: *kelletekint*, *máskint* stb. Az irodalmi nyelvben ezt a ragot személyre vonatkozva, főnév nélkül nem használjuk, de a népnyelvben itt-ott ilyen alakokkal is találkozunk: *én kéntem*, *te kénted*, *ü kénté*, *mi kéntünk* stb. (Göcsejben és Somogyban).

Az *önként* szót ma többnyire így írják: *önként*. Kimutatták, hogy ez az írásmód, mely etimologizálva a *kény* főnévhez s a mai *önként*-hez kapcsolja a szót, csak a jelen század harminczas éve óta dívik. Csakhogy az a helyesírásbeli etimologizálás mégis közel jár a valósághoz, mert csakugyan föltehetjük, hogy az *önként*-ben megvan a *kény* szó. Az újabb *önként* helyén ugyanis azt mondták régente: *önkéjén*, később pedig: *önnön kényén*, *magunk kényén*, *magok kényén* stb. *Kéj* és *kény* egyértékű szók, akár csak hangtani változata az utóbbi az előbbinek (mint *borju*: *bornyu*), akár pedig valami képzővel bővült alakja

(vö. *vad*: *vadon*). S így a mai *önként* csakugyan így keletkezhetett: **ön-kéj-ént* vagy **ön-kény-ént* vagy bár **ön-kénye-ént*. Nyelvemlékeinkben találunk nagyon közel járó alakokat: *maga kéjént*, *kedvént*, *szája kedvént*, de azonfölül tényleg megtaláljuk magát az *önkényént* alakot is (Medgyesi: Három Jaj II. 108).

Úgyde még az a kérdés, hogyan jutunk az *önként*-től a *-ként* raghoz. Mert *önként* a. m. saját akaratából, *önkénye* szerint, tehát van benne helye a *kéj*, *kény* szónak; de már pl. *más-ként* nem épen a. m. másnak a *kénye* szerint^t, hanem általában a. m. más úton, más módon. — Szerintünk, eredetét tekintve, *önként* is a. m. ön útján, a maga útján, a maga módja szerint (auf eigenem wege, aus eigenem antrieb, seinem willen freien lauf lassend), mert a *kéj*, *kény* szónak alapjelentése *út*, *via*. Erre a rokon nyelvekben találunk bizonyító adatokat: mordvin *ki* *út*, finn *keino*, semita, *via*, *modus*, lapp *küja*, *restigium* (l. Budenz Szót.) E szerint a *ként* rag eredetileg a. m. úton, azaz módon; származik pedig a *kéj* *kény* főnévből az *-ént* raggal, tehát **kényént*, *ként* a. m. *út szerént*.

Az *-nként* ragot nem csak azért kell elválasztanunk a *-ként* ragtól, mert egységes ragul használjuk, hanem azért is, mert eredetileg semmi köze sem volt a *-ként* raghoz. Az *-nként* ugyanis számos nyelvemlékünkben *-nkéd* alakban jelenik meg, s nem áll, a mit állítottak, hogy itt *-kéd* a *-ként* összevonása volna. Mert akkor teljességgel érthetetlen volna, miért történt ez az összevonás épen csak az *-nként*-ben, s miért nem húzták össze az egyszerű *-ként*-et, sőt az *-ént* ragot is *-kéd* és *-éd*-be. Már pedig emezeket sehol sem találjuk, holott az *-nkéd* (*-nkíd*, *-nkét*) alak nyelvemlékeinkben egészen közönséges. Például *esz-*

tendénkéd, ízenkéd, egyenkéd, naponkét; néha két külön szóba írva: *napon két, házan kéd*. Az *n*-es alak aránylag ritkán fordul elő codexeinkben. ¹⁾

E szerint magyarázatunkban az *-nkéd* alakból kell kiindulnunk, mert annyi kétségtelen, hogy e rag csak írott nyelvemlékeink korában, a XV. század vége felé vette föl lassankint az *-nként* alakot. Annyi első tekintetre is valószínű, hogy az *nkéd* olyan két részből áll, mint pl. *azon-tul, ezen-fölül* stb. Ha már most tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy ragunk igen gyakran szerepel időhatározókban (*naponkéd, esztendőkéd*), másfelől azt, hogy régi nyelvünk csakugyan ismer egy időt jelentő *kéd* főnevet ebben az adverbiumban *ekkédig* = eddig, ez ideig: akkor nem lesz nagyon merész az a fölteszés, hogy ennek a *kéd*-nek van köze az *-nkéd* raghoz. *Napon-kéd* tehát annyi volna mint *napnak idején, nap-kor*, s első tagja talán a főnévnek rendes *-n*-ragos alakja, időhatározó jelentéssel (*egyik napon, egész napon* stb.). E szerint *naponkéd* eleinte

¹⁾ Egészen kivételes az az alak, melyben az első *-n* is hiányzik: *esztendőkét, esztendökint*; s még kivételesebb az ilyen többesi alak: *századokként*. Szinnyei (Nyr. XVII. 292) a *századok-ént* alakból indul ki, s azt hiszi, hogy ebből *századonként* lett, aztán dissimilatióval **századonkél*, utóbb *századonkét*, s végre a *-ként* rag analogiájára újra *századonként*. E magyarázat ellen sok kétség merül föl. Mindenekelőtt az, hogy az *l* elvesztése (az **-nkélt* alakból) codexeink korában korántsem volt általános, sőt nagyon kis nyelveterrületre szorítkozott. Az is érthetetlen, az az **nkélt* vagy *-nkét* mért nem éreztette hatását az *-ént* raggal? mért nem lett abból soha *-élt, ét?* s különösen mért nem lett a *-kényént, önkényént. önként*-ből is dissimilatióval *-kényélt* stb.? De legkevésebbé lehetne Szinnyei föltevésével azt igazolni, hogy az *-nkéd* rag codexeinkben rendszeren *d*-vel van, míg az *-ént* rag *-énd* alakban sehol sem található.

pusztán időhatározó volt a ‚mikor‘ kérdésre s csak később vette föl a mai jelentési árnyalatot. Ugyanez az eset ismétlődik a mai irodalmi nyelvben a *naponta* alakkal, mely voltaképp csak a. m. napon, nappal, de mai irodalmunkban a. m. minden nap; a *napjában*, *háromszor egy esztendőben*, angol *daily*, német *täglich*, *jährlich* stb. kifejezések sem foglalják magokban etymologice azt, hogy ‚egyes napokon‘ vagy ‚minden egyes napon, minden egyes esztendőben‘ stb. Annnyival biztosabb e föltevés, mert épen régi íróinknál gyakori ez a bővebb kifejezőmód: *minden naponként*, *minden esztendőnként*, holott később ama jelző fölöslegessé vált, mikor e ragos alaknak újabb jelentése megállapodott.

Magyarázatunk szerint az *-nként* rag eredetileg csak időhatározókban volt helyén, s ez azért is hihető, mert írott nyelvemlékeinkben időhatározáson kívül alig fordul elő másképp, mint e két kifejezésben: *házanként* és *fejenként*. Ezekbe és egyebekbe (nevezetesen az *egyenként*-féle számnévi alakokba) akkor mehetett át a *ként*, mikor idő-jelentése már elhomályosodott. Később ez a kategória-csere még abban is érvényesült, hogy a *ként* elem egészen a módhatározó *ként* raghoz vált hasonlónvá. (V. ö. szintén módhatározó alakokkal: *párosával*, *hármásával* stb. = páronként, hármanként). Minthogy az *egyenként*, *hármanként* helyett ilyen kifejezéseink is vannak: *egyen-egyen*, *hármán-hármán*: azt hihetjük, hogy a számnéveknél ezek a rokonértelmű alakok, melyekben már úgy is volt egy *n* elem, megkönnyítették az egész *-nként* rag alkalmazását.

A *-kép* ragnak két alakja váltakozik egymással: *-képpen* és *-kép*. Az utóbbi újabb s azért az előbbiből rövi-

dülnék tekinthetjük. Régi irodalmunkban alig találjuk; csak a múlt század óta fordul elő gyakrabban: *másképp*, *mikép* stb. Dunán túl itt-ott a *p* helyett *b* hanggal is ejtik: »tisztuggy [tisztódj, tisztulj] a házomtul, mer *máskíbb* el-emésztlek«; *máskébb* is lehet; *máskéb* nem lehet.

Ragunknak eredetére nézve mindenek előtt világos, hogy a *kép* főnévből származik. Hihető, hogy az ‚effigies‘ és ‚facies‘ jelentésekből fejlődött valamikor a *kép* szónak egy ‚forma, modus‘ jelentése is, ehhez pedig a legkönnyebben csatlakozik a *-kép* rag jelentése: *másképpen* = más formában, más módon. S vannak csakugyan nyomai, hogy a *kép* főnevet ‚mód‘ jelentésében is használták, így írja Pesti Gábor: »Meg nem mondhatom *képét*, mint szeretnek engem« = meg nem mondhatom, *miképpen* szeretnek. Maga az a török szó, melyből a mi *kép* főnevünk át van véve, a jakutban *káb* a mi ‚alak‘, az oszmanliban pedig *ép* úgy használatos, mint a mi ragunk: *gibi* = ‚képpen‘.

Még csak azt kell vizsgálnunk, a *kép* főnév minő viszonyragot vett föl, hogy *képpen* váljon belőle. Az utóbbi alaknak kiejtése maiglan rendszerint ez: *képpen*, nyílt *e*-vel és kettős *pp*-vel. A synonym *módon* legelőbb a helyh. *n* ragot juttatja eszünkbe, csakhogy ennek szabályos kötőhangzója zárt hang: *o ö ő* (*képēu*, *népēn*, *lépēn*), s így itt szó sem lehet róla a nyílt *e* miatt. Emez csak a módhatározó *n* rag előtt fordul elő (*éppen*, *épen*, *készen*), de itt meg az a baj, hogy ez a rag csak melléknévhez járul, mert affélék, mint »*gyöngyēn* ment a *paripa*«, csak kivételkép fordulnak elő. Mind a két föltevés mellett azonfölül magyarózatlan maradua a kettős *pp*. Így hát véleményünk szerint alig marad más lehetőség, mint erre az alakra vinni vissza a *-képpen* ragot: *kép-ben*.

A jelentés szempontjából nem csak az említett »*formában*« erősíti magyarázatunkat, hanem az is, hogy néha tényleg a *képben* kifejezést olvassuk úgy alkalmazva, hogy nehézség nélkül helyettesíthetjük a *-képpen viszonyszóval*; pl. [Az ördög] angyalképben bölcseséggel tétova hazudoz (R. M. K. II. 215). Lehellete az ablakot ködlepellel borítja s virágképben oda fagyván üvegét megvakítja (Kisf. S.). Még közönségesebb ez a kifejezés egyszerű birtokviszonyban, tehát *képében*; pl. leszállott a szentlélek *galambképpen* = »olymint galamb képében« (Jord. C. 454). Tehát *galambképpen* = *galambképben* és úgy viszonylik hozzá a *galamb képében*, mint pl. a *galamb módra* kifejezéshez viszonylik az: *galamb módjára*.

A *-stul -stül* rag egyike legtestesebb viszonyragjainknak, melyet nyelvtanaink tömegesítőnek neveztek el. Magánhangzója nyelvenléteinkben s nyelvjárásainkban rendszerint a *-tól -től*-féle ragoké után igazodik; pl. *mendestől, táborostól, virágostól*; a Királyhágón inneni nyelvjárásokban általában *-stul -stül, -stü -stü*, sőt Dunán túl *-stu, -stü*. Csak legújabbkori irodalmunk különbözteti meg következetesen *u-ü*-vel a *-tól -től* ragtól, nem annyira a különbségtévést sürgető nyelvtanosok kedvéért, mint inkább azért, hogy állapothatározó létére nyelvérzékünk az *-ul -ül* raghoz kapcsolja.

Ezt az *-ul -ül* ragot látta benne az is, a ki először elemezte ragunkat, t. i. Révai (Gramm. III). Szerinte az első eleme ugyanaz az *est*, melynek *örömet* ,cum gaudio, libenter' szóban ,cum' jelentést tulajdonít; »*ipsum hoc est auctum est postea ül affixo, idem significante, cum v. una, ad emphasim majorem: estül una cum.*« Révai fejtegetése mindenesetre igazításra szorúl annyiban, hogy az *örömet*,

méltóságost utolsó szótagában nem láthatunk egységes ragot, mert *örömesen, méltóságosan* ugyanazt fejezik ki, tehát amabban is csak *t*-ragos melléknevet láthatunk, mint pl. az *egyenes-t, elegyes-t*-félékben; továbbá, hogy az *-ül -ül* nem jelenthet cum-ot, hanem csakis a közönséges állapothatározó *-ül -ül* rag lehetne. Vö. *fenekest* és *fenekestül*, mind a kettő a. m. funditus. Mások az *-s* képzőt s a *-tól* *től* ragot látják a *-stul stül*-ben.

Az *-s* képző kétségtelen beválik e kifejezés alapjának, mert nem csak birtoklást, hanem általában egybetartozást, együttlétet is jelent: *vizes, köves, felhős* stb., s mert pl. *fiastul* a. m. fiasan, de *seregestül* is a. m. seregesen. *Töstül, tövestül* helyett a székelységben ezek az alakok is dívnek: *tösül, tösön, tösleg, tövesteg, tös-töből, töstön-töből*. Hogy az *s* csakugyan képző s hogy az egész *-stul* nem egységes viszonyrag, azt világosan bizonyítják a régi irodalomból idézhető következő változatok: «Nem keserőség-e *aprós magaddal* téli időben házadból kibúdosnod?» (Melotai: Zsolt. 90. = *apróstud*, *gyermekestül*, mert *aprós* a régiségben az, a kinek aprai, gyermekei vannak; a kifejezésnek alakja a *harmad magammal*-féléket követi). Vö. még: *Feles magával* lakni (Misk: VKert. 694). «Az sárga lovat *fekestul* *hamostul, zekeres niergessel* [nyilván tollhiba e helyett *zekeres niergestel* vagy *niergestul*] hagyom Tamásnak szolgálatjában [szolgálatá fejében, szolgálatáért].» (RMNy. II. b. 302). «Az útban előtalálák Bulcsot és sok nemeseket, *mind feleséges és gyermekestől*» (Helt: Krón. 56). Az utóbbi két idézet [az *-ül* rag fölvétele ellen bizonyít. Ezek ugyanis olyan összetett kifejezések, mint pl. ezek: *feleséggel és gyermekkel együtt*, s a régiségben: *feleségnél és gyermeknél kül* (a mai *nélkül*). Valamint ezekben az *együtt* és *kül*,

úgy amazokban a *től* egészen külön adverbiumnak mutatkozik, melyet két megelőző főnév mellett is elég volt egyszer kitenni.

Ez a nyelvtörténeti tanúság már most a leghathatósabb módon támogatja azt a magyarázatot, melyre Budenzet vezette a legközelebb rokon vogul nyelvnek megfelelő szerkezete. Fejtegetésének főrésztét szó szerint idézzük (l. Ny. Közl. XVIII. 158).

»A *Kälteš-majt* című vogul monda 7. szakaszában elbeszéli, hogy egy hótalpon járó embernek levált a fél-lába »hó talpastúl« vagyis vogul szóval: *joseñ-tajl* (*josä* hótalp); szintígy azután a félkeze is íjastúl, *jautiñ-tajl* (*jaüt* íj). Az előszavak *joseñ*, *jautiñ* rendes képzésű birtokos névszók, a melyenek a magyarban az -s-félék: *joseñ* »hótalpas, hó talppal való«, *jautiñ* »íjas, íjjal való«; a vogul *tajl* pedig, mely hang szerint nem esik messze az -s-túl v. -s-től utórésztétől, magában a m. »plenus«, s »az egész« jelentésével szerepel pl. ilyen kapcsolatban: *äk vaj-tajl* ein paar stiefel (ein stiefel-ganzes); *äk sun-tajl* ein ganzer schlitten voll, ganze schlittenladung; *äk sun tajl sali* ein schlittengespann rentiere, so viel zu einem schlitten gehören; *uos-tajl* die ganze stadt. E szerint *joseñ tajl* tulajdonkép ezt teszi: hótalpas egész, mi^t dem schneeschuh versehenes (= durch den schn. gebildet) ganzes, s ez ragtalanul mint határozó szerepel az idézett szöveghelyen, vagyis így fordítható: »a lába levált hótalpas-egészül«, azaz: nemcsak maga a láb, hanem a láb + hótalp-ból álló egész, a mi pedig tisztán = levált lába hótalpas-túl. Már pedig ez a *tajl* szó, a melyet a vogul nyelv a comitativ viszony kifejezésére alkalmaz, megvan a magyarban is a *tel-e*, *tel-i* »plenus« szóban s mélyebb színezetű vocalissal

a *töl-t*-igében, valamint a *több* e h. **töl-b* comparativus töben. A vogul *tajl* meg a finn *täyte* »plenus« azt mutatják, hogy a m. *tel-*, *töl*-nek valamikor hosszú volt a vocalisa (**töl*, *töl*-). Ha ilyen eredetibb alakban az -s-es nomen possessorishoz hozzácsatoljuk a vogul *tajl*-nak magyar mását, eléáll -s-*tel* v. -s-*töl*, melynek még csak mélyhangú névszókhöz járultában a vocaliséval kellett illeszkednie, hogy tökéletesen a meglevő -*stöl*, -*stöl* (-*stül*, -*stül*) képében jelenjen meg. Megtartjuk tehát a fentemlített magyarázatokból azt, hogy a -s-tól előíze a nom. possessoris képző -s (mely érték szerint = vog. -*n̄* az *n̄-tajl*-ban); de egységes utórésznek tekintjük az egész -*tól*, -*töl*-t. mely a vogul *tajl*-val hang szerint is azonos.

A -*lan len* rag már codexeink korában is leggyakrabban -*ig*-ragos főnevekhez járult *éjféliglen*, *ideiglen*, *éviglen* stb. A magyar -*ig-lan*, -*ig-len* egészen olyan kapcsolatnak látszik, mint a német *bis zu*, a latin *usque ad*, a finn *-hen asti* vagy *mine asti*. A második elemben tehát irányragot sejtethünk.

Azon szóalakok közül, melyekben a -*lan -len* ragtalan névszóhoz járúl, codexeinkben s a XVI. század nyomtatványaiban csak kettő fordul elő: *virradólan* és *egészlen*. Ezek pedig lativusoknak is érthetők; az első a. m. virradóra, a virradatig terjedő időben, a másik a. m. végig, mintegy 'egészig, egészenre' vö. *félig* és *részre*, melyek szint olyan fok- vagy mértékhatározók. Azonban *virradólan*, *egészlen* később könnyen válhattak a nyelvérzékre nézve módhatározókká, egyrészt mert ezt jelentésök is megengedte ('virradva, egészen'), másrészt mert hangzásukra nézve hasonlítottak mind a *virradóan*, *egészen*, mind pedig a *futólag*, *végesleg*-féle módhatározókhoz. Így érthetjük

meg azt, hogy később a töszókhöz járuló *-lan -len* egyáltalában módhatározó értékkel jelenik meg. A legrégibb ilyen példákat csak a XVII. század elejéről lehet idézni: *képmutatólan* (MA.) és *érölen* (Pázmány).

A *-lan len*-nek kétféle használata egészen hasonló a *felé*-éhez, mert ez is kétfélekép szerepel: ragos és ragtalan névszók után, pl. *hátra felé* és *hát felé*. -- A *-lan len* kétségkívül egyeredetű avval a vogul *-le, -l* elemmel, mely ott szintén lativ értékű helyhatározókhöz járúl; pl. *kosü* sokáig: *kosü-le* sokáig-lan; *ele* elé, elő: *ela-l* előre, elő felé, mintegy elő-lan. És valószínű, hogy rokon velök a cseremiszenklitikus *-la*, mely szintén úgy szerepel; pl. *küškö* föl: *küškö-la* fölfelé, *jotpek* északra: *jotpek-la* mintegy északra felé.

A *-lag leg* rag hangzásra és jelentésre nagyon hasonlít a *-lan len*-hez, de a jelentésbeli hasonlóság, mint láttuk, részben csak a hangzásbelinek következménye. Használatuk azonban annyiban különbözik egymástól, hogy a *-lan len* rendszerint ragos névszóhoz járúl, ellenben a *-lag leg* rendszeren csak a tőhöz függ: *közöslag, végesleg* (EhrC.) stb. Azonfölül az utóbbi rag hangalakjára nézve azt a különösséget mutatja, hogy némely vidéken mély hangját megtartja magashangú tő után is, jelesen egy kifejezésben, melylyel gyakrabban találkozunk: »*Képlag* pest-vármegyei szó ez helyett: képmutatólag« (Kassai: Szókönyv III. 112. l. 36). »*Képlág*: hamis szívvel« (Abaúj m. Nyr. III. 521., no. az *a* helyett rendszeren *á* van). »Jámborsággal és szelidséggel *képlak* ámitják vala a községet« (Erdélyi Tört. Adatok III. 50).

Az utóbbi adatok a Czuczor-Fogarasi ötlete mellett tanúskodnak, kik szótárok előbeszédében (139) azt vélik, hogy a *-lag -leg* rag, melyben »a hasonlóság alapfogalma

rejlik, hasonló a székeleyknél divatos *lak*-hoz, mely más-kép *alak* (forma, kép); *hasonló-lag* = *hasonló-alak* = *hasonló-kép*.« A *lak* szót ugyan nem tarthatjuk réginek, mert nyelvelméleinkben sehol sem fordul elő, s talán úgy rövidült az *alak*-ból, hogy az *a*-t névelő számba vették (vö. *nap-*, *socrus'*: finn *anoppi*; ilyen a kecskeméti és somogyi *jándék*, *gyándék*, szék. *vándék* e h. *ajándék*). De az *alak* *a*-ja nem okoz nehézséget: **haló-alak*, **kép-alak* ép úgy rövidülhettek *haló-lag*, *kép-lak*, *kép-lag*, *kép-leg*-gé, mint pl. *közben-eső*, *hátul-eső* helyett mondjuk *közben-ső*, *hátul-ső*. — A szóvégi *k*: *g*-féle lágyulásra sok példánk van; ilyenek *bádok*: *bádog*, *üszök*: *üszög*, *ridek*: *rideg*, *ütlek*: *ütleg*, *hörcök*: *hörcög* stb. Különben a *-lag* fölteendő *k*-jára nézve vö. még *váltoslak* (JordC. ÉrdyC.) *közöslak* (Werböczi) »*egyenlölög*, *igyenlölök*. (Kassai: Szókönyv).

Az okhatározó *-ért* ragnak önálló használatában az irodalmi nyelv még ma is ismeri ezen teljesebb alakját: *érött*: *éröttem*, *érötted* stb. A kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint *közt* és *között*, s nyíltan kéttagú volt eredetileg olyankor is, mikor ragnak használták. Erre történeti adataink is vannak: *Meret num eneyc* HB., olvasd: *mérött* = *mért*, *miért*. *Azeret* örüljön a keresztyén (DebrC. 132) = *azért*. Még ilyen nagy *bynekeret* sem féljünk istentől (VirgC. 49); olvasd: *bínekerött*. Viszont már a HB. is rövidebb alakkal él: *lélük ért*.

Az *-ért* rag ma legtöbbször *cél-* és okhatározó, de mind a kettő, részint közvetlen, részint az 'érdek' jelentésén át a 'helyettesítés' és 'csere' alapjelentésből fejlődött. Csere jelölésére még ma is általános használatú az *-ért* rag; helyettesítést ma ugyan ritkán jelent, de nyelvelméleinkben határozottan előfordul — s nem ritkán — ebben

a jelentésben is, pl. Hallván, hogy Archelaus uralkodik az ő atyjáért Herodesért (Pázm: Préd. 169). Tehát *-ér-t*, *ér-é-tt* annyi mint *hely-é-tt*, és már eleve is föltehetjük, hogy itt az *ér-* alapszó helyet jelentett. Már pedig találunk a rokon nyelvekben egészen megfelelő szókat, melyek részint még most is helyet jelentenek, részint pedig a miénkhez hasonló viszonyzókká fejlődtek. Így a cseremis *ver*, *vár* a. m. hely, és a *vere*, *veri* viszonyzó egyesíti a magyar *-ért-nek* helyett, 'miatt' és 'végett' jelentéseit; e szerint hát a mi ragunk is eredetileg **vérett* lehetett. A vogulban *märr voar* a. m. *mi-ér(t)*, és úgy látszik *märr voar-t* ből van rövidítve (Nyr. XVI. 73). Az osztjákban *vor-na* a. m. *-ért*, *miatt*, *végett* (és *oron-na* helyett). A lapp nyelvjárásokban is *varas*, *varast* a. m. *-ért*, *végett*, *miatt*.

A határozói ragok közül még csak a két időragot kell szemügyre vennünk, vagyis a *-kór* és *-szér* ragokat.

A *-kór* rag az egyetlen, mely mélyhangú létére változatlan járúl maiglan országszerte magashangú tökhöz is, úgy hogy mintegy középpillást foglal el a ragok és névutók közt s csak azért érezzük inkább ragnak s írjuk egybe a főnévvel, mert egytaguvá rövidült, tehát rövidebb mint bármelyik névutó. Egyébiránt Felső-Bácsmegyében mondogatják már illeszkedéssel is: *ekkö* e helyett *ekkö*, ekkor (Nyr. XII. 216). És palócz helyeken még annyiban is közelebb áll egyéb ragokhoz, hogy a közönséges *napja-kór* féle kiejtéssel szemben *napjákór-t* is hallani (Tud. Gyűjt. 1829. V. 17. jegyz.). Vö. Kilencz *órákorig* (Károlyi: Bibl. III. 30). *Idejékor* (M. A: Bibl. I. 241. b.). Isten igéje *hallgatásákor* (Kulcs: Evang. 37).

Mindenki ismeri a régi írónknál oly gyakran előforduló *-kór* alakot: *két órákór*, *akkór*, *mikór*. Ezzel

annál gyakrabban találkozunk, mennél inkább visszamegyünk nyelvünk történetében, de azonfölül még két alakot találunk: *kort* (mint *éjféltáj-t*, *az idé-tt* stb.) és *-korban*, *hat órakort*, *aratáskort*, *azkort*, *mindenkort*; *délkorban*, *akkorban* stb. A *-koron* és *-korban* még ma sem veszték ki egészen: egyikkel az irodalomban is, másikkal csak a nép-nél találkozunk. Míg ezen alakok a 'mikor' kérdésre felelnek, addig mások, más ragokkal (*-ra*, *-ig*), a mikorra, meddig kérdésekre felelnek. Pl. Az napon két órakorra vacsorán jelen lenni ne nehezteljen (Lev. T. II. 359). Derék ostrom vecsernyekorig tartta (Tinódi 154). Valami kevés korig itt maradok (Lev. T. II. 240).

Az eddigiek már világossá teszik, a mit különben is első tekintetre sejtünk, hogy a *-kor* rag az időt jelentő *kor* főnévvel függ össze. De a felsorolt adatok már azt is gyaníttatják, hogy a rag nem egészen azonos a *kor* főnévtővel, vagyis hogy ezt nem ragtalanul alkalmazták adverbiale gyanánt, hanem hogy eredetileg a *kor* főnevet csak az *-n*, *-t* ragokkal használták. Föltételezzük, hogy éppen a *-kort* alak volt valaha a legközönségesebb. mert ebből egyszerűen a szóvégi mássalhangzócsoport könnyítése folytán állt elő a *-kor*; vö. *holt*, *séholt*: *hol*, *séhol*, **nélkült*: *nélkül*. **innélt onnalt*: *innél onnal* (nyelvemlékekben a. m. innen onnan); *választ*, *tapaszt* (főnevek): *válasz*, *tapasz* stb. Leginkább hasonlít azonban a *-kor* fejlődéséhez a mindjárt tárgyalandó *-szër* ragé (ebből: *-szért*), és az *-ért* ragé, mely nagy vidéken *-ér*-re rövidült.

Némely nyelvjárásban maiglan is használatos a nominativusi *-kor* mint összetételek pleonasztikus utótagja. Így Háromszékben: *Hány órakor van?* Továbbá a csángóknál: » *Vecsernyekor vagyon. Most vagyon hétkor. Rey-*

gelkor lén«. És: »A göcseji nyelvjárásban a *-kor* végű szók ma is összetett szók, melyek határozókká csak ragok vagy névutók által válnak, pl. *vagyon-e már uzsonnakor? ebéd-korban, aratáskorban, szüretkoron; pünköstkör tájban* született«.

A *-szer* ragnak eredetére nézve általános és kétségbe nem vonható nézet, hogy a *szér* főnév származéka: »adjecto scilicet ad nomen numerale nomine *szér*, quod ordinem et seriem significat« (Révai: Antiq. 159). Abból hogy a H. B. *háromszor* helyett azt mondja *charmul*, Révai azt következteti, hogy a *szer*-rel való határozó-képzés a H. B. korában még nem volt járatos. Ez lehetséges, de akkor legalább a H. B. kora után nem sokára életbe kellett lépnie, mert legrégibb codexeinkben már rendszerint mai rövid alakjában olvassuk. Már pedig nem hihetjük, mint Révai és mások hiszik, hogy a *szér* főnevet minden casusrag nélkül alkalmazták viszonyzóul, hanem olyanformán képzelhetjük ennek a történetét is, mint a *-kor* ragét. Támogatják ezt a fölfogást azok a *t* és *n*-ragos teljes alakok, melyekkel nyelvemlékeinkben még itt-ott találkozunk, noha már nem oly gyakran, mint a *kor*-éival: *előszert, többszört; utólszeren* (Kapnikbányán *kétszerben* Nyr. II. 235).

Itt is vannak továbbá megfelelő alakjaink ugyanazon *szér*-ből más ragokkal; pl. *egyszer-re, előszörre, hússzornál többször*. A régiék főleg a *-vel* raggal használták gyakran középfok vagy ezzel egyértékű kifejezés mellett, s ez a szerkezet egészen elavult; pl. *kétszerrel nagyobb, hétszerrel inkább*. De azonfölül előfordúl ez a *-szerrel* mint a *-szeren -szert* alakok egyértékese is; pl. »Atlacz szoknyát, kinek az alja *ket zerrel* vont arannyal hányt . . . Egy kamoka szoknyát fekete bársonnyal hányt *ket zerrel*.« (R.

M. Ny. II. b. 65.). Fizesd meg hétszerrel az mi szomszédinknak az ű szidalmasságokat. (Szék: Zsolt. 82).

Miután sorban az összes határozói névragokkal foglalkoztunk, hátra van még, hogy a tárgyeset alakjairól és eredetéről is elmondjunk egyet-mást.

Ismeretes dolog, hogy nyelvünkben a mondat tárgyának kétféle alakja van: egy ragtalan és egy *t*-ragu. A ragtalanal főleg két esetben találkozunk: 1) ha a tárgy nem igétől, hanem igenévtől függ, 2) ha a tárgy személyragos.

1) Lássuk az igeneveket egyenkint:

a) A főnévi igenévvél (infinitivussal) szerepel ragtalan tárgy a népnyelvnek kivált egyes állandó kifejezéseiben, minők: *elmentek háztűz nézni, széna gyűjteni, víz hordani* stb. Másfélékben a népnyelv is ritkán, leginkább még régi népdalokban használja s a mai irodalom sem él vele, csak költői és népies stílusban, de régi íróinknál gyakrabban találkozunk effélékkel. Jöve egy némbéri Samariából viz merejteni: *venit mulier haurire aquam* (Münch. C.). Belzebub a mi atyánk, ki minket minden gonoszság tenni bocsát (Érdy C.). Elméne az tenger partjára fa hozni (uo.). Öröm mondani hozzánk jönnek (Born: Préd.). — Az ilyen mondatokban majdnem mindig mozgást jelentő állítmány van vagy legalább ehhez nagyon közeljáró jelentésű (oda van, marad, hagy, ereszt, bocsát, küld). De ha más ige szerepel is ebben a szerkezetben, az infinitivus mindig célhatározó. Pl. Vöttünk az törökök ünge mosnyi szappant 4 d[enárért] (Mon. Okm.). Marha tartani való föld: *terra apta animalibus alendis* (Kár: Bibl.) Egy kis fonal fonní csépyelet keresnek (Kıriza).

Azonfölül az infinitivus mellett rag nélkül rendszerint — a népnyelvben mindig — csak határozatlan tárgyat

találunk, határozottat fölötte ritkán, pl. Az kegyelmed szö-
leje látnia mentem (Lev. T. I. 263). József az ország látni
méne (R. M. K. IV. 15). Budára volt az meddő tehének
beadni (Török M. Okm. I. 34). Ment hada szemlélni a hű-
nok vezére (Arany: B. H.). A határozott tárgyat régi
íróink is többnyire raggal látják el: Dáriusnak anyját
látni menének (R. M. K. IV. 97). Nem jöttem hínom az
igazakat (VirgC. 48) stb.

b) A *-ván -vén -va -ve* végű határozó igeneveknél
ugyanazon jelenségekkel találkozunk, mint az infinitivusok-
nál. A népnyelv itt is némely állandó kapcsolatokat ked-
vel: *szem-lesütve, szem-behunyva, száj-tátva, vállvetve, fark-
csóválva* stb. s a régiség itt is sokkal több példát nyújt,
mint az újabb nyelv. *Ajtó berekesztvén imádjad atyádat*
(Vitk. C.). *Ajtók bétéve menyén bé a templomban* (Tar-
nóczi: Szents.). *Dolmány felaggasztalva az vadászástól sem*
tiltjátok magatokat (Balásfi: Cs. Isk.).

Itt azonban gyakrabban előfordul nyelvenlékeink-
ben a határozott ragtalan tárgy, mint infinitivus mellett:
Szája megnyitván tanejtja vala őket: aperiens os suum
(Münch. C.). *Azok elhagyván elmene: relictis illis abiit*
(uo.). *Ezek hallván kedég a tanejtványok csudálkodnak*
(uo.). *Az étel elvégezvén* (Lányi C.). *Ez dolog látván*
(Érdy C. 574).

c) A melléknévi igeneveknél (participiumoknál) a
ragtalan, egy szóból álló tárgyat ma összetétel előtagjának
érezzük s az egész kifejezést összetételnek tartjuk: *fa-vágó*
= holz-hauer, *ember-ölő* = menschen-mordend, *kár-vallott*
stb., de kérdés, mindig így volt-e ez. Feltűnő ugyanis. meny-
nyivel gyakrabban fordul elő a régi nyelvben e szerkezet
személyragos előtaggal, sőt — a mi ma példátlan — töb-

besszámu előtaggal is. Régente tehát az összetételnek ez a módja annyira szabad és laza volt, hogy nem is lehetett még összetétel, hanem tárgyias kifejezés ragtalan tárggyal. Vö. Huga ölö: sororicida (Calepinus). Hiti-szegők az pápisták (Pázm.). Némely markaköpők szokásba vették, hogy egymást bajra hívták (Mon. Írók VIII. 36). Adósága-valló (Fal.). Kedve-változtató (a szerencse u. a.). Isten neve valló ember (Sylv.). Isten igéje hirdető prédikátor (Beythe: Ep.). Engem hazája vesztettnek hívnak (Haller: H. Hist.). Nyakaszegett (Balásfi Cs. Isk.). Az hadakozó, bajvivó, várak, városok rontó magyar vitezők (Tinódi). A mindenek-látó Isten (Pázmány). Házasság és eledelek tiltó eretnekség (Matkó).

2) Ismert jelenség, hogy a személyragos tárgyak (kivéve az egyes 3. személyt) már régi nyelvemlékeinktől kezdve megállhatnak rag nélkül. Pl. Be ne húnjuk szemünk (Born: Préd.). Bocsásd meg bűnöm (Melius). Ha hasznod veheti (Kár. Bibl.). Magam ajánlom (Lev. T.). Megójad magad (Monoszlai) stb. — A személyragos tárgyak azonban mindenkor fölvehetik a tárgyragot is, úgy hogy a *kezem kezemet, magad magadat* accusativusok egyaránt járatosak nyelvünknek egész történetében. Vö. Turchucat mige zocoztia (H. B.). Ő hálójokat megszerezvén (Münch. C.).

A tárgyalt két eseten kívül nem igen találunk ragtalan tárgyat nyelvünkben. A *mind-et*, igaz, így használjuk: *mind megettem, szedd föl mind*; de ezt a szót inkább adverbiumnak tekinthetjük — a. m. mindenestül, teljesen, mindvégig — mert mindenféle mondatrésznek lehet appositíója. Vö. Azon félök, hogy mind itt kell vesznünk (Tinódi) = [nekünk] mindnyájunknak. Úgy összeaprította,

hogy mind forgács lett belőle (Népk. Gy.). Egyébiránt legújabbban, a népnyelvben s a költőknél, elégszer találkozunk a *mind*-nek ragos tárgyeseivel is; pl. Az előtte hajlót átszőkdösi mindet (Arany: T. Sz. 10: 27).

Maradt tehát mindössze két eset, melyben a tárgy ragtalan lehet: egyik az igenevek tárgya, a másik a személyragos tárgy (kivéve a magánhangzón végződő egyes 3. személyt). Ezek közül az elsőben lehetséges, hogy kezdetől fogva nem volt tárgyrag, valamint a finnben sincs ragja az infinitivus és gerundium — sőt az imperativus — tárgyának, úgy hogy azt mondják: *mene tuomaan tamma kotia*, szó szerint ,menj hozni kancza haza' = a kanczát haza hozni; vö. menj el kancza hozni. A másik esetre nézve azonban valószínű Budenz föltevése, mely szerint végükről elveszett az egykor ott volt ugor tárgyrag. Volt ugyanis az ugor alapnyelvnek állandó *m*-hangú accusativusa, de ez — részint eredeti alakjában, részint hangváltozással — csak öt ugor nyelvben, illetőleg nyelvjárásban maradt fenn (cser. *-m*, kondai vogul *-me*, finn és mordv. *-n*, déli lapp *-b*), a többiben elveszett. Így a magyar nyelvben is, csakhogy itt utólag egészen a *-t* rag foglalta el helyét. Ennek a *t*-nek megfelelője megvan több ugor nyelvben, de csak határozott tárgyat (a mi névelős tárgyunkat), néhol pedig határozott tárgyat s azouföülül határozott alanyt is jelent. Az osztják személynévmások tárgyeseite mindig *t*-vel van: *ma* én, *man-t* engemet: *teu* ő, *tevat* őt stb. Hasonlókép az egyik finn nyelvjárásban: *minut* engemet, *hänet* őt stb. A mordvinban *-t* különbözteti meg a határozott accusativust a határozatlantól, de egyúttal más határozott eseteket is jellemez, mert valamint a tárgyias igeragozást, úgy a határozott névragozást is legteljesebben a mordvin

nyelv őrizte meg; pl. erza-mordvin *tolga-n* tollat, *tolga-n-t* a tollat stb. Az északi vogulban *egva* asszony, *egva-t* v. *egva-tä* az asszonyt, de ‚az asszony‘ is. Ezeknek és más efféle tényeknek egybevetésével s elemzésével bebizonyította Budenz, hogy a mi mai nyelvünkben tárgyragnak látszik, az eredetileg névmási determinatív elem volt, mely a mai névelőnek felelt meg, s az ugor *to-* névmásból vette eredetét. Hasonló fejlődés történt, úgy látszik, az indogermán alapnyelvben, melyben a névmási *-s* elemnek eredetileg articulus-értéke volt, de utóbb a hímnemű nominativusok jele lett, és az *ā*-tők kivételével a nőneműeké is.

Volt tehát nyelvünkben eredetileg kétféle accusativus (valamint a többi eset is kétféle volt): egy határozatlan, *-m* raggal, s egy határozott, mely *-m-t*-re végződött. Amaz elrövidült s innen van mai ragtalan accusativusainknak legalább egy része, t. i. a személyragos névszóké. A másikban valószínűleg csakhamar elvált az *-m-t* *-nt*-re, s ezen hangcsoportból alkalmasint akkor veszett el az orrhang, mikor a legtöbb hasonló esetben elveszett, mikor ugyanis az ugor *anda*-ból a magyar *ad* lett, az ugor *kang*-ból *m. hág* stb. (l. I. 74. l.).

Ha mai névragjainkat szemügyre vesszük a nyelvemlékeinkből megtetsző történeti fejlődésekben, továbbá a rokon nyelvek ragjaihoz való viszonyukban: mindjárt látjuk, hogy legnagyobb részök nem lehet valami ősrégi. Nyelvemlékeink ugyanis azt mutatják, hogyan fejlődtek egyes önálló szók, jelesen határozók, névutókká s végre ragokká; hogyan lett pl. abból a mi a H. B. korában még

változatlan *belől* és *belé* volt, később a *-ból -ből* és *-ba -be* névrag. A rokon nyelvek kiegészítik e tudomásunkat azzal, hogy találunk bennök nagy számmal olyan ragokat, melyeknek szerkezete elvben egészen megegyezik a miéinkével. Ha pl. a mi *-ben -ből -be, (rajt) -ról -ra*-féle csoportjainkkal egybevetünk olyan ragsoportokat, minők a lapp *-sne -st -s* (inessivus, elativus, illativus), a finn *-lla, -lta, -lle* (adess., abl., allat.): már a kezdő hangoknak egyezéséből azt látjuk, hogy itt is, ott is egy-egy különösebb alapviszony van a három általános helyirány szerint módosítva. A névutók körében ilyen hármas csoportokat olyan rokon nyelvekben is találunk, melyek már fejlesztettek oly gazdag névragozást mint a magyar és a finn nyelv. Ebből már most nagyon egyszerű következtetést vonhatunk: Az ugor alapnyelvben már használatban voltak a három helyirány szerint megkülönböztetett névutócsoportok, s ezek közül egyesek némely nyelvekben lassankint ragokká fejlődtek, míg más nyelvekben megmaradtak névutóknak; az utóbbi nyelvek tehát, pl. a miénkhez oly közel álló vogul és osztják, nem fejtettek ki oly gazdag ragozási rendszert. Volt azonban egy más lehetőség is az olyan hármas ragsoportok keletkezésére: a helyett, hogy a főnévhez valamely névutói alapszó járult volna, mielőtt a három irány szerint meghatározták (pl. **kézbel-*, s ebből **kézbel-n, *kéz-bel-öl, *kéz-bel-é*), járulhatott hozzá valamely alkalmas helynévképző s így vehette föl aztán a három egyszerű eset-ragot. Így keletkezett valószínűleg a finn *l*-es ragsoport a finnben fönmaradt *-la -lä* helynévképző közvetésével (*Kalevala* Kaleva-hely, Kaleva földje), pl. **kala-la-na, *kalala-ta*, szó szerint hal-hely-en, -ről, aztán (**kalalna*) *kalalla* és *kalalta* a mai jelentéssel: halnál, haltól stb. — Végre van egy

harmadik-féle kombináció is: két-két összeillő kész ragnak a kapcsolata, minőt pl. az *ig-len* esetében látunk. — Mind ezekhez aztán még bizonyos nyomósító enklitikus elemek járulhatnak. — Lássuk most, e felsorolt eszközök közül hol melyiket alkalmazta a magyar nyelv.

A rokon nyelvek egybevetése bizonyítja, hogy volt az ugor alapnyelvben egy *m*-hangú accusativus és egy *n*-ragos genitivus. Az utóbbinak nyoma is alig maradt nyelvünkben. A mit ilyennek néztek, t. i. Faludi kifejezése: *erön erővel* (erőnek erejével), az lehet két határozó kapcsolata is. Inkább lehetnek genitivusok a *te-n ö-n* névmások s az efféle régi iker kifejezések: *esten estig, éten étszaka*. A genitivust a birtok névéhez tett személyjelek, másfelől pedig a *nek*-ragú dativus pótolják. — Az *m*-es tárgyestet szintén elvesztette nyelvünk, ellenben az ugor *-m-t* ragos határozott accusativust (mely a névelős accusativusnak felel meg) általánosítva különbség nélkül használjuk határozatlan és határozott jelentésben, csakhogy az eredeti *mt* pusztá *t*-vé rövidült.

A nyelvhasonlítás továbbá teljes biztossággal kimutatta, hogy az ugor alapnyelvben volt egy *-na* ragos, nyugvást jelentő eset (locativus, v. ö. finn. *lapp*, mordvin, cseremis, osztják *-na, -nā, -no, -ne* stb.) és egy *-da*-ragos, távozást jelentő (ablativus, pl. a finn és mordvin *-ta tā, -do de*). A közeledést jelentő lativus egyszerű ugor ragja Budenz szerint *-ga* volt, mely legtisztábban a mordvin prolativus *-ga -gā* és *-va -vā* végzetében maradt fenn. — Azonfölül kimutathatunk még egy közös ugor lativust, melynek ragja *-ni* v. *-nā* lehetett: ennek maradványa az észterminativus (határvető) *-ni*, a vogul *-ne* ragú allativus stb. — Végre legalább a magyar nyelv küi-

lön életét megelőzőnek kell tartanunk a *-t* (*-tt*) ragos locativust, mert a vogulban is megvan.

Ezen régi alakok közül megvannak a magyar nyelvben mindenekelőtt az *-n* és *-tt*-ragos locativusok; az előbbi a mai *-n* (*-nn*) és *-ben* (*-benn*) ragokban, továbbá a *künn*, *fönn*, *honn*-féle adverbiumok végén. Nyilván az *-n* (*-na*) módosulása volt az ugor *-ni*, mely a székely-palócz *-ni* ragban maradt fönn. Ennek társai, *-nott* (v. *-nütt*) és *-nól* (v. *-nül*) szintén az egyszerű *-n* módosulásai, még pedig a locativusi *-tt* és ablativusi *-ól* raggal való összetételei. Egészen ilyen összetételt tüntet föl a vogul ablativus *-nel* ragja, melynek *-l*-je maga is ablativust fejez ki s az ugor *-da* képviselője. — Mindenesetre szintén ezen csoporthoz tartoznak a mi változtatás alakú *innét onnét honnét*, *innen onnan honnan*-féle ablativusi adverbiumaink.

Az ugor ablativusi *-da* ragnak a magyar nyelvben, valamint a vogulban, szabályszerűen *-l* felel meg, de e helyett mindig *-ól -öl -öl*-t találunk, melynek hosszú magánhangzójáról egészen kielégítő magyarázatunk eddigelé nincsen. Ez az *ól -öl* szerepel nyelvünkben (ma *-ul ül* alakjában) mint állapot- és módhatározó rag; továbbá helyi adverbiumokban: *hazúl*, *utól*; végre a honnan kérdésre felelő összes névragokban s névutókban: *-ből -től -ról -nól*, *alól közöl mögül* stb. stb.

Az ugor lativusi *-ga*-nak nyelvünkben szabály szerint *-j*-re kellett változnia, ez a *j* pedig, mint számos más esetben, a megelőzőtt magánhangzóval — tehát a tövégi hangzóval — diphthongussá, aztán egyszerű hosszú magánhangzóvá egyesült. Így keletkezett az az *-á é i*, melyet a hová kérdésre felelő határozó-szóink és viszony-szóink végén rendszerint megtalálunk: *odá-bb* és *odé-bb*, *alá*, *föle*,

közé stb., *belé, hozzá, reá, -vá -vé* (e h. **velé*, rokona a *vel-nek*), *messzi, neki*. Nyelvemlékeink még helynevekben is megőrizték e ragot: *Egré, Egerbe', Pesté*, s ma is *Szögedé-be*. — Némely határozó szókban a magánhangzó utóbb elrövidült: *oda, ide, haza (hazáig), vissza* (régente s néhol ma is *visszá*), *bele, fele*. — Végre egészen el is tűnik a magánhangzó, nevezetesen a *-hoz* és *-nek* ragok végéről, és a következő igeőkből: *még* (HB. *migé*), *el* (vö. rég. *elé-beszélni* stb.), *föl*; *be* (rég. *bel*, ered. *belé*), *ki* (rég. *kivé*), *lő* (rég. *lővé*). — Néha bajos ezt az egyszerű *-á -é* ragot az összetett *-vá vé-től* megkülönböztetni: *hová hova, továb-b* (*tová Fal. 610. 616.*), *többé* stb. Sőt néha csakugyan fölváltja az utóbbi az előbbi, pl. *sokká* (Ötv. Mest. 69. 78. vszak) e h. *soká*, vö. *kissé, kevésbé; kicsinyé-g* e h. *kicsinyé-g* (székely).

Az eddigiek már megmagyarázzák nagyrészt ragjaink szerkezetét, főleg annyiban, a mennyiben földerítik az ősi egyszerű esetragokat, melyek névragjainak végén vannak még, vagy ha láppangauak is, legalább virtualiter még megvannak, sőt a névragoknak önálló használatában ma is kiejtjük őket, pl. *-hoz*, de *hozz-á, -nek*, de *nek-i*. — Vannak azonban egyes ragjaink végén olyan elemek, melyek még a főtebbi elemzések segítségével nem válnak világosakká. Ezek nagyobb részt olyan enklitikus elemek, melyek többé-kevésbé fölöslegeseknek látszanak, azért a valószínűség a mellett szól, hogy részint analogiák útján keletkezett toldalékok, részint pedig csupán nyomósító elemek. Ilyenek a következők:

a) A legtöbbször adverbiumok végén található *-n*, illetőleg *-an -en -on* stb. talán az *-n* rag analogiás átvitele: *ott-an, itt-en, hogy-an, most-an, ujjonn-an* stb.

b) Egy nyomósító *-g, -k* elemünk is van, melyhez ha-

sonlót szintén találunk ugyan egy-két rokon nyelvben, a nélkül, hogy közös eredetöket megállapíthatnók. Ennek legfontosabb szerepe az *-ig* ragban van, eredetileg *-ég* melyben az *-é* a valódi lativ rag, vö. e székely alakokat *örökké-g, többé-g, kicsinyé-g, hanyotá-g* (régente *hanyattá ma hanyatt*).

c) Egy *-t-d*-féle henye elemet találtunk az *onnajt, onnajt, onnét, onnat, onnant, onnand* alakokban, melynek enklitikus voltát az is bizonyítja, hogy az *onnét* alakkal szemben áll *onnég* a föntebbi *g*-vel.

d) Végre gyakran fordul elő ez a nyomosító szótag: *-te*; jelesen két használata van: egyik a *-szér* rag után, pl. *kétszerte, százszorta*, a másik *-n* ragos időhatározók után, pl. *régente, eléinte, hajdanta, ifjonta, naponta* stb. Ez a nyomosító *-te* a *tele* lativ határozó *tel* alapszavából rövidült, ép úgy, mint pl. *az írva* igenév az *írval* alakból. Jelentésénél fogva a *tele* alapszava *e* határozókban ép úgy helyén van, mint az *-s-tül* ragban (eredetileg *-s-tél*, l. ezt).

Az eddigiek szerint tehát a következő képet nyerjük névragjaink történetéről: A legegyszerűbb viszonyok kitevői részben a közös ugor korból, részint (*-tt* és *-nöl*) legalább azon korból valók, melyben a magyar és a vogul-osztják nem voltak külön nyelvek. A többi rag már a magyar nyelven belül fejlődött, noha mint névutók már előbb meglehettek (vö. *-hoz* = oszt. *zoza*). Némely ragok mint ilyenek még a HB.-nél is fiatalabbak, mert pl. *-belöl, -belé* a HB.-ben még névutóknak tekintendők (pl. *világ belé* az akkori nyelvérzéknek csak olyan szerkezet volt, mint *világ felé*) s csak később, az illeszkedés és rövidülés által váltak egészen ragokká.

A viszonzások közül némelyeket még önálló a d v e r-

bi u m o k u l is használunk: *benn, belül, be belé, rá, hozzá, neki, körül, kívül, ki* (ez a kettő mint névutó avult el), *közepett*; s a régibb nyelvben adverbiumok voltak ezek is: *alatt* (a. m. lent, alant), *mögé, mögöl*. (Adverbiumoknak kell tartanunk még az úgynevezett személyragos viszonzókat, melyek tehát inkább személyragos határozó szók: *nálam, rólam, tőled, velünk, értetek, fölöttem, miattad* stb.)

Ebből azt lehetne következtetni, hogy viszonzóink közvetlen az adverbiumokból lettek, úgy, mint pl. az indgermán praepositiók nagyobb része. Hogy azonban nem így áll a dolog, azt főleg a viszonzóknak állandó hátultételéből következtethetjük. Az olyan kifejezésekben, minők pl. *idő közben, dél tájban*, a második szót határozottan névutónak mondhatjuk, mégis majdnem olybá veszi őket nyelvérzékünk, mintha az *időköz, déltáj* összetett főnevek *ben*-ragos alakjai volnának: *ülőköz-ben, déltáj-ban*, épen úgy mint pl. *az idő közében, a dél tájában* = (az idő köze) + *ben*, (a dél tája) + *ban*. Szintúgy mondhatjuk, hogy *hón alatt, tej fölött* („a hónalban, a tejfölön”) a *hón-al, tejföl* főnevek locativusa; hogy *út felől, út felé* az *út-fél* szó ablativusa és lativusa stb. De ugyanígy magyarázhatjuk az újabb, testesebb névragok legnagyobb részét, azokat t. i., melyek eleinte névutók voltak. Pl. *kézben, *kéz-bel + n* „a kéz belsején”; *ház-ról, *ház-raj + öl* „a ház tetejé-(r)ől”; *fül-től, *fül-töv + öl* „a fül tövé-(b)ől” stb.¹⁾

Hogy a postpositiók alapszavát a megelőző főnévvel csakugyan birtokviszonyban kell fölfognunk, legvilágosabban az a genitivusi szerkezet bizonyítja, mely nyelvemlé-

¹⁾ *Kétszer és kétfelé* a számnevet még tisztán a *szer* és *fél* főnevek jelzőjének mutatja: „két szerben, két félre” (nem mondjuk *kettőször*, s csak más jelentéssel mondjuk: *kettő felé*).

keinkben számtalanszor, ma azonban ritkán s inkább csak mint archaismus fordul elő: *Krisztusnak fölöle parancsolok. Az irástudóknak közzöle. A cellának kívüle.* Ez a szerkezet »*tejnek fölötte*« úgy viszonylik a »*tej fölött*« alakhoz, mint pl. a *tejnek föle* ehhez: *tejföl.* A nek nélküli genitivusnak (*a tej föle*) ez a szerkezet felel meg: *a tej fölötte*, de ezzel csak kivételesen találkozunk, csak legújabb irodalmi nyelvünk szerkeszti gyakran ilyen kivételes módon a *közepett* névutót; pl. *a vihar közepette, a veszélyek közepette.* — A birtokos szerkezet más ugor nyelvekben is előfordul, pl. egészen rendes a finn és mordvin nyelvekben, melyek ilyenkor genitivust alkalmaznak: finn *pöydä-n alla* »asztal-nak alatt(-a)« stb. De megtaláljuk a törökségben, sőt az indogermán nyelvekben is vannak ilyen természetű praepositiók. Vö. ném. *jen-seit des Jordans* = »*Jordan-nak másfelöle*« (JordC. 461): *an-statt seines sohnes* = fr. *au lieu de son fils* »*fiának helyette, fia helyébe*«; fr. *autour de la maison* »*háznak körülötte*«.

Az előadott fölfogást bizonyítják még a *bennem, reád, felénk, én bennem, te reád, mi felénk* stb. személyragos alakok, melyek ép úgy birtokviszonyt fejeztek ki, mint a hasouló alakú főnevek: *kertem, apád, epénk, vagy az én kertem, a te apád, a mi epénk* stb. (Nyelvemlékeinkben ilyen genitivusi szerkezetek is vannak: *ennen bennem, tennen töled, ön közöttök*, mint pl. *ennen kertem, tennen szölöd, ön fejökre* stb.). Hasonló kifejezések vannak a rokon nyelvekben s egyebütt is; pl. finnül *al-ta-si*, »al-ól-ad^t«, *keske-nä-mme*, »köz-ött-ünk^t«; olaszul *contra di noi*, »ellen-ünk^t« stb. *Bennem* voltakép a. m. belemen, *felölem* a. m. felemtől, oldalomtól, *mellém* = mellelemhez stb.

Irodalmi tájékozás.

Hermann Paul: Entstehung der Wortbildung und Flexion (l. fönt II. 130. l.).

*E. N. Setälä: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstamm-
bildung in den Finnisch-Ugrischen Sprachen* (l. fönt I. 102. l.). — Vö.
hozzá: *Simonyi Zsigmond: Az ugor módalakok* (*Nyelvtud. Közlem.*
XIII. 1876).

Az íkes ragozás irodalma: Révai Miklós *Grammatica* Elaboratorijában foglalkozott vele, azután Verseggy ellen álnév alatt írt három munkájában: (Világosvári Miklósi János) Verseggy Ferencznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága 1805. (Fényfalvi Kardos Adorján) V. F.-nek megcsalatkozott illetlen mocskolódásai 1806. (Boldogréti Vig László) V. F.-nek megfogyatkozott okoskodása a Tiszta Magyarságban 1806. — Verseggy Ferencz főleg a következő helyeken írt az íkes ragozásról: *A Tiszta Magyarság 1805. Analyticae Institutiones* I. köt. *A Filozófiának Talpigazságaira Épített Felelet.* (A többről l. Nyr. IX. 497., hol egyúttal ismeretve van Verseggy vitája). — Beregszászi Nagy Pál megjegyzései a Tudományos Gyűjteményben 1823. VI. köt. — Újabb korban Riedl Szende elevenítette föl a vitát: »Van-e elfogadható alapja az íkes igék külön ragozásának« (az Akadémia Értekezései sorában 1873). — Magyarházi (Takács István): »Őszinte figyelmeztetés az íkes igék divatos ragozásának alaptalanságára« 1873. — Szarvas Gábor: *Az íkes ragozás kérdése* (M. Nyelvőr 1874). — Barna Ferdinánd: *Az íkes igékről* (az Akadémia Értekezései között 1875). — Joannovics György: *Az íkes igékről* (uo. 1877). — Takács István: *Nyelvünk íkes igéi és a Révai szabálya* 1887.

Szinnyei József: Volt-e a magyar nyelvnek tagadó igéje? és *Simonyi Zsigmond: A magyar tagadó szók eredetéről* (*Magyar Nyelvőr* 1884).

Simonyi Zsigmond: A Magyar Névragozás Nyelvtörténeti Alapon (Budapest 1887. Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése. A Magyar Nyelvőrben is megjelent 1885—1887). — Is-

merteti és bírálja az egyes névragok eredetéről addig föllállított magyarázatokat, összeállítja a helyek idézésével a nyelvmlékek s nyelvjárások idetartozó adatait, s ilyen alapon fejti ki a ragoknak keletkezését és történetét. — Vö. ehhez: *Szinnyei József: Két névragunk eredete (M. Nyelvőr 1887)*. Az *-ül ül* és *-nként* ragokról értekezik.

Josef Budenz: Ugrische Sprachstudien (a birtokos személyragokról s a határozott névragozásról, l. fönt I. 102. l.).

Szinnyei József: A birtokos személyragozásról (M. Nyelvőr 1888). — Azt bizonyítja a régi nyelvmlékekből, hogy a *-ja je*, *-jok jök*, *-jaim jeim* stb. ragok *j*-je eleinte csak a hiatus betöltésére szolgált magánhangzón végződő tők után, s csak innen terjedt át a mássalhangzós tőkre is.

HATODIK FEJEZET.

A mondattan.

Ott szeker a mondat közepén, elején vagy végén, a hol székhelyét választania tetszik, a fejedelem, az ige, s fűzi magához az értelmi hódolat hűbértékével vezallusait, az igehatározókat,
Brassai Sámuel.

(A mondatnak fő része az ige. Alány és állítmány. Kiegészítő mondatrészek. — A határozók főosztása. A képes határozók története. Átvitelek s az analogia hatásai. A három irány váltakozása. — Az állandó határozók vagy »vonzatok«. — Az összetett mondat. A mellérendelés és alárendelés fajtái. A *sőt* kötőszó története. — A szórend).

»Kezdetben vala az ige«. Akárcsak a mondat történetét olvasná az ember, mikor magyarul olvassa a szent János evangéliomának nevezetes kezdő szavait. Az őseMBER beszédében nem volt még különbség szó és mondat között. Minden szó egy-egy teljes mondat volt, egy-egy eseményt, egy-egy tapasztalatot közölt. Az ŐS-mondat tehát a mai beszédnek igéjéhez állott legközelebb, s vannak maiglan mondataink, melyek pusztán igéből állnak, s melyek valamely eseményt egy szóval fejeznek ki s nem szorulnak több szónak sem hangos, sem gondolatbeli pótlására. Ha azt mondjuk pl., hogy *villámlík*, semmiféle személyt vagy tárgyat nem nevezünk meg, hanem pusztá ige alakjában

mondjuk ki észleletünket. Ezen ősrégi kifejezésmód többnyire olyan esetekben maradt fenn, melyekben a nép nem is tudta volna megnevezni a cselekvő személyt vagy tárgyat (személytelen igék). Rendszerint azonban többé vagy kevésbbé pontosan meg tudjuk ezt nevezni, úgy hogy a nyelvnek előbbrehaladott állapotában a mondatok rendesen két lényeges részből állnak: egyik az ige, mely magát az eseményt vagy cselekvést fejezi ki, a másik valamely névszó, mely meghatározza az eseménynek okozóját, megnevezi a cselekvő személyt vagy tárgyat. E két mondatrészt nevezzük állítmánynak és alánynak.

Az állítmány rendszerint mai beszédünkben is ige, s csak bizonyos esetekre nézve fejlődött a nyelvtörténet folyamában olyan állítmányi kifejezés, melyben nincs ige, vagy jobban mondva lappang az ige. Nyelvünk pl. elhagyja a létigét, mert magától értetődik annak a létezése, a minék valamely minőséget tulajdonítunk; pl. *a hó fehér, a sas madár*. De még itt is kiteszszük, ha hangsúlyozni akarjuk az állításnak igaz voltát; pl. *a hó van* olyan fehér, mint az alabástrom. (Más eszközzel nyomósítva: *a hó csak* olyan fehér, mint az alabástrom; ellenben nyomaték nélkül állapítva meg a tényt, illetőleg csak a fehérségnek fokát hangsúlyozva: *a hó olyan* fehér, mint az alabástrom.) — Mihelyt azonban nem harmadik személyről, nem jelen időről, nem egyszerű kijelentésről van szó, mindig kiteszszük a létigét is; pl. *fehér vagyok, kezem fehér volt, ha a denevér madár volna*. Pedig az 1. s 2. személyt névmással is lehetne jelölni, s ez az eljárás nem is egészen hallatlan nyelvünkben; vö. *te az enyim, én a tiéd*. A héber nyelv pedig egyáltalán nem mondja, hogy *én vagyok fehér, te vagy fehér*, hanem csak: *én fehér, te fehér*. Ellenben pl. a mordvi-

nok és szamojédok a melléknévhez s a főnévhez is hozzáteszik az igei személyragokat (valószínűleg a létige elköpött maradványait: *én fehérek, te fehérsz, emberek(én), asszonyosz(te)*).

Akárhány szóból áll a mondat, majd mindig fölöszt-hatjuk két főrészsre, alanyra és állítmányra ; pl.

(állítmány)	(alany)
<i>Tisza partján halászlegény vagyok</i>	<i>én.</i>
<i>Hullatja levelét</i>	<i>az idő vén fája.</i>

Kivételt csak a *villámlík*-féle személytelen igék tesznek, mert ezek mellett akárhány szó áll még, egyiknek sem kell alanynak lennie ; pl. *a mennydörgés közben sűrűen villámlott.*

Ezek a másodrendű mondatrészek, a melyek az alany-nak s az állítmány-nak fő szavát kísérik, bizonyos osztályokba, kategoriákba sorozhatók, de ezeknek számára nézve a nyelvészek még nem jutottak biztos megállapodásra. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy az alany mellék-részei vagyis a jelzők (pl. a föntebbi mondatban a *fa* jelzői: *az idő és vén*) voltaképen harmadrendű mondatrészek, mert már maga az alany is az állítmány-nak alárendeltje, meghatározója. Jelzőt csakugyan nem csak az alany kaphat, hanem az állítmány-nak minden egyéb határozója is, a minthogy első példánkban a helyhatározónak van jelzője: *Tisza partján.*

Az állítmány kiegészítő részei közül egygyel már fönnt megismerkedtünk, a kiegészítő alanyesettel, mely a *van, lesz, marad* igéket kíséző ragtalan melléknév vagy főnév, pl. *Róma hatalmas volt, Mátyás király lett, (én) szegény maradok.*

Külön kiegészítőnek szokás venni a tárgyat vagyis azon személy vagy dolog kitételét, a kire vagy a mire közvetlen áthat a cselekvés; pl. *A szegény embert* az ág is húzza. *Szegény ember szándékát* boldog isten bírja.

Az állítmánynak egyéb kiegészítőit mind egy fogalom s egy név alá szokás összefoglalni: a határozók neve alá; s megkülönböztetünk ezek közt hely-, idő-, állapot-, mód-, ok-, cél- stb. határozókat. Ezen nagyszámú kifejezésekben — ha követjük a nyelvtörténet s az alaktan útmutatását — többé-kevésbé határozottan kiválnak bizonyos összefüggő s egymásból fejlődő csoportok körvonalai.

A nyelv minden határozóban térbeli fölfogásból, tehát helyhatározásból indult ki. Erről nem nehéz meggyőződni. Nézzünk csak egy-két módhatározót: Két kézre jó Kadosa; *angyal módra; egyszerűben, általában*. Vagy okhatározót: e törvény *alappján; a fagy következtében; azon búsul*. Vagy célhatározót: *érett; ért v. érett* a nyelvtudomány tanítása szerint *szórol szóra a. m. helyett*. Vagy időhatározót: *télen; hajnalban; éjfél táján; dél körül; délre; délig; mától* fogva. Ha tehát a határozókat a nyelv szellemének megfelelő rendszerbe akarjuk állítani, nekünk is a helyhatározókból kell kiindulnunk.

I. Helyhatározó háromféle van. Az első helyben-léteit jelöl, a *hol-t* határozza meg, s azért *hol-határozó* lehetne a neve: Fű *kizöldül ó sírhanton. Kelen körül* sötét a föld. — A második a cselekvésnek kiinduló pontját jelöli, a *honnant* határozza meg, tehát *honnant-határozó* lehetne: Száll a madár *ágról ágra. Faoduból* csöpög a méz. — A harmadik a cselekvésnek irányát jelöli, a *hovát* határozza meg, tehát *hová-határozó*: Ereszkedtek *a pusztára. Porba* borult sok büszke arc. Ide tar-

tozik a *merre* is: Kerek az ég *minden felé*. *Merre* van a hazánk útja? Hogy itt a nap száll *keletre*. Ezért azonban nem szükséges új osztályt fölállítanunk, megfér a *hová* alatt; hisz nyilván helyes arányt képez pl. *minden felé*: *minden felől* = *szemök elé*: *szemök elől*. Ugyanez áll a *meddig*-ről is: *Merre, meddig* mentek? *Végig* üvölt a nagy pusztán.

II. Az időhatározók osztályai egészen megfelelnek a helyhatározókénak. A *hol*-nak itt *mikor* felel meg: Zene hallik sötét *éjen*. *Virradattal* visszatérnek. — *Honnan*-nak *mióta* (v. *mikortól fogva*): És az *óta* híretek száll szájról-szájra. Szomorú a magyar nóta háromszáz esztendő óta. — *Hová*-nak *mikorra*: Szellő támad hűs *hajnalra*. Igérkeztem *estére*. — A *meddig* itt is *meddig* (*mennyi ideig, meddigre*).

III. A helyhatározó sokszor átvitt értelemben veendő. E magyarázatnak semmi sem áll útjában ilyen mondatoknál: Nehogy haragja döghalált ereszszen *ránk*. *Húrjaira* harczot idéz a dalia. Bomlott *had*, mely *győzedelmétől* szalad stb. — De nem nevezhetjük többé helyhatározóknak, noha kétségtelen térbeli fölfogáson alapulnak, az ilyeneket: 1) Azt sem tudta, hova legyen *örömeben*. 2) *Árpádtól* származnak a magyarok. Van is reményünk a boldog *tavaszelől* (Tompá). 3) *Tündérré* válik. *Koldusbotra* jut. Mind a három alá egész sereg különböző körülmény sorakozik.

Az első az állapothatározó, mely a *hol* határozónak felel meg. Pl. A két hajnal *harczban* lelé (a hadakat). *Hadával* im a parthoz ér. *Csillag nélkül* oly sötét az éjszaka. *Emlékül* áll ott a kő. *Magán kívül* van. Nincsenek *eszökön*. Idevaló a középfok mellett álló *-nál*: A jó *példánál* (azaz mellette tekintve) nincs jobb tanítás.

Második az eredethatározó, mely a honnanhatározónak felel meg. Pl. *Nem tőle* jött hunokra gyász. Véres *napokról* álmodom. Száll az ének két *fűről* szép Enéhnek. — Ide való a szenvedő ige mellett a *-től* ragos szó; továbbá az anyagjelölő határozó: Koronája *napsugárból*. Szöve *ködből* sátoruk van.

Harmadik a véghatározó, mely a hová-nak és meddig-nek felel meg. Pl. *Száznyolcz ágra* ezek mennek. Sátoruk lőn szép *otthonná*. *Ketté* törni; *porrá* zúzni. *Emlékül* vagy *emléknek* állították oda. Ott maradt mind egy *szűlig*.

Az átmenetet a helyhatározótól az állapothatározóhoz föltüntetheti ez a példa: *nyusztában* — *magában* — *elvonultságban* élni; az első határozottan helyhatározó, az utolsó már ép oly határozottan állapothatározó. — A helyhatározótól az eredethatározóhoz való átmenetet legjobban föltüntetheti: *vkitől származni* (származni eredetileg a. m. szárnyazni, ágazni; *családfő*). — A helyhatározótól a véghatározóhoz való átmenetet láthatjuk e példán: *akasztófára* kerülni, — *koldusbotra* jutni — *tönkre* menni.

IV. Még tovább eltávozott a térbeli fölfogástól — de majdnem mindig csak az említett három határozó irányában tovább haladva — a legelvontabb három határozó: a mód-, ok- és célhatározó.

Az állapothatározótól a módhatározóhoz való átmenetet mutatják az *-ul* és *-vel* ragok, melyek tulajdonkép állapothatározók (l. fönt), de melyeket módhatározóknak nevezünk ilyen alkalmazásban: *póru*l, *rosszu*l, *jól* (**jóul*) járni; ment nagy *sebbel-lobbal*; halott *százezrivel* fog veszni ott. Ide tartozik a mértékjelölő *-vel* a közép fok mellett: *sokkal jobb*; és az eszközhatározás: *kardjával* repeszi

szét; nehéz *ostrommal* dönti meg; *egy lovon* szánt; *öt forinton* vette. Legszokottabb módhatározó az *-an -en*-féle: *jobban, nagyon, egészen*. Továbbá *-képpen, -ként, -nként, -hoz képest* stb.

Az eredethatározótól az okhatározóhoz való átmenetet legjobban mutatja a *-tól* rag használata. „Nem *tőle* jött hunokra gyász’ v. „*ő tőle* származik minden baj’ még tiszta eredethatározó; de „a nagy *zajtól* nem hallom szavát’ v. „nem látja *fától* az erdőt’ már okhatározó. A leghatározottabb okjelölés a *miatt* névutóval történik.

A véghatározótól a célhatározóhoz való átmenetet ilyenek képezik: Új *kalandra*, szebb *csatára* ereszkedtek a pusztára. Legszokásosabbak a cél jelölésére *-ért, végett*, és a *-ni* végű igenév, pl. *vadászni megyek* = *vadászatra megyek*. A kérdés itt *miért*, mint az oknál, mert a célzt indító oknak vesszük.

Látjuk az előadottakból, hogy a háromféle helyhatározóból fejlődik egyfelől a háromféle időhatározó, másfelől az állapot-, eredet- és véghatározó, melyeket közös névvel is röviden állapothatározónak nevezhetünk. Az utóbbi háromból fejlődik aztán további átvitelekkel a mód-, ok- és célhatározó, melyeket röviden összefoglalva is módhatározóknak vagy elvont határozóknak mondhatunk. Így tehát két egymás keresztező fölosztást nyerünk, melyet ilyen táblázatban lehet föltüntetni:

I. Időhat.	←	II. Helyhat.	→	III. Állapothatározó	→	IV. Elvont hat.
Mikor ?	←	1. Hol ?	→	Állapothatározó	→	Módhatározó
Mióta ?	←	2. Honnan ?	→	Eredethatározó	→	Okhatározó
Mikorra ?	←	3. Hova ?	→	Véghatározó	→	Célhatározó.

A határozók fölosztásában s történeti fejlődésében legfontosabb s legérdekesebb az a két tény, hogy a helyhatározóból, tehát metafora, képes beszéd útján fejlődött mind a többi határozó, s hogy másrészt már magok a helyhatározók, de általában a többi határozók is három irány szerint oszlanak meg. Érdemes lesz tehát e két körülménnyel kissé bővebben foglalkoznunk.

Láttuk már az előbbi szakaszban, hogy az egyes viszonyzóknak ép úgy megvan s ép oly módszerrel állapítható meg az etimológiájuk, mint a fogalomszóké: főneveké, igéké stb. Ezzel azonban csak annyit nyerünk, hogy tudjuk az eredeti jelentést, de nincs még megfejtve, hogyan jutott egy-egy viszonyzó azon — néha nagyszámú — jelentésekhez, mintegy szerepekhez, melyeket a nyelv szokás idővel ráruházott. Ha apróan vizsgáljuk az ilyen jelentéseket s a nyelvtörténeti egymásután, melyben megjelennek, akkor azt látjuk, hogy e jelentésváltozások itt ugyanazon típusok szerint folynak le, melyeket az önálló fogalomszók használatában állapíthatunk meg, pl. megszorítás, metafora, metonymia útján. *Megszo r í t á s* t látunk pl., ha a *-kép* ragnak régibb jelentésével, mely szerint módhatározó (*retteneteskép* stb.) és állapothatározó volt, egybevetjük a maít, mely csak az utóbbi szerepre szorítkozik (az essivusra, kivéve egyes módhatározó adverbiumokat, mint *máskép*, *ekkép* stb.). Vagy pl. ha a *-ni* névragnak a rokon nyelvekben megőrzött általános irányjelentésével összehasonlítjuk a maít, mely szerint csak személyekhez, családhoz való közeledést, illetőleg látogatást fejez ki.

De a viszonyzóok történetében leggyakoribb jelentés-változás a *metafora*, a hasonlóság alapján való átvitel. Valamint szavaiban tele van a nyelv metaforákkal — részint élénken érzett, részint elmosódott, elfelejtett metaforákkal: ép úgy fejezi ki a magasabb rendű mondatviszonyokat is azzal, hogy a kézzel fogható és szemmel látható térbeli viszonyok kifejezőit mintegy átszellemítve eszmei tartalommal tölti be. Minden nyelvben lépten-nyomon tapasztaljuk, hogy az idő, állapot és mód, eredet és ok, vég és cél meghatározása olyan kifejezésekkel történik, melyek eredetileg helyhatározásra szolgálnak. És valamint a fogalomszók körében, szintúgy látjuk a mondatviszonyok kifejezéseiben, hogy efféle metaforák nem csak átöröklődnek nemzedékről nemzedékre, hanem sokszor csak a nyelvnek újabb korszakaiban bukkanak föl, sőt folyvást keletkeznek újak meg újak minden nép, mind az irodalom nyelvében, részben némileg hasonló meglevők mintájára, de bizonyára e nélkül is. Ha pl. a nép azt mondja: »nem tartom ki [a portékát] az árától« a helyett, hogy »nem kérek a méltányos árnál többet«, alig találunk más, régibb kifejezést, melyből itt a *ki* és *-ből* elemek volnának véve. Egészen új metafora ez s nyilván annyit akar mondani, hogy a portékát »nem tartom kelleténél drágábbra, s nem veszem ki vagy nem emelem ki a rendes árából«, nem verem föl magasabbra az árát. A határozók magyarozatában legtöbbször így kell kifejtenuünk a beunők rejülő észjárást, valamint a fogalomszók etimológiájában a metaforát, melylyel a másodrendű jelentés az elsőből, a származék jelentése az alapszóéből fejlődött.

A régibb, fakultabb metaforákat gyakran megvilághíthatjuk az elevenebb újabbakkal. Legtöbb hasznát ve-

hetjük a költőkből vett idézeteknek, mert ezekben egy-egy metafora vagy hasonlat sokszor véletlen találkozik a megszokott szólások eszejárásával, sokszor pedig szándékosan teszi a költő élénkebbé, szemléletesebbé a mindennapi szerkezetet. Lássunk csak egynéhány példát: Dicsőség adassék az Úrnak, ki *tart oltalmában, mint egy szép városban, kinek erős bástyái vagynak* (Molnár Albert 31. zsoltár). Ki a felséges Úrnak *lakozik oltalmában* és e nagy hatalmaságának nyúgoszik árnyékában . . . (91. zsolt.) — Mindennapi szólások: *vkinek kegyében van, kegyéből kiesik*; vessük össze ezekkel a következőket: »*Csak külvárosában lakom kegyednek?*« (Vörösm. Shak. II. 36.) »*Más módot nem láttam, magamat kedvébe mint tegyem, hogy [benne] legyek régi kegyelmébe.*« (Gvad. R. Pál VI. cikk.) »*Benne volt a király kegyében nyakig. Az pedig olyan jó langyos fürdő, hogy senki se szeret belőle kijönni magától, ha csak ki nem taszítják. De hát mondjuk már el, mikép esett ki belőle.*« (Mikszáth: A király kibékülése).

A mondattani metaforának többféle fokzatát különböztethetjük meg. Némely szólásokról, ha elemezzük, kiderül, hogy kezdetben valóságos meghatározók voltak, de a stereotip használat az egész határozónak jelentését meghalványítja, szerkezetét, etimológiáját elfeledteti. Pl. »*többől* vagy »*tövestül* kitépni, kiszaggatni« eredetileg csak annyit tehetett, mint »*tövéből* vagy »*tövével együtt kitépni*« valamely növényt. De elhalványodván olyan kifejezésekben is szerepel, melyek többé-kevésbé eltérnek az alapjelentéstől, úgy hogy néha általános módhatározóvá lesz s a. m. »*teljesen, egészen*«. Hasonlókép mondjuk például, hogy valakinek »*nyugalmát fenékből fölforgatták*«, mindenek előtt a »*fölforgatás*«-ban van metafora, míg e

cselekvés mellett — ha tulajdonképeni értelmében vesszük — a *fenékből* egyszerűen helyhatározó. Ilyen teljes metaforák, illetőleg metaforás igék nagy számmal vannak minden nyelvben. Ilyen pl. ez: *Rám jár a rúd* = rám fordul a baj, engem vettek célba stb. *Rúdnak áll, kötélnek áll* = engedelmeskedik, meghódol. (A házi állatok életéből vett képek.) — Szívére vette fájdalmamat. Kő esett le szívemről stb.

Ezek a teljes metaforák annyiban fontosak magokra a határozó mondatrészekre nézve is, mert az igék használatában igen gyakran elhomályosul az eredeti jelentés, úgy hogy csak az átvitt, másodrendű jelentésök marad meg, s így aztán a velök járó határozó egészen kiválik a helyhatározók kategóriájából, maga válik a nyelvérzékre nézve metaforává. Így pl. *jóra válik, kincsre talál* etimológiájuk szerint annyit tesznek, illetőleg valaha úgy voltak értve, mint »*jóra megy, kincsre jön*« (*válik*, vö. *elválik*, *szélválik*; *talál*, vö. finn *talua*), tehát első sorban az ige volt a metafora hordozója, s a határozót még félig-meddig helyhatározónak is érezhették, mint pl. ma a *rúdnak áll*-félékben. Mikor a *válik*, *talál* igék mai jelentésöket vették föl, a kísérő *jóra*, *kincsre* stb. maga maradt metafora. Utóbb a stereotip használat következtében ez a kép is elhalványul, úgy hogy pl. az imént idézett kifejezésekben mindinkább lazul a nyelvérzékre nézve az a kapcsolat, melyben a *ra*-végű helyhatározókkal állanak. Így aztán némely viszonyozók, ha bizonyos okok folytán eredeti használatuk háttérbe szorúl, idővel egészen a metaforás, elvont jelentésekre szorítkoznak. Így pl. a *-vá vé*, *-ul ül* ragok, az *által*, *ellen*, *iránt*, *helyett*, *végett* névutók teljesen vagy legalább nagyrészt elvesztették eredeti helyi jelentésöket.

De vannak elég nagy számmal olyan kifejezések, melyek nem magyarázódnak meg az eddigi átvitelekkel, hanem már megállapodott szerkezetek mintájára, tehát csupán a *analogia* útján keletkeztek, a nélkül, hogy a beszélő érezte volna az illető metaforának új alkalmazását. Ha pl. azt mondom, hogy valaki »*egy csapásra két legyet megöl*«, itt *csapásra* már nem képes beszéd, hanem az egész a következő kifejezés mintájára van alkotva: *egy csapásra két légy leesik*. Emebben a *ra* egyszerűen időbeli rá-következőt fejez ki, míg amabban már mód-, illetőleg eszköz-határozó lett belőle. — A nép a helyett, hogy *drágán, olcsón* adna vagy venne valamit, *drágáért, olcsóért* is adja veszi. nyilván azért, mert legtöbbször *ennyiért* vagy *annyiért* adnak vagy vesznek egyet-mást. A helyett, hogy »a portéka *ennyibe kerül*«, ezt az *olasz*-latin eredetű szólást is alkalmazza a nép: *ennyit kóstál*, de ezt aztán át is alakítja amannak a hasonlóságára: *és a bál de sok pénzembe kóstál*. Sőt ugyanerre az analogiára ilyen kifejezés is keletkezett a népnyelvben: »*Hej sokba fáj a nekem*«. (Sokba kerül az nekem, s ez fáj nekem, vagy ezzel az fájdalmat okoz nekem.) Ma azt mondjuk: *arra én semmit sem adok, nem sokat ad ő a te beszéledre*, s ezt bajos volna metaforával magyarázni, de nincs is szükség rá, mert a régiek ezt mindig így mondták: *azon én semmit sem adok* stb., vagyis nem adok érte cserébe semmit = nem becsülöm sem mire. Ebből a mai szerkezet nyilván az ilyenek analogiájára keletkezett: *úgyet se vet rá, rá se hederít* stb., úgy hogy voltaképp két kifejezés van benne kombinálva. — Pázmánynál s más régieknél többször olvasunkilyent: »*Ebben a négy dologban függ a jó nevelés*« (Pázm: Préd. 193.) = *ettől a négy dologtól függ + ebben a négy dologban áll*.

Külön kell említenünk az analogiának legérdekesebb fajtát: azt az analogiát, melylyel az ellentétes gondolatok kifejezései hatnak egymásra. Nem volna ez föltűnő, ha csak az *illik* és *illetlen*, *hasonlatos* és *hasonlatlan*féle pároknál tapasztalnók, mert itt a melléknévképzőben megvan a *-hoz* ragban jelölt viszonynak tagadása (hasonlatlan hozzá' = nem 'hozzá hasonló'). De találunk egyes esetekben olyan egyezéseket is, minők pl. *rokon hozzá* — *idegen hozzá* (emez szabályosan: *idegen tőle*), *böves vele* — *szükös vele* (szab. *szükös nála nélkül*). Itt tehát az ellentétes képzetek egymással társultak, s azért van a két szerkezet kiegyenlítve. — Az infinitivus természeténél fogva iránymutató és alakjáról nézve is lativus. Honnan van tehát, hogy olyan igék mellett is használjuk, minők pl. a félést és tiltást jelentők, melyekben a távozás alapfogalma rejlik (v. ö. *fél vkitől. tilt vmitől*)? Itt is csak azt mondhatjuk, hogy az *akár. Izván. szeret, mer* stb. analogiájára vesznek magok mellé infinitivust a *fél, retteg, szégyell, átáll, restell* igék, s a *hagy, enged, kész*-félék mintájára a *tilt, gátol* igék.

Végre van olyan jelentésváltozás is, mind a fogalomszók, mind a viszonyzóképzők körében, hogy pusztán rokonhangzás okozza. A *csúf* szó, melynek azelőtt csak 'komédiás', 'komédia, nevetség' és 'nevetséges' jelentése volt, mai jelentését úgy látszik a rokonhangzású *csúnya* szó hatásának köszöni. A *kölöncz* szó metaforás használatára a *kölönyök* szó lehetett hatással. Így pl. az *-nkél* rag a hasonló hangzású *-ként* kedvéért változott *-nként*-té s lett egészen módhatározóvá. Viszont a *-ként*-et a mai irodalom a hasonló *-kép* helyett használja gyakran e-sivusi viszony kife-

jezésére. A *-lan len* rag, mely eredetileg lativus értékű volt, a *-lay ley* miatt lett módhatározóvá.

*

A határozók életének másik fontos tényezője, melyről részletesen kell szólnunk, a három irány megkülönböztetése és váltakozása.

A helyhatározóknak három fő osztályát lehet megkülönböztetni a *hol? honnan? hová?* kérdések szerint, t. i. a locativust, ablativust és lativust. Ez a hármasság határozott kifejezésre jut az összes altaji nyelvek alakrendszerében, úgy hogy, teszem a mi nyelvünkben, az összes ablativus-féle alakokon meglátszik a kategoria közossége: *-ből ről től nől, alól kőől elől mögöl* stb., mert mind ezekben megvan az általános ablativusi *-ól ől* rag. Viszont pl. a *benből be* vagy *alatt alól alá* csoportokban első tekintetre látjuk, hogy a különös térviszony a három általános irány szerint van fölfogva.

A három irány közül *honnan* és *hová* amelyik közelebb rokonok egymással, hogy mind a kettő mozgást fejez ki (voltakép iránynak csak ezt a kettőt mondhatnók, mert az egyik el-irányulást, a másik oda-irányulást jelent). Viszont a *hol* és *hová* egymással közelebb rokonok annyiban, hogy mind a kettő — legalább rendszerint — érintkezést fejez ki (az egyik már beállót, illetőleg tartósat, a másik még csak beállót), míg *honnan* az érintkezésnek ellentétét, illetőleg megszűnését jelöli. Már az irányoknak ezen rokonsága érthetővé teszi, hogy néha nincsenek oly pontosan egymástól megkülönböztetve, vagy hogy némely esetekben más-más nyelvek más-más módon eszközlik a megkülönböztetést.

Ha e tekintetben különféle nyelvek szerkezeteit összehasonlítjuk, néha egyazon viszony kifejezéseiben sorra mind a három helyirányt megtaláljuk. Vessük össze pl. a következő latin mondatot a magyar és finn fordítással:

Ea fines habet *ab* occidente fretum nostri maris et oceani, *ab* ortu solis declivem latitudinem (Sall. Jug. XVII). Ennek határa a nyugat *felé* a mi tengerünk és az Oceán szorosa, keletre lankás tér (Kazinczy). Sillä on rajoina, länessä meidän meren ja valtameren välinen salmi, idässä laeva viettomaa . . . (Blomstedt).

Nyilván leglogikusabb a finn szerkezet, mert azt fejezi ki, melyik oldal o n mi a határ; de azért a másik kettő is érthető: a latin azt mondja, hogy a tengerszorost akkor találjuk határvetőnek, ha nyugatról jövünk vagy nyugatról tekintjük a vidéket; a magyar szerint ellenben akkor, ha innen nézünk nyugat *felé* vagy innen indulunk nyugatra. — Néha egyazon nyelvben is találkozunk egy viszonynak ezen háromféle fölfogásával. Érdekes pl. a következő mondatokban az *egy* gondolátnak háromféle kifejezése, s mind a hármat könnyű megmagyarázni:

Szembe szépet szól, hát *megett* meg rágalmaz. Decsi: Adag. 196. »Postica sanna: Hát *megé* való csufolás.« Uo. 269. »Hát *megül* való megguggolás: sanna postica.« Com. Jan. 187. (Csúfoltál-e valakit szemében, vagy háta megé. Biró: Angy. 297. Szembe mondom, hogy hazudott, nem háta megé. Gyarm. Nyelvm. II: 21. Ma rendszert csak: háta mögött).

Efféle egyenetlenségek különféle okokból eredhetnek. Ha különböző nyelvek egyértékű igéi vagy egy nyelvnek rokonértelmű igéi más-más szerkezettel járnak, ennek oka igen gyakran ez igéknek *kü l ö n b ö z ő* a l a p j e l e n t é s e. A magyar *tudom* imperfectum, de a megfelelő német *ich weiss* alakilag perfectum (= gg. *weiß*), mert etimológiája

szerint a. m. ,rájöttem, megláttam (vidi), megtudtam'. Ellenben a német *ich pslege* magyarul van perfectummal kifejezve: *szoktam*, mert ez tulajdonkép a. m. ,megszoktam, bele jöttem, bele törődtem, ich habe mich daran gewöhnt'. míg a német ige a. m. ,gondozom, gondoskodom róla, eljárrok benne'. Ugyanilyen okokból foly sokszor a locativus és lativus vagy locativus és ablativus használata két-két rokonértelmű igénél. Így pl. *ide hagylak* (e h. itt hagylak) s más effélék rögtön megmagyarázódnak, ha tudjuk, hogy a *hagy* ige eredetileg a. m. ,vet, hagyít'. Már ez maga mutatja a lehetőségét, hogy a megfelelő átnemható igék, vagyis a maradást jelölők is jelenthettek eredetileg mozgást; s ezt kétségtelenné teszi az ezerszáz mindennapi kifejezés: *oda marad*. A finn nyelv sokkal hívebben megőrizte az eredeti szerkezetet s ma is mindig így beszél: valahová hagyni, valahová maradni, valahová felejtetni.

A *fér* ige is voltaképen nem locum habere', hanem ,accessum habere'; *nem fén a fejembe*, es geht mir nicht in den kopf'; *nem lehet hozzá férni*, man kann nicht hinzukommen, man kann ihm nicht beikommen' stb. Azért mondjuk mi is, mint más altaji nyelvek, pl. az oszmanli, észt stb.: *öt dervis nem fér egy szőnyegre*, s ez tkp. a. m. fünf derwische gehn nicht auf einen teppich (nem: finden auf einem teppich keinen platz); de mondhatjuk így is: *öt dervis nem fér el egy szőnyegen*, a hol az *el* pótolja a lativ szerkezetet. Dunán túl meg a *tér* igével is mondják ugyanezt: *nem tér bele egy liter ebbe az üvegbe*. — Viszont pl. »egy pillanat alatt ott termett« sem egészen a. m. o da rohant v. ugrott, hanem oly hirtelen s észrevétlen jutott oda, mintha ott termett, azaz nőtt volna ki a földből. Vö. »egy pillanat alatt ott volt«, »in einer sekunde war er dort«

stb. »Addig kerengél, míglen . . . ott dobbanál a honnan elindultál volt« (Matkó: B. Csák. 293). — De másfelől azt is meg kell jegyeznünk, hogy az etimologiai jelentés maga nem dönt. A mozgást jelentő ige is locativussal jár, ha a helyhatározó azt a tért jelöli, melynek határain belül megy végbe a mozgás. Pl. föl-alá jár az ember a kertben, az utcán stb. »Pesten jártam.« Pestre mentem (egyszer) s ott eljártam dolgomban; míg »Pestre jártam« = többször v. rendszeren oda mentem.

Az imént tárgyalt esetek olyanok, hogy jobbára csak egyes nyelvekben fordulnak elő s képeznek sajátos szólásokat; *a marad, hagy, fér* igék lativ szerkezete jellemzi általában az ugor s török nyelveket az indogermán nyelvekkel szemben (ámbar ezekben sem példátlan e szerkezet). De vannak olyan ingadezások is, melyek a legkülönbözőbb nyelvekben is előkerülnek. Pl. gyakran történik, hogy az általános nyelvszokás valamely cselekvést nyugvónak, valamely helyen történőnek fog föl, de a beszélő egyén vagy az író élénkebbé, mozgékonyabbá teszi a képzetet s a locativus helyébe ablativust vagy lativust tesz. Vö. Hol függnek a hintók jobban a pántszíjjakról, Olasz- vagy Franciaországban? (Fal. 331). Még anyja emlőjétől csügg a gyermek, már is kezd mérgeskedni (667). Két koszorúd zöldelleni fog nem büszke sírodról. (Czuczor: Költ. I. 56). Messzünne ne keressünk ez dologban bizonysgot (Pázm. Kal. 146). Ez a mondat eszünkbe juttatja azt a finn nyelvszokást, mely szerint a 'talál' igit ablativus-féle határozókkal köti össze: »*Mistä-pi aartenne löysitte? Tuolta metsästä*«, a mi szó szerint így volna: Honnan leltétek kincseteket? Onnan az erdőből.

Azaz: az erdőben leltük s az erdőből magunkkal hoztuk.

Az utóbbi magyarázattal már a pregnáns szerkezetek terére jutottunk. Olyan szerkezetek ezek, melyekben a határozó szorosán véve nem a kitett igékhez tartozik, hanem egy alattomban értett s az összefüggésből következtethető mellékselekvéshez. Ilyen kifejezések nagy számmal vannak minden nyelvben; pl. *Kinézni valakit a teremből* = nézésével, tekintetével kiűzni. »Áldotta sz. Orbánt, a mért üres hordóval szerencsésen *haza segíté* (Jók. R. Ráby) = segítette haza jutni. *Der mann muss hinaus . . .* (Schiller) = muss hinaus gehen, — t r e t e n. Közönséges jelenség, hogy nyugvást jelentő igéhez mozgást jelentő határozót teszünk, s így tömören egy igével fejezzük ki azt, a mire kettő kellene a szigorú logika szerint. Így magyarázódnak az ilyenféle kifejezések: »Bár ide várták volna« (Jókai: A fekete sereg) = bár megvárták volna, míg ide jön. »A menyasszony szép fejével pamlagára [lefeke] lve pihene« (Bajza). Csodaszép helyen Eger vára vagy on, az völgyre [nézve, fordulva] fekszik egy hegyorrozaton (Tinódi 107).

Vége vannak esetek, melyekben az ablativus és lativus alakjait akárhány nyelv egyaránt alkalmazza, mert némely cselekvéseknél, melyeknek egyik végpontja ismeretes, egyre megy, a másikat akár végpontnak, akár kiinduló pontnak tüntetjük föl. Így pl. mindegy, akár azt mondom, hogy el van foglalva az egész vidék a *Dunától* [az ismert pontig], akár pedig a *Dunáig* [az ismert ponttól fogva]. Ide tartoznak a távolság meghatározásának hasonló ingadozásai. Pl. ebben a mondatban: *Quod erat in spatio stadiorum 60 ab Jerusalem* (Lukács ev. 24: 13)

a Münch. C. megtartja az ablativust: »Ki vala 60 láb földné J.-tól«; de a Wink. C. (271) már lativust tesz helyébe: »Ki vala 60 kéd földön J.-höz«. Így mondjuk: *mennyire van innen Kecskemét?* és: *mennyire van ide Kecskemét?* stb. — A német s a tót ablativussal kérdi az idegent: *von wo sind sie? od kale ste?* mi ellenben lativussal kérdezzük: *hová való?* azaz hová kell mennie, ha visszatér a maga falujába, hazájába? De azért a felelet már lehet ablativus: pl. »Hová való vagy fiatal? — Igen me s s z ü n n e t való vagyok?« (Nyr. X: 42). Németországból való stb.

Az irány-cseréknek eddigi okaihoz járul még egy, mely azonban lényegében csak hangbeli, kiejtésbeli, t. i. az úgynevezett *synkretistikus* esetek keletkezése. Ilyen a magyar nyelvben csak egy van, t. i. a *ben* és *be* ragok az újabb nyelvben több százados ingadozás után — általában a *-be* alakban estek egybe (vö. hogy *sem* és *se* helyett a mai előbeszéd általában a *se* alakkal él), míg az önálló *bennem* és *belém* maiglan pontosan meg vannak különböztetve. Ismeretes dolog, hogy az indogermán nyelvekben sokkal több efféle elegyedés történt.

A többi határozóknak nagy része, mint láttuk, átvitt értelemben használt helyhatározó s így szintén föltüntetni a három irány szerinti különbséget. Az időhatározó *mikor*, *mióta*, *meddig*-nek a helyh. *hol*, *honnun*, *hová* kérdésekkel való párhuzamossága egészen világos; de könnyű volt meggyőződnünk arról is, hogy az állapot- és módhatározó kifejezések locativusok, az eredet- és okhatározók ablativusok, a vég- és célhatározók lativusok. Azonban ha ezen irányok már a szemmel látható. s kézzel fogható térbeli viszonyok jelölésében annyiszor elmosódhatnak s elmosódnak tényleg

minden egyes nyelvben: természetes, hogy az átvitt kifejezésekben, melyek kezdetben mind a képzelet játéka, az ilyen ingadozásra még sokkal több az alkalom. S így itt csakugyan még többször tapasztaljuk, ha összehasonlítjuk különböző nyelvek szólásait, vagy egyazon nyelvnek rokon szólásait, hogy a képes kifejezéseknek eltérő, sőt homlok-egyenest ellenkező irányok szolgálnak alapul. Például a következő mondatban három nyelv megannyi külön módon fejezi ki egyazon gondolatot: »Csodálkozunk, hogy el tudta zárni ily jogos vitában kérelmeink *elől* szívét» [a b l a t i v u s]. (Shakspeare: Minden jó, ha jó a vége, 3. fől. Györy ford.); az eredetiben: We marvel much, our cousin would shut his bosom *against* our borrowing prayers [l a t i v u s]. Németül (Horwegh): Drum wundert uns, dass unser vetter sein heizt verschloss *vor* unserer bitt' um beistand [l o c a t i v u s]. Lássunk még némely példákat a váltakozásnak egyes esetei szerint csoportosítva:

1. a) Locativus helyett ablativus: *Ezentúl, azontúl* (elavultak) = *ezennél, azonnál* (azon-kelül), vö. lat. *de inde*, fr. *dès* (de-ex). — Rendesen azt mondjuk: *valamin örülni, busulni, megháborodni* (már a régiéknél is pl. *Megháborodának rajta*: JordC. 438). de a régiéknél számtalanszor olvassuk ezeket *ról* raggal: *Erül [örül]* sz. Margit ennyé alázatosságnak jegyéről (MargL. 3). Rólla Sándor igen búskodik (RMK. IV: 104).

b) Ablativus helyett locativus: Leibnitz, Plato, Newton oda nem vezetnek, *hol* [v. *honnán*] nap, hold, csillagok, plánéták *crednek* (Orezy: Költ. Sz. 244). — Ma csak azt mondjuk: *valamiről* v. *valami felől* kérdezni valakit, de a régiéknél ezenkívül a másik két irány is előfordúl (l. RMK. IV. 88): *azonkérdelek, kérd rajta* és *rá kérdi, arra kérdi*. — Ma rendesen csak ezt a szerkezetet használjuk: *megismerni valakit valamiről*; a régiéknél e kapcsolatban a *ról* és *ből* ragok, de azonfölül a megfelelő locativusok, *-n* és *ben* is előfordúlnak: Ebben

esmerszik meg, hogy . . . (Debr. C. 145). Minden fa ő gyimelesén ismer-
tetik meg: ex fructu agnoscitur (JordC. 390).

2. a) Locativus helyett lativus kísérheti itt is, mint a hely-
határozók körében, a *marad, hagy, hal* igéket: »Erdély az előbbi szo-
kott adófizetés alá marad« (Bethlen G. Nyr. X. 313). *Bűnösnek ma-
rad* stb. factivussal. »*Árvává hagyni*« a régiéknél, voltaképp logikaibb,
mint »*árván hagyni*«, mert új állapotba jutás, árvaságra hagyás.
»*Belehalni valamely betegségbe*« mintegy »mindig beljebb jutni a
betegségbe s utoljára meghalni«; valamely hirtelen beálló bajra csak-
ugyan nem alkalmazhatjuk ezt a szerkezetet, nem mondjuk pl.
hogy *ebbe az ütésbe belehalt*, hanem csak *ettől az ütestől meghalt*.
»*Meghalni valamely betegségben*« tulajdonképp csak állapot- és idő-
határozás, úgy hogy ekkor a közvetetlen ok más is lehetne, pl. ijed-
ség. — A »*marad, hagy*«-féle igék az ugor nyelvekben általában facti-
vussal járnak, de példájokra néha más igék is factivust vesznek ma-
gok mellé essivus helyett, még a létige is, mint ebben a híres szer-
kezetben: *ha én neki volnék*.

b) Lativus helyett locativus. *Valamiben megnyugszik, me-
gyezik a bele-nyugszik, bele-egyezik* kifejezésekhez úgy viszonylik,
mint a helyhatározók közl. elhelyez. alakhoz: *valahová helyez*.
— Rendes, logikus kifejezések: *magába hagyni, apróra metélni,
magyarra fordítani, meztelenre vetkőzni*, de helyettök a megfelelő
állapothatározók (essivusok, locativusok) is előfordúlnak: Kerülik
végtére hívei is, magán hagyják (Fal. 578). Aprón metélje az húst
Erasm. Érk. 52). Németből magyarul fordítá ezt a könyvecskét (Toln.
Vigaszt. Elöl. 9). Anyját meztelenre vetkeztetvén, eleibe viteti (Haller:
IIHist. III. 278).

3. a) Ablativus helyett lativus. Hogy kényes kívánságoknak
[v. -tól] semmit se tagadjanak meg (Fal. NU.). Csak Jankának [v. -tól]
nem irigylém szívedet (Kisf. S. Megbosz. Hitsz.). — Ingyen se gon-
dolj semmi gonoszt az te felebarátodra (v. -ról, Born: Préd.).

b) Lativus helyett ablativus. Oly jól esett ezeket neked meg-
írni, panaszul részemről, megnyugtatósul a tiedről [logikaibb volna:
a tiedre] (Arany Petőfihöz 1847. III. 21). Az atyáról [rendesen: -ra]
bosszankodnak az fiak. (Érdy. C. 12). Éktelen kívánság szép leánya
felől szívében gerjendezik (Apollonius 3, a kívánság nem mint oda irá-
nyuló, hanem mint onnan eredő van kifejezve).

De nem csak az irányok cseréje okozza a határozóknak nagy változékonyságát, hanem sokszor a bennök kifejezett különös viszonyok is ingadoznak s változnak: a bel-viszony az oldal-viszonnyal, a felsőség az alsósággal stb. E tekintetben is sokszor eltérnek a különböző nyelvek egyazon gondolat kifejezésében. Vö. »Acker, die an den weg [szó sz. az úthoz] anschliessen: az útra dülő szántóföldek; agri qui in viam [az útba] incurrun. Cic.« (Márton ném. szót. s. v. *anschliessen*.) Itt főleg a három igének háromféle metaforája okozza az eltérést. De ha összehasonlítunk erre nézve több nyelvet, azt tapasztaljuk, hogy némely viszonyoknak az egyik nyelvben állandóan külön kitevők van, míg a másik nyelv vagy nem pontosan vagy egyáltalán nem különbözteti meg őket. Így pl. a finn *-lla -lta -lle* ragok két-két magyar ragnak felelnek meg: *-n* és *nál*, *ról* és *től*, *ra* és *hoz* (és *nek*.) A latin *de* és német *von* = f. *-lta* (ról és től), a latin *ad* = i. *-lle* (ra és hoz). A finn a helyett, hogy a fán ülni azt mondja *istua puussa*, szó sz. a fábán ülni; latinul is *in arbore sedere*; továbbá *fölakasztani a nyírfára* finnül *hirttää koivuhun*, nyírfába. Viszont pl. a m. *-nál* és *mellett* a finn, német, latin, francia nyelvekben három viszonzószóval vannak megkülönböztetve, s ez a mi nyelvérzékünk szerint fölösleges fényűzés.¹⁾ — Sokszor meg egy nyelven belül is

¹⁾ Finn *-lla*, *luona*, *rinnalla*, német *an*, *bei*, *neben*, lat. *ad*, *apud*, *juncta*, fr. *chez*, *lez*, *près* (v. *auprès*); mindenik nyelvben más-más szereposztással, pl. fr. *chez* (**casa*) csak személyekről, *lez* (**latus*, pl. *Passy-lez-Paris*) csak helységnevekben, a többi esetben pedig *près* v. *auprès* különbség nélkül a. m. nál és mellett. (De azonfölül a finn *-lla* annyi is mint *-n* és *-vel*; a latin *ad* annyi is mint *-hoz* és *-ra*, stb.)

látunk ingadozásokat, úgy hogy bizonyos gondolatokat kétfélekép foghatunk föl, s így részeiket kétféle viszonyba is helyezhetjük egymással. Azt mondjuk pl. *erdőn* és *erdőben* járni, *kütra* és *kúthoz* menni stb., de ez összefügg az *-n* ragnak történetével. Ez a rag ugyanis eredetileg nemcsak rajtavalóságot jelölt, hanem általánosabb locativus volt, s ezt a jelentést utóbb közölte a vele viszonyba került *ról* *ra* ragokkal, legalább némely kapcsolatokban, minők *erdőre menni*, az *erdőről hozni valamit* stb. — Néha két ellentétes viszony is szerepelhet egyazon esetben, pl. a következő mondatokban a *-ra* helyett az *alá* névutó is állhatna: »Annyit ér, mint holt lóra a patkó« (Nyr. IV. 144). »Én kész vagyok halálra, kinyújtom nyakamat hóhér pallosára (Thaly: Adak II: 260). Ezt megmagyarázza a *-ra* *ról* ragok általánosabb jelentése, mely szerint nem csak a felső részzel, hanem köröskörül az egész felszínnek vagy külszínnek bármely részével való érintkezést jelölhet.

Sokkal gyakrabban észleljük az ilyen ingadozásokat s cseréket az átvitt, képes határozókban (ép úgy, mint az irányok cseréjét). A magyar pl. *valakire* gondol, a német *valakire* (*an*, öföln. *zu* is). Mi nálunk halálbüntetés *alatt* van megtiltva valami, Németországban halálbüntetés *nél* (v. *mell*ett, *bei todesstrafe*), Angliában halálbüntetés *en* (v. *föl*ött, *upon pain of death*). Mi azt mondjuk *be-várni*, a tót azt mondja *ki-várni* (*vi-ckat**, vö. ném. *er-warten*, a mi eredetileg ugyanannyit tesz, lat. *ex-spectare*) stb. stb. — Csak néhány példát lássunk a magyar nyelven belül.

Alatt és *ben*, *alól* és *ből* gyakran váltakoznak állapothatározókban: »Magyarok kik vannak terek kéz alatt, azok vannak nagy inség, rabság alatt« (rendesen *-ban*,

Tinódi 307). »Méltán is lakolnál. S minő kibúvód van most ez alól?« (az ered. éz τούτων, Arany: Aristoph. III. 12). Császár szolgálatjából [v. alól, v. -tól] magunkat nem vonogattuk (Monumenta, Írók XV. 457). — A régiéknél van *valamiről elinteni* és *valamitől elinteni* (vö. *valamiről lebeszél* és *valamitől eltántorít*); továbbá *belé édesedik*, *hozzá édesedik* és *reá édesedik*. — Hogy halálból életre megyünk [e h. halálból életbe v. halálról életre]. Born: Ének. 23. *Szemtől szembe* (nem szemtől szemhez, mint *Pontiustól Pilátushoz* stb.). Vö. még *le-leplezés* és *fölfödözés*, *le-főzés* és *fölfülés* stb. Sokszor egyre megy a még és már, az állító és tagadó szerkezet használata: »Ezt még gyermekkoromban tudtam« és »ezt már gyerekkoromban tudtam.« Régi láttam [sok idő előtt láttam] = régi nem láttam [sok idő óta nem láttam]. Mennyit hazudott! = mennyit nem hazudott!

Természetesen még nagyobb a különbség, ha mind az általános irányra, mind a különösebb viszonyra nézve elüt egymástól a két kifejezés. Pl. segítségében bizni: németül *auf seine hilfe vertrauen*, szó sz. segítségére; félni kiktől: ném. *sich vor jemand fürchten*, szó sz. félni vki előtt stb.

*

Még egy mondattani kérdéssel kell itt foglalkoznunk, mely szintén a határozókat illeti, t. i. az állandó határozók vagy úgynevezett vonzatok kérdésével.

Minden nyelvben nagy számmal vannak állandó kapcsolatok, a melyek szokásszerűleg ismétlődnek, a mennyiben a nyelv szokás bizonyos igéket rendszerint bizonyos nemű határozóval kapcsol össze. Az ilyen állandó határo-

zókat nevezték magyar nyelvtanaink hosszú ideig *vonzatoknak*. Nem volna kifogásunk e kifejezés ellen, ha nem füződött volna hozzá az a fölfogás, mely szerint »szóvonzatban egyik szó azon hatással van a másikra, minélfogva ez valamely ragot fölvenni kénytelen.« Ezt szorosán véve csak némely megmerevedett, formula-szerű szólásokról mondhatjuk, minők pl. *észre-venni* (régente *eszébe venni*), *félre-érteni*, *abban-hagyni*, stb., a melyekben a határozónak jelentése rendszeren jócskán eltávozik eredetétől (úgy hogy itt *észre*, *félre*, *abban* egységes adverbiumok lettek, melyeknek már nem érezzük két-két elemét, tehát ragjokat sem). A többi esetekben a »vonzatok« állandósága meglehetősen relatív, s korántsem szükségszerű. »Monarkha az ige a mondatban, de alkotmányos, a ki uralkodik és nem kormányoz; és a mondat többi részei szabad alattvalók, kik a törvénynek s nem a nyers hatalomnak hódolva teljesítik kötelességöket.« A rag vagy névutó nem az illető ige miatt szerepel a mondatban, hanem saját erejénél és jelentésénél fogva, mely aztán az ige jelentésével kombinálva fejezi ki a gondolatnak azt az árnyéklatát, melyet épen közölni akarunk. Innen van, hogy a legtöbb ige, melyet rendszerint egy bizonyos határozónemmel használunk, egyes esetekben másféle határozóval szövetkezik. Az így egymással váltakozó határozók nem változtatják meg a kifejezést lényegében, de nem is egészen egyértékűek, — ép oly kevésbé mint a rokonértelmű szók, — hanem rendszeren olyan mozzanatra figyeltetik a hallgatót, mely a közönséges, mindennapi szerkezetben elveszne. Például a *vigyáz*, *figyelmez* igéket állandóan *ra*-féle határozóval szerkesztjük, de a régiéknél előkerülnek a *hoz* és *elébe* viszonzókkal is, és ma is néha *től* raggal járnak; különösen az utóbbi ér-

dekes, mert nagyon érezhető eltérést jelez a kifejezés értelmében, t. i. az óvakodás mozzanatát vegyíti bele, a mint-hogy a *től* rag itt nyilván az *óvakodik* *omitől* szerkezet mintájára van alkalmazva. Példák:

Istenem, te hozzád vigyázok (Biró: Angy. 141). Vigyázzunk ő eljövele eleibe (Tel: Evang. I. 30). — Figyelmezzetek a hamis prófétáktól: attendite a falsis prophetis. Münch. C. 26. (Örizzétek magatokat a hamis prófétáktól. Kár. Meg ne esíjjon, vigyázz mérges fulánkjátúl. Lásznai: Palócz Dalok 149. Vigyázz tőle Nyr. VII: 45. Ettől legjobban kell vigyázni, t. i. a meghűléstől (Nép). Itt vigyázni kell attól, hogy ez precedensül ne szolgáljon (társalgás közben).

A *törekszik* igét rendszerint ugyancsak *ra-* végű határozóval kötjük össze, de ha csak a régebbi nyelvet nézzük is, megtaláljuk azonfölül az *-n, ben, ért* ragokkal, a *mellett, ellen, felől* névutókkal s az infinitívussal, természetesen többé-kevésbé érezhető jelentésbeli eltérésekkel. Példák:

Parturio: szülésre törekedem, Galap. Ezen igen törekedjék R. M. Ny. II. b. 147. Törekedett abban, hogy lecsüneszethetné Zvon: Post. II. 256. Törekedjél áhítatos asszonyállatért: intercede pro devoto femineo sexu Fest. C. 1. Törekedik vala szüntelen Honorius pápánál a szerzetnek confirmálásáért. Dom. C. 177. Törekedik mellette a bíró előtt G. Kat. Titk. 825. Netalántán az isten ellen is találjatok törekedni: ne forte et deo repugnare inveniamini Helt: U. T. g. 8. Az athname felől eleget törekedtünk Mon. Okm. XIII. 155. Nem törekedik ártania ő neki: non apponet nocere ei. Döbr. C.

A *szorúl* és *bíz* igék szintén *ra* ragot, a *daczol, kiáll* és *felesel* igék *vel* ragot, 'vonzanak'; de egészen más szerkezetekben mutatják őket a következő mondatok:

Szorult volt ennek az haszontalan Somai Gergelynek gondviselése alá. (1760). Hazánk I. 371. Kiknek pásztorságok alá

bízta Isten az ő nyáját Hall. H. Hist. II. 199. Az 1405. XVI. t.-cz. a letartóztatott jobbágyokat a comes gondjai alá bizza. Nemzet. V. 83. mell. — Vérdaczol a vérnek: Etele és Buda együve nem férnek. Ar. B. H. Engem hínak Fábían Pistának, ki is áll ok huszonnégy zsandárnak. Népk. II. 63. Ember ez, akárki; nos fiúk, bírokra. hadd lássuk, ki áll ki? Arany: Toldi I. 11. Hogyan feleselt nek i vissza a semmirekellő 'Urambátyám' 21. sz. 9.

Kínál, jóllakik, itat, beéri: mind ezek *-vel* ragot vonzanak. mégis *-böl* és *-ben* ragos partitívussal állanak a következő példákban, melyekben nem az egészszel kínál vagy itat az illető alany, hanem a kínálás stb. tárgyának csak kisebb-nagyobb részével, tehát belőle egy részszel kínál, itat stb.:

Úgy kínálom a rózsumat este a kapuba belőle (a császárkörtéből, népdal). Abban vagyon szalonnás kenyérem, kiből megkínálom jó embérem (barkó népdal). Ökör húzza az igát, ló lakik jól a zabban (közmondás). Gerlicze a búzát a pártjának hordja, mint a lány a legényt csókjában itatja (Népk. Gy. I. 334). Barna Eszter ökökiből hejh nehéz beérni (Kis József).

Így idézhetnénk akárhány más kifejezést is, melynek vonzata bizonyos körülmények közt megváltozik, még egyazon nyelvtörténeti korszakon vagy nyelvjáráson belül is, sőt egy ember beszédében, egy író stílusában is. Pl. maga Faludi háromféleképp szerkeszti az *adóz* igét: Méltó, hogy a ki vétett, adózzon érette (N. E.). Más világon kell adóznod iránta (N. U.). A hatalmasok sokrúll adóznak, és ezer veszedelem környékezi őket (B. E.).

Néha aztán az ilyen váltakozható szerkezetek szomszéd mondatokban, sőt egy-egy mondaton belül is szerepelnek, s ebből olyan abajdocz szerkezetek keletkeznek a népnyelvben is, melyek épen nem utánzásra méltók. Pl.:

Velők vagy rajtok kellett hogy történjék valami, nem pedig ők műveltek valamit. [Itt természetesen tudatos a két határozói együttes használata]. Brassai, Szépir. Figy. I. 482. — Viselj gondot rólam, te úrvád felől Balassa: Költ. 124. »A bátyja még Bécsben sétál. Elég sok jót mondanak felőle, — meglássuk még valaha. Erről is eleget mondottak« Mikes 82. lev. Győzd meg felőlem és igaz ügyemről a kétkedőket Arany: Haml. 159. Megfeddi ez világot bimból és igazságról: arguet mundum de peccato et de justitia Jord. C. 683. Nyernek is rajta sokszor, mint Bertók a csikben. Mikes 22. lev. Bizakodjál ne a magad erejében, hanem az ő irgalmas jóvoltához: confidate nella sua grazia, non nella vostra forza. Fal. 108. »Testednek jó állapotja attól függ, ha mértékletes vagy. . . . Lelkednek pedig épsége abban, ha megvagyon az istenes jóság benne.« 571. »Micsoda ez a világ? és miért kapunk annyira rajta? Elmúlt gyönyörűség csak szűkhaját okoz, a jövődöbélünkapsz bizonytalanhoz.« Mikes 67. lev. [A jámbor gazdag] csak azon örül kincsének, hogy adogathat belőle. Fal. 604. — Nekiszánni magát a kereskedésre: callere ad suum quaestum PP. Bl. A gazda jól hozza látott a pülszkinak. Népk. III. 379. A szemehozzá szokott a tele ládákat látni. Mikes 75. lev.

Mégis, mint már mondottuk, számos kifejezést nagy következetességgel szerkeszt a nyelv mindig egy és ugyanazon raggal vagy névutóval; annyira, hogy pl. rokonértelmű kifejezések közül egyiket állandóan az egyik, másikat a másik viszonyzóval kötjük össze. Azt mondjuk pl. *rosszat beszélni valakiről*, ellenben *rosszat költeni (fogni) vkire*; *hasonlítani vmihez*, ellenben *egyezni vmivel* stb. stb. Azonban az ilyen rokonértelmű szólások szerkezete hatással lehet egymásra, sőt egészen egyenlővé válhatnak. Ilyenkor a gyakrabban használt szerkezet hasonlítja magához a ritkább vagy éppen elszigetelt kifejezést, s a megszokott, kényelmes szerkezetek átmennek olyan szólásokba is, melyek azelőtt más, eltérő észjárás szerint alakultak.

Így aztán nem egy változást látunk a mondattanban, ha a nyelvnek régibb állapotát egybevétjük az újabbal.

Régezte azt is mondták: *vkivel egyesedni*, s azt is: *vkihez egyesedni*; az utóbbi szólás elavult s ma csak azt mondjuk: *vkivel egyesülni*, mint *vkivel szövetkezni*, *tartani*, *kibékülni* stb. Régezte azt mondták: *vmin csodálkodni* és *vmiről csodálkodni*, mint ma is mondjuk *vmin* és *vmiről gondolkodni*. Emez mind a kettő megmaradt, mert egyfelől azt mondjuk: *mit gondolsz róla? megemlékszünk, megfellelkezünk róla*, másfelől: *vmin töprenkedünk, fejünket törjük* stb. Ellenben csak is azt mondjuk ma: *vmin csodálkozni*, mert szintén csak *-n* raggal mondjuk: *vmin ámulni, bámulni, fölindulni*.

Érdekes a következő változás: A XVI. században még csak azt mondták: *azon félek, hogy megbántalak*, stb., nem pedig *attól félek, hogy megbántalék*, noha akkor is úgy mondták, mint ma: *félni akartól, ne félj tőlem*. Minthogy pedig az utóbbi szerkezet a mindennapi beszédben sokkal sürübben kerül elő, belehatolt lassankint a mellékmondatos szólásokba is, úgy hogy az *azon félek* szerkezetet egészen kitérta.

Még csak két szerkezetet említek, mely újabb időben a múlt század óta indult változásnak, de az új kifejezőmód még most sem terjedt el s állapodott meg a régibb és szokottabb rovására. Rendszerint még mai nap is azt mondjuk: *kenyérrel kínálni az éhezőt*, és: *történetre tanítani a fiúkat*. Az újabb, ma még kevésbé használt szerkezet pedig ez: *kenyeret kínálni az éhezőnek*, és *történetet tanítani a fiúknak*. Az utóbbiak azonban legmagyarosabb nyelvű íróinknál is előfordúlnak, s már csak azért sem érthetünk egyet azokkal, kik hibáztatják őket. Különben

is nem idegen hatással van itt dolgunk, hanem egész természetes analogiával: a *kínál* ige az *ad*, *ajánl*, *ígér* stb. igék példáját követi, mert *kenyeret kínálok az éhezőknek* = *kenyeret ajánlok neki* v. *akarok adni neki*.¹⁾ A tanítás ellenben csak az 'előadás' értelmében veszi föl az újabb szerkezetet (míg pl. nem mondhatjuk, hogy *varrást tanítanak lányoknak* e h. *varrásra* v. *varrni tanítják a lányokat*), tehát nyilván az *előad*, *tradál*, *elmond*, *elmesél* igék analogiáját követte. Példák:

Az istentelenséget sok hímes szín alatt híresítik és hatalmasan kínálják. Faludi 6. (Még dativus nélkül.) A mostani idő a tied, szépen kínálja magát [= *kínálkozik*, vö. *ajánlkozik* = *ajánlja magát*]. Uo. 581. Ha a világ minden aranyát nekem kínálnák érte, nem adnám oda cserébe. Jókai. Egy az isten IV. 43. (Így uo. 56.) Olyan embert még nem látott az égből, kinek ha pénzt kínálsz, azt mondja: elég volt. Jók. Mátyás Út és Bente úr 22. Nemes életet az istenek asztalánál lantszó nélkül a nektár se kínál. Szász K. A világ négy korsz. (Schill.). Kérdéseket tesz, magyarázatokat kínál s föl-függeszti feleleteit. Csiky: Ang. Iról. I. 383. Péter király aludnék, nem hagyja a barát, kínálgatja kenyerét, megszentelt poharát. Föv. lap. XX. 1. — Én neki geographiát tanítok. Kaz. Lev. II. 248. Akarsz tanítani könnyű kart a szárnyasok kekropsi nemzetének. Arany: Arist. II. 178. A ki grammatikát tanul, annak nyelvet is kell tanulnia, még pedig azt a nyelvet, a melyiknek grammatikáját tanítják neki. Brassai. Bp. Szemle 1874. V. 382. Blanka grófnő, a kinek a zárdában azt tanították, hogy még a cipője szalagját megkötni is saját kezeivel: rangjának lealacsonyítása. Jók.: Egy az isten V. 175. Az iskolák is nagyrészt már az új rendszerű grammatikából tanítják a magyar nyelvet a nemzet ifjúságának. T. Mészáros I: A nép nyelv. ügye 125.

¹⁾ Vö. Krisztus »... kívánta *mindeneknek részeltetni isteni kegyelmét*« (Illyés: Préd. I. 119.) e h. *mindeneket részeltetni kegyelmiből* v. *kegyelmiben*.

Az egyszerű mondatról megkülönböztetjük az összetett mondatot, mely vagy két egyenrangú mondatból van szerkesztve, vagy pedig olyan kettőből, hogy az egyik a másiktól — a mellékmondat a főmondattól — függ s magában meg nem állhat. Az első esetet mellérendelésnek, a másikat alárendelésnek nevezzük.

Az összetett mondat részeit néha csak az értelmi kapcsolat fűzi össze, többnyire azonban külön e célra szolgáló szókkal élünk, melyeket kötésszóknak nevezünk. Vö. »Búra fordul kedvök; nem lehet kimenni élelmet keresni« (Gyulai: A tyúk és a farkasverem) = Búra fordul kedvök; nem lehet *ugyanis* kimenni élelmet keresni = Búra fordul kedvök; *mert* nem lehet kimenni élelmet keresni. E példából egyúttal azt is látjuk, hogy azonos vagy legalább majdnem azonos gondolatcsoportok fölvehetik mind a két alakot: a mellérendelését is s az alárendelését is.

A mellérendelésnek leggyakoribb kötőszava az *és* vagy *s*, mely általában kapcsolatot fejez ki, de vannak ezen egyszerű kapcsolatnak más formái is: *is*, *sem*, *se*, *meg*, *szintén*, *sőt*, és a páros *mind*. De a kapcsolón kívül még négyféle mellérendelést különböztethetni meg: a választót (*vagy*, *avagy*), az ellentétet (*ellenben*, *viszont*, *azonban*, *pedig*; *hanem*; *de*, *maga*, *mégis*, *mégsem*, *mindazonáltal*, *mindamellet*; *bár*, *ám*, *ámde*, *akár*, *ugyan*, *jöllehet*), a következtetőt (*akkor*, *tehát*, *hát*, *azért* stb.), s végre a magyarázót (*ugyanis*, *tudniillik*, *azaz*).

Az alárendelésnek tipikus kötőszava a *hogy*, mely — gyakran a főmondatbeli mutató szótól támogatva —

majdnem minden más kötőszót helyettesíthet; pl. »Azért, hogy én szegény legény vagyok, barna kis lány szeretője vagyok« = *noha szegény vagyok*...

Az alárendelt vagyis mellék-mondatoknak fölosztása kétféleképp történhetik. Az egyik mód szerint azt vesszük alapul, minő mondatrészszel egyértékű a mellékmondat, mert többnyire át lehet változtatni az ilyen összetett mondatot egyszerű mondattá, s ilyenkor ennek egy részévé válik a mellékmondat. Például »szégyen, hogy futtok« = *szégyen a futás*, itt tehát »*hogy futtok*« alanyi mondat. »Nem az ötvös ítélete adja a gyöngynek, hogy finom legyen« (Pázmány) = *a finomságot*; itt tárgyi mondatlall van dolgunk, és így tovább.

Van azonban még egy más fölosztás, mely a mellékmondatokat egy-egy beszédrészszel veszi egyértékűnek, még pedig főnévvel, melléknévvel, határozó szóval, s e szerint főnévi, melléknévi és határozó mondatot különböztet meg. A főnévi mellékmondatnak *hogy* a kötőszava, s az ilyen mellékmondat egy-egy elvont főnévvel egyértékű; így az imént idézett két példában. — A melléknévi mondatot a viszonyító vagyis relatív név más jellemzi, s melléknévvel, illetőleg melléknévi igenevvel egyértékű; pl. *Magát becsüli meg az a nemzet, mely elhúnyt jeleseit megbecsüli* = *magát becsüli meg az elhúnyt jeleseit becsülő nemzet*. Az olyan ember nem válogat az ételben, *a kit meggyötört az éhség* = *az éhségtől meggyötört ember nem válogat az ételben*.

A határozó mellékmondatok megint sok alosztályra oszlanak. Ezek a következők: helyhatározó mondatok (kötőszavaik *a hol, a honnan, a hová, a merre, a meddig*); időhatározó mondatok (*mikor, midőn,*

mialatt; mielőtt, miután, mihelyt; mióta, mikorra, mire, míg); föltételezők (ha): megengedők (ha — is noha, habár, holott); hasonlító mondatok (mint, miként; mintsem, hogysen; mennél stb.); okhatározók (mert, mivel, minthogy).

Lehetetlen e kézikönyv szűk körében részletesen tárgyalnunk a magyar mondatszerkesztés gazdag rendszerét, hiszen magáról az összetett mondatról köteteken végig lehet értekezni, a nélkül, hogy az ember kimerítené e tárgyat. Azért az összetett mondatra nézve még csak a módszeres nyelvtörténeti kutatást akarjuk egy meglepő eredményű s mégis teljesen biztos példán feltüntetni. E célra a *sőt* kötőszóval jellemzett szerkezetet választjuk.

A *sőt*, tudjuk, nemcsak egyszerűen kapcsoló, hanem fokozó kötőszó. Czészerű lesz tehát előrebocsátanunk némely egyéb efféle fokozó, tetező kapcsolatokat. Ide tartoznak először is az ilyen kifejezések: »az ellenséget megverte; *azonfelül* ki is rabolla; ac praeterea spoliavit« (Verseghi). »Csak egy kabátja volt; *mi több*, kabátja épen sárga volt, és így annál jobban látszott a folt« (Petőfi). »Ilyen nagy méltóságit olvassuk: *és ki még ezeknél is nagyobb*, oly hatalmát mondják lenni, hogy...« (Magyari).

Az eddigieknél sokkal gyakoribb használatú a *még* szócska, melylyel nyelvünk nagyon sokféle alkalmazásban él. Legközönségesebb s legegyszerűbb az a használata, melyben időhatározásra szolgál, az ilyen mondatokban: *még itt van, még látom, még is vonakodik, még sem jött meg*; s véleményünk szerint innen kell kiindulnunk, ha e szónak etimológiájáról akarunk véleményt mondani. Alkalmasan magyarázódik e szócska a *ma* időhatározóból, mely régi

nyelvemlékeinkben nem csak *ma napot*, *mai napot*, hanem általában mostani időt is jelent, tehát a. m. *most*, *nunc*, és eredetileg egy mutató névmásnak elkopott ragú alakja, mely megint a *majd* és *most* szavakkal függ össze, s régebben talán *mal-nak*, *maj-nak* hangzott (a *ma* szó magyarázatát l. Bud. Szót.). A *még* e *ma* szónak *-ig* ragos alakja lehet, s akkor régebben **maj-ég* vagy akár *má-ég* volt; ez alakok ép úgy vonúlhattak össze *még-gé*, mint a székely *hëzz-ik* a teljes *hëzzá-jik* (*hozzá-jok*)-ból. v. *jéccakát* ebből: *jó élszakát*. E szerint a *még* szócska eredetileg annyit jelentett, mint ‚mostanig, eddig‘ (mint a latin *adhuc* = *ad huc*, idá-ig, vagy az olasz *ancora* s a francia *encore* = *hanc horam*, ez óráig), úgy hogy az említett *még-es* kifejezések voltaképen annyit mondanak: *mostanig itt van, mostanig látom, mostanig* vagy *most is vonakodik, mostanig sem jött meg*. — Ebből az eredeti időjelentésből fejlődött a *még-nek* hozzáadó ereje: *adj még egyet, többet, még annyi, még oly nagy* stb. = *ad* tal már, de *adj most is egyet* stb., ép úgy mint a francia mondja: *donnez-moi encore un, pedig ez eredetileg a. m. donetis mihi hanc horam unum*, azaz: *ad*jatok ezen órára *egy*et = *még egy*et.

Ezen hozzáadó *még-ből* lett végre (mint az *ετι* ‚*még*‘ szóból a latin *et*) a *még* kötőszó, melyet Sopron és Győr megyékben egészen úgy használnak, mint a *meg* vagy az *és* kötőszót. A köznyelv már *most* e kötőszói *még-et* leginkább tetéző, fokozó kapcsolatokban alkalmazza, pl. *Nem hallgat ám el, még ő neki áll föllebb. Jótéteményedről el nem felejtkezvén, a király elejébe véled elmegyek: még előlveszlek [megelőzlek] tégedet és a királynál könyörgök éretted* (KazC. 108).

De legsűrűbb a fokozó *még-nek* kiemelő *is-sel* való

szerkesztése, még pedig kétfélekép: 1) Az *is* közvetlen hozzá járul: Másodszor *méges* ennek esmeretire visznek meghamisíthatatlan tanúk (TihC. 40). Jelen voltak Pál, Péter, *mégis* Jakab (Keszthely vidékén Nyr. VII. 523). — 2) Legközönségesebb azonban, főleg mai köznyelvünkön, az az eset, hogy az *is* a *még*-gel kapcsolt, illetőleg kiemelt kifejezést követi: Ki mindenestől fogva légyen igaz és minden bűn nélkül, *még* eredetbűn nélkül *es* (TihC. 252). *Még* az *is* sok volna. *Még* sírt *is* stb. Tagadó mondatokban: *Még* csak *nem is* sejtette. *Még* ezt *sem* látja. Ez a fokozó *még*—*is* kivált ellentétes mondatokban gyakori a megszorítást tagadó *nem csak* után: Nemcsak a felnőttek, *hanem még* a gyermekek is. Sőt ennek felette volt Máriának vigasztalása nemcsak a gyaloftól, *de még* Krisztustól *es* (HorvC. 135).

Egészen közönséges kifejezés mód, hogy a *még*-et az *és* kötőszó kíséri: Nem látja át, hogy hibázott, *és még* dicsekszik vele. 5000 esztendeig, *smég* annál tovább (TihC. 151). Hat esztendeje immár, *smég* több (uo. 324). Mind ezekben az *és még*, *s-még* kifejezések helyébe egyszerűen oda tehetjük a *sőt* kötőszót, a nélkül, hogy e mondatok értelme legkisebb változást szenvedne: Nem látja át, hogy hibázott, *sőt* dicsekszik vele stb. Arra a gondolatra juthatunk tehát: vajjon ez a *sőt* nem lehetne-e pusztán hangbeli, kiejtésbeli elváltozása annak a *s-még*-nek? És valóban találunk nyelvemlékeinkben nyomokat, melyek kellően elrendezve szépen elvezetnek bennünket az eredeti *és-még*-től az első tekintetre annyira különböző *sőt* kötőszóhoz.

Az *és-még*-hez legközelebb állanak még, de már a *sőt*-beli hangzót mutatják az eredeti *é* helyett Komjáthynak következő alakjai: *esmög*, *ismög*, *ismöglen*, *esmöglen*. — Az

ismög-ből aztán elveszett az *m* és lett belőle *isög*; így találjuk a Winkler codexnek egy helyén: Nyállal megfer-tőzteték, kezökkel verék, ruhával befödék, *isögh* keserü se-beknek sem engedének (175). — A legközelebbi változás, melyet e szó szenvedett, abban állott, hogy *g*-je helyett *t*-t ejtettek; ezt az *isöt* alakot őrizte meg a Döbrentey codex-nek egy helye: »Sem egy ügyet nem lelék ez emberben ezekben, kikben ötet vádoljátok. *Isöt* sem Heródes« (Károlyi: de még H. is nem talált, Lukács 23: 15).

Az *isög*-ből az *i* elvesztével *sög* lett s ezt az alakot már nem egy nyelvemlékünkben megtaláljuk; így a Vitkovics codexben, a Debreczeni, Weszprémi codexben és Syl-vester bibliájában. — Végre az *isöt*-ből rövidült *söt* alak lett általánossá, s most a nyelvérzéknek sejtelve sincs róla, hogy e kötőszóban egyesítve alkalmazzuk a másutt külön ejtett *és* *még* szokat.

Még csak azt kell megjegyeznünk, hogy ez az egy-tagú *t*-hangú alak még az eredeti *é* magánhangzóval is előkerül a Weszprémi codexben 140: Elhagyatott; *sét* el-annyira megaláztatott volt: és Balassa Bálintnál 20: Nem esnek rajtunk [nem esik meg rajtunk szívük], *sét* nevetkez-nek velünk.

Hogy e kötőszó nem egyéb mint *és-még*, annak egy további bizonyítéka az, hogy régi kéziratainkban, sőt né-mely nyomtatványokban is, még pedig néhol elég sűrűen, találunk még olyan *söt*-ös mondatokat, melyekben nyoma sincs a fokozásnak, s melyeket ma már nem köthetnénk össze evvel a kötőszóval, hanem *és*-t mondanánk. Ilyenek:

Mikoron akará a papnak *sög* az úristennek áldoznia (Debr. C.). Sok jeles szolgálai Sándornak lönek . . Lycián, Pamphylían által mené-nek. Söt egy fő szolgálja Gleander vala . . . (Ilosvai). »A te házad né-

pét pénz nélkül megadom. Sőt mikor nekem írsz ne feledkezzél, esz-
szárodnak írj* (u. a.) »Gyöngy, minden drágakő közöttök vagyom . . .
Sőt ruhájok nekik csak térdig vagyom« (u. a.). »Meddig az ő kezeit
fenntarthatá, győzedelem addig zsidóké vala. Sőt kezei, hogy le-
csüggednek vala, pogány nép zsidókat megtolják vala.« (Bornemisza
Énekes Könyvében). »Vívnak, harcolnak Izrael fiai, Sámuel kezdé
népét biztatni. Sőt bárkáját előttök viselék, viadalban jászok tőlök
elvévék« (u. o.).

*

A szórendről immár csak egészen röviden em-
lékezhetünk meg, ámbár egyike a legvonzóbb nyelvtani
kérdéseknek, melyről már igen sokat s igen érdekesen vi-
tatóztak.

A szóknak elrendezése nem attól függ, hogy melyik
minő mondatrész, hanem hogy a hallgatóra vagy olvasóra
nézve a gondolatnak melyik részét tartjuk fontosabbnak.
Ha pl. valaki abban kételkedik, hogy írt-e az öcsém, akkor
az állítmányt fogom kiemelni és előre tenni: *írt* az öcsém,
ha pedig azt akarja tudni, hogy ki írt, akkor az alanyt
teszem előre: *az öcsém* írt. Lehetséges azonban, hogy az
írást emelem ki s mégis hátra teszem az ígét: az öcsém *írt*.
Az élő beszédben ugyanis a kiemelés nem annyira a sza-
vaknak elrendezésében nyilatkozik, hanem inkább a fontos
szónak hangosabb, nyomatékosabb kiejtésében: ezt hang-
súlynak nevezzük, s azt mondjuk, hogy a fontosabb szót
hangsúlyozzuk. Ha pl. a hallgatóra nézve fődolog, hogy
írt-e öcsém tegnap, akkor a feleletben az *írt* szót kell hang-
súlyozni, de a szórend hatféle is lehet:

1. <i>írt</i> az ő. tegnap		3. az ő. tegnap <i>írt</i>		5. az ő. <i>írt</i> tegnap	
2. <i>írt</i> tegnap az ő.		4. tegnap az ő. <i>írt</i>		6. tegnap <i>írt</i> az ő.	

Ellenben ha az a főlolog, hogy mikor írt, akkor az időhatározót kell hangsúlyozni: az öcsém *tegnap* írt, v. *tegnap* írt az öcsém. Itt azonban már látjuk, hogy a szórend is mennyire összefügg a kiemeléssel, mert ez esetben csakis kétfélekép rendezhetjük a szavakat; s e két szórend nem is egészen egyértékű, mert ha pl. e gondolat ellentétben van állítva avval, hogy bátyám *ma* írt, akkor csak az első rend állhat meg: az öcsém *tegnap* írt, nem: *tegnap* írt az öcsém. Az előbbi hatféle szórend közül is csak a 3. és 5. használható, ha ezzel a gondolattal állítjuk ellentétbe: a bátyám *olvasott*; viszont csak a 4. és 6. használható, ha ellentéte pl. ez a mondat lesz: *ma nem ír*.

A magyar szórendi szabályoknak lényegét röviden a következő pontokba foglalhatjuk össze:

A magyar mondat egészen természetesen három részre oszlik: egy előkészítő részre, egy hangsúlyos részre, melyet mondatzómnak is neveznek, s egy utólagos kiegészítő részre.

1) A hangsúlyos rész vagy a) az ige magára, ha t. i. maga a cselekvés van hangsúlyozva, pl. *megyék*; vagy b) a főhangsúlyos névszó a nyomban utána következő igével együtt, pl. *haza megyék*. (A hangsúlyos szó s az ige között rendesen csak az *is* kötőszó s a tagadó *nem*, *ne* szócskák állhatnak: de nem állhatnak köztük az úgynevezett igekötők, melyek ép úgy külön fogalmak, külön szók a szórendre nézve, mint minden egyéb határozó; pl. *loment a nap*, de: *a nap ment le*).

2) Mondataink kezdetén rendszerint van egy vagy több szó, mely által »a szoló vagy a maga gondolata menetét hozza kapcsolatba a föltett kérdéssel, vagy a halló figyelmét ébreszti föl vele s készíti el az új vagy tudtára

adandó eszme fölfogására.« Ez az előkészítő rész rendszeren valami ismerttet, már tudottat fejez ki, az utána következő s hangsúlyosan kezdődő főrészt ellenben a még ismeretlent, a megtudandót mondja el. Például: mit csinál a gyermek?

előkészítő rész :

a gyermek

a gyermek

hangsúlyos rész :

játszik ;

munkáját végzi ;

mit csinál a gyermek munkájával?

munkáját

elvégezte ;

két elők.: *munkáját a gyermek*

tegnap végezte el.

3) Kiegészítő rész mind az, a mi az ige után következik. Kétféle kiegészítő lehetséges, úgy mint hangsúlyos és hangsúlytalan: az elsőt lényegesnek vagy szükségesnek, a másikat pótlónak nevezhetjük. Csak azt jegyezzük meg meg, hogy ha két hangsúlyos névszó van a mondatban, az egyik rendszeren utólagos kiegészítő, s csak az egyik áll az ige elé, még pedig az, a melyiket a beszélő a körülményekhez képest éppen fontosabbnak érzi s leginkább ki akarja emelni; pl. *öcsém volt ott tegnap ; öcsém volt ott tegnap a könyvéért.* Az ilyeneket már két mondat rövidítésének tekinthetjük: *öcsém volt ott, még pedig tegnap (volt ott) ; öcsém volt ott tegnap, még pedig a könyvéért (volt ott).*

Még kettőnél több mondatrészt is kiemelünk, hogyha az értesítés vagy elbeszélés részei mind újak a hallgatónak.

nézve. Pl. ha valaki ilyen általános kérdést intéz hozzánk: Miféle zaj az odaki? azt feleljük:

A katonák jönnek a gyakorlatról.
Elbeszélésben is így hangsúlyozunk:

*Két nap mulva látták a magyarok,
hogy a törökök javítják a rést.*

De az ilyenekben is elhanyagoljuk gyakran a másodrendű fogalmakat, s a ki nem fontoskodva vagy különös célzatossággal beszél, az idézett példáknak torlódó hangsúlyait így fogja enyhíteni:

A katonák jönnek a gyakorlatról.
*Két nap mulva látták a magyarok,
hogy a törökök javítják a rést.*

Azt úgy is látjuk e példából, hogy a névelőket és a viszonyzókat (névutót: *mulva*, és kötőszót: *hogy*) nem szoktuk hangsúlyozni. A jelzős kifejezéseket is (itt: *két nap*) egy hangsúly alá szoktuk összefoglalni, mert — azonkívül, hogy tényleg egy fogalmat jelölnek s voltaképen összetetteknek tekintendők, — a jelző szokta az új és fontosabb mozzanatot kifejezni (a kivételek, legalább a népnyelvben, csak bizonyos különös esetekre szorítkoznak, pl. *egy kis kenyéret ettem*).

De a jelzőn vagyis attributumon kívül még más esetek is vannak, melyekben a magyar nyelv szokás két-két kifejezés hangsúlyát egybe vonja össze, úgy hogy csak az elsőt ejtjük erős hangsúlylyal, s a második egészen alárendeli magát hangsúlyozás tekintetében az elsőnek, a nél-

kül, hogy logikai tekintetben valami szoros viszonyban áll-
lanának egymással. Példák:

{ \bar{S} okszor haza jött (e helyett: \bar{s} okszor \bar{h} aza jött,
vö. ugyanolyan értelemben: \bar{h} aza jött \bar{s} okszor).

{ \bar{M} ind beleegyeztek (e h. \bar{m} ind \bar{b} ele-e.).

{ \bar{E} gyre azt hajtotta, hogy \bar{m} enjünk.

{ \bar{T} e is ott voltál (e h. \bar{t} e is \bar{o} tt voltál; vö. \bar{o} tt voltál \bar{t} e is).

{ \bar{E} zt is neked köszönhetem (e h. \bar{e} zt is \bar{n} eked k.).

{ \bar{V} agy kimenj, \bar{v} agy be (e h. \bar{v} agy \bar{k} imenj, \bar{v} agy \bar{b} e).

{ \bar{H} a akarod, \bar{h} a nem (e h. \bar{h} a akarod, \bar{h} a \bar{n} em).

Ez a különös jelenség, bár nem egyszer fessegették, mindeddig nincs kielégítőleg megmagyarázva. A magyarázatnak nehézségéről fogalmat adhat az a tény, hogy Brassai Sámuel — ez a különben oly élesen ítélő logikus fő — avval a gépies és semmitmondó eljárással üti el a dolgot, hogy mind e kifejezéseket jelzőknek jelenti ki! ¹⁾ Tehát az iménti példákban *sokszor* a *haza* jelzője, *te is* az *ott* jelzője, *vagy* a *ki* jelzője, és így tovább!! Mintsem illet állítson az ember, jobb, ha megvallja a magyarázatra való képtelenségét, legalább nem kelti azt a látszatot, mintha meg volna fejtve a dolog, s nem vágja be útját a további kísérleteknek. — Brassainak ez és sok egyéb törekvése abból származik, hogy a nyelvet — a mint ma előttünk áll — teljesen logikai, befejezett és egybevágó szervezetnek tartja, mintha Minervaként egyszerre készen szökkent volna

¹⁾ L. pl. Szórend és Accentus 18. és 24. l.

ki az emberi agyból. Ennek a nézetnek ferdeségéről összes eddigi fejtegetéseink meggyőzhették az olvasót. S ámbár nyelvelméleinkben sehol sincsenek megjelölve a hangsúlyozásnak régi módjai, mégis alapos a reményünk, hogy a mai nyelvjárási hangsúlyozások s a régi szórendi eltérések egybevetésével előbb-utóbb sikerül majd a bonyolódott szórendi viszonyokban is fölismerni a történeti fejlődés menetét és okait. S ugyanaz fog kitűnni itt is, a mit a nyelvéletnek összes jelenségei bizonyítanak: hogy *a nyelv nem tiszta kész logika, hanem a logikára való folytonos törekvés, — a mint hogy az embernek egész lelki életét nem maga az igazság jellemzi, hanem az igazság felé való örök törekvés.*

Irodalmi tájékozás.

Hermann Paul: Die syntaktischen Grundverhältnisse. Verschiebung der syntaktischen Gliederung. Congruenz (Principien der Sprachgeschichte című munkája VI. XVI. és XVII. fejezete: 1. könt 58. l.).

Brassai Sámuel: A magyar mondat (Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közönyve I. és III. kötetében 1860—1863. L. könt 56. l.).

Finály Henrik: Hogy is mondják ezt magyarul? (Buda-pest, 1888). — Nem értéktelen fejtegetések az egész mondattan köréből, csakhogy gyöngé nyelvtörténeti alappal.

Balogh Péter: Az ige szereplése a mondatban (Magyar Nyelvőr 1888).

Simonyi Zsigmond: Visszaható ige tárgygyal (Magyar Nyelvőr 1886).

Szarvas Gábor: A Magyar Igeidők (Pest, 1872). — Az Akadémiától jutalmazott pályamunka, mely tüzetesen tárgyalja az igeidőknek a régi nyelvben való használatát. Mintaszerű nyelvtörténeti módszere nagyon tanulságos olvasmányává teszi. Vö. még *Hun-*

falvy Pál fejtegetéseit ugyanerről a tárgyról a »Magyar Nyelvészet« II. III. V. s a Nyelvtudományi Közlemények I. kötetében, azonfölül »Nyelvtudomány és Nyelvtanítás« cz. munkájában. Továbbá *Kovács Menyhért* cikkeit »A magyar igeidőkhöz« M. Nyelvőr 1881—2.

Simonyi Zsigmond: *A magyar igemódok alkalmazása* (M. Nyelvőr 1887). — Jutalmazott pályamunka kivonata. Gyakorlati szabályokat is ad, s tüzetesen tárgyalja az ide vágó idegenszerűségeket.

Lehr Albert: *A tárgyas-tárgyatlan ragozáshoz* (M. Nyelvőr 1874). — Néhány érdekes vitás kérdést tárgyal. Vö. még: *Csengeri János*: *A tárgyas-tárgyatlan ragozás; A határozott és határozatlan tárgy, és: Még egyszer a határozatlan személyragos tárgyról* (uo. 1880. 1881), továbbá *Hunfalvy Pál*: *Nyelvtudomány és Nyelvtanítás*.

Simonyi Zsigmond: *A Magyar Határozók. A M. Tud. Akadémiától Lukács Krisztina jutalommal kitüntetett pályamunka* (Budapest, 1888. I. kötet). — Az első kötet terjedelmes általános bevezetést foglal magában s azonkívül a ragos határozóknak részletes tárgyalását. »Fejlődésök szerint összeállítja a tényeket, aztán az egyes jelenségek okait vizsgálja s lélektanilag iparkodik megmagyarázni, végül fejlődésök utolsó fokai szerint állapítja meg használatukat, mindenkor különválasztva egy részről a csak multban élő, de ma teljesen feledésbe ment, más részről az idegen hatás alatt keletkezett használatot.« (A bírálók jelentéséből).

Egyes határozókról való értekezések: *P. Thewrewk Emil*: *Alatt és -lag leg, lan len* (M. Nyelvőr 1878). — *Barbarits Róbert*: *Miattam, tölcem, és Létére* (uo. 1885. 1886). — *Szilasi Móricz*: *Az -ért névrag, és Helyett, miatt, végett* (uo. 1874). — *Simonyi Zsigmond*: *Fejében* (uo. 1886). — *Lehr Albert*: *Határozó-e a határozó* (uo. 1875). Élénken czáfolja azt a nézetet, mintha a ketten, százan-féle számnévi alakok csak többesképzések volnának. — *Könnyc Nándor*: *A névragok és névutók használata* (uo. 1883—1885). Adatgyűjtemény a régi irodalomból. — *Budenz József*: *A meg igekötőről. Bevezetésül: az úrja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar nyelvre* (Nyelvt. Közlemények II. 1863), és: *A magyar el igekötőről* (uo. III. 1864). — *Komáromy Lajos*: *A be igekötő* (M. Nyelvőr 1874. két cikk). — *Kúnos Ignác*: *A fel igekötő hasz-*

nálata (uo. 1880), és *A ki igekötő használata* (Budenz-Album 1884). — *Simonyi Zsigmond: Ragvesztett határozók* (M. Nyelvőr 1880), *Szóegyeztetés az állapothatározásban* (uo. 1884), és *Önállósított határozók* (Budenz-Album).

Brassai Sámuel: A magyar bővített mondat (Pest, 1871. az akadémiai Értekezések sorában). — A jelzőkről szóló értekezés.

Veress Ignác: A magyar igenév [főnévi igenév, infinitívus], *a magyar név- és igejelző* [melléknévi és határozó igenév: író, írt, írandó, és írva, írván] használata. *Petőfi nyelvezetén feltüntette V. l.* (Nagy-Szeben 1885—1887. a nagyszebeni államgymn. értesítvényeiben).

Simonyi Zsigmond: A Magyar Kötőszók, egyúttal az Összetett Mondat Elmélete. A Magyar Tud. Akadémiától Marczibányi-díjjal jutalmazott pályamunka (Budapest, 1881—1883). — Az I. kötet a mellérendelő, a II. s III. kötet az alárendelő kötőszókat tárgyalja.

Budenz József: Valami az a ki, a mi-ről (Nyelvt. Közlemények V. 1876). — A relatív névmások és mondatok eredetéről.

Halász Ignác: Az és kötőszó (M. Nyelvőr 1877).

P. Thewrewk Emil: De, hanem (uo. 1872).

Barkász Károly: Hogy ne és nehogy (uo. 1875). — *Az alárendelő időkötőszók* (alig, mihelyt, uo. 1879). — *A mikor kötőszó használata* (a hódmezővásárhelyi ref. főgymn. 1877—8. tanév értesítőjében). — *A hogy kötőszó* (a Tiszántúli Ref. Tanáregyesület Évkönyvében, Debreczen 1881).

Fogarasi János: Εἰρηνα (=Athenaeum 1838. I.) — Megállapította a magyar szórendnek [sarkalatos szabályát, mely szerint az ige, ha nem maga hangsúlyos, nyomban követi a hangsúlyos mondatrészt. Vö. még Fogarasitól: *Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben* (=Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Szépt. Osztály Közlönye. I. k. Pest, 1860).

Szórendi szabályaink földerítésében nagyon sokat köszönünk *Brassainak*, ki először a fent említett Magyar Mondat cz. munkában szólt tüzetesen e tárgyról. De van ezenkívül még két fontos érteke-

zése, melyben bővebben kifejti nézeteit: *Szórend és accentus* (Buda-pest, 1888), és *A mondat dualismusa* (1885. mind a kettő az akadé-
miai Értekezések közt).

Vadnay Lajos: A Magyaros Szórendről (Pest, 1867).

Joannovics György: Szórendi tanulmányok (az akadémiái
Értekezések két füzeté). — Sok jó észrevételt közöl. Ugyanezen szer-
zőnek a M. Nyelvőrben is több értekezése jelent meg a szórendről,
részben Brassai nézetei ellen intézve: *Szórend* (1872. és 1884).
Hangsúly (1889).

Arany János: A szórendről (M. Nyelvőr 1873. és Hátraha-
gyott Irataiban). — Érdekes kísérlet a sok, leginkább, nagyon-féle
erősítők és az is-sel kapcsolt szók szórendi különösségeinek megma-
gyarizására.

Még két érdekes szórendi vitát említünk. Az egyik az is szó-
rendjét illeti; vö. *Király Pál: Is* (M. Nyelvőr 1879). *Simonyi Zsig-
mond: Az is szórendi szerepe* (uo. 1880). *Király Pál és Simonyi
Zs.: Észrevételek az is szórendi szerepe cz. czikkre* (uo.). — A másik
vita a fordul elő-féle szórend esetei körül forgott, melyben ugyanis
az igeikötő az ige után helyezkedik el; vö. *Simonyi Zsigmond: Szó-
rendi szörszálhasogatások* (M. Nyelvőr 1883). *Király Pál: Helyre-
igazítás* (uo. 121. l.). *Simonyi Zsigmond: Fordul elő* (uo. 1884).
Lakatos Sámuel: Még egyszer a fordul elő (uo.). *Simonyi Zs.:
Fordul elő* (uo. 1885. 36). *Brassai Sámuel: Én is hozzá szölok*
(Egyetemes Philologiai Közöny 1885).

TÁRGYMUTATÓ.

(A hol nincs római szám, az első kötet értendő.)

A, Á.

- Ablakszem* II. 155.
ábra 255. II. 114.
ábráz II. 113.
accusativus neve 39.
Accusativus cum infinitivo 263.
Adámi Mihály 250.
ad-ni 64.
áér, ájer 118.
aeternus II. 142.
ágas II. 155.
aggastyán II. 203.
agg-legény II. 156.
Agglutinatio 44.
agykér, haskér II. 215.
agyonüt II. 186.
ahajt II. 19.
Ajagömbölyítés II. 8.
Ajakhangok II. 6.
Ajak-illeszkedés II. 23. 73.
ajándék, ivándék, vándék 89.
ajánl 19.
ajazó, ájazó II. 109.
akkorán hogy 199.
akó 109.
- akta* 136.
al, alatt 65.
alant és alatt 26. 29. 145. II. 179.
Alapszó és tö II. 76.
alag 255.
Alaktani egyezések 67. 94.
Alaktani sajtóságok a magyar nyelvben 76.
alatt érteni 270. *alatt és ben, alól és föl* II. 320.
álkő 106.
áldoz, áldozik II. 247.
alkalom 19. II. 195.
alkony 251.
alkot II. 194.
alku II. 195.
alkuszik II. 194.
állapat : állapot 19.
Állapothatározó II. 302.
állat II. 143.
Állatnevek sokféle használata II. 163.
állazó II. 109.
Állitmány II. 299.
állvány 260.
álmad 193. II. 246.

álmadoz, álmodozik II. 246.
almárium 118.
álm II. 30.
 Általánosítás II. 144. 155.
áltány II. 183.
ámolyog II. 201.
 Analógia 7. 15—30. II. 79. 105.
 107.
 Analógia a hangváltozásokban II.
 54.
 Analógia a helyesírásban II. 66.
 Analógia a határozók használatá-
 ban II. 309.
andalog II. 199.
ándorodik II. 204.
-an en rag II. 257.
 Anonymus 152. 158.
Antal a. m. féleszű a magyar köz-
 mondásokban II. 203.
 Apáczai Csere János 247.
apály II. 129.
ápol II. 170.
 Apor-codex 168.
apró-cseprő 25.
aprod 136.
 Arab szók a magyarban 113.
arany 111.
arány 250.
áros II. 148.
arszlán 258.
ártani magát vmibe II. 179.
 Artikulálásnak helye változik II.
 47.
 Assimilatio II. 28.
aszály II. 129.
aszakór 261.
-aszt képző II. 106.

asztal 109.
 Átvitel II. 145.
avval, azzal 19.
azontúl, ezentúl II. 317.

B.

Babrál II. 217.
bajtárs 259.
bakacsin 117.
bandérium 119.
barát 109. 121.
 Barczafalvi Szabó Dávid 254.
batka 32.
beczéz II. 188.
 Beczéző keresztnévek 128.
 Bécsi codex 168.
bekélet II. 189.
békéllik II. 170.
beteátani magát 193.
beteleh, belenyugszik II. 318.
betváros 254.
Ben ből be ragok II. 256.
-ben rag használata 131. 150. 282.
bennünket, benneteket 193. 281.
Berettyó II. 103.
bérkocsi 260.
bérmúl 135.
beszédet tartani 248.
 Betük eredete II. 60.
betűrend 260.
bibeldők II. 216.
birok II. 115.
 Birtokos összetételek II. 92.
 Birtokos személyragok 70. 91.
 Birtokviszony a névutókban s ra-
 gokban II. 294.
bizottmány 246.

bognár 114.
bolond gomba II. 169.
boncztan 261.
bondsúr II. 158.
borstörő II. 103.
bő, bév 106. II. 215.
bökle II. 183.
-ből stb. kiejtése 196.
-ből ragos okhatározó 195.
böngész, böngészet II. 189.
brav II. 140.
 Bugát Pál 260.
buta II. 179.
bűrharang 243.
büszke II. 214.

C.

Commis voyageur II. 140.

Cs.

Csalfa = *csal-faj* II. 103.
csalangol, csatólál II. 180. 214.
csáva II. 115.
cselekvény 254.
Cselekvés folyásának, beállításának
 és befejezésének megjelölése II.
 118.
csend 247. II. 114.
csenevész, sanyavész, mecsevész,
sindevesz, csőkevész II. 110.
cserebogár II. 182.
csillagász 260.
csinál 121.
csiny 250.
csíp II. 22. 208. 159.
csipesz 261.
csipős beszéd 248.

csílt: csítítás 5.
csobán, csobány, csobáncz 107.
csobolyó 107.
Csokonai Vitéz Mihály 262.
csonka (cionco) 117.
Csonkitás II. 68.
csontváz 254.
csorda 109.
csödör II. 24.
csömör II. 24.
csöpp, szikra, morzsa, mákszem II.
 160.
csőr 261.
csuszka, íronga 22. II. 115.
csuszó 242.
csutora 107.
csütörtök II. 24.

Cz.

Czélhatározó II. 304.
czethal II. 159.
czibál II. 211.
czikk 255.
czipel, czepel II. 211.
czirkalom 135. 136.
czivakodik, czivódik II. 211.
czím 255.
czinterem 105.

D.

-da- ragos ugor ablativus II. 290.
-da de képző 255.
ded, dedó, dadó 22.
defter 113.
denevér 135. II. 218.
Deponensek II. 237.
derék II. 22.

derék-szög 259.
diadándék 246.
dics 251.
Dicsérő vagy *gúnyoló mellékértelem* II. 148.
disipál 118.
Dissimilatio II. 28. 44. 235. 244.
doctor II. 143.
dolog II. 155.
dombor 252.
dönt II. 191.
Dugonics András 259.
duhaj 110.
dupla, simpla 117.

E, É.

É-ző vagy *ő-ző* nyelvjárások *örizték-e* meg az eredeti kiejtést II. 24.
eb 6. 65.
ebéd 105.
egy füst alatt II. 151.
egy-ház 34.
egyházmegye 260.
egyen 253.
egyenlet 259.
egyetlenség II. 141.
egyet-más II. 82.
éh 'stomachus' *éh* 'stomachus' II. 198. 215.
ehetném, ihatnám II. 248.
éhomra II. 196.
Ehrenfeld-codex 163.
éjszaki-fény 254.
ekkédig II. 213.
el 273. II. 340.
él 64.

Elavult szók 147.
elfűsulás II. 154.
Ellátást jelölő igék II. 122.
Ellátottságot jelentő szavak II. 126.
ellen-fél 248.
ellenőr 256.
Ellentétes kifejezések kölcsönhatása 25. II. 310.
elment, davong'rennt 122.
előd 260.
előítélet 266.
előjel 260.
előzmény 254.
Elvonások 21. 249. II. 113.
Elvont főnevek II. 127.
Elvont szónak konkrét jelentése II. 167.
elvetemedett II. 151.
ember ő a gáton, ember kell a gátra II. 152.
emberiség II. 148.
emel 64.
emlék II. 115.
Enklitikus elemek II. 292.
-ént int rag 195. II. 269.
enyém házam, emménk házunk 130.
épitmény 249.
ér és érik II. 247.
Erdély II. 103.
Érdy codex 181.
Eredethatározó II. 303.
erény 260.
eresz II. 107.
erfahren II. 171.
erkölcsös II. 154.
erő II. 215.

erszény II. 53.
Értelmi működések jelölése II. 165.
-ért rag 126. 198. II. 280.
-ért- ragos határozó 149.
érteni, fölfogni II. 166.
Érzelmek metaforákkal kifejezve
 II. 165.
csernyő 254.
es és esik II. 247.
est II. 215.
észak II. 102.
esze-veszett-féle összetételek II. 97.
eszeveszve-féle összetételek II. 98.
Eszköznevek II. 94. 128. 129.
észlel 255.
esztendő 146.
eszterga, esztergár 22.
eszterhaj, eszterhéj II. 103.
Etimologiai érzék II. 66.
etymologia II. 176.
Eutemizmusok 243.
év 66.
ezer 61.

F.

Faludi Ferencz 247. 268.
fakó II. 143.
fáradtság és fáradság II. 66.
faragó 242.
farcsik, farcsiga 20.
Fásult, fásultság, elfásult II. 154.
 186.
far-zsába II. 163.
fed, föld 65.
fegyház 260.
Fegyvernek 128.
fej, fő 18. II. 83.

fej, szegény fejem II. 166.
fej-al II. 103.
fejlik, fejlődik II. 190.
fejkötő II. 103. 187.
fekszik ige németes használata 270.
féktelen II. 185.
felé 65.
fele-barát II. 84.
feliből, feliből-harmadából 131.
fene II. 205.
fennkölt méltóság 248.
fér ige szerkesztése II. 313.
férj, fér-fi 64.
fest II. 205.
fészek II. 112. 205.
fészter II. 102.
fi 64.
figyel 252.
figyelom 250.
figyelés II. 145.
finom 119.
finnyal 250.
flastrom 119.
flastromozó 272.
Flexio 88.
fogalom II. 166.
Foghangok II. 6.
fogoly (madár) 137. II. 150.
fohász 251.
fohászzkodás 5.
fojlik, fojlódik II. 190.
Fokozás II. 125.
Foktumra vötte a dőgot, foktumra
kerül. 118 II. 183.
folyós 254.
fon 66.
foszlik, foszt 64.

fő, fej 18.
föl, fél II. 24.
föl-e vagy *fel* II. 70.
földabrosz 266.
föllebbez 21., jegyz.
fölött németes használata 272.
fölmarsal és föl-vébel II. 184.
fölöstököm 119.
fölróni 32.
 Fölszólító mód II. 248. 251.
föltételez 20.
fölület 254.
föző 242.
 Francia szó a magyarban 116.
fránya vigye 110.
frappant magyarul II. 172.
fraska (frasca) 117.
frigy 137.
fű, fuj, fohászkodás 5.
fulánk 12. II. 191.
fuldalag és furdalék II. 191.
fullajtár II. 182.
fúr 6.
futam 252.
fül 64.
*fülbe-szökő, fülbe-ötlő, fülük ügyé-
 be csik, füllel foghatólag* II. 151.
 152.
füvel II. 170.
füss-kata II. 162.
füstölög és társai II. 110.

G.

Gabona II. 144.
gáborka II. 162.
galamb 105.
gede 251.

Geleji Katona István 245.
genitivus 38.
 Genitivus ragja 72. 78.
gerenda 105.
gerjeszteni II. 165.
 Germanizmusok az összetételben
 II. 97. 99. 100.
 Glosszák, glosszáriumok 177.
gombár 129.
gömb 259.
görbe II. 214.
 Grammatizálás 36.
gúny 253.
 Gúnynevek 243.
 Gúnyoló, rosszaló mellékértelem
 II. 149.
gúnyor 255.
gurdély 117.

Gy.

Gyakorító igék II. 116.
Gyakorító képzők 67.
gyalog II. 205.
gyalom 65.
gyám II. 114.
gyámol II. 113.
gyaporít 27.
gyermek 136.
 Gyermeeknyelv 15. 17. II. 49. 50.
 55. 159.
gyilok (dolch) 121.
gyógyszer 261.
gyors II. 206.
gyönyör 252.
gyöngyhalászat II. 145.
Gyöngyössi István 246.
gyűjtevész II. 110.

Gyűjtő név II. 124.
gyűlöl II. 214.

H.

Ha kötőszó 149.
hab 64.
háborút visel 266.
hadat visel 266.
hadd ne egyem 199.
hagy ige szerkesztése II. 313. 314.
318.
hagyján II. 193.
Hagyomány 10.
hajdu 136.
hajlék II. 214.
hajól, hajlik II. 247.
hajtovány 242.
hajtsár 129.
hal 65.
hal ige szerkesztése II. 318.
hal(ni) 64.
halmoz 249.
haló 65.
Halotti Beszéd 158.
hamar a kovácsnál van 122.
hámor II. 19.
hamu-pipőke II. 182.
Hangok átvétele 123.
Hangátvetés II. 53.
Hangkapsok II. 14.
Hang-megfelelések szabályossága
73.
Hangrend, hangrendi következe-
tesség II. 11. 16.
Hangrendi változtatás, ikerszók II.
90.
Hangsúly II. 12.

Hangtan: hangok a HB.-ben 158.
az Ehrenfeld codexben 164. a
Bécsi codexben 170. *l* elveszése
11. *ly: j* uo. Hangnak ereje II. 3.
Hangtörvények általános érvénye
kérdése. II. 57.
Hangváltozások II. 15. okaik II. 53.
Hangváltozásoknak fokozatos és
egyenetlen elterjedése II. 58.
Hangutánzás 5.
hány a harang? 272.
Hanyag kiejtés II. 33.
harczona 26.
három, harmad, harmincz 63.
haskér II. 215.
hason-fél II. 193.
hasonló, hasonlít II. 168. 193.
Hasonulás II. 28. 52.
hat 63.
Határozók 167. 263. II. 301.
Határozó-szók átvétele idegen nyelv-
vekből 124.
Határozott tárgy II. 287.
hattyú 64.
hatvan 63.
Havasalföld II. 103.
házagol II. 110.
házhéja II. 102.
hazud és álmad II. 246.
hegy II. 214.
héhelő II. 113.
Héjő II. 103.
Helmeczy 253.
Heltai Gáspár 266.
hely II. 214.
Helyesírás II. 60. konzervatív a
kiejtéssel szemben 11. II. 65.

- Helyesírás, fonétikai és etimológiai II. 66.
- Helyesírás a régi bibliában 169., a Jordánszky és Érdy codexben 181.
- helyettes* 255.
- Helyhatározó II. 301. Helyhatározókból fejlődött a többi határozó II. 307. A három irány II. 311.
- Helynevek II. 82. 95. 103.
- Helynevek rövidítése 14.
- hét* 66.
- Heterokliták. II. 86.
- hétfő* a hétnek első napja. feje 66. II. 188.
- hév* v. *hő* II. 214.
- heveny* 250.
- Helyzeti hosszúság II. 33.
- hiában* 131.
- hiány* 261.
- himlő* II. 223.
- hír* 113.
- hírhedett* II. 149.
- hirtelen* II. 185. 187.
- hisz* II. 214.
- hiszletet* 248.
- hitves* 90.
- holló* 64.
- holmi* II. 21. 186. 187.
- homlok* II. 103.
- Hónapnevek magyarítása 258.
- honn* 72.
- honvéd* II. 21.
- hordó* II. 184.
- hosszabb a péntek, mint a szombat* 243.
- hoz* II. 214.
- hoz höz höz* névrág 200. II. 259.
- hölgyeményét* II. 162.
- hár* II. 47.
- hurka* 134. II. 195.
- hushagyó* II. 102.
- husvét* 19. II. 21. 185.
- húsz* 63.
- hűdés* 20.
- I.**
- Iblany* 261.
- Idegenszerűségek 262.
- Idegen szók 278.
- Idegen vegyeshangu szók II. 21.
- Idegen szókat gyakran tréfás, gúnyos értelemmel használjuk II. 149.
- Idegen szók írása II. 69.
- idegesség* II. 141.
- ideiglenes* II. 141.
- Időigalmak II. 164.
- Időhatározó II. 302.
- Idő- és mód-alakok 71.
- Idők képzése II. 251.
- Időmérték megváltozik II. 30.
- ifjoncz* 255.
- ifju* II. 102. 145.
- ig* rag II. 261.
- Ige és névszó közti különbség II. 135. 227. 298.
- Igeidők II. 118. 119.
- Igeképzés 67.
- Igekötők 78. 273.
- Igemódok II. 120.
- Igenevek II. 128.
- Igenév, *-va* végű. személyragos használata 175.

Igeragozás 70. 77. II. 230. a *kér-*
nők alak fejlődése II. 26.
 Igetők alakja II. 79.
igtatás II. 68.
ihas II. 199.
ij. év 65.
 Ikerszók II. 89.
 -*ik* reflexiv személyrag II. 236.
 Ikes ragozás 292. II. 234.
iker 61.
 Illeszkedés 85. 171. 193. II. 15. 18.
ilman minua (finn) 99.
ima 255.
imbolyog II. 201.
 Indogermán nyelvcsalád 60.
ind-ok 252.
 Indulathangok 5.
 Indulatszók rövidítése 14.
 Infinitivus használata 273. II. 310.
 Infinitivus képzője 69.
inger 252.
inkább II. 18.
inni valakiért, inni valakinek
egészségiért 287.
in-pók II. 163.
ínség II. 194.
 Intranszitiv igék reflexiv alakkal
 II. 237.
 Ínyhangok II. 6.
 Irányok váltakozása a határozók-
 ban II. 311.
 Írásunk eredete II. 60.
írka 22. II. 115.
író (írós vaj) 112.
 Irodalmi népetimológiák II. 68.
 Írói egyéniségek hatása 100.
íromány 254.

írón 258.
ironga 22.
is kötőszó 148.
istenadta-féle összetételek II. 92.
iskola története II. 167.
istáp II. 163.
István 115.
ív papiros 266.
izré-porrá 29.

J.

j hang hatása a szomszéd magán-
 hangzóra II. 17.
 -*ja je* és -*a e* birtokos személyrag
 145. II. 54.
jámbor 89. 129. II. 19.
járkél II. 21.
 Járulékmagánhangzók közbeszúrá-
 sa II. 39.
jég 64.
 Jelentéstan rendszere II. 134.
 Jelentéstani idegenszerűségek 265.
 270. 275.
jelkép 260.
 Jelző melléknév 95. II. 300.
jeszke 90.
jesztő-fa 90.
jól néz ki, hogy néz ki? 130.
 -*jok jék jök* személyrag 197. II.
 23. 28.
 Jordánszky-codex 181.
jószág II. 148.
jő-ni 65.
juházik II. 183.

K.

Kabale II. 139.
kalmár II. 216.

- kaplan* 258.
káptalan 135.
karcz 147.
kard 146.
Károly II. 141.
kárpál 118.
kárpótól II. 99.
kártabiánka 117.
Katalin, Katalinka, Katicza II. 162.
kaunis (finn) 106.
Kazinczy 260. 271.
kecseg : hizelkedik II. 115.
kéd II. 213.
kedd voltaképen *ketted* nap 66. II. 188.
kedv II. 142.
kegyelmed, kelmed, kéméd II. 158.
kehely 108.
kel 65.
kelés II. 187.
kell II. 112.
kelleti magát II. 112.
kelve : *reggelre kelve, estére kelve* 25.
Kemény és lágy hangok II. 5.
Keményülés és lágyulás II. 45.
kengyel II. 102.
kényszer 260.
-ként rag II. 270.
-kép rag II. 273.
képes összetételekben, *választóképes* II. 97.
képlag II. 279.
képtelen II. 185.
képrisel II. 99.
képzelő erő 249.
Képzettársulások 31.
Képzők eredete II. 104. 138.
Képzők elhomályosodása II. 157.
Képzők mennek át egy nyelvből a másikba 126. 129.
kérd, kérdez igék szerkesztése II. 317.
Kérdő névmások személyragozása 131.
kéreg II. 215.
kérclmés 28. 29.
keresztelő II. 129.
keresztény irandó-e vagy *keresztyn* II. 70.
kerita (finn) 126.
késés II. 169.
kézt, kéztet II. 215.
Kettős betűk II. 63.
Kettős hangzók 155. 206.
Kettős szám 83.
Kettőztetés : *jobban-jobban* II. 89.
Keverék nyelvek 103.
kéz 63.
Kezdő igék II. 117.
kezes II. 223.
kezem ügyében van II. 151.
kiállani 132.
Kicsinyítő nevek II. 125.
Kiegészítő alanyeset II. 300.
Kiejtésnek lazulása II. 53.
kijön vele 130.
kikelet II. 189. 224.
kina II. 115.
kintorna 118.
király II. 141.
kivált II. 187.
ki vele! le vele 132.

- Kivételek 8. 11.
kívül : *e kívül, rendkívül* 7.
kobak 107.
kocsis II. 154.
 Kombináló szóalkotás 27. II. 108.
 178.
komisz II. 140.
koncz 105.
kondár 129.
Kónyi János 253.
konty (concio) 117.
koppantó, koppintó II. 183.
-kor rag története 23. 59. 193. II.
 281.
korán, korábban, kora 21. 22.
korcz-fűz 147.
korhad II. 188.
korhol II. 188.
kormányszék 260.
koronkint 141.
kóstolít II. 110.
kótyavetye 25. 146.
kotródik II. 213.
kővályog 146.
kő 64.
kőb 259.
köldök II. 213.
 Königsbergi töredék 161.
könyör 252.
köpní 145.
kör 253.
körülmény 254.
köszörül 66.
 Köszönések 13.
 Kötőhangzó 172. 215. II. 79.
 Kötőhangzó a tárgyrag előtt 198.
kötör 115.
- Kötőszók rövidítése 14. 15.
következmény 254.
közbotlenül 246.
 Közmondások nagy elterjedése II.
 153.
közömbös 255.
köztársaság 260.
 Kriterionaink a szóátvételek meg-
 állapítására 133.
kukherda 243.
kulaacs 107.
kurgat II. 214.
kurucz-vas II. 184.
kutágas II. 155.
kutya II. 214.
kutyagol II. 110.
kütrvás II. 192.
különbözet 259.
 Különböztetés II. 85.
különféle írása 283.
külváros 254.
küzdeni, küszködni II. 212. 245.
- L.**
- Láb* 64.
lábos II. 155. 184.
lábtyu 255.
-lag rag II. 279.
 Lágyulás és keményülés II. 45.
lak 257.
-lan rag II. 278.
láthatár 255.
 Latin szók nyelvünkben 117. 121.
 Latin vocativusok 126.
 Latinosságok 132. 263.
 Lativus *-ni* v. *nē* raggal II. 290.
látó 106.

laune II. 139.
láz 250.
lég 260.
legimini (latin) II. 229.
légely, négely 107. 108.
legény II. 156.
lélek II. 166.
lélekzeni II. 80.
leleménycs 254.
lépik II. 245.
lét 254.
levél az adós-levél értelmét veszi
 föl II. 144.
lidércz 135. II. 217.
lő 64.
 Logika 289.
lopó 106.
lovagol II. 110.
lő-ni 65.
lúd 66. II. 147.
lurkó 118. II. 215.

M.

m-hangú accusativus II. 290.
maga, demaga II. 214.
magam II. 167.
magamszörű 243.
 Magánhangzók fölosztása II. 8.,
 elveszése II. 35., illeszkedése 85.
 171. 193. II. 15. 18.
magány 253.
magasztos 255.
 Magyar Nyelvőr 53. 262.
mája II. 84.
mákvirág II. 149.
malaszt 121.
malom II. 48.

mángoló II. 113.
marad ige szerkesztése II. 313. 314.
 318.
Marczi-hal, Nagy Marczi II. 183.
marha II. 144.
marhalátó 242.
markalét 117.
maskara (maschera) 117.
 Másalhangzók táblázata II. 7.
 Másalhangzók elveszése II. 50.
 Másalhangzócsoportok könnyítése
 II. 51.
 Másalhangzók változása II. 40.
mátyás II. 162.
mazolán (mezza-lana) 117.
medve 121.
medvét fogott 243.
meg 12. 13. 273. II. 340.
még II. 214.
megebédeltünk, megreggeliztünk,
megvácsoráltunk 280.
megkrepál 118.
 Megszólítások 13. 14. 228.
 Megszólítás 3. személyben 9.
 Megszólítások elkoptatása és általa-
 nosítása II. 157.
 Megszorítás II. 143. 147.
mekkora 24.
méla II. 142.
melledző, mejjedző II. 109.
 Melléknévképzők 69.
 Melléknévek, -s- képzősek nagyító
 értelme II. 149.
 Melléknévek összetéve II. 96.
mellső 260.
 Mély és magas hangok II. 8.
 Mély $\bar{\imath}$ hang II. 17.

- mély tisztelet* 248.
melly, mejj II. 84.
meneszt 254.
men-ni 65.
meny 64.
mennyi 24.
merény 257.
mérföld, mértföld 104. 134. II. 181.
mérikő 243.
mernám 243.
merre 24.
 Metafora II. 146. 158. élettelenről élettelenre való átvitel II. 160. előről előre való átvitel II. 161. előről élettelenre való átvitel II. 162. élettelenről előre való átvitel II. 163. Metafora a határozókban II. 306.
 Metathesis II. 53.
 Metonymia II. 146. 166.
metszeni, metni, metenni 17. 79.
mettől fogva 24.
mezen, mez iránt 24.
miatt 149.
 Mikes Kelemen 8. 9. 267.
milő nap, milő éjjel 25.
minap II. 186.
miniszter II. 147.
mindnyájan II. 186. 187.
minta lapp szó 257.
mintsem: *mitsább* 25.
mire kötőszó 149.
 Mitológia 34. II. 160.
 Miveltető ige némeles körülírása 276.
 Mód-. ok- és célhatározó II. 303.
- Módfhasználat 264.
 Módok képzése II. 251.
modor 256.
mohó II. 82.
 Molnár Albert 244.
monda 249.
mondát 254.
 Mondattan a HB-ben 160. az Ehrenfeld-codexben 167. a Bécsi codexben 175.
 Mondattan főbb sajátosságai a magyarban 78.
 Mondattani egyezések a magyar s a rokon nyelvek között 79.
 Mondatszerkezetek elegyedése 30.
 Mondatszerkezetek is mennek át egy nyelvből a másikba 130.
 Mongol szók a magyarban 113.
morosus II. 154.
mösoly 252.
mozdony és mozgony 259.
 Mozzanatos igék 67. II. 117.
mulatni II. 169.
 Müncheni codex 168.
 Münyelv 192.
 Műszók szolgálai fordítása 266.
műszer 254.
 Műveltető igék 68. II. 121.
 Műveltség-történet 32. 106.
művész, művészet 254. 260.
- N.**
- n* rag (-on, -en, -ön) II. 256.
n-ragos genitivus II. 290.
-na ragos ugor locativus II. 290.
 Nagyító nevek II. 125.
nagysád II. 158.

-nál től höz ragok II. 258.
nál ragnak *hoz* helyett alkalmasa
 zása 200.
nálánál 29.
nap-óra 248.
naptár 254.
 -né képző II. 21. 104. 126.
négy, negyven 63.
nehéz II. 214.
 -nek rag II. 260.
némben 89. II. 94.
 Nemek (hímnem, nőnem) 96.
nemes, nemzeti 129.
 Német szók a magyarban 115.
 Németből ford. szerkezetek 132. 266.
nemlátó 242.
 Nemzeti hiúság 49. 104.
nép II. 103.
 Népetimologia 21. II. 181. 217.
 Neszhangok II. 5.
 Neszhangok és zöngemassallások
 zók váltakozása II. 42.
név 64.
Névelő 78. 228. 276.
nevet 193.
Névmások 210. 271. 275.
Névrágok a legrégebb nyelvemlé-
kekben 157.
Névragozás 71. 77. II. 255. névszó-
 tők alakja II. 80.
Névszó s ige 91.
Névszóképzés 68.
 -ni nől nott 200.
no : *nógatás* 5.
nódit 134.
 Nominativus és accusativus 97.
 -nott nől ni II. 264.

nő, -né 64.
nővevény 254.

Ny.

Nyak 61.
nyavalya 121.
nyavalyog II. 180.
nyel 64.
nyelv 3.
Nyelvérzék 16.
Nyelvfilozofia 42. 43. 44.
Nyelvhelyesség kérdései 279.
Nyelvkeverés 120.
Nyelvszokás 291.
Nyelvtanítás 35.
Nyelvtörténeti Szótár 53.
nyit 65.
Nyitott és zártabb magánhang-
zók II. 9.
Nyitási fok változása II. 27.
nyit II. 22.
nyolcz 63.
nyom 93.
Nyomozó elemek II. 292.
nyomatvány 254.
nyugat : *nyugot, nyugalom* 19.
nyughely 260.
nyúl 65.
nyúl—nyúlik II. 247.
nyuszt 65.
o, ó.
Ocsonda, ocsmonda 27.
oh : *ohajtás* 5.
ojlik, ólik II. 190.
Okhatározó II. 304.
okvet nélkül II. 115.
Oláh szók nyelvünkben 119.

Olasz szók a magyarban 116.
Olasz, Olaszí, Olaszfalu nevű hely-
 ségek 116.
old II. 215.
oldalvást 24.
ollik II. 215.
olt II. 27. 190.
olvas 33.
olvasmány 254.
olyhá 29.
omol és *omlik* II. 246.
onnajt, onnajt, onnét II. 293.
orangutang II. 162.
 Ormánysági nyelvjárás 206.
orosz 155.
orrozó, orrodzó, orradzó II. 109.
ostromol 121.
oszipora 113.
 Osztyák -*mil* képző a sorszámban
 II. 111.
osztozás II. 170.
otthonos 248.

Ö, ő.

Ökörnyál, bikanyál II. 22.
ökrész 242.
öltő: *egy öltő harisnya, egy öltő*
galamb II. 156.
ömlik II. 190.
ö-n benne, tennen töled 99.
 Önállósított határozók II. 95.
önként II. 270.
önkéntes 255.
ördög 34. 112.
örög II. 173.
örmester 260.
öröm: *örmöt* 7.

Örségi nyelvjárás 206.
örvendez, örvendezik II. 246.
örvény 145.
 Összemérő nevek II. 125.
 Összetartozást jelölő névszók II.
 125.
 Összetétel 270. 276.
 Összetétel és szóképzés II. 87.
 Összetétel nemei II. 88.
 Összetételeknek elhomályosodása
 II. 101.
 Összetett mondat 168. 274.
őszinte II. 192.
ötven 63.
ővedző II. 110.
özvegy II. 156.

P.

Pajzán II. 142.
Palócz nyelvjárás 206.
pálya 137.
pamlag 255.
pap 114.
pár 121.
paradicsom 136.
parancsoljon 130.
parány 251.
pária, párja, páriál 118.
paróka (parúca) 117.
paszomány (passaman) 117. II. 140.
passzus II. 140.
paszuly, fuszujka, vázsa 135.
patak 155.
patkány 115.
pattan, pattanik II. 246.
patvarista 127.
pazar 253.

- Pélbárt* II. 203.
pendely II. 177.
penicilus 118.
pepecsel II. 178.
persze 126.
per tu, per maga 126.
 Perzsa szók az ugor alapnyelvben
 111. a magyarban 113.
pezsgő II. 148.
pihegés, pihenés 5.
pilula, pirula 117.
piszka-fa II. 115.
pocséta (pozzetta) 117.
posleves II. 224.
pohár 108.
polgár 155.
polvi (finn) II. 223.
 Pótló nyújtás II. 31.
 Pótló mássalhangzó-nyújtás II. 32.
povedál II. 149.
 Pregnáns szerkezetek II. 315.
prézsmítál 118.
 Próza példák a nyelvtanításban
 287.
pukkad 75. II. 222.
 Purizmus 278.
puszta 121.
- R.**
- Ráértés II. 229.
-ra re rag 157.
-ra re használata 131.
 Rábaközi nyelvjárás 206.
rabol 121.
Radó a *ruha-radó* kifejezésben II.
 214.
rag II. 214.
 Ragadványnevek 243.
- Ragozás a nyelvemlékekben 159.
 165. 173. a ny.-járásokban 208—
 211. 213. 216. 221—224. 228.
 Ragozásnak eredete II. 228.
rajz 252.
rajzón 256.
rák, rák-fene II. 168.
rakonczátlan II. 185.
rakottmány 246.
ravasz II. 161.
ravatal II. 191.
redő 251.
reg 251.
 Régiségek a nyelvjárásokban 194.
rejteni II. 80.
rekedtség, elrekedés II. 187.
reklamo II. 169.
rém 251.
rend 121.
reny 260.
 Réshangok II. 5.
 Réshangnak zárhangra változása
 II. 42.
ribahal II. 150.
rióla 193.
rók-lúd 247.
 Rokonértelmű szók II. 171.
 Rokonértelmű szók kölesönharása
 25. 28.
-ról ről 196.
-ról és ra ragok II. 257.
rom 250.
 Román vagy új-latin nyelvek 59.
 Rövid és hosszú magánhangzók II.
 10.
 Rövidítés, magánhangzóké II. 33.
 Rövidítések, kivételesek 13. 15.

S.

- Sajó* II. 103.
Sándor István 252. 259.
sarabol II. 214.
sármány II. 102.
schlecht II. 140.
sejk 113.
 -*ség* képző II. 20. 104.
selejtes 135.
sem kötőszó 148. 282.
sen-töhden (finn) 99.
séta 252. II. 115.
siket hét II. 169.
sír ige hangrendje II. 22.
sírkert 260.
sód 119.
sódar 136.
soha, sehol II. 19.
sötét II. 168.
spacziál 118.
spiritus II. 166.
 -*stul stül* rag II. 275.
sundám-bundám 126.
Synekdokhé II. 166.
Synkretistikus esetek II. 316.

Sz.

- Szabadkozás* II. 68.
Szabó Dávid 252. 259.
szabvány 260.
száj II. 83.
Szájhagyomány 10.
szak 250.
szakasztott olyan II. 169.
szakma 255.
szálka 134.
számkivet II. 91.

- Szánnevek* 61.
szaru, szarv 18.
szedett-vedett 25.
szegfü 195. II. 192.
szégyenpír 249.
Székely nyelvjárás 219—226.
székfü 195.
Széles-ejtésű és szük-ejtésű magánhangzók II. 10.
szélindék II. 53.
szélsőség 260.
szem 62.
szem bab, szem cseresznye II. 222.
szembe-szökő, szembe-ötölő II. 151.
Személynevek rövidítése 14.
személynök 255.
Személyragok 282. II. 126. 230.
Személytelen igék II. 299.
szemle 255.
szempont 254.
szender 252.
szenceny 261.
Szenvedő ige 264. II. 121.
szepelkedik II. 211.
Szép hangzás 290. II. 55.
 -*szér* rag II. 283.
szerda 129.
szerep 256.
szerkezet 254.
szerelemes 29.
szikeny 261.
szimpla, dupla 117.
szíp II. 210.
szippant II. 210.
szírom, szírony II. 215.
szirt II. 22.
szít II. 211.

- szft, czivakodik, szivárvány* II. 207.
- szív* (főnév) 62.
- szív* (ige) II. 209.
- szivar* 256.
- szivárvány* II. 212.
- szívós* II. 209.
- Szláv hatás a magyar mondatban 131.
- Szláv szók a magyarban 113.
- Szók, elavultak, a HB.-ben 160. az Ehrenfeld codexben 166. a Bécsi codexben 174.
- Szóképzés eredete II. 104.
- Szóképzés és összetétel II. 87.
- Szóképzés: feledésbe ment képzők II. 112. Szóképzés fölosztása a képzők jelentése szerint II. 116.
- Szóképzés a HB.-ben 159, a Bécsi codexben 173. a nyelvjárásokban 210. 215. 216. 227.
- Szóképzés a rokon nyelvekben 82.
- Szókeverés 120. 122.
- szoktam* II. 313.
- Szólások II. 152.
- szolgál vkit a. m. ural vkit* II. 142.
- szom-jú* II. 103. 199.
- szop* II. 210.
- Szórend 286.
- Szórendi vétségek 274.
- szorog-hétre hagyni vmit* II. 115.
- Szótagképzés II. 13.
- Szótag kiesése II. 37.
- Szótők 172., igetők alakja II. 79. névszótők alakja 209. 214. 224. II. 80. szótők. nyelvtörténeti változásai II. 76.
- Szövégnék megelevenedése II. 113. *sző* 66.
- szöghaj* vagy *széghaj* II. 192.
- szökevész* II. 110.
- szörny* 253.
- szörnyü* II. 24.
- Szörszálhasogatások II. 68.
- szúnyogcspés* II. 159.
- születik* II. 112.
- szülő* II. 184.
- szűn nélkül* II. 115.
- T.**
- Tábornok* 255.
- Tagadó ige 83.
- tángál* 118.
- tanoda* 255.
- tapasztalás* II. 171.
- taps* 252.
- tárgy* II. 155.
- Tárgy* (a mondatban) II. 301.
- Tárgyas ragozás 71. 82. 222. 280. II. 233.
- Tárgyeset alakjai II. 284.
- Tárgyrag 72.
- társadalom* 254.
- te (-szerte, ifjanta)* II. 293.
- téboly* 252.
- tegez* 65.
- tegnap* II. 102.
- teknős-béka* II. 159.
- tél* 64.
- telek* II. 214.
- Teleki József gróf 262.
- telep* 251.
- teljhatalom* 249.
- tenger, sereg, dandár, tábor* II. 160.

térd 61. 121.
 terem : teremet, termet 7.
 tergyelik : rokonság II. 224.
 terj, terjes 251.
 testőr 260.
 Testrészek nevei 61. II. 82. 163.
 testvér II. 96. 185.
 Testvérnnyelvek 60.
 tészta 105.
 tetszeni, tetni 17. II. 79.
 tetszhalál 261.
 tév 252.
 tévely 252.
 tilos 134.
 -tól től 197.
 tolvaj 110.
 torok 154.
 Tót szók nyelvünkben 119.
 Tő és alapszó II. 76.
 Többes szám II. 124.
 Többes szám középsője 69.
 Többes első személy alakja II. 23.
 -tól rag a középfok mellett 195.
 től rag eredete II. 258.
 tönköly II. 24.
 Török hatás 131.
 Török szók a magyarban 112. 115.
 törököt fogott II. 152.
 tösül, tösön, tösleg, tövesleg II. 276.
 Tövégi magánhangzó 155. 172. II. 76.
 trágya II. 141.
 trakta II. 114.
 Tréfás szóalkotások 242.
 Tréfás fordítások 243.
 tringol II. 150.
 -tt helyrag II. 202.

tubarózsa 105.
 tud 65.
 tudat 254.
 tudor 256.
 turbolya 109.
 tűz 115.
 tünemény 254.
 türtözteti magát 27.

U, Ű.

Új-ból 131.
 ujj 64.
 ujoncz 255.
 -uk űk 282.
 -ül űl rag II. 267.
 -ulát űlet végzet II. 109.
 uracs 259.
 uradalom 254.
 uram 157.
 utca II. 68.
 űvesztő 249.

Ü, Ű.

Üdv 252. II. 114.
 üdvöz II. 113.
 ügyész 248. 254.
 ügyvéd 248.
 ünnep 34. 89. II. 19. 102.
 ünneplő ruha, köznapló ruha 25.
 űr 251.
 űtér 261.

V.

-vá vé rag II. 266.
 vád 247.
 Wagner-féle iskolai Phraseologia 247.
 vágó 106.

vak ablak, vak lik II. 169.
vakszem 242.
 Válást és változtatást jelentő igék
 II. 123.
válasz II. 107.
választó-képes II. 97.
vál-rokonság 256.
vált ige jelentése II. 150.
 Várad Regestrom 152. 157.
varázs 253.
vartapiszli 243.
varnyú, varjú 109.
várnagy 260.
váz II. 141.
 Véghatározó II. 303.
 Vegyes-hangú szók ragozása II.
 20.
vegyít, együtt 21.
veksza II. 114.
-vel rag II. 264. török eredete 126.
velez (vales, valessio) 117.
vén II. 173.
vénasszony II. 94. 156.
vér 64.
 Verseghy 252.
verseny 251.
vetemedik II. 151.
veternyc és *vecsernye* 114.
 Vidékiesség 286.
vigécz 243.
világ 129.
villámhárító 260.
villámlani II. 80.
virtus II. 156.

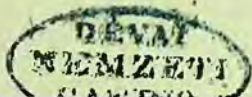
viszony 253.
 Viszonyszók is átmehetnek egy
 nyelvből a másikba 125.
vita 250.
víz 64.
vonsz II. 79.
vő 64.
vörhön 251.
vörös, vörös II. 24.

Z.

Zamat 135.
zápfog 137. II. 150.
 Zárhangok II. 5.
 Zárhangoknak réshangokra válto-
 zása II. 40.
zat zet végű főnevek II. 106.
zenekar 249.
ziheter 27.
zokon venni, zok szó II. 189.
zománcz = email 134. II. 218.
zömök II. 214.
 Zönghangok II. 4.
 Zöngé-mássalhangzók egymás közt
 váltakoznak II. 44.
zörget II. 24.

Zs.

Zsámoly 135.
zseb-óra 248.
zsemlye 108.
zseníroz II. 139.
zsiger 61.
zsinaj, zsival 27.
zsinór 135.

TARTALOM.

Második rész.

A magyar nyelv szerkezete.

Lap

Első fejezet.

Hangok, hangváltozások, helyesírás 1

Második fejezet.

Összetétel és szóképzés 75

Harmadik fejezet.

A jelentések viszonyosságai 133

Negyedik fejezet.

A szófejtés 175

Ötödik fejezet.

A ragozás 227

Hatodik fejezet.

A mondattan 298

